

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

На правах рукопису

ПАРХОМЕНКО ВЛАДИСЛАВ АНАТОЛІЙОВИЧ

УДК 930.2. 94(477) «1914-1921» (043.3)

**ВІТЧИЗНЯНА МЕМУАРИСТИКА ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ 1914-1921 РР.**

07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

Науковий консультант:
Рєєнт Олександр Петрович
член-кореспондент НАН України
доктор історичних наук, професор,

Київ – 2014

З М І С Т

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА	
МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	16
1.1. Стан історіографічної розробки теми.....	16
1.2. Джерельний комплекс та методологічна основа.....	61
РОЗДІЛ 2. УКРАЇНСЬКА ЦЕНТРАЛЬНА РАДА ТА УНР	
В ІСТОРИКО-МЕМУАРНІЙ ЛІТЕРАТУРІ	80
2.1. Виникнення Української Центральної Ради.....	80
2.2. Боротьба за автономію.....	100
2.3. Військова політика Центральної Ради.....	126
2.4. УНР за часів Центральної Ради (листопад 1917 р. – квітень 1918 р.).....	139
РОЗДІЛ 3. УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА П. СКОРОПАДСЬКОГО	
У СПОГАДАХ СУЧАСНИКІВ	161
3.1. Державний переворот. Становлення Гетьманату.....	161
3.2. Внутрішня політика П. Скоропадського у мемуарній спадщині.....	177
3.3. Зовнішні стосунки Української Держави у 1918 р.....	203
3.4. Падіння Гетьманської держави.....	213
РОЗДІЛ 4. ДИРЕКТОРІЯ УНР У СВІТЛІ МЕМУАРИСТИКИ	222
4.1. Становлення Директорії та протигетьманське повстання.....	222
4.2. Діяльність Директорії в грудні 1918 – січні 1919 рр.....	239

4.3. Директорія у міждержавних взаєминах із Антантою та радянською Росією.....	258
4.4. Українсько-білогвардійська війна 1919 р. у світлі мемуаристики.....	267
4.5. Мемуаристика про останні місяці існування Директорії....	277

РОЗДІЛ 5. ВИЗВОЛЬНІ ЗМАГАННЯ В ГАЛИЧИНІ

У 1914-1919 РР. В МЕМУАРНІЙ СПАДЩИНІ.....	293
5.1. Український національно-визвольний рух в Галичині в роки Першої світової війни.....	293
5.2. «Листопадовий Зрив» у спогадах сучасників.....	317
5.3. Утворення ЗУНР.....	328
5.4. Внутрішня політика ЗУНР та українсько-польська війна...	338
5.5. ЗОУНР і поразка галицької державності.....	351

ВИСНОВКИ.....	364
----------------------	------------

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	371
--	------------

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВУЦВК – Всеукраїнський Центральний Виконавчий комітет
ГУР – Головна Українська Рада
ЗОУНР – Західна Область Української Народної Республіки
ЗСПР – Збройні сили Півдня Росії
КВО – Київський військовий округ
КЧК – календар «Червоної Калини»
ЛЧК – «Літопис Червоної Калини»
МВБУ – Музей визвольної боротьби України
РНК – Рада народних комісарів
РСФРР – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка
СВУ – Союз визволення України
ТУП – Товариство українських поступовців
УГА – Українська Галицька Армія
УГВК – Український генеральний військовий комітет
УПР – Українська парламентська репрезентація
УСДРП – Українська соціал-демократична робітничка партія
УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка

ВСТУП

Актуальність теми зумовлена тим, що мемуаристика доби української національно-визвольної боротьби 1914–1921 рр. є важливим джерелом із дослідження проблем тогочасних державотворчих процесів і, відповідно, потребує глибокого об'єктивного і всебічного вивчення. До відновлення державної незалежності України 1991 р. аналіз національно-визвольних змагань зазначеного періоду в історичній літературі супроводжувався неоднозначними, здебільшого кон'юктурними оцінками, притаманними радянській історичній науці. Крім того, звернення до історико-мемуарних творів, присвячених Першій світовій війні та Українській революції, умотивоване й виразною практичною потребою, адже розбудова суверенної України потребує неупередженого дослідження та критичного використання досвіду державотворчих процесів 1917–1921 рр.

Що ж до вітчизняної мемуарної літератури, то її значення для висвітлення подій початку ХХ ст. взагалі важко переоцінити, оскільки визвольні змагання, що розпочалися на території двох імперій – Російської й Австро-Угорської – в момент їхнього розпаду, охопили значну кількість представників суспільства з різними політичними поглядами та соціальним походженням.

Політика у всіх її формах – від парламентської до збройної – втягнула в свою орбіту тисячі людей, які змушені були відійти від звичного їм способу життя й зробити вибір, часто не лише політичний, а й ідентифікаційний (щодо національної приналежності). Протистояння між радикалами й консерваторами, соціалістами й лібералами, «єдинодержавниками» й націоналістами – все це створило значний фундамент для майбутніх мемуаристів, які перетворили свої праці на інструмент продовження політичної боротьби з подальшим викриттям своїх опонентів і, так би мовити, вибілюванням власних дій.

Звичайно, ці твори не позбавлені певної суб'єктивності, адже відображають особисті погляди авторів, що часто не співпадали з позицією опонента. Однак саме цей суб'єктивізм, у свою чергу, й створює додаткове тло для кращого бачення подій і оцінок учинків конкретних постатей. До того ж мемуаристика насичена багатим фактичним матеріалом, зокрема про політичне протистояння та бойові дії різних сторін означеного періоду, що дозволяє зробити чимало важливих порівнянь і уточнень.

Аналіз сучасного державотворення в Україні переконливо засвідчує, що чимало нинішніх проблем значною мірою ідентичні викликам періоду національно-визвольних змагань початку ХХ ст. Слід враховувати і той факт, що спогади сучасників містять чимало конкретно-історичної та аналітичної інформації, яка часто є відсутньою в інших видах джерел (при цьому значну частину документів було взагалі втрачено у вирі визвольної боротьби). Вивчення мемуарної спадщини сприятиме формуванню та корегуванню більш виразного образу постатей і подій минулого в теперішній історичній свідомості, розв'язанню певних проблем сучасного державотворення та становитиме важливий доробок у сучасну вітчизняну історичну науку.

Зв'язок роботи з науковими програмами. Дисертація виконана у рамках тематики наукової проблеми «Дисциплінарні виміри української історіографії» (державний реєстраційний номер 0112U003219) Інституту історії України НАН України.

Метою дослідження є комплексне вивчення мемуарів, а також відтворення крізь призму спогадів цілісної картини визвольної боротьби 1914–1921 рр. Досягнення мети передбачає вирішення таких **завдань**:

– охарактеризувати стан наукової розробки та джерельної бази теми дослідження;

– з'ясувати суспільно-політичні умови написання мемуарів як джерела з історії Української революції та проявів іманентної потреби учасників і свідків революційних подій у такій своєрідній формі реалізації авторської саморефлексії, якою є спогади;

- на підставі виявленого у процесі наукового пошуку матеріалу накреслити просопографічні портрети окремих мемуаристів;
- визначити рівень негативного впливу ідеологічних стереотипів і політичної заангажованості на висвітлення сучасниками подій;
- на основі поглибленого дослідження мемуарів висвітлити основні етапи державного будівництва та суспільно-політичного життя в Україні означеної доби;
- проаналізувати погляди військових мемуаристів щодо участі національних збройних формувань у бойових діях 1914–1921 рр.;
- обґрунтувати значення мемуарної літератури як історичного джерела у висвітленні подій та постатей Української революції;
- визначити роль наукових інституцій та періодичних видань як в Україні, так і за кордоном у формуванні та використанні історико-мемуарного фонду;
- з’ясувати рецепцію вітчизняної небільшовицької мемуаристики доби Української революції 1917–1921 рр. у радянському історіографічному дискурсі;
- окреслити коло питань, які потребують подальшого вивчення, уточнення або концептуального переосмислення.

Об’єктом вивчення став масив мемуарної літератури українського національного спрямування, авторами якої є учасники та свідки визвольної боротьби в Україні 1914–1921 рр.

Предметом висвітлення є з’ясування тематичного змісту мемуарів, окреслення кола їхніх авторів, аналіз умотивованості й часу написання спогадів, важливості, достовірності та повноти поданої у них інформації.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 1914–1921 рр. Нижня межа зумовлена початком Першої світової війни й активізацією українського національно-визвольного руху в Галичині. Верхня – закінченням Другого зимового походу Армії УНР в листопаді 1921 р. та поразкою визвольних змагань.

Географічні межі мають два виміри. Перший визначається українською територією, на яку поширювалася влада УНР, Гетьманату та ЗУНР. Другий вимір стосується географії здійснюваних досліджень і місць, де саме за кордоном писалися та оприлюднювалися мемуарні свідчення і діяли наукові установи по їх збору та збереженню.

Методологічною основою є принципи історизму, системності, об'єктивності, всебічності та антропоцентризму, які використовувалися під час дослідження через застосування загальнонаукових та конкретно-історичних методів аналізу і синтезу, історико-порівняльного, класифікації, періодизації, аналітико-типологічного, проблемно-хронологічного, біографічного (просопографічного), критичного порівняння та верифікації документів.

Їх комплексне застосування дозволило ґрунтовно вивчити проблему, уникнути тенденційності при її висвітленні, додало обґрунтованості й достовірності науковим положенням і висновкам дисертації.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше комплексно й системно здійснено аналіз вітчизняної мемуарної спадщина як джерела з історії революційних подій в Україні 1917–1921 рр. З метою кращого розуміння їх першопричин також залучено мемуаристику, що охоплює 1914–1917 рр., тобто від початку Першої світової війни, вважаючи вибух світового військового конфлікту рубежем нового етапу українського визвольного руху. Аналізуючи мемуарну спадщину, з'ясуємо ступінь її об'єктивності (суб'єктивності), важливості (другорядності) наявного у ній фактичного матеріалу, корисність цієї інформації для створення науково зваженої інтерпретації державотворчих процесів, міжнародного становища та зовнішньої політики України, причин поразки національно-визвольної боротьби.

Особливу увагу звернено на особистісний контекст формування комплексу вітчизняної мемуаристики про події Української революції 1917–1921 рр., насамперед упродовж міжвоєнного двадцятиліття ХХ ст., –

персональну мотивацію написання спогадів про події недавнього минулого, політичну заангажованість (або безсторонність) мемуаристів, наявність доволі численних еміграційних друкованих видань, які надавали свої сторінки для публікації таких матеріалів, відповідних наукових осередків, які заохочували таку проблематику, і центрів збереження інформації про визвольні змагання (насамперед функціонування Музею визвольної боротьби України у Празі) тощо.

На підставі численної кореспонденції української політичної еміграції простежено обмін думками, оціночними судженнями між відомими й маловідомими учасниками щодо окремих подій і постатей Української революції, причин її поразки. З'ясовано вплив історико-мемуарної літератури «першої хвилі» на написання й публікацію спогадів і наукових праць, які з'явилися у 1930–х роках або ж фрагментарно – у повоєнні десятиліття.

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена сукупністю поставлених завдань і засобами їх розв'язання. У роботі:

вперше:

– здійснено комплексний історичний аналіз ролі й місця вітчизняної мемуаристики у висвітленні визвольних змагань українського народу 1914–1921 рр. й, зокрема, подій Української революції;

– проаналізовано й класифіковано відповідний джерелознавчий та історіографічний матеріал; у науковий обіг введено значну кількість маловідомих спогадів свідків і безпосередніх учасників тих подій минулого;

– охарактеризовано вплив вітчизняної мемуаристики про події Української революції на формування наукової української історіографії;

удосконалено:

– характеристику та класифікацію джерельних комплексів і стан наукового опрацювання теми в зарубіжній і вітчизняній історіографії;

уточнено:

– деякі біографічні дані вітчизняних мемуаристів у контексті державотворчих процесів доби Української революції та під час еміграційної доби життя авторів спогадів;

одержали подальший розвиток:

– положення про те, що автори спогадів були переважно носіями національно-державницької ідеології, обстоювали права й свободи українського населення, насамперед його право на самостійний державний розвиток;

– твердження, що активне залучення мемуарної спадщини учасників революційних подій сприятиме формуванню максимально об'єктивної картини перебігу державотворчих процесів, причин їхньої незавершеності й відносної невдачі, активізуватиме пошук нетрадиційних шляхів вивчення визвольної боротьби перших двох десятиліть ХХ ст. представниками академічної історичної науки.

Практичне значення роботи полягає у тому, що матеріал дисертації, її положення та висновки дозволяють уявити ступінь розробки проблеми, зокрема виразно виявляють реальні досягнення, дискусійні й нерозв'язані аспекти, перспективи подальшого дослідження означеної теми.

Викладений у роботі фактологічний матеріал може бути використаним у процесі підготовки узагальнюючих наукових та навчально-методичних праць із джерелознавства, новітньої історії України, політології, воєнної історії, відповідних спецкурсів з історії Української революції 1917–1921 рр., у практичній діяльності наукових та навчальних установ.

Достовірність отриманих результатів обумовлена поглибленим опрацюванням історіографії проблеми, неупередженим аналізом широкого кола джерел, застосуванням комплексу взаємодоповнюючих методів дослідження, які відповідають завданням дисертаційної роботи.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертації пройшли апробацію на Міжнародній науково-практичній

конференції «Актуальні питання філософії, історії та політології» (м. Новосибірськ, 10 березня 2011 р.); I Міжнародній науково-практичній конференції «Аркасівські читання» (м. Миколаїв, 14-15 квітня 2011 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи» (м. Суми, 20 травня 2011 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання суспільних наук: соціологія, політологія, філософія, історія» (м. Новосибірськ, 20 лютого 2012 р.); II Міжнародній науково-практичній конференції «Аркасівські читання» (м. Миколаїв, 27–28 квітня 2012 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Філоретовські читання», присвяченій науково-викладацькій діяльності професора В. М. Філоретова (м. Кіровоград, 22–23 лютого 2013 р.); III Міжнародній науково-практичній конференції «Аркасівські читання» (м. Миколаїв, 26-27 квітня 2013 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції молодих вчених «Інтеграційні процеси в міжнародних відносинах: історія і сучасність» (м. Миколаїв, 7 квітня 2014 р.); IV Міжнародній науково-практичній конференції «Аркасівські читання» (м. Миколаїв, 11–12 квітня 2014 р.); II Всеукраїнській науково-практичній конференції «Українознавчий вимір у сучасній науці: гуманітарний аспект» (м. Миколаїв, 4 червня 2014 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Роль суспільних наук у забезпеченні стабільності розвитку глобальних світових процесів у XXI ст.» (м. Київ, 7 червня 2014 р.).

Окремі сюжети роботи використовувалися в процесі викладання спецкурсу «Українська національно-демократична революція 1917–1921 рр.» у Навчально-науковому інституті історії та права Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського (2010–2013 рр.).

Текст дисертаційного дослідження обговорювався на спільному засіданні відділу історії України XIX – початку XX ст. та відділу української історіографії Інституту історії України НАН України.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною науковою працею. Винесені на захист положення та висновки роботи отримані дисертантом особисто.

Публікації. Основні положення, результати та підсумки дослідження відображено в індивідуальній монографії «Національно-визвольна боротьба та революційні події 1914–1921 рр. в українській мемуаристиці», яка вийшла в світ у 2014 р. (27,9 др. арк.) і 23 статтях (14,8 др. арк.), опублікованих у фахових виданнях. Усього за темою дисертації здійснено 39 публікацій.

Структура дисертації ґрунтується на значній джерельній базі, обумовлена метою, дослідницькими завданнями й особливостями такого джерельного комплексу, як мемуаристика. Вона складається зі вступу, п'яти розділів, поділених на 20 підрозділів, висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг становить 460 с. (основний текст – 370 с.). Список використаних джерел нараховує 892 позиції.

Монографія:

1. Пархоменко В. А. Національно-визвольна боротьба та революційні події 1914-1921 рр. в українській мемуаристиці: монографія / В. А. Пархоменко. – Миколаїв: Іліон, 2014. – 480 с.

Публікації у фахових виданнях:

2. Пархоменко В. А. Аграрна політика П. Скоропадського в мемуарах його прихильників та опонентів / В. А. Пархоменко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2010. – Вип. ХХІХ. – С. 299–303.
3. Пархоменко В. А. Буремні 1917-1921 роки в житті генерала О. Грекова (за матеріалами мемуаристики) / В. А. Пархоменко // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – Вип. 192. – Черкаси: ЧНУ, 2010. – С. 71–78.

4. Пархоменко В. А. Внутрішня політика Гетьманату П. Скоропадського в історико-мемуарній літературі / В. А. Пархоменко // Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В.О. Сухомлинського. Історичні науки. – Миколаїв: МНУ ім. В. О. Сухомлинського, 2010. – Вип. 3.29. – С. 235–245.
5. Пархоменко В. А. Становлення Гетьманату Павла Скоропадського в історико-мемуарній літературі / В. А. Пархоменко // Мандрівець. – Тернопіль, 2010. – № 6. – С. 19–23.
6. Пархоменко В. А. Військова політика Української Центральної Ради: очима її сучасників / В. А. Пархоменко // Сумський історико-архівний журнал. – Суми: Вид-во СумДУ, 2011. – № XII-XIII. – С. 74–79.
7. Пархоменко В. А. Зовнішня політика Гетьманату П. Скоропадського в мемуарній літературі / В. А. Пархоменко // Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Вип. 14. – Кіровоград: РВВ КДПІ ім. В. Винниченка, 2011. – С. 100–108.
8. Пархоменко В. А. Мемуаристика як джерело з історії виникнення Української Центральної Ради / В. А. Пархоменко // Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В.О. Сухомлинського. Історичні науки. – Миколаїв: МНУ ім. В. О. Сухомлинського, 2011. – Вип. 3.31. – С. 213–224.
9. Пархоменко В. А. Мемуаристика про діяльність Української Центральної Ради у червні – листопаді 1917 р. / В. А. Пархоменко // Сумський історико-архівний журнал. – Суми: Вид-во СумДУ, 2011. – № XIV-XV. – С. 86–94.
10. Пархоменко В. А. Мемуари О. Грекова як джерело з історії Української революції 1917-1921 років / В. А. Пархоменко // Література та культура Полісся. – Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2011. – Вип. 61. – С. 105–119.
11. Пархоменко В. А. Останні місяці УНР у спогадах сучасників (лютий – квітень 1918 р.) / В. А. Пархоменко // Культура народів

- Причерноморья. – Симферополь: Таврический национальный университет им. В. И. Вернадского, 2012. – № 197. – С. 148–151.
12. Пархоменко В. А. Становлення Директорії та антигетьманське повстання (листопад – грудень 1918 р.): на матеріалах мемуарних джерел / В. А. Пархоменко // Сумський історико-архівний журнал. – Суми: Вид-во СумДУ, 2012. – Вип. XVI–XVII. – С. 84–90.
13. Пархоменко В. А. Мемуаристика про взаємовідносини Директорії та Антанти (січень – березень 1919 р.) / В. А. Пархоменко // Культура народів Причерноморья. – Симферополь: Таврический национальный университет им. В. И. Вернадского, 2012. – № 228. – С. 111–115.
14. Пархоменко В. А. Українська Центральна Рада на шляху до автономії (квітень – червень 1917 р.): оцінка в мемуарній літературі / В. А. Пархоменко // Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2012. – Вип. 15. – С. 227–235.
15. Пархоменко В. А. Війна УНР з білогвардійською Добровольчою армією 1919 року у світлі мемуаристики / В. А. Пархоменко // Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського. Історичні науки. – Миколаїв: МНУ ім. В. О. Сухомлинського, 2012. – Вип. 3.32. – С. 270–279.
16. Пархоменко В. А. Директорія УНР в останні місяці свого існування (за матеріалами мемуаристики) / В. А. Пархоменко // Наукові записки. Серія: Історичні науки. — Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2012. – Вип. 17. – С. 252–258.
17. Пархоменко В. А. Внутрішня політика Директорії УНР у грудні 1918 – січні 1919 рр. (за матеріалами мемуаристики) / В. А. Пархоменко // Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського. Історичні науки. – Миколаїв: МНУ ім. В. О. Сухомлинського, 2012. – Вип. 3.33. – С. 285–294.

18. Пархоменко В. А. Листопадове повстання 1918 р. у Галичині в мемуарній літературі / В. А. Пархоменко // Український історичний журнал. – 2013. – № 2. – С. 95–104.
19. Пархоменко В. А. Втрата державності ЗОУНР (квітень-листопад 1919 р.) в історико-мемуарній літературі / В. А. Пархоменко // Гілея: науковий вісник. – К: ВІР УАН, 2013. – Вип. 69. – С. 56–62.
20. Пархоменко В. А. Передумови здобуття незалежності Східної Галичини у 1918 році в історико-мемуарній літературі / В. А. Пархоменко // Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В.О. Сухомлинського. Історичні науки. – Миколаїв: МНУ ім. В. О. Сухомлинського, 2013. – Вип. 3.34. – С. 256–262.
21. Пархоменко В. А. Внутрішня політика ЗУНР (грудень 1918 – січень 1919 рр.) на матеріалах мемуаристики / В. А. Пархоменко // Культура народів Причорномор'я. – Симферополь: Таврический национальный университет им. В. И. Вернадского. – 2013. – № 246. – С. 100–105.
22. Пархоменко В. А. Щоденники Д. Донцова та Є. Чикаленка – як джерело з історії Гетьманату 1918 року в Україні / В. А. Пархоменко // Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського. Історичні науки. – Миколаїв: МНУ ім. В. О. Сухомлинського, 2013. – Вип. 3.35. – С. 218–222.
23. Пархоменко В. А. Становлення ЗУНР (листопад 1918 р.) в українській мемуаристиці / В. А. Пархоменко // Література та культура Полісся. – Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2013. – Вип. 72. – С. 125–133.
24. Пархоменко В. А. Мемуарні свідчення про події 1917-1921 рр. в радянській Україні: до загальної характеристики / В. А. Пархоменко // Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В.О. Сухомлинського. Історичні науки. – Миколаїв: МНУ ім. В. О. Сухомлинського, 2014. – Вип. 3.37 (105). – С. 148–153.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан історіографічної розробки теми

Проблема фіксації й осмислення подій новітніх Визвольних змагань українського народу як лідерами, так і рядовими учасниками безпосередньо постала ще під час драматичних подій Першої світової війни та Української революції 1917–1921 рр.

Питання вітчизняної мемуаристики у невеликій розвідці «Українська мемуаристика, її сучасний стан і значіння» актуалізував історик І. Кревецький (1883–1940). Її написано та надруковано в 1919 р. у час розпалу Української революції як відповідь на, безперечно, злободенну проблему [802]. Зауваживши нечисленність вітчизняної мемуаристики XVII–XVIII ст., автор наголошував, що «найгірше стоїть справа з найновішими часами», починаючи з XIX ст., на яке припадає національно-культурне й суспільно-політичне відродження «на всім просторі українських земель».

На противагу вітчизняному легковажному ставленню до написання споминів наводився приклад інших європейських народів, насамперед сусідніх поляків: «Нема хоч трохи визначнішого діяча або важнішої події передовсім в новішій польській історії, які не могли б похвалитися цілим рядом записок і споминів про себе» [8021, с. 15-16].

Наголосивши, що «живемо в часах високоісторичних», коли «на наших очах на руїнах Росії й Австро-Угорщини повстає також Українська Держава», а відтак і на доленосному значенні цих подій для майбутнього України й прийдешніх поколінь, І. Кревецький робить особливий акцент – закликає своїх співвітчизників докласти максимальних зусиль для щоденникової та мемуарної форми фіксації актуальних подій. Стосувалося це не лише «провідників нації», а й (умовно) пересічних громадян – учасників

Української революції та її сторонніх свідків і спостерігачів: «Та не тільки провідники народу зобов'язані передати грядущим поколінням звіт зі своєї діяльності. Зробити це мають обов'язок усі, хто тільки брав яку-небудь участь в подіях наших історичних часів» [802, с. 19].

Знову ж таки наголошувалася неоціненна вартість мемуарів як, з одного боку, «нічим незаступного матеріалу для історика», з іншого – важливого патріотичного чинника у справі виховання майбутніх поколінь: «Бо ніякі урядові акти чи документи не відтворять, не в силі відтворити і в часті того, що діялося на наших землях за наших часів, що переживали ми тілом і душею. Історія без особистих споминів – це немов книга без ілюстрацій. Та не тільки як цінний матеріал для історика важні спомини з наших днів. Вони становитимуть також важний національно-виховуючий чинник. Бо вони розбуджуватимуть серед грядущих поколінь національну традицію, якої в нас нині так дуже мало, а з тим і – національну свідомість.» [145, с. 20-21].

Брошура І. Кревецького «Українська мемуаристика, її сучасний стан і значіння» (1919 р.) поширювалася серед особового складу Галицької армії. Її розширена праця на цю ж тематику у співавторстві з О. Назаруком «Як писати мемуари?» (1921 р.) [801], водночас стала методичним посібником для багатьох лідерів і рядових учасників Української революції 1917–1921 рр. [871, с. 113-114]. Принаймні переважна більшість провідних діячів визвольних змагань залишили спогади, щоденники, синтетичні праці історико-мемуарного спрямування. До цього їх спонукала, за словами науковця Р. Пирога, «іманентна потреба осмислити причини невдач державотворчих проєктів, пояснити свої позиції, дати оцінку іншим політичним силам і діячам, врешті – здійснити історичну фіксацію подій, учасниками яких були самі» [832, с. 31-32].

У 1924 р. І. Калинович (1884–1927) склав бібліографічний покажчик, основної мемуарної літератури, що вийшла на той момент, присвяченої подіям Першої світової війни 1914-1918 рр. та національно-демократичної

революції в Україні [143; 144]. Крім українських, він наводив, праці польських, німецьких мемуаристів, а також спогади представників білогвардійського табору.

Пізніше з'явився ще ряд показчиків присвячених історії визвольних змагань [146; 148; 152].

Одним із перших серед лідерів Української революції 1917–1921 рр. оприлюднив спогади голова українського уряду – Генерального секретаріату Центральної Ради, очільник Директорії УНР В.К. Винниченко (1880–1951). У 1919–1920 рр. ним видано тритомний мемуарно-публіцистичний твір «Відродження нації», у якому підбивається підсумок його політичної кар'єри, викладаються власні погляди на Українську революцію [178; 179; 180].

У «Передмові» до першої частини книги, датованій 4 липня 1919 р., автор претензійно декларував історіософію цього етапного для вітчизняної мемуаристики Української революції 1917–1921 рр. твору: «Я беру на себе трудну річ: дати повну, правдиву картину боротьби українства за визволення своєї нації під час і після Великої Російської Революції. У дні тяжкі, у дні найтяжчі нашого народу я берусь за цю роботу... Але в свідомості ваги істини, в свідомості значіння щирого, нелукавого й чесного виявлення подій, я вживу всіх усиль, щоб одсунути від себе всяке національне чи партійне лицеприяття, одійти від усяких особистих симпатій чи антипатій і розглядати весь хід нашого руху в усій об'єктивності, на яку я зможу бути здатним» [178, с. 9].

Мемуарист наголошував: «Я не хочу писати історії в академічному значінню цього слова. Це мають пізніше зробити фахові дослідувачі. Моя мета – перейти через усі етапи недавно минулого, зв'язати їх, одкинути неважне й дати суцільний образ цих і радісних, і болючих часів нашої нещасної історії» [178, с. 10]. В. Винниченко також окреслює «чотири доби» в «історії відродження української нації», а саме: 1) доба Центральної Ради; 2) доба Гетьманщини; 3) доба Директорії та 4) доба «Отаманщини». В основі

поділу лежить «роль тих чи інших соціальних верств під час цих моментів»: за Центральної Ради визначальним чинником доби, на його думку, виступала «вся свідомо національна демократія без різниці кляс»; за Гетьманщини панують «буржуазні і реакційні кляси»; за Директорії головна роль, мовляв, перейшла до революційних верств – сільського та міського пролетаріату; головним же чинником за доби Отаманщини, на переконання мемуариста, виступав «елемент військовий, ідеологічно репрезентуючий дрібне національне міщанство, а в акції своїй автократичний» [178, с. 11-12].

В. Винниченко вважав себе марксистом, однак його погляди зазнали значного впливу західного лібералізму. У власних політичних уподобаннях він коливався між українською національною самостійницькою платформою й концепцією Української радянської республіки. Зазначимо, що сучасна вітчизняна історіографія не вважає «Відродження нації» класичним мемуарним твором, оскільки праця поєднує в собі «елементи історичного дослідження, мемуарів, публіцистики і навіть белетристики» [832, с. 32]. Попри запевнення В. Винниченка, що він не хотів «писати історії в академічному значінню цього слова» [178, с. 10], все ж таки матеріал викладано у хронологічній послідовності, зроблено спробу періодизації революційних подій та державотворчого процесу в Україні, де в основу покладено соціально-класовий принцип. Доволі широко у «Відродженні нації» використано документи й матеріали преси, що також надає їй принаймні частково дослідницьких рис. Водночас праці притаманний виразний суб'єктивно-оціночний характер, властивий насамперед спогадам: аналіз державних інституцій, характеристика діяльності провідних вітчизняних політиків революційної доби подаються у ній крізь призму власного, нерідко аж занадто суб'єктивного бачення. А такі історичні постаті як С. Петлюра чи П. Скоропадський отримали у книзі не лише таврувальні, а й брутално-гротескні оцінки.

«Відродження нації» стало першою узагальнюючою працею одного з лідерів Української революції, відігравши важливу роль у подальшому

концептуальному оформленні «уенерівської» історіографічної течії, що стала домінуючою у 1920–1930-х рр. у закордонній українській історіографії [832, с. 32].

Дехто з лідерів Української революції, як, зрештою, й сам В. Винниченко, одночасно провадив щоденникові нотатки й писав спогади. Так, наприклад, 23 червня 1919 р., перебуваючи в австрійському Земмерінгу, В. Винниченко занотував у записнику, зафіксувавши тим самим початок написання ним «Відродження нації»: «Хочу писати щось подібне до історії української революції. Не знаю, що з того вийде. Працюється поки що добре. Охоплює жадність. Хочеться надолужити за ці роки мовчання ...» Нотатка від 1 серпня 1919 р., зроблена у тому ж самому австрійському містечку, зафіксувала продовження роботи мемуариста: «Я пишу історію відродження нашої державности в 1917–1919 роках. Таку саму історію пише багато українців. Чи не зробимо ми нудною цю історію для українського читача?» [177, с. 358].

Також у «Щоденнику» М. Шаповала (1882–1932), одного з організаторів та лідерів УПСР, міністра земельних справ в уряді Директорії УНР (грудень 1918 р. – лютий 1919 р.), зафіксовано навіть початкову дату написання ним спогадів про часи Української революції. Так, у щоденниковому записі від 23 березня 1919 р. (автор перебував тоді у Станіславові – тимчасовій столиці Західно-Української Народної Республіки) зазначено: «Вчора почав [тобто 22 березня 1919 р.], але йде туго писати мемуари про українську революцію. Поїду писати в гори, бо тутешня клята атмосфера не сприяє» [428, с. 5].

Отже, 22 березня 1919 р. перші рядки з мемуарів М. Шаповала «Гетьманщина і Директорія: уривок з споминів» лягли на папір: «Тут я хочу записати деякі моменти з історії нашої революції, які могли б згубитись, бо офіціальних даних про їх нема, а про деякі і не може бути нікому відомо» [18, арк. 1]. І далі, фіксуючи несприятливі умови написання спогадів (брак підручної літератури й періодики, неможливість верифікувати події за

офіційними документами тощо), він зауважував: «Доводиться мені писати в таких умовах, що я не можу використати не то що газет, а навіть своїх побіжних карток про події. Все доводиться писати на пам'ять, тому можливі помилки в хронології, але відомі мені факти постараюсь представити, як вони були» [18, арк. 1]. 24 травня 1919 р. вже у Будапешті той самий мемуарист фіксує: «Я вчу німецьку мову і пишу записки про українську революцію» [428, с. 25]. Ці «Записки» («Гетьманщина і Директорія») завершено М. Шаповалом, за його ж дещо розпливчатим датуванням «влітку 1919 р.» у тій же угорській столиці [430, с. 67].

Активним мемуаристом на початку 1920-х рр. зарекомендував себе чільний діяч консервативно-гетьманського руху, міністр закордонних справ Української Держави Д.І. Дорошенко (1882–1951) [224; 225]. У 1921–1922 рр. він почав оприлюднювати спогади про події Першої світової війни й Української революції, та власну участь у них у віденському журналі «Хліборобська Україна» та берлінському часописі «Историк и современник» [516; 517]. 24 квітня 1923 р. у листі з Праги до Києва, що адресований М. Грінченко, повідомляє про власні перші кроки у царині мемуаристики: «Друкую свої спомини «Война и революция на Украине» в журнале «Историк и Современник» (Берлін), а у Львові, здається, вийдуть вони в україн[ському] тексті» [235, с. 224].

30 вересня 1923 р. у листі до В. Липинського Д. Дорошенко з'ясував технологію підготовки другого тому своїх мемуарів, присвяченого революційній добі, що окремими частинами мав друкуватися у Львові: «Видавці моїх споминів (I-шу частину я на днях Вам вислав) запропонували мені видати мої спомини далі, аж до 1920 року. Тепер уже друкується II-га частина, де оповідання доведено до Гетьманщини, а далі мала б піти III ч. (Гетьманщина) і IV-та – Директорія. Спочатку мені не хотілося чіпати Гетьманщини, щоб не позбавити до певної міри інтересу нашої історії. Через те, наприклад, я зрікся дати спомини до «Истор[ика] и Соврем[енника]», довівши їх лиш до весни 1918 р. Але тут я зміркував, що подриву для Історії

не буде: перш за все, в споминах я передаю тільки свої особисті помічення і вражіння, подаю, так би мовити, побутовий вигляд подій, чого в Історії не буде. Отже, це їй не пошкодить. Знов же перескочити через Гетьманщину ніяк не можна, промовчавши, а мені дуже хочеться поговорити про Директорію й руйнування нею всього того, що було зроблено в 1918 році» [275, с. 58]. Йдеться про нереалізований проект написання у співавторстві з В. Липинським історії Української Держави 1918 р. У листі до В. Липинського від 10 жовтня 1922 р. Д. Дорошенко згадує: «Пану Гетьману угодно було доручити мені написати історію Гетьманщини під його і Вашою редакцією і з Вашою статтею. Сьогодні я дістав листа від п. Гетьмана з повідомленням, що Ви на це згодні. Отже, я вважаю доцільним зразу ж увійти з Вами в ділове листування по цій справі і насамперед порадитись з Вами щодо організації збирання матеріалу» [275, с. 38-39]. Невдовзі В. Липинський відмовився від співавторства у цьому проекті, допомагаючи одноосібному виконавцеві – Д. Дорошенку – лише цінними порадами.

У тому ж таки листі Д. Дорошенко просить поради у свого авторитетного кореспондента, колишнього посла Української Держави в Австро-Угорщині щодо доцільності більш широкого висвітлення справи анулювання Австрією таємного договору про поділ Галичини у власних мемуарах. Автор звертається за дозволом до В. Липинського, щоб оприлюднити у спогадах тогочасне службове листування між ними: «Між ін[шим], хтілося б торкнутись у споминах і справи анулювання Австрією договору про поділ Галичини, щоб уже разом відповісти й М. Лозинському, який в своїх статтях у «Свободі» неначе провокує нас, кажучи, що, мовляв, давно пора освітити цей інцидент. Але я хтів би попередити порадитись з Вами і поспитатись Вашої думки: 1) чи варто про це тепер ширше говорити; 2) чи не досить було би коротко оповісти справу, як вона була; 3) чи може навести уривки з нашого з Вами тодішнього листування і навести виїмки з моїх і Ваших листів? Якщо Ви нічого не маєте проти останнього, себто проти опублікування виїмків з листів, то я

скористаюся з копій, які я списав з оригіналів, що залишилися у Вас ...» [275, с. 59].

Згоду В. Липинського на включення витягів із тогочасного листування двох урядовців МЗС Української Держави до спогадів Д. Дорошенка отримано. Відтак у розділі V «Справа анулювання таємного договору про поділ Галичини» третьої частини мемуарів «Доба Гетьманщини (1918)» оприлюднювалися уривки з листа В. Липинського від 14 липня 1918 р. до Д. Дорошенка, а саме і нота посла Української Держави з протестом проти анулювання Австро-Угорщиною таємного договору про поділ Галичини (24 липня) та лист на ім'я австрійського міністра закордонних справ Буріана (28 липня 1918 р.) [225, с. 308-316]. Публікацію витягу з листа В. Липинського від 14 липня 1918 р. мемуарист супроводив приміткою: «Далі Липинський пише про різні біжучі справи, які не стоять у зв'язку з справою анулювання договору. За ласкавий дозвіл опублікувати частину свого листа, а також наведені далі ноту й лист до гр. Буріана складаю на цім місці В. К. Липинському мою щиру подяку» [225, с. 311].

Отже, 1923–1924 рр. львівське видавництво «Червона Калина» здійснило повне (у чотирьох частинах) видання другого тому мемуарів Д. Дорошенка «Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920)» включно з першою частиною – «Галицька Руїна 1914–1917 рр.» [219; 220; 221; 222]. Історик і державний діяч «в екзилі» писав свої спогади про «недавнє минуле», спираючись не лише на власну пам'ять, а й наявний у нього документальний матеріал, в тому числі дипломатичне листування.

У процесі написання та публікації «Моїх споминів про недавнє минуле» Дмитро Іванович й надалі систематично листувався з В. Липинським, зокрема з'ясовує для кореспондента свою позицію мемуариста. Наведемо кореспонденцію від 26 жовтня 1923 р.: «Я почав частину споминів, де мова про анулювання договору. Не клеїться щось в мене. Я пришлю Вам, прочитайте, б[удь] л[аска], поправте фактичні помилки і те, що, може, незручно писати, зробіть таку ласку!» [275, с. 59].

Важливою є й подяка Д. Дорошенка кореспондентові-редакторові від 1 листопада 1923 р.: «Дуже дякую Вам за уваги і за редакцію частини моїх споминів про анулювання договору ... Своїх листів я не опублікував з тих причин, що там є чимало такого, що публікувати тепер було би не зручно...Та й не хочеться надавати своїй книзі характеру якоїсь апології, я цілком згожуюсь з словами Вашого сьогодні отриманого листа, що нам нема в чому виправдуватися, бо ми чесно працювали для добра свого краю ... Є справи, про які приємніше згадувати, – я їх беру попереду, а про деякі тяжко і згадати, то я відкладаю їх на останок!» [275, с. 64-65].

Спогади, або добре документовані мемуари, Д. Дорошенка невдовзі стали міцним підґрунтям його фундаментальної «Історії України. 1917–1923 рр.», перші два томи якої з'явилися друком в Ужгороді 1930–1932 рр. Органічне поєднання в особі Д. Дорошенка державного діяча, історика та мемуариста надає його споминам високої достовірності.

Однак Д. Дорошенко-мемуарист мав не лише прихильного до себе кореспондента-редактора в особі В. Липинського. Його спомини про «недавнє минуле» не обійшли критики по обидва боки радянського кордону.

Київська кореспондентка Д. Дорошенка М. Грінченко інформувала його, що «Мої спомини про недавнє минуле» читають у Києві [275, с. 97]. Однак давній знайомий Дмитра Івановича С. Єфремов 24 квітня 1924 р. занотував. у край негативний відгук про перші дві частини цих споминів: «Дочитав «Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918)» Дм. Дорошенка ... Літературно написані, як усе в Дорошенка, і подекуди досить цікаві. Але вузький світогляд автора на них може найбільше з усіх його творів одбився. До того ж, Дорошенкові доводиться говорити про київські події наприкінці 1917 р., не будши їхнім самовидцем, і тому – не кажучи вже про фактичні помилки – він просто їх не пережив, їми не переболів, вони не одбилися в свідомості і лишилися невирозумілими для його ...» [233, с. 114].

Антигетьманська налаштованість С. Єфремова простежується в наступному пасажі щоденника: «Я вважав (і вважаю), що ні один чесний

громадянин не може йти до уряду виконаного чужинецькими руками перевороту, маючи перед собою до того ж такий недвозначний документ реакційного курсу, як перша «грамота» Скоропадського ...» [233, с. 115]. Далі київський рецензент робив таке узагальнення: «Взагалі, все, що мені доводилось читати з згадок про тодішній момент (у Винниченка, Саліковського, тепер Дорошенка) – повно фантазій, свідомого й несвідомого перекручування та самовиправдування чужим коштом» [233, с. 115]. Висловлювалася й особиста образа на Д. Дорошенка, який, мовляв, проігнорував роль С. Єфремова в передреволюційному українському русі: «Мене він ніби весь час бойкотує і згадує тільки тоді, коли вже не можна не згадати. Говорючи, наприклад, про ТУП та його Раду, згадує зовсім другорядних і малодіяльних членів і проминає беззмінного секретаря всіх з'їздів... мало не єдиного емісара для організації провінції, людину, через яку провадилися мало не всі зносини з політичними кругами російськими, на якій лежала вся відповідальна робота під час війни, з 1914 р. Трудно допустити, щоб Дорошенко цього не знав або забув, а проте ані словом не згадує. Чи не одбилася й тут пізніша образа?» [233, с. 116].

Мемуарист змушений був виправдовуватися. У його листі від 1 листопада 1924 р. до М. Грінченко зокрема йдеться: «В своїм передостаннім листі Ви, Маріє Миколаєвно, написали, що дехто дивується, чом я не згадав Сергія Ол[ександрови]ча, як секретаря ТУПа, і що з цього приводу думають, ніби я... бойкотую Сергія Олександровича. Ця звістка мене дуже вразила. Перш за все, я як шанував Сергія Ол[ександрови]ча, так шаную й досі, ставлю його дуже високо як людину й діяча, не вважаючи на те, що, може, ми тепер на деякі справи дивимось кожен інакше, ніж було колись. Якщо і сам Сергій Ол[ександрович] думає, ніби я у відносинах до нього змінився, то я би був дуже вдячний Вам, Маріє Миколаєвно, як би Ви при нагоді переказали йому від мене, що глибоко поважаю і люблю його, і ці почуття мої до нього ніколи не зміняться. Щодо того, що я не згадав його в споминах, то це ж пуста річ – помилка, описка, може, галичане, друкуючи,

викинули – хіба ж це свідоме умовчання? Ні в якому разі! І що за дурниця була [б] з мого боку таким способом «бойкотувати» Сергія Олександровича!» [235, с. 229-230]. Зрештою, конфлікт було залагоджено, а Сергій Єфремов навіть взяв на себе небезпечну місію пересилки за кордон, до Німеччини, принаймні частини київської бібліотеки Д. І. Дорошенка [233, с. 245].

Болісно також сприйняв персональний щодо себе фрагмент четвертої частини «Моїх споминів про недавнє минуле» колишній високопосадовець Директорії УНР, а згодом емігрант О. Назарук. За мемуарним свідченням Д. Дорошенка, уряд Директорії УНР перед евакуацією з Києва, а згодом із Вінниці «роздавав направо і наліво великі гроші», а саме: «Величезні суми сипались на формування загонів, на партії, на пропаганду, на пресу, на видавництва і так хто його зна на що, аби, мовляв, не дісталися большевикам!» [225, с. 442]. Згадка про «і так хто його зна на що» супроводжувалася підрядковою ремаркою мемуариста, який посилався при цьому, у свою чергу, на спогади колишнього очільника Головного управління преси й пропаганди УНР (на правах окремого міністерства) О. Назарука: «Я сам не вірив численним оповіданням про те, як і куди витрачались правительством Директорії народні гроші, поки не вчитав власними очима признання одного з учасників цього витрачання – д-ра О. Назарука в його книзі «Рік на Великій Україні» (Відень, 1920); там на стор. 144–145 д-р Назарук оповідає, як він, тоді міністр УНР, виплатив один мільйон гривень (гривня в той час була ще доброю валютою) Українській Радикальній Партії в Галичині і сотні тисяч видавав на різні екзотичні видавництва... і що дуже цікавий був би знати: «Як зужитковано цей державний гріш?» [225, с. 442].

У листі з Чикаго, датованого 7 липня 1924 р., О. Назарук повідомляв В. Липинському про своє прикре враження від вищезгаданого фрагменту споминів колишнього очільника МЗС Української Держави й одночасно з'ясовував спонукальні мотиви свого нібито «марнотравства»: «В одній з

дальших частин споминів Д. Дорошенка побачив я закид марнотравства державними грішми, зроблений мені... Моїй ініціативі треба завдячувати, що не пішли всі гроші на бовтанину соціал-революціонерів і соціал-демократів, на друкування їхніх сварок... А сам я виїхав з Великої України в одній сорочці на собі, а другій у кишені шинелі, бо клунка не мав... І пан Д. Дорошенко закидає мені марнотравство. Пусте, хоч трохи болить» [276, с. 158].

У відповідь на повідомлення щодо болісного сприйняття О. Назаруком закиду на його адресу в марнотратстві мемуарист, у свою чергу, в листі до В. Липинського від 30 липня 1924 р. так обґрунтовував власну позицію й відповідний фрагмент споминів: «Ви пишете мені, що д-р Назарук образився за мою замітку в IV кн. моїх «Споминів» з приводу його нібито «марнотравства». Він мене не так зрозумів: скільки я знаю, д-р Назарук є людина абсолютно чесна і до якихсь зловживань з державними грішми непричетна. Але фактом є, що він, яко міністр УНР, приложив руку до витрати державних грошей на справи, так би мовити, партійні, а не державні і робив це, певна річ, під впливом тої атмосфери, серед якої перебував, і тих понять, які в кругах УНР панували [275, с. 94].

І далі, розвиваючи власну аргументацію, Д. Дорошенко ще раз стверджував, що вищезгаданий епізод включив до мемуарів для ілюстрування певного загального явища, а не з метою когось персонально образити: «Коли вже стороння людина, галичанин, що опинився в ролі міністра УНР, людина, яка взагалі звикла цінити гріш, піддалася загальній моді, то що вже казати за наших тодішніх верховиків!» [275, с. 95].

Типовими для мемуарного жанру можна вважати спогади гетьмана України П. П. Скоропадського (1873–1945), написані по «гарячих слідах» подій упродовж першої половини 1919 р. Автор спогадів не мав у своєму розпорядженні значних документальних матеріалів. Його мемуари передають особистісне сприйняття приходу до влади й на процес побудови Української Держави на консервативно-ліберальних засадах, позначені високим ступенем

персоніфікації тогочасного державотворчого процесу. Саме тому вони виступають не лише важливим джерелом фактологічної інформації, а й відображають світоглядні, політичні та ментальні орієнтири автора [832, с. 34].

Частково спомини П. Скоропадського надруковано у віденському журналі «Хліборобська Україна» в першій половині 1920-х рр. [696; 697]. За оцінкою сучасного упорядника «Спогадів» П. Скоропадського проф. Я. Пеленського, надруковані у першій половині 1920-х рр., мемуарні фрагменти становили близько 35 % усього тексту «Спогадів» гетьмана [828, с. 14].

Особистий досвід державного будівництва Західноукраїнської Народної Республіки й власні спогади стали основою відомої праці М. М. Лозинського (1880–1937) – «Галичина в рр. 1918–1920», опублікованої в 1922 р. у серії видань Українського соціологічного інституту в Відні [281]. Передумову до неї підготовлено М. Грушевським. Сам автор, колишній фактичний керівник зовнішньополітичного відомства ЗУНР, у «Передньому слові» зауважував міждисциплінарний жанр цього видання: «Оброблення праці не є рівномірне. Наскільки я сам був учасником подій, має вона до деякої міри мемуарний характер. Там знов, де треба було опиратися виключно на документи (акти державної влади, преса і т. п.), я мусів обмежитися матеріалом, який міг зібрати в еміграційній обстанові. Через те окремі часті праці не однаково повні й оброблені» [281, с. 3].

Окремі мемуарні фрагменти через об'єктивні обставини іноді потрапляли й до наукових розвідок активних учасників революційних подій 1917–1921 рр. в Україні. Так, наприклад, знаний вітчизняний правник та урядовець доби визвольних змагань С. П. Шелухін (1864–1938) у березні 1926 р. у Празі закінчив відому розвідку «Варшавський договір між поляками й С. Петлюрою 21 квітня 1920 р.» [733]. На момент завершення праці з негативною оцінкою цієї міжнародної угоди для України й підготовки її до друку надійшла вістка з Парижа про вбивство Головного отамана. Відтак

публікацію завершує мемуарний постскриптом із запереченням обвинувачень Петлюри в організації єврейських погромів.

Сергію Павловичу Шелухіну також належить декілька фрагментарних спогадів про добу Української революції 1917–1921 рр. й, зокрема, участь вітчизняної дипломатії у низці міжнародних переговорів цього часу – українсько-більшовицьких перемовинах 1918 р., Паризькій мирній конференції 1919 р. тощо. Уривки з цих мемуарів доповідалися на різного формату зібраннях української еміграції, зокрема у Товаристві українських письменників і журналістів у Празі, й пізніше були опубліковані [734; 735].

На початку 1920-х рр. колишні військові Армії УНР перебували у таборах для інтернованих у Польщі з їх одноманітним та напівголодним побутом. Однак поряд із нагальними турботами про хліб насущний вони роздумують про причини поразки визвольної боротьби, прагнуть обмірковувати майбутнє України. У табірних умовах актуалізувалося питання про написання історії формування й бойового шляху окремих частин і з'єднань армії Української Народної Республіки [806]. Зосередження в одному місці значної частини ветеранів цих з'єднань сприяло верифікації таких «історій». Відтак їхню виразну складову становить мемуарний елемент – особисті спогади й переживання військових.

Так, наприклад, колишній старшина 1-го козацько-стрілецького (Сірожупанного) полку Армії Української Держави, згодом начальник штабу 4-ї Сірожупанної бригади 2-ї Волинської дивізії Армії УНР, підполковник В. Х. Прохода (1890–1971) згадував одну з таких історико-мемуарних ініціатив, що з'явилася під час його перебування 1922 р. у таборі інтернованих українських військових у Каліші в Польщі: «Зі своїми приятелями я вирішив написати «Записки до історії Сірих або Сірожупанників». Коли потепліло й можна було тримати олівець та перо в руках, я взявся за працю і впродовж трьох місяців, забуваючи про голод, написав «Записки» на основі власних та старих сірожупанників спогадів за 1917–1919 рр. та на підставі наказів в архівах бригади й дивізії 1920 р.

Правдивість поданих відомостей була перевірена спеціальною комісією з учасників минулих подій та підтверджена протоколами до 1-ї частини за 1917–1919 рр. та другої частини від травня 1919 р. Третя частина про боротьбу в союзі з поляками була складена на основі документів» [353, с. 426-427; 675; 676].

Також у Каліші в 1921 р. розпочав укладання власних «Споминів з часів Української революції (1917–1921)» [342; 343; 344; 345] генерал-хорунжий В. М. Петрів (1883–1948). Розповідаючи про часи свого перебування на посаді командира 3-го Запорізького куреня військ Центральної Ради (з 9 лютого 1918 р.), який пізніше розгорнуто у 1-й Запорізький кінно-гайдамацький полк імені Костя Гордієнка Армії УНР, мемуарист просив вибачення в читачів за цілком ймовірні помилки у датах (день – два – три), оскільки щоденникові нотатки з того часу в нього конфісковано гетьманською владою, яка «забрала до архівів усі полкові документи, а потім цей «архів» та інші йому подібні у кращому разі пішли як не на цигарки, то просто були знищені». [343, с. 62] Особливо цінною й у цьому випадку у ході заповнення часово-подієвих лакун виявилася допомога однополчан – колективна пам'ять: «Тому довелося встановлювати дати громадою залишившихся в живих Гордієнківців 1917–1918 рр., а небагато їх лишилося, усього 10–12. Вдалося встановити певно лише деякі дати, а решту приблизно. Це зробили ми в 1921 році у Каліші, коли писались вже ці спогади» [343, с. 62].

Фрагменти збереженого в архівах листування генерал-хорунжого Всеволода Петріва дозволяють відтворити історію написання й публікації його «Споминів з часів Української революції (1917–1921)». 28 вересня 1926 р. датований лист до генерала очільника львівського видавничого кооператива «Червона Калина» П. Постолюка, написаний у відповідь на звернення В. Петріва від 30 серпня того ж року з пропозицією публікації його мемуарів й військово-історичних праць. У документі йшлося: «Маємо честь донести Вам, що годимося на видання поки що лишень «Спогадів». Услів'я:

1. Ви передаєте нам до друку «Спогади» в розмірі 30–45 арк. ... Спогади видаємо в трьох частях по 12–15 аркушів. 2. За один аркуш друку платимо 6 долярів (16 сторін). Розчислення: 1/3 часть гонорару за першу частину платимо по одержанню скрипту, 1/3 частину по видрукованню 7 аркушів, а 1/3 частину по видрукованню першої частини. 3. Розчислення за 2-гу і 3-ту часть в такий спосіб, як за першу. 4. Спогади друкуємо в 3.000 примірниках... 5. Ви одержуєте 25 прим. авторських дарових. 6. Видавництво застерігає собі зміну правопису. 7. По одержанню рукопису слідує остаточне заключення умови – місяць від дати одержання. До трьох місяців від підписання остаточної умови видавництво мусить приступити до друку. 8. Умову підписуємо по прийняттю рукопису редакційною колегією» [77, арк. 6].

Лист П. Постолюка до В. Петріва від 22 січня 1931 р. фіксує стан публікації мемуарів генерала на момент завершення друкування четвертої частини спогадів й до певної міри з'ясовує причини невиходу (не написання) заключної п'ятої їх частини: «Четверта частина «Споминів» вже на викінченні і на днях вийде... Дальшу частину «Споминів», а саме п'яту, ми думали б охопити її в однім томі, річ ясна, невеликім, так щоби на тому спомини закінчити. Можна би дати тим споминам окремий наголовок «Директорія» або ще якое інакше, бо з купецького боку важко рекламувати все ті самі спомини, а так, з окремим наголовком було би зручніше. Просимо по змозі закінчити свої спомини на п'ятому томі нашого формату. Обов'язково рукопис мусів би бути написаний не олівцем – найкраще перебитий на машині, бо редакції дуже важко приходиться дати собі раду з відчитуванням, тим самим продовжується приготування книжки до друку» [77, арк. 24-24зв.].

У 1928 р. на шпальтах пражської «Розбудови нації» з'явилися спогади колишнього командира дивізії, Осадного корпусу й групи Січових стрільців полковника Є. М. Коновальця (1891-1938) «Причинки до історії Січових Стрільців в Українській революції» [584]. У вступі до спогадів мемуарист,

який вже мав певний досвід у цьому жанрі [583], викладав мотивацію їхнього написання, наголошуючи насамперед на потребі дати об'єктивне висвітлення історії цього військового формування Армії УНР й спростувати численні негативного забарвлення легенди щодо ролі, яку відігравали в Українській революції Січові стрільці: «Ці спомини мають дати матеріял першому історикові української революції, що не буде цікавитися настроями того чи іншого революційного діяча-автора споминів, а тільки візьметься передусім стверджувати факти, що про їх дійсність не можна буде суперечатись. Самі голі факти найкраще допоможуть йому накреслити характеристики революційного часу й груп та осіб, які той час висунув. Я постараюсь подати на цьому місці до загального відома низку фактів, що їх або промовчувано досіль, або перекручувано» [584, с. 18]. Полковник обіцяв читачам «від першої особи» з'ясувати суперечливі епізоди історії очолюваної ним військової формації, аргументовано спростувавши фальшиві закиди на її адресу: «Я далекий від бажання шукати оправдуючих аргументів на все, що торкається Січового Стрілецтва та, зокрема, моєї особи. Тим більш не можу вважати всіх моментів з історії Січових Стрільців безумовно правильними й доцільними. Січові Стрільці самі не замикають очей на власні промахи і не стараються закрити їх другим» [584, с. 18].

Слушно вважаючи «найбільшим лихом» «відсутність цілоти архіву корпусу Січових Стрільців», Є. Коновалець, тим не менше, висловлював стриманий оптимізм щодо корисності для майбутнього історіографа визвольних змагань зафіксованих на письмі свідчень безпосередніх учасників революційних подій: «Будемо сподіватися й віримо, що прийде час, коли й архівальні документи побачать світ і будуть підтвердженням понижчих заміток. Поки що треба користуватись здебільшого пам'яттю й для того поминути мовчанкою все те, що вже затерлось у пам'яті. Рівно ж сподіваємося й віримо, що прийде час, коли не словами про минуле й не архівальними документами будемо з'ясовувати суть невмирущої стрілецької ідеї» [584, с. 18].

Спогади Євгена Коновальця (відомі згодом під дещо скороченою назвою – «Причинки до історії Української революції») [253] планувалося включити складовою частиною до збірника, присвяченого історії київських Січових стрільців. Вихід у світ цього видання – альманаху «Золоті Ворота» – був відтермінований, аж поки нарешті він не з'явився друком у Львові 1937 р.

Передісторію й обставини написання вищезгаданих мемуарів Євгена Михайловича оприлюднив майже через півстоліття активний учасник Української революції 1917–1921 рр., західноукраїнський політик І. Кедрин-Рудницький, у міжвоєнному двадцятилітті редактор й варшавський кореспондент впливового львівського щоденника «Діло». Він розповідав: «Спомини Євгена Коновальця п[ід] з[аголовком] «Причинки до історії української революції» постали так, що я, відвідавши панство Коновальців літом 1923 р. у Фюссені в Баварії і перевівши там три чи чотири тижні, ходив з Євгеном Михайловичем – так всі його називали і до нього зверталися – щоденно на проходи по чудовій околиці Фюссену, він оповідав мені, я записував, вечером стилізував це на письмі і пред'являв Коновальцеві, який затверджував чи змінював і доповнював. Ті спомини Коновальця, призначені для «Золотих Воріт», появилися в кількох числах празької «Розбудови Нації» і відтіль передруковано їх у львівському – запізненому виданні «Золотих Воріт» у 1937 р., а відтіль передруковано їх у виданні «Корпус Січових Стрільців» у Чикаго 1969 р.» [249, с. 297].

І. Кедрин, розповідаючи історію первісного тексту спогадів колишнього командира Січових стрільців, подавав цікаву для справи відтворення їх автентичного тексту деталь: редактори «Розбудови Нації» вдалися до цензурування тексту рукопису. В оригіналі споминів також згадувалося про те, що Є. Коновалець вже з еміграції відрядив двох офіцерів (Я. Чижа й Р. Сушка) до головного командування Армії УНР й польського Генерального Штабу з пропозицією відвести Армію УНР, розташовану на крайньому правому крилі польсько-українського антибільшовицького

фронту, у Карпати. Після того, реорганізувавши й доповнивши її так званою бригадою А. Кравса, яка була інтернована у таборі Німецького Яблонного у Чехословаччині, завдати у відповідний момент удар більшовицькому війську від півдня. Однак, ця пропозиція була відкинута польськими військовими й керівництвом УНР та ЗУНР з наступних міркувань: «Шефом генерального штабу польської армії був тоді ген[ерал] Розвадовський, «ендек», і він той плян відкинув. Генерали Марко Безручко і Всеволод Змієнко оповідали мені у Варшаві, що й керівні кола УНР поставились до того пляну неохоче. Найбільш опозиційним був президент ЗУНР в екзилі д-р Євген Петрушевич, якому формально підлягала згадана бригада в Німецькому Яблонному, бо він уважав її за зав'язок української армії у випадку, коли б Антанта признала державну незалежність Східній Галичині» [249, с. 297-298].

Натомість, зауважував І. Кедрин: «Плян Євгена Коновальця був мудрий: він давав змогу решткам Армії УНР перейти на чеську сторону у випадку прогри у війні проти большевиків й опинитися радше у чеському як польському таборі полонених чи згинуті з рук большевиків. Але редакція «Розбудови Нації» викреслила той уступ ...» [249, с. 298].

Змістовні й цікаві спогади з доби визвольних змагань у 1930 р. у Львові опублікував вітчизняний політик та дипломат М. М. Галаган, якому впродовж революційних подій довелося представляти Українську державу на Кубані, в Румунії та Угорщині. Його мемуари в чотирьох частинах змальовують виразну картину становлення української дипломатичної служби тих буремних років [188; 189; 190].

Разом із тим слід зауважити, що публікація споминів М. Галагана зазнала цензурного втручання. В останній, четвертій частині мемуарів, серед іншого автор згадував, що у червні 1920 р. він, посол УНР в Угорщині, дійшов висновку, що з тодішнім урядом УНР (після підписання Варшавської угоди С. Петлюри – Ю. Пілсудського) йому вже не по дорозі. Відтак власноручно адресує лист-заяву про димісію міністрові закордонних справ А. Ніковському. Цей документ друком не вміщено з наступною редакційною

приміткою видавництва «Червона Калина»: «В листі тому пояснює автор Споминів своє негативне становище відносно Варшавського Договору та свої міркування на майбутнє, які в дійсності в короткому часі сповнилися. Цей дуже цікавий для історії лист, який виявляє, крім дипломатичного хисту, ще й небуденний талан автора передбачувати майбутні події, пропускаємо, на жаль, і то в цілості з огляду на цензуру. (Ред.)» [190, с. 291].

Самбірський повітовий комісар ЗУНР, громадський діяч і літератор А. Я. Чайковський (1857–1935) [876, с. 6-24] у 1930 р. у Львові опублікував свої «Чорні рядки» – спогади за час від 1 листопада 1918 р. до 13 травня 1919 р., коли обіймав вищезгадану урядову посаду [417]. На тлі численних воєнних мемуарів того періоду «Чорні рядки» А. Чайковського вирізнялися своєю приналежністю цивільній особі – повітовому урядовцеві ЗУНР [722]. Зауважимо, що спогадів, які б показували життя провінції очима повітового керівника, свідчень, як організовувалася державне будівництво на місцях, практично немає [876, с. 15-16].

Водночас мемуарист виступає суворим та вимогливим суддею не лише власного урядування (насамперед), а й недоліків в організації державного будівництва усієї ЗУНР, помилок її військового командування, окремих осіб, недоліків та прорахунків, які, зрештою, й спричинили загибель молодій західноукраїнській державності. Мотивацію написання спогадів й душевний стан автора подано вже на початку: «Отсі рядки назвав я чорними. Зачав я їх писати зараз по розвалі нашої молоденької держави, коли я вспів утекти до Коломиї і опинився під румунським постолом ... Я так щиро вірив в успіх нашої святої справи, я ніколи стільки не працював, що в тім періоді наших визвольних змагань ... Тепер відгребую у моїх скупих записках та в моїй пам'яті усе минуле. Пишу ті рядки наче кров'ю мого серця, роздираю рану, котра буцімто вже загоїлася, викликаю давні болі, котрі знову переболіти треба» [418, с. 207].

У цих споминах Андрій Якович Чайковський виголошує категоричний імператив мемуариста, співзвучний міркуванням І. Кривецького з його

вищезгаданої розвідки 1919 р. «Українська мемуаристика, її сучасний стан і значіння», а саме: «На мою думку, ніякий українець не повинен забирати з собою у могилу того, що знає, що він пережив, а що може мати загальний інтерес, хоч би із малої закутини нашої землі. Такі спомини, вкупі з другими такими споминами, складатимуть хроніку-літопис минулого, і це буде важним джерелом для будучого історика. Вони можуть бути вірною світлиною того всього, що тоді діялось, доброго чи злого. З того грядуще покоління черпатиме науку, що треба наслідувати, а що оминати» [418, с. 207-208].

Поважним центром публікації мемуарної літератури про історію Першої світової війни та Української революції, як вже згадувалося, був видавничий кооператив «Червона Калина» у Львові (1921–1939). Крім книжок, тут щорічно видавався історичний календар-альманах «Червоної Калини» (КЧК), а з жовтня 1929 р. – й щомісячний журнал «Літопис Червоної Калини» (ЛЧК), присвячений українській воєнній історії, в тому числі добі 1914–1921 рр. Обидва періодичні видання регулярно вміщували й мемуаристику, присвячену визвольним змаганням [871, с. 116-120].

Найбільшим архівним та музейним центром української еміграції в міжвоєнній Європі став Музей визвольної боротьби України (МВБУ) в Празі (1925–1948). У фондах його чотирьох відділів зберігалися численні документи з таборових архівів, документальні матеріали українських дипломатичних місій у різних країнах світу, документація українських урядів доби визвольних змагань, особові колекції українських емігрантів, серед яких були й мемуари [823; 827].

Управа Товариства МВБУ заохочувала емігрантів-українців не лише збирати й передавати матеріали до Музею, а й фіксувати пережиті під час війни та революції події. У зверненні «Наш обов'язок перед історією рідної землі», що його надрукував часопис МВБУ в грудні 1925 р., наголошувалося: «Час іде, документи гинуть, пережите забувається, незабаром і самі найближчі, безпосередні учасники подій та явищ не зможуть передати не то

їх подробиць, а навіть і головних рис. Тому виникає необхідність не тільки зберігати і передавати до Музею кожен предмет і кожен папірчик, але також всім записувати усе, що хто пережив і бачив... » [827, с. 180].

Одним із тих, хто передав на зберігання до МВБУ рукопис своїх мемуарів, присвячених історії Української революції 1917–1921 рр. був В. К. Приходько (1886–1982), подільський губернський секретар Центральної Ради з питань народної освіти (1917–1918), згодом подільський губернський комісар та міністр судових справ УНР, а з 1920 р. – в еміграції у Празі. У його зверненні до МВБУ від 13 жовтня 1927 р. йшлося: «Отсим маю шану запропонувати Національному Архіву-Музею придбати «Мої спомини». Сі спомини мої обіймають історію культурно-національного і громадсько-політичного руху на Поділлію на початку біжучого століття і до революції 1917 р. Далі ж присвячені: історії українського революційного руху на Поділлію в 1917 р., історії українського руху на Поділлію під час Гетьманщини в 1918 р. Далі в пляні – 1919 р.... Зошит, що я представляю тепер, містить спомини мої, присвячені українським студентським громадам по університетах Росії, оскільки в організації і життю тих громад брали участь Подоляне. Початок зошиту – 8 сторінок – тепер передруковується на машинці і буде представлений в друкованому вигляді, як і взагалі цілий рукопис має бути передрукований. Вікт[ор] Приходько» [33, арк. 136-136 зв.].

Важливе місце в українській військовій історіографії та вітчизняній мемуаристиці революційної доби посідає зокрема спадщина генерал-поручика й командувача Армії УНР М. В. Омеляновича–Павленка (1878–1952). Йому належать спогади, а також аналітичні військово-історичні праці про українсько-польську війну 1918–1919 рр., бойові дії проти Денікіна, та Зимовий похід Армії УНР [654; 655] (остання праця також значною мірою побудована на особистих спогадах автора та мемуарах інших учасників походу).

Оселившись у Празі після 1921 р., генерал М. Омелянович-Павленко стає одним із активних учасників організації Музею визвольної боротьби України. Добре обізнаний із наявними у фондах МВБУ джерельними матеріалами, він запланував використати їх та матеріали власного архіву для підготовки циклу «Звіти й спогади». Упродовж наступних років М. Омелянович-Павленко успішно реалізував цей план. Оскільки протягом 1920-х рр. йому важко було знайти видавця для публікації творів окремими виданнями, генерал спершу друкував їх фрагментами у часописі «Розбудова нації», що тиражувався у Празі. У цьому періодичному виданні, а згодом й у львівському «Літературно-науковому вістнику», календарі-альманасі «Дніпро» систематично з'являлися його спомини про події в Україні наприкінці 1918 – упродовж 1919 рр. та участь у них мемуариста [656; 657]. 1930 р. спогади генерала надруковано окремим виданням у Львові [323]. У середині 1930-х років у Празі утворилося видавниче товариство «Stilus», яке двома окремими виданнями теж надрукувало мемуари генерала [324; 325].

У 2007 р. в Україні видано найповнішу збірку мемуарної спадщини Михайла Володимировича [50]. Тут вміщено віднайдений дослідником Української революції М. Ковальчуком у фондах ЦДАВО України (ф. 4012 – особовий фонд М. Омеляновича-Павленка) рукопис неопублікованих спогадів генерала «Останній відворот», присвячений перебігу подій кінця 1920 р. Зокрема описано військові дії українських формувань, позбавлених підтримки Польщі, з силами більшовиків на Поділлі [326, с. 40]. Рукопис зберігався у фондах Українського національного музею-архіву в Празі, а після війни потрапив до УРСР, і лише в наш час дочекався свого дослідника [326, с. 41-42].

Перелік мемуарної спадщини генерала М. Омеляновича-Павленка дозволяє стверджувати, що він повністю виконав запланований ним цикл «звітів і спогадів» про визвольні змагання, описавши усе, що бачив, перебуваючи на високих посадах в українському війську. За оцінкою Л. Шанковського, «майбутні покоління українського народу можуть бути

вдячні найвизначнішому генералові визвольної війни за те, що отримали від нього авторитетні, ґрунтовні й об'єктивні «звіти й спогади» за його службу Україні, фахово ним опрацьовані й написані в припадній літературній формі» [872, с. 64].

До певного часу, окремі західноукраїнські автори виношували плани публікації власних мемуарів в «українізованій» УСРР. Цим вони завдячували нереалістичним повідомленням комуністичної преси щодо «безмежних видавничих можливостей» радянської України [842, с. 119].

Так, 12 жовтня 1927 р. до голови Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові К. Студинського, «відомого протектора письменницької праці», який вирушав у наукове відрядження в Київ та Харків, звертався О. Кузьма (1875–1941), журналіст, сотник УГА, редактор львівських газет «Діла» (1902–1938) і «Свободи» (1922–1938): «Я написав книжку, яку можна видати тільки за границею. Є це історія нашої Львівської кампанії у листопаді 1918 р. Річ, якої під теперішнім польським режимом не вільно публічно не то обговорювати, але й згадувати. Польська цензура конфіскує всякий натяк на український державний переворот з 1918 р.» [400, с. 508-509].

У листі наголошувалося, що автор, член тогочасної Начальної команди УГА (пресовий референт), пережив «багато з цих подій особисто»: «В цій праці обговорив я також політичну сторону справи, подав цілу передісторію перевороту... Читали її вже деякі письменники, також учасники цієї кампанії, і всі радять мені видати її на Радянській Україні якнайскоріше, в передодень 10-ліття від часу цих подій» [400, с. 508-509].

Спроба надрукувати історико-мемуарну працю О. Кузьми в радянській Україні зазнала невдачі з ідеологічних причин. Видавництва УСРР, очевидно, відмовилися прийняти та надрукувати. На щастя, її рукопис не «осів» там, де невдовзі мав би неодмінно «загубитися» [400, с. 119]. Натомість її опубліковано в 1931 р. у тій же Польщі після певного пом'якшення державної політики щодо українців [266], а згодом перевидано

у Нью-Йорку в 1960 р. [267]. Публікацією цієї, «однієї з найкращих книг» вітчизняної воєнно-історичної й мемуарної літератури автор «здобув собі тривале місце в українській воєнній історіографії» [871, с. 124].

Протилежним став приклад вищезгаданого галицького політика, дипломата та мемуариста М. Лозинського. Після переїзду в УСРР у 1927 р. він, працюючи професором у харківських вищих школах, мав намір продовжити працю «Галичина в рр. 1918–1920», розпочату в 1922 р., з метою викласти події до «логічного завершення», а саме з 1923 р. та включно до сумнозвісного рішення Ради послів Антанти щодо Східної Галичини. Мав професор і підписаний із харківським видавництвом «Рух» договір щодо публікації в 1933 р. його «Книги спогадів із громадського життя Західної України 1890–1920 рр.». Однак після арешту М. Лозинського того ж року в сфабрикованій «справі УВО» усі його рукописи загинули [842, с. 117-118].

Цікавою сторінкою міжвоєнної української мемуаристики в еміграції був залаштунковий (крім, зрозуміло, надрукованих в еміграційній періодиці рецензій та полемічних статей-спогадів) обмін думками та принагідними спогадами, що відобразився в тогочасній кореспонденції вітчизняних авторів – сучасників й учасників подій Української революції. Часто спогади одних ініціювали історико-мемуарну творчість, а то й власне наукові розвідки їхніх кореспондентів.

Так, наприклад, 23 квітня 1937 р. сотник О. Думін із Кенігсберга, також автор мемуарів [524; 525; 526; 527; 528], листовно звертався до підполковника Армії УНР В. Євтимовича, який мешкав у Варшаві. Приводом для кореспонденції слугували спогади В. Євтимовича «Військо йде: Уривок зі спогадів про березень 1917 р. у Києві» (докладний мемуарний «уривок» розрісся на цілу книгу) [232]: «Вельмишановні Пане Полковнику! Ваші цінні спогади і перше число «Укр[аїнського] Ветерана» одержав і щиро Вам за їх дякую. Я вже віддавна цікавився Вашими писаннями і збирав їх для використання в задуманій історії першої укр[аїнсько]-моск[овської] війни... «Військо йде» дуже мені пригодиться. Книжка ця відкриває зовсім дотепер

незнані і малознані речі. Я не думав, що [М.] Міхновський і його кружок відіграв таку велику роль в роз'ятренню укр[аїнського] військового руху. Тут і там були про це згадки, але все це трактувалося як епізоди без більшої сили. Тепер, слідячи за цією ділянкою, чимраз краще бачу фатальну роль Петлюри в 1917 р. Від Вас довідуюся також про [В.] Кедровського; отже, було не так, як він пише в своїх спогадах, що будьто він був за творенням сильної укр[аїнської] армії» [573].

Також викликало полеміку серед учасників визвольного руху поява, у мемуарах одного із лідерів ЗУНР – Л. Цегельського [414], критичної оцінки діяльності полковника Д. Вітовського під час Листопадового повстання у Львові 1918 р. [839; 794].

Напередодні Другої світової війни у серії мемуарних видань Українського наукового інституту в Варшаві друком з'явилася частина спогадів колишнього надзвичайного посла УНР у Туреччині та міністра віросповідань Української Держави О. Г. Лотоцького (1870–1939) «Сторінки минулого» [282]. 22 жовтня 1939 р. засновник і колишній директор Українського наукового інституту помер в окупованій нацистами польській столиці, так і не написавши наступної частини своїх мемуарів.

У радянській Україні в 1921 р. створено Всеукраїнську комісію з історії Жовтневої революції та комуністичної партії (більшовиків) України (далі – Істпарт). У 1921–1923 рр. її очолював М. Скрипник. Істпарті зайняли провідне місце в системі наукових установ України. Друкованим органом Істпарту став журнал «Літопис революції», де почали друкуватися мемуари представників фактично лише радянського табору. Так, наприклад, опубліковано спогади про встановлення радянської влади в Україні одного з засновників української компартії В. Затонського [556]. За підрахунками Н. Комаренко, в «Літописі революції» за 1922–1935 рр. надруковано 168 спогадів про події Громадянської війни на території України, авторами яких були 123 безпосередні учасники подій [799, с. 22].

Створення регіональних Істпартів сприяло активізації збору, дослідженню та оприлюдненню матеріалів з історії революційних подій в Україні [466; 467; 610; 611; 640]. Незважаючи на гіперболізацію ролі більшовиків у політичному житті, ідеологічної заданості матеріалу, в 1920–х рр. на місцях почали видаватися тематичні збірники спогадів. Як приклад, слід навести збірку видану Миколаївським Істпартом у 1923 р. [128]. Тут, наприклад, вміщено нарис спогадів про революційну діяльність Л. Троцького у Миколаєві в 1890–х рр. У 1930–ті рр. подібні видання вилучалися з бібліотек і на сьогодні є бібліографічною рідкістю.

Отже, у 1920-х рр. ще була можливість «по гарячих слідах» більш-менш об'єктивно висвітлювати події Громадянської війни, перевидавати, хоч із купюрами, спогади політичних опонентів, праці яких з'являлися за кордоном. Ситуація змінюється з середини 1930–х рр. коли обмежується доступ до архівів, а колишні керманічі революції перетворюються на «ворогів народу».

Характерним для «політики пам'яті» у радянській Україні зокрема, та СРСР загалом стала публікація у 1930 р. відомого збірника «Революция на Украине по мемуарам белых», упорядкованого С. Алексєєвим за редакцією секретаря ЦК КП(б)У М. Попова [126]. У поданому в ньому розширеному фрагменті з третьої частини книги В. Винниченка «Відродження нації» передувала цензорська примітка упорядника (закамуфльована бажанням «заощадити місце»): «Мы даем здесь (в русском переводе) часть названной книги, посвященную тому периоду гражданской войны на Украине, когда автор принимал в ней непосредственное участие, именно периоду Директории и «атаманщины» (т. е. власти «главного атамана» С. Петлюры). Из этой части в интересах сбережения места мы опускаем главы, посвященные мелкобуржуазной националистической критике политики украинского советского правительства т. Пятакова, а по возможности также и многочисленные лирические излияния автора, благодаря которым так распухла эта, в общем не столь богатая содержанием, книга» [126, с. 277].

«Революция на Украине по воспоминаниям белых» запропонувала алгоритм подальшого використання комуністичною пропагандою та офіційною радянською історіографією історико-мемуарної спадщини українських опонентів більшовизму. Отже, українська радянська історіографія вдавалася до вибіркового (дозволеного) цитування певних фрагментів мемуарів, що з'являлися за кордоном. У дозволених межах винятково наводилися ті фрагменти, що «працювали» на користь офіційної ідеології, тобто там, де йшлося про невдачі й поразки національних урядів, про критику політичних опонентів із національного табору, несприйняття селянством аграрної програми УНР – Української Держави тощо.

Так, наприклад, у доповідній записці відділу науки і культури ЦК КП України «Про деякі недоліки в роботі з інтелігенцією у Львівській партійній організації» (березень 1959 р.) зокрема робився закид на адресу редактора львівського журналу «Жовтень» Ю. Мельничука за намагання, мовляв, «возвеличити» постать «посереднього літератора» А. Чайковського, охарактеризувати активну діяльність останнього на посаді повітового комісара ЗУНР, як «корисну громадську роботу»: «А. Чайковський, – говорить Ю. Мельничук, – набирал добровольців до армії і поліції, організував адміністративний апарат. На цій роботі виявив багато енергії і розсудливості» [72, арк. 71]. Як зауважував далі завідувач відділу науки і культури ЦК Ю. Кондуфор, демонструючи принаймні поверхову обізнаність з «Чорними рядками» А. Чайковського: «Про «енергію і розсудливість» комісара ЗУНР можуть дати уявлення слова самого Чайковського, коли він, говорячи про причини падіння ЗУНР, скаржився: «На мою думку, завинив багато м'який і джентльменський [державний] секретаріат, а далі брак незвичайск, шибениць і розстрілів» [118, с. 207].

Під час Другої світової війни, а саме 1942–1943 рр., у Празі друком з'явилася тритомна праця одного з чільних діячів Директорії УНР І. Мазепи «Україна в огні й бурі революції» [288], яку звично відносять до категорії спогадів. Водночас, на думку Р. Пирого, ця праця, як і «Відродження нації»

В. Винниченка, є синтетичним виданням дослідницького, мемуарного й археографічного характеру. Підставою для останньої характеристики слугують включені до книги численні документи, матеріали, епістолярій. Зокрема йдеться про універсали Української Центральної Ради, декларації Директорії УНР, ухвали Національної Ради ЗУНР, документи міждержавних стосунків, листування тощо [832, с. 34]. На нашу думку, теж саме можна сказати й відносно праці П. Христюка «Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр.», який теж входив до складу керівних органів УНР [408; 409; 410; 411; 412; 413].

Переможне для СРСР завершення Другої світової війни дало можливість кремлівському керівництву та його репресивному апарату «розквитатися» з деякими авторами «націоналістичних мемуарів», які через збіг обставин опинилися на території Центрально-Східної Європи, контрольованій радянськими військами. Так, наприклад, 19 жовтня 1945 р. у Києві в НКДБ УРСР допитано заарештованого М. Галагана (затримано 24 травня того ж року в Празі та вивезеного до Києва), якому пред'явлено в якості доказу контрреволюційної діяльності його ж книгу «З моїх споминів». В'язень відверто відповів, що був проти встановлення радянської влади в Україні і боровся за створення «української буржуазно-демократичної республіки» [191, с. 557].

Зазначимо, що під час арешту 11 квітня 1945 р. Станіславівського владики Української Греко-Католицької Церкви Г. Хомишина у нього вилучено третю й четверту частини «З моїх споминів» М. Галагана. Книги долучено до «справи» єпископа, як речові докази його «антирадянської діяльності» (внаслідок нелюдського ставлення під час «слідства» єпископ Г. Хомишин помер у в'язничній лікарні 28 грудня 1945 р.).

В архівно-кримінальній справі на колишнього генерал-поручика Армії УНР В. Сінклера (1879–1946), заарештованого 13 березня 1945 р. СМЕРШем 1-го Українського фронту в Польщі, як речові докази залучено засвідчені витяги з окремих сторінок (с. 19, 145–146) другого тому мемуарної праці

І. Мазепи «Україна в огні й бурі революції», на яких згадувався генерал [88, арк. 122]. 16 березня 1946 р. В. Сінклер помер у Лук'янівській в'язниці м. Києва на руках у колишнього підполковника Армії УНР, також в'язня, В. Проходи.

Радянська репресивна машина наприкінці й відразу після завершення Другої світової війни завдала ударів не лише по мемуаристах – політичних емігрантах міжвоєнного часу, а й окремих представниках вітчизняної інтелігенції, які за умов тимчасової лібералізації, пов'язаної з переможною ейфорією 1944–1945 рр., дозволили собі нелояльні до режиму екскурси у минуле. Мається на увазі насамперед брутална критика на адресу видатного українського літератора М. Рильського за «націоналістичні спогади» «З днів минулих» (1944) з лояльною характеристикою діячів українського національного руху кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Упродовж 1943–1944 рр. у журналі «Українська література» (у жовтні 1945 р. перейменований на журнал «Вітчизна») опубліковано мемуари завідувача відділу Державного літературно-художнього музею Т. Шевченка Г. Лазаревського «Київська старовина»: Спогади». У постанові ЦК КП(б)У «Про журнал «Вітчизна» від 1 жовтня 1946 р., зокрема, було піддано нищівній критиці доробок цього автора як такого, що «активно проповідував у своїх писаннях буржуазно-націоналістичні ідеї, всіляко вихваляючи дореволюційну поміщицько-капіталістичну дійсність і підносячи на щит консервативних та реакційних діячів минулого, в тому числі і прямих петлюрівських контрреволюціонерів» [808]. Син відомого українського історика О. Лазаревського (1934–1902), Гліб Олександрович у січні 1930 р. отримав наукове відрядження від Наркомосу УСРР до Польщі й Франції для збирання матеріалів про Т. Шевченка. З відрядження не повернувся й до 1939 р. мешкав у Польщі, був науковим співробітником Українського наукового інституту у Варшаві, займався науковою працею, був активним у громадському житті еміграції [808, с. 26]. Г. Лазаревський долучився до вітчизняної мемуаристики й історіографії подій 1917–1921 рр. – спершу

грунтовною розлогою рецензією на другий том «Українська Гетьманська Держава 1918 р.» праці Д. Дорошенка «Ілюстрована історія України 1917–1923 рр.». Рецензія, яка значною мірою базувалася на особистих спогадах рецензента й споминах інших сучасників цих подій, була вміщена у двох випусках альманаху «За Державність» [807]. Згодом Г. Лазаревський опублікував у календарі-альманасі «Дніпро» на 1939 р. й особисті спомини киянина з часів Гетьманату [609]. Спроби мемуариста окреслити картину українського національно-культурного життя наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. й, зокрема, коло осіб, які гуртувалися навколо часопису «Киевская старина», завершилися, як вже зазначалося, його життєвим фіаско.

Тут лише зазначимо, що у повоєнній радянській Україні видавалися як збірки спогадів й окремі твори [106; 107; 108 109; 120, 121; 122; 123; 125; 137; 138; 139; 140; 230; 403; 744; 784], так і певні методичні публікації [824; 825; 859; 860; 861], однак в них подано дозований матеріал у відповідних межах тодішньої офіційної ідеології. Взагалі радянська історіографія концептуально висвітлювала лише державне будівництво УРСР, формування радянських підрозділів («Червоне козацтво») [333] та ін., альтернативне небільшовицьке національне державотворення залишалося за межами історичних досліджень.

У Лук'янівській в'язниці певний час утримувався й вже вищезгаданий підполковник В. Х. Прохода (1890–1971). На час арешту 2 лютого 1945 р. – це інженер німецької будівельної фірми «Йоганес-Ган». 9 серпня 1946 р. особливою нарадою при МГБ СРСР його засуджено до десяти років таборів, а у 1956 р. звільнено. У цьому ж році В. Прохода добився виїзду до Чехословаччини як колишній чеський громадянин. Навесні 1965 р. підполковник виїхав до родини у США, де мешкав у Каліфорнії до останніх днів життя. У «Післяслові» до першої частини його споминів «Записки непокірливого» з'ясовувалася мотивація їх створення. Василь Хомич відверто наголошував, що до мемуарного жанру його спонукало перебування в ГУЛАГу й спілкування з однодумцями з ув'язнення – молодим поколінням

українських інтелігентів, якому, на його думку, вкрай потрібно було донести правду про Українські визвольні змагання 1917–1921 рр.: «Тоді у мене виникла думка написати при першій можливості «Записки Непокірливого», щоб без «високої політики» запізненого розуму змогли б правдиво розповісти новому поколінню українців, як відбувалось національно-культурне відродження перших борців за Україну й як пройшли революційні події 1917–1921 рр.» [353, с. 431].

Виразною ознакою принаймні першої книги спогадів В. Прохода є чітка фіксація хронології написання окремих розділів його мемуарів із позначенням місця – «Пряшів на Словаччині» – й дат: «вересень 1960 р.» – «жовтень 1961 р.» – «грудень 1961 р.» – «січень 1962 р.» [353, с. 59, 246, 336, 430], а також полеміка мемуариста з українським радянським істориком А. Лихолатом [353, с.301, 308], автора праці «Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917–1922 гг.)» [812].

Паралельно з написанням власних мемуарів В. Прохода долучився й до закордонної української історіографії революції 1917–1921 рр., публікуючи вже в США розвідки з історії збройних формувань УНР, окремі рецензії на фахові дослідження. Так, наприклад, у розгорнутій рецензії на семитомне дослідження М. Стахіва «Україна в добі Директорії УНР», вміщеній в «Українському історичному» [836], В. Прохода зокрема дезавуював наведений у першому томі праці вислів М. Славінського, що нібито адресований останнім гетьману П. Скоропадському під час підписання акту зречення: «Несправедливими є твердження, ніби поважний український діяч і публіцист Максим Славінський мав сказати Павлові Скоропадському, коли він підписував акт зречення від гетьманування: «Павле Петровичу! Історія вже сказала про вас все! Сказала все! Все сказала про вас історія і вона вже більше нічого про вас не скаже...» (т. 1-й). Це є «поетична» вигадка В. Королева-Старого» [836, с. 96]. Спростовуючи мемуариста В. Королева-Старого [589], на доказ своєї правоти В. Прохода наводив наступну верифікацію цього мемуарного фрагмента, спираючись на специфічні (можна

навіть стверджувати унікальні) обставини цієї перевірки: «Авторові цього зауваження довелось провести разом з проф. М. Славинським останні місяці його життя в Київській Лук'янівській в'язниці в 1945 р. Тоді професор запевнив мене та інших в'язнів, що він того гетьманові не міг сказати і все то неправда та нерозумна вигадка» [836, с. 96].

Один з найближчих однодумців В. Винниченка, М. Ю. Шаповал (1882–1932), у 1920-х – на початку 1930-х рр. у Празі оприлюднив мемуарні фрагменти про окремі епізоди революційної боротьби та державного будівництва в Україні 1917–1921 рр. Зокрема йшлося про ухвалення Акту соборності та діяльність Директорії УНР у 1919 р. [429; 730]. Визначальною рисою спогадів М. Шаповала є виразний наголос на персональній відповідальності С. Петлюри за невдачі державного будівництва УНР [832, с. 35].

Після раптової смерті М. Шаповала у 1932 р. його архівна спадщина, зокрема автобіографічні нотатки та спогади, частково передруковані дружиною Ольгою Філаретівною, поділено на дві частини. Одну з них залишено в родині у Празі, а іншу передано молодшому братові покійного, генерал-хорунжому Армії УНР М. Ю. Шаповалу (1886–1948), який мешкав у Франції та очолював «Українську громаду» у цій країні. Після смерті генерала вдова передала декілька рукописів українській громаді в Сполучених Штатах Америки для публікації. Відтак у 1956 та 1958 рр. обмеженим накладом у США з'явилися упорядковані С. Зеркалем мемуарна праця М. Шаповала «Гетьманщина і Директорія», [430] (в 1990 рр. передруковано уривки) [731] два томи щоденника 1919–1932 рр., перший том із якого зокрема охоплював революційний період [428].

Посмертним виданням в австрійському Інсбруку в 1960 р. також надруковано спогади відомого діяча УПСР та міністра продовольчих справ УНР М. М. Ковалевського (1892–1957) «При джерелах боротьби» [252]. Це ґрунтовна праця, що містить чимало незнаних епізодів із діяльності партії

українських есерів, Української Центральної Ради (мемуарист був членом УЦР), стосунків із німецьким окупаційним командуванням тощо.

У 1960–1970-х рр. у діаспорі з'явилася низка публікацій присвячених мемуаристиці визвольної боротьби 1914–1921 рр. [141; 142; 150; 151].

У повоєнній УРСР навіть за часів хрущовської «відлиги» написання спогадів (із небільшовицької точки зору) про часи визвольних змагань, а тим більше їхньої публікації, було справою практично неможливою не лише з огляду на відсутність доступу до архівних джерел, а й через систему перманентного цензорського контролю за друкованим словом й навіть рукописами. Один із нечисленних українських мемуаристів 1960-х рр., учасник визвольних змагань, зокрема бою під Крутами, Л. Лукасевич, який, щоправда, мешкав у порівняно «ліберальній» ЧССР, зауважував із цього приводу: «В останньому часі пишеться дещо спогадів в Україні, але там, як знаємо, винятково важкі умови для появи спогадів навіть в ділянці мистецтва, театру чи взагалі культури, а в ділянці історії чи політики неможливі цілком хоч трохи об'єктивні публікації» [813, с. 12].

Однією з нечисленних осіб, які ризикували писати спогади за радянських умов навіть і в часи «хрущовської відлиги», була Н. В. Суровцова (1896–1985), багатолітній в'язень тюрем і таборів тоталітарного СРСР, а за доби Української революції – відповідальна співробітниця Міністерства закордонних справ УНР та Української Держави, реабілітована (за першою «справою») у 1956 р. Працю над спогадами вона формально завершила в 1959 р., однак продовжувала їх доповнювати, виправляти, шліфувати [843, с. 215-282]. Таємниці зі спогадів вона не робила, маючи, вочевидь, дуже слабку надію, що зможе їх в якомусь вигляді видати. Відтак трагічні «моменти (наприклад, більшовицьку різню в Києві 1918 р., ряд таборових епізодів) вона пропускала та й кликала на допомогу ідеальний нереальний комунізм» [783, с. 562].

Обставини, що у них відбувалося написання спогадів Н. Суровцової, були відверто нелегкими і вимагали непересічної мужності. Вже з кінця

1950-х рр. КДБ пильно стежило за «уманським салоном» Надії Віталіївни та місцем зберігання рукопису її споминів. Знала про це й «об'єкт спостереження». Так, у передмові до розділу мемуарів «Революція», написаного в Умані в 1963 р., Н. Суровцова зазначала: «Одночасно я бачу, я відчуваю на собі пильний провінціальний догляд тої ж таки державної безпеки. Я не знаю, наскільки зуміли стати новими ті люди, які десятки років стежили за мною, у яких я розписувалася в книзі, з якими я крокувала під їх керівництвом по тюрмах, допитах, засланнях, лагерьх... Вони знов поруч мене, знов я відчуваю їх подих за своїми плечима – я не боюсь вже нічого, але це не збільшує творчої наснаги, натхнення, бо я не знаю, наскільки вони розуміють те, що ясне мені – потребу правди. Я не торкаюся проблеми «практичного вжитку» тої правди, це вже не моя справа, але я мушу продовжувати свою справу літописця» [384, с. 59].

Доба «маланчуківщини» в УРСР принесла з собою посилення репресій проти дисидентів. Відгукнулося це й в Умані. Відтак у помешканні Н. Суровцової розпочалися обшуки: 19 січня, 20 січня, 27 січня, 13 липня 1972 р.: «Видно, хтось доносив, що спогади мусять бути дома. За кожним разом брали якісь нотатки, чернетки, книжки, які потім не повертали» [783, с. 562].

Відчуваючи потужний тиск щодо своєї особи з боку репресивного апарату упродовж багатьох років, Н. Суровцова обрала, на наш погляд, найоптимальнішу життєву стратегію щодо збереження своєї мемуарної спадщини: вона виготовила декілька машинописних копій спогадів, які роздала на збереження надійним людям. Був ще рукописний оригінал у «товстих» зошитах, що таки потрапив у руки КДБ (його забрали в Умані під час останнього обшуку). Однак ще у 1960–х рр. найважливішу частину свого особистого архіву Н. Суровцова вирішила передати на державне зберігання. Тема збереження власної історико-мемуарної спадщини – постійна у її кореспонденції протягом 1960–х рр. Так, у листі до О. Зведринь від 25 серпня 1963 р. знаходимо згадку: «Я знову дещо написала, а попередне

віддала до держ[авного] історич[ного] архіву, хай зберігають до моєї смерті і далі. Це все-таки виходить, що воно не пропаде, чого мені й хочеться...» [385, с. 356]. Аналогічна інформація у листі від 29 січня 1964 р.: «Віддала я свої рукописи в державний історичний архів, там відкрили мій фонд, склали ми угоду, що без мого дозволу ні вони самі, ні давати іншим не можуть. Є підпис самого директора, печатка, [підпис] хоронителя, ще якоїсь там особи, словом, якщо я помру, ця частина рукописів принаймні не пропаде. Пишу далі, тепер, коли знаю, куди подіти, мені більше сенсу писати...» [385, с. 361]. Так виникли два фонди – № 302 в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва УРСР та № 284 у Відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки Академії наук УРСР [773].

Колишній харківський аспірант, а згодом в'язень ГУЛАГу й емігрант Г. О. Костюк (1902–2002) на початку 1950-х років у США став одним із перших, хто системно вивчав особливості національної політики більшовиків. У закордонному українознавстві він проаналізував перебіг кардинальної зміни курсу ВКП(б) в українському питанні протягом 1932–1934 рр., унаслідок якого П. Постишев здійснив жорстоку «чистку» на «культурному фронті» УСРР, репресивний вир якої поглинув значну частину тогочасної вітчизняної інтелектуальної еліти. Г. Костюка у 1992 р. обрано іноземним членом НАН України. У 1995 р. вітчизняний читач отримав український переклад його синтетичної праці «Сталінізм в Україні», що вперше опублікована англійською мовою в 1960 р. Наукові дослідження Г. Костюком тоталітарної доби в Україні доповнюють його мемуари «Зустрічі і прощання», дві книги яких видано за життя ученого (1987, 1998). У «Післямові» до першої частини «Зустрічей і прощань» мемуарист констатував «катастрофічну пустку на полі спогадів у Радянській Україні», пояснюючи її специфічними умовами радянської дійсності та насамперед цензурою. До нечисленних винятків у цій царині Г. Костюк зараховував мемуари Н. Суровцової, зазначивши, що «Із спогадів Леоніда Плюща [671] та інших джерел знаємо, що великі спогади написала легендарна жінка нашої

доби – письменниця, перекладачка, активна учасниця революції 1917–20 рр., довгорічна ув'язнена сталінських тюрем і концтраків – Надія Суровцева» [257, с. 691].

Надія Віталіївна Суровцова померла в Умані 13 квітня 1985 р. «Якихось» трьох – чотирьох років життя їй «забрало», аби побачити опублікованими власні вистраждані «Спогади». Справа їх публікації актуалізувалася в 1989 р., а в 1990 р. в академічному щорічнику «Наука і культура. Україна» з'явилася перша частина мемуарів Н. Суровцової, далі були друга й третя частини [703]. У 1996 р. з'явилося окреме видання «Спогадів» [384].

Не дожив до публікації в Канаді своїх мемуарів «Історія мого покоління: Спогади учасника революційних подій в Україні» [293] інший учасник Української революції 1917–1921 рр. – І. В. Майстренко (1899–1984), який помер у Мюнхені 18 листопада 1984 р. на 85-му році життя. У датованій лютим 1985 р. «Передмові» до цих мемуарів проф. Б. Кравченко наголошував на історіографічній цінності спогадів учасників визвольної боротьби та принагідно з'ясовував задум Канадського інституту українських студій, який ініціював підготовку низки таких публікацій і першої серед них – споминів І. Майстренка: «Спогади – це, на жаль, занедбаний жанр в українській літературі. Зате спогади є конечністю для розвитку історичної пам'яті українського народу... Більшість тих, які брали активну участь у національному відродженні в Радянській Україні, відійшли у вічність, не написавши спогади, які могли б нам передати атмосферу й подробиці тих часів. Ось чому Канадський інститут українських студій вирішив заохотити до писання спогадів ту малу групу людей, які були учасниками відбудови національного життя в Радянській Україні, а відтак опинилися на Заході. Один з перших, з яким ми ввійшли в контакт, був Іван Майстренко» [293, с. 9].

Б. Кравченко характеризував І. Майстренка, як чи не «останнього могоканина» тієї генерації українців, яка брала участь у національно-

визвольній революції в Україні 1917–1921 рр. Мемуарист належав не до старшого покоління політичних лідерів, що «стояло на верхах, у центрі», а до молодшого, що працювало у волостях, повітах, частково губерніях та областях: «Обидва ці покоління відійшли; частина згинула в революційній завірюсі, а решту винищив сталінський терор. Усе ж таки чільні представники старшого покоління згадані поіменно в різних документах (наприклад, Василь Шахрай, Олександр Шумський, Юрій Лапчинський, Микола Скрипник та ін.); натомість молодше покоління, що вклало так багато сил у революційно-визвольну боротьбу, відійшло з історичної арени, не залишивши по собі друкованих слідів. Імена їх не занотовані й забуті. Спогади Майстренка – важливий внесок в українську історичну пам'ять...» [293 с- 9].

У результаті величезного політичного досвіду мемуариста його спогади охоплювали всі найголовніші течії вітчизняного так званого націонал-комунізму. Поява «Історії мого покоління», синхронізована з початком демонтажу СРСР, більш толерантно була сприйнята у все ще радянському українському історіографічному дискурсі другої половини 1980-х років, у порівнянні з англomовним дослідженням І. Майстренка (1954 р.) з історії вітчизняного боротьбизму, що у свій час зазнало нападів радянської історіографії [844].

Наприкінці 1980-х рр., на хвилі горбачовської «перебудови», до наукового й суспільно-політичного та культурного дискурсу України впроваджено дві частини «Споминів» видатного українського історика, колишнього керівника Української Центральної Ради М. С. Грушевського (1866–1934). Дві наявні частини мемуарів надруковано в 1988–1989 рр. на сторінках літературно-художнього та громадсько-політичного часопису Спілки письменників України – журналу «Київ».

Цією безцінною знахідкою вітчизняна історіографія завдячує відомому досліднику, історику та культурологу С. Білоконю. Одну з його публічних лекцій у Музеї історії Києва наприкінці 1980-х рр. відвідала В. Ткач, яка до

війни навчалася з батьком історика. Вона передала йому залишки архіву відомого києвознавця члена-кореспондента ВУАН В. Щербини й рукопис «Споминів» М. Грушевського. З'ясувалося, що мемуари пройшли непростий шлях – спершу зберігалися у К. Кондратьєвої, довіреної друкарки академіка, згодом у родині Щербин, від них перейшли до В. Ткач і нарешті – до С. Білоконя, який і дав назву «Спомини» рукопису без заголовку [169].

Першу частину «Споминів» М. Грушевського, що тематично виходить поза рамки нашого дослідження, надруковано у 9–12 номерах журналу «Київ» за 1988 р. Друга частина, що хронологічно обіймає вересень 1916 р. – початок жовтня 1917 р. й, на жаль, на цьому уривається, з'явилася друком у тому ж виданні 1989 р. [505; 506].

Вступне слово до другої частини спогадів колишнього керівника Української Центральної Ради підготовлено у звичному ще радянському дискурсі членом-кореспондентом АН УРСР Ф. Шевченком, має двозначну назву – «Шлях, що завів на манівці» [873]. Попри це у передмові цілком слушно наголошувалася наукова цінність публікації цієї частини мемуарів М. Грушевського. Ф. Шевченко зауважив, що «вартість «Споминів» акад. М. Грушевського, найвизначнішого історика України, – поза сумнівом. Зберігся рукопис по суті випадково, досі про цей твір видатного вченого в літературі не було жодної згадки... Особливо цінна та частина рукопису, де розповідається про період Центральної ради. По-перше, М. Грушевський, її голова, був і найбільш поінформований у її справах. По-друге, зараз можна з певністю сказати, що в усій мемуарній літературі про цей історичний епізод ніхто не написав краще й докладніше, ніж М. Грушевський. Прагнучи до об'єктивності, він показав і слабку соціальну базу Центральної ради, й ті особливості її природи, що з часом завели її на політичні манівці...» [873].

Текст другої частини «Споминів» приблизно дозволяє визначити часові межі їх написання, а саме 1922–1926 рр. На першій сторінці цієї частини авторська позначка: «В Ішлі, 12.І.1922» [506, № 8, с- 146].

Наступні дві позначки мемуариста вказують на продовження його роботи над спогадами після приїзду в УСРР – «29.VIII–1926» – та останній маркер – «Китаїв 1926. 20.X» [506, № 9, с.140; № 11, с. 118].

На жаль, надзвичайно цінні для історика-дослідника Української революції 1917–1921 рр. «Спомини» М. Грушевського й досі не опубліковано окремим виданням із належним академічним коментарем та ймовірним з'ясуванням обставин, за яких керівник історичної секції ВУАН раптово припинив роботу над своїми мемуарами, маючи попереду, здавалось би, порівняно спокійні два роки – 1927–1928 рр. [169, с. 211].

Із відновленням державної незалежності України розпочався сучасний етап вітчизняної мемуаристики. У більшості випадків теоретичному осмисленню специфіки жанру цієї спеціальної історичної дисципліни передувала доволі потужна хвиля різного рівня археографічних публікацій (передруків) спогадів чільних діячів і рядових учасників Української революції 1917–1921 рр. та часів вітчизняної історії від початку Першої світової війни. Характерний у цьому відношенні, наприклад, передрук в «Українському історичному журналі» 1992 р. (№ 6-9, 12) та 1993 р. (№1-8) «Моїх споминів про недавнє минуле» Д. Дорошенка [518; 774].

Слідом за «Споминами» М. Грушевського в 1992 р. світ побачила фрагментарна публікація мемуарів П. Скоропадського за виданням «Хліборобської України» [368]. А у 1995 р. цілеспрямованими діями установ НАН України – Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського та Інституту східноєвропейських досліджень, а також Східноєвропейського дослідного інституту ім. В. К. Липинського у Філадельфії (США) під керівництвом проф. Я. Пеленського опубліковано корпусне видання «Спогадів» гетьмана Павла Скоропадського з належним академічним довідковим апаратом [369].

Специфічною, на наш погляд, виглядає ситуація з публікацією в 2003 р. «Щоденника 1918–1919 рр.» І. М. Боберського (1873–1947) – видатного громадсько-політичного діяча західноукраїнських земель, члена Секретаріату

військових справ Західноукраїнської Народної Республіки (керівника відділу пропаганди в ньому), згодом у 1919–1924 рр. – секретаря представництва ЗУНР у Канаді. Упорядник видання, проф. Ю. Мицик віднайшов «Щоденник» серед залишків архіву І. Боберського в м. Вінніпезі (Канада). В археографічній передмові Ю. Мицик повідомляє, що І. Боберський «не пізніше 1944 р.» передрукував текст пам'ятки на машинці великими літерами й передав на зберігання по примірнику до трьох установ: Українського музею визвольної боротьби у Празі (очевидно, Музею визвольної боротьби України – МВБУ); Національного музею у Відні, Українського осередку у Вінніпезі. Останній примірник, на думку упорядника, є оригіналом, і з нього здійснено публікацію 2003 р. у видавництві «Києво-Могилянської академії» [171, с. 6].

Однак у цьому випадку слід відзначити, що ще один примірник досліджуваної пам'ятки (також оригінал) потрапив у складі колекції так званого «Празького архіву» до УРСР вже у другій половині 1940–х рр. Так, упродовж першого півріччя 1948 р. спеціальний відділ таємних фондів Центрального державного історичного архіву України в м. Києві серед інших видів роботи «повністю впорядкував» особовий фонд І. Боберського (15 одиниць зберігання); у 1952 р. матеріали Празького архіву передано до Центрального державного архіву Жовтневої революції УРСР (ЦДАЖР УРСР) у Харкові, який згодом переїхав до Києва. Саме тут нині знаходиться ЦДАВО України, та зберігається особовий фонд Івана Боберського (ф. 4379) [760, с. 421]. Цей щоденник вартий уваги хоча б із точки зору текстологічного аналізу та наявних розбіжностей із вінніпезьким примірником. Так, вступна «Увага» до опублікованого «Щоденника» датована 22 жовтня 1944 р. У ній зазначається, що пам'ятка «виготовлена в трьох примірниках», із яких «один [вже] знаходиться в «Українським музею» у Празі» [171, с. 10]. Натомість примірник МВБУ датовано раніше – 28 серпня 1944 р., а вступ до нього текстуально відрізняється від канадського аналога.

Важливою подією стала публікація мемуарної спадщини М. Ю. Чеботаріва (1884–1972) – першого керівника контррозвідки УНР, начальника охорони Головного отамана С. Петлюри [419]. У передмові до видання проф. В. Сідак, зазначає, що у книгу включено лише частину спогадів, написану Чеботарівим у 1960 р. за кордоном [419, с. 6]. Доля решти його архіву, як і архіву С. Петлюри, що певний час перебував у руках Чеботаріва й досі залишається не з'ясованою. Чеботарів, навколо постаті якого зберігається ореол утаємниченості, залишив уважні спостереження про події визвольних змагань, зокрема щодо створення збройних сил у 1917 році та боротьбу з отаманщиною за часів Директорії. Про його роль в організації антибільшовицького повстанського руху у 1921 р., залишив спогади радянський мемуарист, який назвав М. Чеботаріва петлюрівським «Малютою Скуратовим» [229, с. 177].

У 2005 р. у мемуарній серії київського видавництва «Темпора» передруковано мемуари М. Галагана «З моїх споминів» [191]. Як додаток опубліковано документальні матеріали слідчої справи М. Галагана та його офіційне листування з лідерами Української Народної Республіки як голови української дипломатичної місії в Угорщині. Матеріали супроводжувалися відповідними академічними коментарями та ґрунтовним біографічним нарисом про цю непересічну постать [191, с. 3-44]. Зусиллями укладачів у цьому корпусному виданні споминів вдалося заповнити й вищезгадану цензурну лакуну. Зокрема у виданні 2005 р. як документальний додаток подано «Відкритий лист М. Галагана з приводу річниці укладення Варшавської угоди», датований 27 березня 1933 р. Документ розпочинався так: «Договір, що його заключено 21 квітня 1920 р. між українцями і поляками, буде ще, мабуть, довгий час предметом інтересу й оцінки в українській історичній і публіцистичній літературі. Свій погляд на цей договір та його оцінку зі становища українських інтересів я зробив ще в 1920 р. Не міг я обминути цього питання, також пишучи свої спомини... Однак видавництво «Червона Калина» у Львові текст моєї заяви у споминах

не надрукувало ... Мої спомини друкувались рівно десять років пізніше, як був заключний той договір. Але ще й тоді це питання, очевидно, стояло настільки актуально – неприємно для поляків, що польська цензура не допустила друкування історичного матеріалу, який стосувався договору. Тому думаю, що не буде зайвим опублікувати, як не в споминах, то в українських періодичних виданнях текст мого листа про демісію з 30-го червня 1920-го року ...». І далі подавався повний текст звернення М. Галагана до А. Ніковського [191, с. 534-538].

Взагалі, останнім часом змінилася на краще ситуація з дослідженнями у галузі такої спеціальної історичної дисципліни як мемуаристика. Так, наприклад, у загальній праці, присвяченій писемним джерелам з історії України (1999) [814] проф. С. Макарчук виокремив спеціальний розділ, де охарактеризовано мемуари як історичне джерело [814, с. 294-317], послідовно розглянуто особливості спогадів як джерела, подано їх класифікацію за жанрами, соціальним становищем авторів та за тематико-хронологічним принципом. Зауваживши, що особливості мемуарних творів (джерел) міцно пов'язані з особливостями їх написання, вчений стверджував, що «кожного разу мемуарист, беручись за перо, вже наперед бачить мету твору, тобто він свідомо обирає ту чи іншу суб'єктивну позицію щодо осіб і явищ, про які має намір писати, показати їх велике чи мізерне значення, відбити свою позитивну роль у подіях. Коли ж вона була негативною, то мемуаристи або замовчували це, або звинувачували інших. Події й особи у мемуарі практично завжди відображені невідповідно до їх реального значення, а крізь призму мемуариста» [814, с. 294].

У зв'язку з цією специфікою мемуарної літератури вчений наголошував на нагальну потребу критичного аналізу спогадів й обов'язкової верифікації їх свідчень за іншими джерелами: «Дослідник повинен піддавати їх дуже прискіпливому і критичному аналізу, а фактологічний матеріал зіставляти зі свідченнями з інших джерел, якщо вони існують» [814, с. 294].

До характеристики особливостей джерелознавчого значення спогадів та специфіки мемуаристики як спеціальної історичної дисципліни, яка вивчає оповідні твори особового походження, створені на основі зафіксованих писемно або ж у пам'яті мемуариста вражень, зверталася останнім часом і київська дослідниця І. Войцехівська [772].

Серед малочисленних на сьогодні спеціальних досліджень, присвячених вітчизняній мемуаристиці доби Першої світової війни та Української революції, слід згадати захищені кандидатські дисертації, а саме і А. О. Малик – «Мемуари як джерело до історії Української революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.)» [881], та Ю. Ю. Каліберда «Військова мемуаристика як джерело вивчення історії українських військових формувань 1917–1921 рр.» [879], де висвітлюються окремі аспекти вітчизняної мемуаристики доби визвольних змагань. Цими ж авторами в процесі підготовки своїх дисертацій опубліковано низку статей, що розкривають заявлену ними тематику наукового пошуку, пов'язану з вітчизняною мемуаристикою доби Української революції 1917–1921 рр. [789; 790; 791; 815; 816; 817; 818].

У 2009 р. в збірнику праць Інституту історії України НАН України «Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.» надруковано методологічну статтю проф. Р. Пирога «Мемуари сучасників як джерело з історії Української революції 1917–1921 років» [832]. Авторитетний дослідник у ній наголошував: «Складний і напружений перебіг революційних процесів, невдача низки державотворчих проектів, емігрантське буття стали потужним спонукальним мотивом до мемуарної творчості багатьох провідних постатей тієї доби... Оскільки Українська революція була концентрованим виявом протиборства різних політичних сил, то вважаємо доцільним за критерій групування мемуаристів обрати їх належність до певних ідейно-політичних таборів: українського національно-демократичного та ліберально-консервативного; радянського; російського білого руху» [832, с. 31]. Одночасно вчений звертав увагу, на те, що в

сучасному вітчизняному джерелознавстві «обмаль досліджень, присвячених саме цій категорії джерел» [832, с. 31].

Статті присвячені мемуаристиці, що передують за хронологією темі нашого дослідження опубліковані І. Михальським [821] та Л. Шологон [874]. Окремі аспекти з української мемуарної спадщини визвольного руху 1914–1921 рр. розглядаються у наукових розвідках Б. Андрусишина [756]; М. Барана [757], Л. Бачинський [758], О. Божка [775], Д. В. Бурім [877], М. Васильчука [761], В. І. Горелова [878] С. Злупко [785], В. Капелюшного [792], Р. Ковалюка [796], М. Ковальчука [795], А. Кос [800], О. Кураєва [805], І. В. Кучери [880], Л. Масенко [819], І. Монолатія [820], Н. Мхиторяна [822], С. В. Образцова [882], О. Отземко [826], М. Палієнко [827], В. Передерій [829], В. М Піскун [883], Р. Пирога [830; 831; 833], Ф. Погребенник [834], М. В. Стопчака [857;], Я. Тинченка [863], Я. Файзуліна [869], М. Федунь [870], Н. Шульгати [875].

У ґрунтовних дослідженнях провідних вітчизняних науковців В. Великочия [763; 764], І. Верби [765; 766], В. Вериги [767], В. Верстюка [768; 769; 770; 771; 835], Я. Грицака [778], І. Дацківа [782], М. Литвина [809; 810], С. Литвина [811], О. Рєєнта [762; 837; 838; 841], О. Рубльова [842; 843], В. Солдатенка [845; 846; 847; 848; 849], М. Стопчака [858; 884], теж затронута проблема мемуарних свідчень із подій Першої світової війни та Української революції. У 2010 р. опубліковано монографію історика В. Горака «Українська гетьманська держава 1918 р. у світлі споминів її сучасників» [777], де проаналізовано внутрішню та зовнішню політику П. Скоропадського у світлі мемуаристики.

Для сучасних дослідників історії Першої світової війни та Української революції 1917–1921 рр. й відповідно вітчизняної мемуаристики цього періоду надзвичайно цінним орієнтиром у пошуковій діяльності виступає масштабне науково-бібліографічне видання 2001 р. «Українська революція і державність (1917–1920 рр.)», підготовлене співробітниками Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського [147]. Це перша спроба засобами

бібліографії презентувати найповніший тематичний доробок: книги, брошури, статті, рецензії, матеріали наукових конференцій, автореферати дисертацій, депоновані рукописи. Видання є надійним орієнтиром учених у широкому полі тематичної історіографічної та джерелознавчої інформації. У науково-бібліографічному покажчику «Українська революція і державність (1917–1920 рр.)» подано 698 бібліографічних позицій (вони частково дублюються), що пов'язані із мемуарами.

Слід також відзначити важливими для науковців й тематичні збірки документів, що присвячені різним аспектам визвольної боротьби [114; 117; 127; 133; 401], зокрема добі Центральної Ради [134; 135; 136], ЗУНР [115; 116] та Директорії [112; 113], а також видання, що містить комплекс джерел з історії дипломатії УНР та Гетьманату [105; 110; 111; 119]. В той же час можемо констатувати виразну тенденцію відставання досліджень щодо джерелознавчих властивостей мемуарів від практики їх публікації та використання в конкретно-історичних працях. Характерною є ситуація, коли навіть у спеціальних виданнях науковці залишають поза увагою теоретико-методологічний аспект вивчення мемуарів як історичного джерела. Недостатнє вивчення проблеми в сучасній вітчизняній історіографії й обумовило вибір теми даного дослідження.

1.2. Джерельний комплекс та методологічна основа

Із здобуттям Україною незалежності у вітчизняній історичній науці почалась активізація досліджень з багатьох проблем історичного минулого українського народу, серед яких і визвольні змагання 1914–1921 рр. Це відповідно в свою чергу актуалізувало проблему джерелознавства. Провідні вітчизняні науковці завжди наголошували, що теоретичні питання джерелознавства є найбільш актуальними аспектами освоєння історичного минулого.

Загальновідомо, що будь-який текст нарративного чи документального характеру може виступати як історичне джерело. В повній мірі це стосується й мемуаристики. Сучасні дослідники Я. Калакура [786; 788], І. Колесник [797], С. Макарчук [814] класифікують мемуарну літературу як один із видів історіографічних джерел, наголошуючи при цьому на необхідності їхнього диференційованого спеціального аналізу. Теоретики цієї проблеми дійшли висновку, що створити універсальну схему класифікації історіографічних джерел майже неможливо. З цією метою використовується стандартизований набір оціночних критеріїв для дослідження й аналізу мемуарного жанру: спогади, автобіографії, щоденники, листування, некрологи, що насамперед стосується особливостей їхніх інформативних можливостей, індивідуальності авторів-мемуаристів тощо [814, с. 296].

Мемуаристика означає як сукупність джерел особистого походження, так і спеціальну історичну дисципліну, яка їх вивчає. Мемуари відрізняються від інших пам'яток більшою суб'єктивністю, та вимагають всебічного і ретельного джерелознавчого дослідження.

Слід зауважити, що формування уявлень стосовно мемуаристики зокрема, як про певну категорію історичного джерела відбувались, з одного боку, паралельно з еволюцією цього виду творчості, з іншого боку – в контексті розвитку практичного й теоретичного джерелознавства. Зміни в змісті термінів, якими послуговувалися вчені при визначенні мемуарів, зафіксували зростання: від простого і дещо розмитого «приватні свідчення», «сказання сучасників» – до чіткішого «мемуари», «мемуаристика». Означений процес, як справедливо зауважив один із фахівців у цій галузі О. Отземко, відобразив і «зміну уявлень щодо мемуарних джерел у класифікаційних схемах», а також дозволив виділити серед них окрему групу на початку ХХ ст. [826, с. 15].

Значний інтерес для теми нашого дослідження становили архівні матеріали центральних державних архівів України.

Так, у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) зберігаються численні фонди українських урядів 1917–1921 рр., а також фонди «празького» походження, представлені матеріалами інституцій та організацій, а також фондами особового походження, які до 1945 р. були складовою Музею визвольної боротьби України в Празі, а згодом опинилися в СРСР та УРСР.

До таких фондів ЦДАВО України зокрема належать матеріали ф. 811. «Український воєнний Генеральний комітет при Українській Центральній раді» [1]; ф. 1075 «Військове Міністерство УНР 1917–1921 рр.» [2]; ф. 1216 «Міністерство внутрішніх справ Української Держави» [3]; ф. 1429 «Канцелярія Директорії Української Народної Республіки, м. Київ, з лютого 1919 р. – м. Кам'янець-Подільський, із грудня 1920 р. – Польща, Чехословаччина» [4; 5; 6]; ф. 2592 «Народне міністерство закордонних справ УНР. Відділ дипломатичний» [9]; ф. 3518 «Надзвичайна дипломатична місія УНР в Угорщині, м. Будапешт» [11]; ф. 3766 «Міністерство закордонних справ Української Держави» [27]; ф. 3793 «Український соціологічний інститут в Празі (Чехословаччина)» [28; 29]; ф. 3866 «Український історичний кабінет в Празі (Чехословаччина)» [37; 38]; ф. 4451 «Бригада генерала Кравса УГА 1919 р.» [68]. Важливу роль для теми нашого дослідження відіграли фонди особового походження: ф. 1876 «Свтимович Варфоломій Пимонович (1888–1950) – військовий і громадсько-політичний діяч» [7; 8]; ф. 3504 «Обідний Михайло Юрійович – сотник Армії УНР» [10]; ф. 3543 «Жуковський Олександр Тимофійович – військовий міністр Центральної Ради» [12]; ф. 3560 «Животко Аркадій Петрович (1890–1948) – культурний і політичний діяч, публіцист, дослідник історії української преси, член Української Центральної Ради, член ЦК Української партії соціалістів-революціонерів, керівник Українського історичного кабінету в Празі» [13; 14]; ф. 3562 «Григоріїв Ничипір (Никифор) Якович (1883–1953) – голова ЦК Української партії соціалістів-революціонерів за кордоном, член Української Центральної Ради, міністр освіти УНР (УЦР), професор Українського

соціологічного інституту в Празі» [15; 16 ; 17]; ф. 3563 «Шаповал Микита Юхимович (1882–1932) – політичний і державний діяч, член ЦК УПСР, міністр пошт і телеграфу УНР, міністр земельних справ Директорії УНР, доктор соціології Українського соціологічного інституту в Празі, Української господарської академії в Подєбрадах» [18; 19; 20; 21; 22; 23; 24; 25]; ф. 3695 «Шелухін Сергій Павлович (1864–1939) – правознавець, історик, політичний і державний діяч, письменник, член Української Центральної Ради, генеральний суддя УНР, міністр судових справ, професор, декан і проректор Українського вільного університету в Празі» [26]; ф. 3803 «Тищенко (Сірій) Юрій Пилипович (1880–1953) – журналіст, публіцист, видавець української літератури за кордоном» [30; 31]; ф. 3807 «Жук Андрій (1880–1939) – громадсько-політичний діяч, публіцист, діяч українського кооперативного руху, член ЦК Української соціал-демократичної робітничої партії, член проводу «Спілки визволення України» (СВУ), радник Міністерства закордонних справ УНР» [32]; ф. 3830 «Приходько Віктор Кіндратович (1886–1982) – громадський і культурний діяч, член Української Центральної Ради, міністр юстиції, товариш міністра фінансів Директорії УНР, викладач Української господарської академії в Подєбрадах» [33 34]; ф. 3864 «Щербаківський Вадим Михайлович (1876–1957) – етнолог і археолог, професор Полтавського університету, перший ректор Українського вільного університету в Празі, член АН Чехословаччини» [35; 36]; ф. 3876 «Білецький Леолнід Тимофійович (1882–1955) – літературознавець, ректор Українського педагогічного інституту (м. Прага)» [51] ф. 3884 «Пилькевич Олександр Меркурович (1880–1922) – член Української Центральної Ради і Українського генерального військового комітету, генерал-хорунжий армії УНР» [39 40]; ф. 3889 «Русова Софія Федорівна (1856–1940) – педагог, громадська й культурно-освітня діячка, член Української Центральної Ради, професор Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова, Українського інституту громадознавства в Празі, Голова Української національної жіночої ради» [41, 42]; ф. 3933 «Мазепа Ісаак

Прохорович (1884–1952) – секретар ЦК Української соціал-демократичної робітничої партії, міністр внутрішніх справ, голова Ради Народних Міністрів Директорії УНР, доктор права Українського вільного університету в м. Празі, викладач Української господарської академії в Подєбрадах» [43; 44]; ф. 3947 «Петрів Всеволод Миколайович (1883–1948) – генерал-хорунжий та військовий міністр УНР, викладач Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в м. Празі, дійсний член НТШ» [45; 46; 47; 48; 49; 50]; ф. 4012 «Омелянович-Павленко Михайло Володимирович (1878–1952) – генерал-полковник, командуючий Дієвою армією УНР, міністр військових справ УНР в екзилі» [52; 53; 54; 55; 56; 57; 58; 59; 60; 61; 62; 63]; ф. 4186 «Дорошенко Дмитро Іванович (1882–1951) – історик» [64]; ф. 4379 «Боберський Іван (1873–1947) – український емігрант, професор академічної гімназії у Львові, голова руханкового товариства «Сокіл» у Львові» [65; 66; 67] та інші фонди [69; 70; 71].

Так, наприклад, у фонді 1876 ЦДАВО України – «Євтимович Варфоломій Пимонович (1888–1950) – військовий і громадсько-політичний діяч, член Союзу гетьманців-державників, полковник Армії УНР» – серед документів власне фондоутворювача, в тому числі дотичних до його історико-мемуарної спадщини, зберігається й справа 22 – «Денник помічника начальника оперативної частини штабу 11 стрілецької бригади хорунжого О. Голенка», що хронологічно обіймає час від 11 листопада 1920 р. по 22 березня 1921 р., де зафіксовано події після виходу українських військових із території України та під час перебування в таборах для інтернованих у Польщі – у Вадовицях, Олександрові-Куявському тощо [7].

Надзвичайно цінні матеріали містяться у ф. 3563 «Шаповал Микита Юхимович (1882–1932) – політичний і державний діяч, член ЦК УПСР, міністр пошт і телеграфу УНР, міністр земельних справ Директорії УНР, доктор соціології Українського соціологічного інституту в Празі, Української господарської академії в Подєбрадах». У контексті нашої теми особливої уваги заслуговує рукопис мемуарів М. Шаповала «Гетьманщина і Директорія

(уришок з споминів)» (спр. 58а). Мемуари так і не завершено (якщо у такій фрагментарності не полягав авторський задум), оскільки уриваються описом подій перших днів антигетьманського повстання – 16–17 листопада 1918 р., власне кажучи, саморефлексіями мемуариста, ізольованого у Ворзелі – «дачній осаді» поблизу Києва: «У мене в кімнатці ледви блимає свічка, майже гасне, потім знову спалахує, кидає плями світла на вікно. За вікном темно і шумлять-шумлять невидні сосни... Де ж Директорія? Де повстання? Що з нашими козаками і молодими полковниками? Я хотів щось про їх почути. Два дні – час невеликий, але все-таки чому нема звісток?...» [18, арк. 65]. Серед матеріалів фонду також наявна спр. 118, що містить автобіографії та спомини фондоутворювача. У чотирьох справах (спр. 119–121) міститься рукописний щоденник М. Шаповала [20; 21; 22; 23], який охоплює період із 20 лютого 1919 р. по 4 січня 1932 р. Зокрема добу Української революції зафіксовано в нотатках від 20 лютого 1919 р. до 16 квітня 1920 р. (спр. 119) та упродовж із 6 листопада 1920 р. по 4 березня 1927 р. (спр. 119а). Окремі, варті уваги мемуарні фрагменти з описом / характеристикою подій 1917–1921 рр. зустрічаються й у численній кореспонденції Микити Юхимовича, що відклалася у фонді (спр. 191, 193) [24; 25].

У ф. 3695 «Шелухін Сергій Павлович (1864–1939) – правознавець, історик, політичний і державний діяч, письменник, член Української Центральної Ради, генеральний суддя УНР, міністр судових справ, професор, декан і проректор Українського вільного університету в Празі», окрім численної кореспонденції з представницьким колом осіб із вітчизняної європейської та американської політичної еміграції (де неодмінно наявна й мемуарна складова), представлено рукописні та машинописні статті, замітки, тексти доповідей (переважно в Українському товаристві письменників і журналістів у Празі), спогадів фондоутворювача, насамперед щодо українсько-польських взаємин, Варшавської угоди С. Петлюри та Ю. Пілсудського 1920 р. (спр. 80) тощо [26].

У матеріалах ф. 4379 «Боберський Іван (1873–1947) – український емігрант, професор академічної гімназії у Львові, голова руханкового товариства «Сокіл» у Львові», крім вищезгаданого примірника щоденника 1918–1919 рр., міститься численне листування фондоутворювача 1924–1943 рр. із багатьма кореспондентами в Європі, Сполучених Штатах Америки та Канаді, переважно українськими емігрантами та політиками, учасниками подій Української революції 1917–1921 рр. У цій кореспонденції чимало згадок щодо важливості для справи прийдешнього національного визволення ретельної фіксації мемуарної спадщини учасників визвольних змагань [65; 66; 67].

У листуванні І. Боберського, який після урядової діяльності в Державному секретаріаті ЗУНР упродовж 1920–1932 рр. працював у Канаді, а відтоді поселився в югославському містечку Тржичі, чимало місця відведено саморефлексії щодо ролі та значення мемуарів. Так, наприклад, у листі до редактора О. Назарука від 16 січня 1936 р. І. Боберський не без гумору (і не зовсім щиро) згадує: «Ви цікаві, чи пишу спомини. Ні, не пишу. Кожний українець скаже: «Все знаю, бо я сам українець. Про українців не маю охоти читати» [65, арк. 34].

У листі до того ж самого львівського кореспондента І. Боберський знову повертається до мемуарної теми: «Домагаєтесь моїх споминів. Дуже радо служу вже тепер уривком: вже в листі з дня 16.I.1936 [р.] пояснив я Вам, що мені удалось зробити, а що далше не удасться мені зробити... Так само, як Ви, все я заохочував, щоб другі писали спомини. Нехай хотя й згадають, що нічо в життю не виконали ...» Й після цієї песимістично-скептичної фрази, вочевидь, щодо результатів незавершеної національно-визвольної боротьби 1917–1921 рр. слідував неприхований закид на адресу лідерів ЗУНР: «Де ж спомини пп. Голубовича, Макуха, Мірона, Пісецького, Панейка і інших шефів українського уряду над Дністром?» [66, арк. 103].

Інша тональність («все я заохочував, щоб другі писали спомини») в листуванні І. Боберського з генерал-хорунжим Армії УНР В. Сікевичем

(1870–1952), який із лютого 1919 р. був представником Українського Червоного Хреста та комісії у справах військовополонених в Угорщині, з 2 грудня 1920 р. – офіційним і повноважним послом УНР у цій країні, а в травні 1924 р., після ліквідації українського дипломатичного представництва в Угорщині, відповідно до наказу С. Петлюри виїхав делегатом УНР у Канаду, де й провів решту життя. З 1928 р. друком почали з'являтися невеликі фрагменти спогадів генерала [692; 693]. Заохочуючи свого шановного кореспондента до продовження мемуарної праці, І. Боберський у листі до генерала від 2 серпня 1937 р. так аргументував власну позицію, пропонуючи навіть своєрідний бізнес-план щодо видання спогадів та викладаючи власну «історіософію» такої праці: «Чи не думаєте, пане Генерале, про доповнення своїх споминів? Начерк літ вже був зроблений, а після цього начерку треба би викінчити ширше важніші переживання. Не губитись в подробицях, а дати найважливі переживання. Шкода було б зробленої вже роботи. Можна б поторгуватись з [американською] «Свободою», чи не дали б якого гонорару авторського? Коли б хто переложив на англійську мову, так англійські накладні в Торонті або Нью-Йорці купили б. Англійських читачів має Північна Америка яких 140 мільйонів. Коли б лише 10.000 примірників розійшлося, то це вже успіх ...» [66, арк. 148].

На жаль, цю пропозицію так і не було реалізовано, й спогади В. Сікевича продовжували з'являтися окремими випусками у вигляді невеличких брошур українською мовою практично до самого кінця життя мемуариста [363; 364; 365].

Інтерес становить і фрагмент листа від 21 липня 1939 р. І. Боберського до полковника Р. Сушка (1894–1944), учасника революційних подій та автора численних мемуарів і дослідницьких праць [704; 705; 706; 707], у якому І. Боберський обмірковує можливість особистої зустрічі з метою допомогти наявними у нього матеріалами та спогадами в написанні чергового дослідження Р. Сушка. «Високоповажаний Пане Полковнику! Розумію, що

не можете перебувати на однім місці. Коли ж приїду до Відня, то дам про це знати так, що зможете стріннути мене, щоб ми обговорили справи матеріалів до Вашої історичної студії. Деякі жерела є в моїх руках, наприклад, всіх дванадцять чисел «Вістника ДСВС» [Державного Секретаріату Військових Справ ЗУНР]. Можливо, що придадуться Вам до переглянення. Посідаю також мої приватні записки. Однак не можете позабути, що головні жерела знаходяться в Галичині ...» [67. арк. 249]. Наскільки можна зрозуміти з процитованого фрагмента, йшлося про підготовку Р. Сушком праці, яка б висвітлювала історію українсько-польської війни за Львів і Східну Галичину 1918–1919 рр., учасником якої був й І. Боберський.

Зазначаючи до певної міри фрагментарність вищезгаданих архівних фондів, наголосимо, що вони містять надзвичайно цінну інформацію щодо розуміння загального тла діяльності українських урядів й окремих посадовців доби Української революції 1917–1921 рр., а в матеріалах фондів особового походження, які збереглися, наявні також численні родинні та службові матеріали учасників визвольних змагань, вітчизняних політиків, учених, культурно-освітніх діячів, рукописи й чернетки спогадів, друковані спомини, автобіографії, некрологи, широко представлене листування – міжособисте й службове, фотографії та ін. Використання цих архівних матеріалів дозволило не лише виявити окремі маловідомі мемуарні фрагменти, а й уточнити, верифікувати вже опубліковані спогади, виразніше представити персоналії їхніх авторів – мемуаристів, а також осіб, про яких йдеться в спогадах.

У фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України) опрацьовано матеріали ф. 269 «Колекція документів «Український музей в Празі». Музей створено в травні 1925 р. у Празі з ініціативи професорів Українського вільного університету під назвою «Музей визвольної боротьби України» (МВБУ). Засновником та власником МВБУ виступило Товариство «Музей визвольної боротьби України», а його очільниками до квітня 1945 р. були І. Горбачевський, С. Смаль-Стоцький,

А. Яковлів, Д. Дорошенко. Дирекцію МВБУ очолювали Д. Антонович (1925-1945) і С. Наріжний (1945-1948). Мета й завдання МВБУ декларувалися у зверненні Товариство МВБУ «До українського громадянства» 1925 р., а саме: збирання й збереження матеріальних пам'яток, документів, архівів, усіх предметів, пов'язаних з визвольною боротьбою України, насамперед подіями Першої світової війни 1914–1918 рр., революцією та національно-визвольними змаганнями. Документи і матеріали МВБУ поділялися на чотири відділи: політико-дипломатичний, військовий, емігрантський, загальний. До останнього входили музейні експонати, фотографії, колекції української преси, бібліотеки різних організацій, що зберігалися як окремі зібрання та колекції [823].

У листопаді 1945 р. МВБУ отримав нейтральну назву «Український музей», а в березні 1948 р. його діяльність припинено чехословацькою владою. У 1948, 1958 й 1983 рр. документи й матеріали МВБУ перевезено в СРСР та розпорошено між різними установами. Більшість згаданих зібрань надійшло до ЦДАВО України, інші – до ЦДІА України, м. Львова, державних архівів Волинської, Львівської, Рівненської, Тернопільської та Харківської областей. У 1988 р. невелику кількість документів МВБУ передано з КДБ УРСР до колишнього Партійного архіву Інституту історії партії при ЦК КП України (нині – ЦДАГО України). У 1997–1999 рр. документи пройшли науково-технічне упорядкування. В процесі цієї роботи з загалу виділено 205 фондоутворювачів, установ і окремих осіб, сформовано й описано 1 644 справи, комплектів часописів, газет, окремих друкованих видань (брошури, бюлетні тощо) [149].

До ф. 269, крім матеріалів колишнього МВБУ, увійшли й окремі документи з інших архівних зібрань української еміграції (Українська бібліотека ім. С. Петлюри в Парижі, Товариство бувших вояків Армії УНР у Франції та ін.). Більшість документів і матеріалів ф. 269 має фрагментарний характер і є невеличкою часткою тих фондів і колекцій, що розпорошені по інших архівосховищах України або за її межами, насамперед у Чехії. Серед

матеріалів ф. 269 (опис 2) наявні й особисті документи та матеріали (зокрема, листування, творчі матеріали, мемуари) українських державних, військових, громадсько-політичних діячів, представників науки, культури й освіти Д. Антоновича, Є. Онацького, В. Петріва, В. Приходька, В. Проходи, С. Русової, О. Севрюка, Л. Чикаленка, С. Шелухіна, О. Шульгіна та ін. [73; 74; 75; 76; 77; 78; 79; 80; 81; 82] .

Так, серед матеріалів цього фонду (опис 2) наявні, наприклад, конспект реферату полковника М. Крата «Партизанський зимовий похід 6 грудня 1919 р. – 6 травня 1920 р.» (спр. 120); польова книжка та інші особисті документи наказного отамана Армії УНР генерал-хорунжого О. Осецького; меморандум полковника П. Шандрука щодо специфічних особливостей боротьби з більшовиками в Україні (спр. 121); особисті свідчення колишніх старшин Армії УНР щодо участі генерал-хорунжого В. Петріва у визвольних змаганнях 1917–1921 рр., особисті та творчі документи цього генерала, зокрема, машинописні та рукописні примірники та фрагменти його спогадів, доповідей, статей, літературних розвідок тощо (спр. 124). У спр. 150 міститься машинопис спогадів генерала Галицької армії А. Кравса про боротьбу з поляками у Східній Галичині 1918–1919 рр. німецькою мовою; у спр. 151 – німецькомовний рукопис праці колишнього сотника УГА Г. Коха «Договір з Денікіним» (1–17 листопада 1919 р.); у спр. 158 – рукописи виступів, рефератів, спогадів та інших творчих матеріалів підполковника В. Проходи про С. Петлюру, історію визвольних змагань 1917–1921 рр., його ж замітки до історії Армії УНР; життєпис, послужні списки, спогади сотника В. Шевченка, записна книжка командира 3-ї кінної батареї В. Шевченка – у спр. 296.

Збережене листування учасників визвольних змагань дозволяє виразно уявити складний суспільно-політичний, морально-етичний й навіть побутовий контекст у різних країнах Європи й Америки, в яких у міжвоєнне двадцятиліття ХХ ст. були розпорошені українські емігранти – учасники революційних подій. Умови життя ледь не абсолютної більшості з них

вимагали левову частку зусиль й часу витратити на боротьбу за фізичне існування – власне й родини. Тому й спогади писалися ними (якщо такі писалися взагалі), за нечисленними винятками, у надзвичайно некомфортних умовах, часто жертвуючи власним здоров'ям й заробітком, переважно без надії на авторський гонорар й навіть ймовірність публікації.

Зокрема, у листі полковника В. Кедровського з редакції часопису «Свобода» у Джерсі-сіті (США) від 7 березня 1931 р. до генерал-хорунжого В. Петріва у Чехословаччину щодо проекту реєстрації статуту Українського воєнно-історичного товариства у Сполучених Штатах згадувалося: «Щодо статуту Воєнно-історичного товариства, то, звичайно, в Америці можна його затвердити – для цього лише треба 50–75 доларів та певних зв'язків. Зв'язки я тут в урядових колах маю прекрасні, а гроші з «божою поміччю» дістанемо, коли треба буде. Лише не розумію, як це допоможе Вам і що для того треба зробити ... Тут людей воєнних нема наших, а ті, що є, так перетяжені миттям посуду чи ще якою працею, що їм не до воєнної науки. Але, звичайно, для форми й юридичної підстави існування такого товариства ми можемо мати тут головну Управу ...» [77, арк. 27].

Голова Союзу бувших українських військових у Канаді полковник барон С. Вальдштайн писав з Монреалю 18 липня 1939 р. генерал-хорунжому В. Петріву до Брно щодо особливостей життя у цій північноамериканській країні: «На Ваше питання щодо *ВЛАШТОВАННЯ І ПРАЦІ У КАНАДІ* можемо відповісти слідує: *КАНАДА, ЯК І ЗЛУЧЕНІ ДЕРЖАВИ АМЕРИКИ УЯВЛЯЮТЬ ІЗ СЕБЕ КРАЇНУ ДОЛЯРА, ЩО ДОМІНУЄ ТУТ НАД ОСВІТОЮ, ЗНАННЯМ ТА ІНТЕЛІГЕНТНІСТЮ, НЕ ЛИШЕ НАД НАШОЮ УКРАЇНСЬКОЮ, АЛЕ ТАКОЖ І НАД МІСЦЕВОЮ ФРАНЦУЗЬКОЮ ТА АНГЛІЙСЬКОЮ.* Людина тут оцінюється не після її освіти й виховання, тільки – після *ДОЛЯРОВОГО ЇЇ СТАНУ.* Коли людина з найвищою освітою знаходиться без засобів до життя, вона стає тут до такої праці, яка попадеться їй під руку, багато разів до такої, до якої ніколи себе не приготувляла, бо, по тутейшим поглядам, *ЖОДНА РОБОТА НЕ ПОНИЖУЄ ЛЮДИНИ.* Ось тому-то наші провідні люди, які дісталися сюди,

стали не до такої праці, яка б відповідала їх станом, але до такої, яка їм попалася. Наприклад – генерал В. Сікевич має маленький свій хутір (фарму), де літом «воює» з буряками, капустою, помідорами тощо, а зимою їздить по околиці з відчитами. Голові СБУВ, полковнику баронові С. Вальдштайнові приходится сидіти у маленькій крамниці по вісімнадцять годин денно та продавати цукерки, чоколяди, «лімонади й фіялки», молоко, сигарети тощо. Багато учителів державних шкіл зимою вчать дітей, а літом працюють на фізичній роботі нарівні зо звичайними робітниками. Одним словом – тут панують *ДЕМОКРАТИЗМ І ДОЛЯР*. Але в порівнянні до європейських умов життя, тут людина, що знаходиться навіть і на державній допомозі, багато ліпше почуває себе, ніж в Європі робітник при праці і сталій платні. З морального боку тут панує повна свобода у всіх відношеннях» [78, арк. 16] **(виділення у тексті С. Вальдштайна. – Авт.)**.

Використано також матеріали галузевого Державного архіву Служби безпеки України (ДА СБ України) – фонду 6 «Кримінальні справи на реабілітованих осіб». Зокрема, проаналізовано архівно-кримінальні справи на осіб, яких заарештовано так званим СМЕРШем переважно в 1945 р. у повоєнній Центрально-Східній Європі, що потрапила під радянський контроль. Йдеться про колишніх військових Армії УНР чи цивільних урядовців українських урядів, які опинилися після поразки визвольної боротьби в еміграції та стали авторами спогадів про часи Української революції 1917-1921 рр. Нами опрацьовано справи полковника Г. Порохівського, підполковника В. Проходи, генерал-поручика В. Сінклера, підполковника Б. Сухоручко-Хословського; дипломата й автора мемуарного чотиритомника «З моїх споминів» М. Галагана та ін [83; 84; 85; 86; 87; 88].

У кожній із цих справ міститься цінний джерельний матеріал, насамперед з огляду на пильну увагу функціонерів радянського репресивного апарату до сторінок біографій ув'язнених упродовж часів Української революції 1917–1921 рр. та їхньої участі у «контрреволюційних збройних формуваннях» армії УНР. Як правило, такі відомості містяться не лише в

лаконічних біографіях в'язнів, представлених у їх «справах», що було обов'язковим елементом радянського репресивного «досудового слідства», а й багатьох протоколах допитів. Це зокрема дозволяє досліднику уточнити окремі персональні відомості щодо цих дієвих учасників подій визвольних змагань. Особливістю «справи» М. Галагана також є те, що кілька протоколів допитів присвячено саме його вищезгаданим мемуарам, їхній «антирадянській спрямованості» й загальним світоглядним і політичним позиціям мемуариста.

При здійсненні дослідження у нагоді були також фонди Центрального державного історичного архіву України (м. Львів) [92; 93], держархівів Вінницької [95], Київської [89; 90; 91], Дніпропетровської [94], Одеської [96; 97; 98; 99], Миколаївської [100; 101; 102], Херсонської областей [103; 104].

Провідну роль у формуванні та використанні історико–мемуарного фонду з історії Першої світової війни та Української революції, за кордоном, відігравали наукові інституції. Це, у першу чергу, Українське воєнно–історичне товариство (Каліш), Український науковий інститут у Берліні, Український науковий інститут у Варшаві, Український вільний університет (Відень – Прага), Музей визвольної боротьби України (Прага), воєнно–історичне товариство «Червона Калина» (Львів).

Важливою складовою джерельної бази роботи були періодичні друковані видання міжвоєнного періоду ХХ ст. – еміграційні та західноукраїнські: зокрема, паризький часопис «Тризуб» [862], празька «Розбудова нації», журнал «Габор» (Каліш – Варшава), львівські – «Літературно-науковий вісник» (згодом «Вісник»), календарі-альманахи «Червоної Калини», Літопис «Червоної Калини» [829], «Дніпро» та ін. Усі вони періодично й системно вміщували спогади військових й цивільних осіб – активних учасників і свідків революційних подій 1917–1921 рр. в Україні. Львівська періодика також значну увагу приділяла історії Українських січових стрільців 1914–1919 рр.

Вихід у світ вищезгаданих друкованих видань перервала Друга світова війна. Але буквально напередодні її вибуху видавництва все ще поповнювали редакційні портфелі новими матеріалами, в тому числі мемуаристикою. Так, наприклад, у листі керівництва львівського видавничого кооперативу «Червона Калина» до генерал-хорунжого В. Петріва від 28 липня 1939 р., зокрема, йшлося про підготовку чергового «Календаря-альманаху «Червоної Калини» на 1940 р.»: «Просимо Вас проте, Пане Генерале, не зривати з нами зв'язків, а навіть приготувати яку працю для нашого календаря на 1940 р. Альманахова частина цього календаря має бути присвячена взаємним зв'язкам Галичини з Великою Україною впродовж століть. Маємо вже обіцяні статті з княжих і козацьких часів, а буде нам бракувати матеріалів з останніх визвольних змагань. Може знайдеться у Вас, Пане Генерале, який матеріал про участь Галичан в революції 1917 р. та Вашу співпрацю чи зустрічі з ними ...» [78, арк. 23-23 зв.] .

Особливе місце у вітчизняній воєнно-історичній мемуаристиці подій Першої світової війни та Української революції 1917–1921 рр. посідає друкований орган Українського воєнно-історичного товариства у Каліші – альманах «За Державність: Матеріали до історії війська українського», дев'ять випусків якого за редакцією полковника М. Садовського з'явилися друком 1929–1939 рр. Підготовлений набір 10-го випуску був знищений восени 1939 р. у Львові після анексії Західної України Радянським Союзом. Після тривалої перерви й за рахунок нових матеріалів 10-й випуск збірника «За Державність» опубліковано у Торонто 1964 р.

Важливою складовою наукового пошуку з обраної нами теми стало також звернення до епістолярної та щоденникової спадщини чільних діячів національно-визвольного руху – лідерів Української революції, провідних вітчизняних учених, культурно-освітніх діячів – сучасників революційних подій. Відтак нами використано упорядковані й надруковані останніми роками в Україні збірки листування й щоденники М. Грушевського [279], Д. Дорошенка [235], С. Єфремова [233], В. Липинського [275; 276; 277],

К. Студинського [400], Н. Суровцової [385], В. Вернадського [176], В. Винниченка [177], К. Трильовського [394], Є. Чикаленка [423; 426], Д. Донцова [218] та ін.

В епістолярній та щоденниковій спадщині відомих вітчизняних політиків не лише відображено загальне суспільно-політичне й соціально-економічне тло їхнього сьогодення, в тому числі й еміграційного, а й містяться окремі мемуарні фрагменти, з'ясовуються важливі подробиці підготовки ними спогадів про часи Великої війни 1914-1918 рр. та Української революції, зафіксована полеміка з їх політичними опонентами щодо оцінки тих або інших подій недавнього революційного минулого.

Отже, найбільш поширеною формою мемуаристики є власне спогади (життєписи, складені про певний період історичної доби або життя самого автора). Складна психологічна і світоглядна картина світу кожної особистості вимагає саморефлексії, письмове вираження якої в спогадах найбільш ефективно. Тут мемуарист отримує можливість перспективного погляду в минуле, аналізуючи події під кутом зору певної ідеології. У спогадах менше випадкового матеріалу, спостерігається відбір автором певного фактажу та подій. Саме спогади надають значний масив історичної інформації щодо теми означеного дослідження.

Якщо спогади написані у зв'язку з смертю якоїсь особи, або під безпосереднім її враженням, такий мемуарний жанр називаємо некрологом.

Один із різновидів мемуарів репрезентують автобіографії. Це прозаїчний жанр, який у стислій формі вміщує опис основних подій з життя автора твору.

Складову мемуарної літератури становлять і щоденники, які вважаються первинною формою мемуарного твору. Із спогадами їх об'єднує те, що автор оповідає про події, учасником або свідком яких він був. Різнить же їх відстань у часі створення: у щоденнику, як правило, відразу (синхронно) фіксуються особисті враження без якоїсь загальної авторської

концепції, у спогадах – через певний термін (ретроспективно і зазвичай переосмислено).

В епістолярній та щоденниковій спадщині відомих вітчизняних політиків уміщено інформацію про подробиці підготовки ними спогадів, наведено полеміку з їхніми політичними опонентами щодо оцінки тих або інших явищ революційного минулого.

Методологія дослідження. Вивчення подій Першої світової війни та Української революції крізь призму мемуаристики передбачає дослідження соціальної свідомості, ментальності тогочасного суспільства.

За вислівом О. Коляструка: «Погляд пересічної людини, людини із натовпу, нерідко вихоплює з життя такі факти, які з офіційних позицій уже не помічаються і тому не беруться до уваги при аналізі» [798, с. 146].

Не можна, не погодитись із твердженням М. В. Стопчака, про те, що історик повсякденності не повинен перетворюватися на розповідача подій, його завдання – завжди бути об'єктивним дослідником. І не лише здійснювати пошук нових джерел особового походження, а й підвищувати рівень їх археографічного осмислення [858, с. 36].

Усе це висуває проблему з'ясування теоретико-методологічних принципів пізнання. У дисертації пріоритетними визначені цивілізаційний та історико-антропологічний підходи, принципи історизму, об'єктивності, всебічності, системності.

Враховуючи методологічні засади, дисертантом обрано відповідні методи дослідження. У першу чергу універсальні – наукового аналізу, синтезу, типологізації, що дозволило вивчити сутність історичних процесів, зробити висновки та узагальнення, адекватні фактологічній базі.

Провідне місце у роботі належить спеціальним історичним методам.

Розуміння ментальності тогочасного суспільства вимагає використання в методології дослідження цивілізаційного підходу та соціокультурної моделі пояснення історичних процесів: територіальні, культурні, етнічні, державні та інші фактори. Науковець О. П. Реєнт відзначає, що осмислення подій

визвольних змагань 1914–1921 рр. неможливе без урахування цивілізаційного підходу – значна частина України на початку ХХ ст. перебувала у сфері впливу євразійської цивілізації (Російська імперія), Галичина – західної (Австро–Угорщина) [841, с.18-21].

Дослідник Української революції 1917–1921 рр. В. Ф. Верстюк слушно наголошує, що в українському суспільстві цивілізаційний розкол проявився також у протистоянні двох соціумів – традиційного та модерного: села та міста [768, с. 343-351].

Усі ці фактори безумовно наклали свій відбиток на свідомість авторів мемуарної спадщини революційних часів.

Отже, важливим для джерелознавчого дослідження є антропологічний метод, який ставить людину – автора мемуарів – у центр уваги. Визначальною складовою антропологічного методу є психологізм, який вважається О. Удодом та іншими науковцями найперспективнішим напрямом сучасного історичного знання [868, с. 12-13]. Цей метод дозволяє зрозуміти мотивацію написання спогадів, політичні уподобання автора мемуарів, вплив часу та місця їх написання на висвітлення подій минулого.

Принцип історизму забезпечив аналітичне висвітлення історичного процесу – появи, становлення та розвитку конкретного історичного факту, що досліджується. Цей принцип передбачав застосування двох важливих методів: історико-ретроспективного та історико-ситуаційного.

За допомогою першого розкрито суть подій минулого з певної історичної дистанції, що дозволило відобразити процес написання мемуарів і їхнє об'єктивне значення як історичного джерела. Другий підхід дозволив розглянути явища минулого в контексті відповідної суспільно-політичної ситуації. Тобто, як тогочасні лідери й просто свідки подій сприймали у своїй життєдіяльності відповідні історичні реалії, що й знайшло відображення у мемуарній спадщині.

Принцип об'єктивності виходить передусім з цивілізаційного погляду на історію як об'єктивний процес. Він зобов'язує науковця спиратись на

факти у їх правдивому висвітленні, без «підгонок» під задалегідь задані концепції.

Принцип всебічності сприяє продуктивності джерелознавчого дослідження. Він не лише дозволяє проаналізувати всі наявні мемуарні твори, а й врахувати вплив зовнішніх чинників на процес появи цих джерел.

Проблемно-хронологічний та історико-порівняльний методи дозволили виокремити в процесі дослідження певні аспекти, визначити внутрішню періодизацію окремих етапів, простежити зміни різних форм державності й політичної влади в Україні в добу визвольних змагань та відображення цих процесів у спогадах сучасників.

Специфіка нашої проблеми обумовила використання методу біографістики (просопографічного). Цей метод допомагає персоніфікувати автора мемуарів, глибше зрозуміти його «творчу лабораторію», реалізацію авторської саморефлексії.

Текстологічний аналіз застосовувався до мемуарних джерел, які піддавалися розчленуванню на смислові елементи. Унаслідок цього виявлялися мотивація автора, обставини створення джерела, впливи зовнішніх чинників на його формування.

Отже, дисертаційне дослідження базується на різноманітному джерельному підґрунті, яке є репрезентативним для висвітлення мемуарної спадщини як важливого, а іноді й унікального джерела з історії національно-визвольної боротьби в Україні (1914–1921 рр.).

РОЗДІЛ 2.

УКРАЇНСЬКА ЦЕНТРАЛЬНА РАДА ТА УНР В ІСТОРИКО-МЕМУАРНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

2.1. Виникнення Української Центральної Ради

Історія становлення будь-якої держави чи політичної системи є найскладнішим суспільно-історичним феноменом людства. Цей процес охоплює настільки значну кількість питань, аспектів, факторів, що дослідити їх можливо лише завдяки комплексному аналізу всіх можливих та доступних історичних джерел: документальних, публіцистичних, матеріальних, літературних та багатьох інших. Лише такий комплексний аналіз дозволяє визначити всі внутрішні та зовнішні чинники, що вплинули на перебіг політичних процесів.

Одне з найважливіших місць у джерельному забезпеченні дослідження відіграють спогади та мемуари сучасників подій. Сама по собі мемуарна література, як форма і вид висловлення особистого погляду на історію, в умовах наукового аналізу епохи чи певного явища представляє собою не лише спробу автора поділитися з нащадками особистими знаннями та враженнями, а й виступає засобом переконання майбутніх поколінь у власній значущості для історії.

Період визвольних змагань 1914–1921 рр. виступив значним спонукальним мотивом для написання мемуарів, більшість із яких вийшла в міжвоєнний період. Цьому є низка пояснень. До них відноситься і складний та насичений подіями період революції, і невдачі цілого ряду політичних проектів, кожен із яких представляли конкретні люди, і значна чисельність осіб, які не лише хотіли, а й мали можливість поділитися своїми враженнями про минулі події. Більшість із тогочасних провідних діячів Української революції залишили спогади, щоденники, синтетичні праці історико-мемуарного характеру. До цього їх спонукала іманентна потреба осмислити

причини невдач державотворчих проектів, пояснити свої позиції, дати оцінку іншим політичним силам і діячам, врешті здійснити історичну фіксацію подій, учасниками яких вони були самі. Не менш суттєвим поштовхом для написання мемуарів стало емігрантське життя більшості з них після поразок у визвольних змаганнях, адже за кордоном інтерес до подій у колишній Російській імперії залишався досить значним, а політики-емігранти одночасно змушені були боротися за свій вплив серед українців за кордоном. Відтак пояснення причин невдачі, пошук винного, що якнайкраще був можливим у мемуарах, заохочував їх до праці. Варто також зазначити, що певний інтерес до видання спогадів учасників Української революції проявляли і західні, «буржуазні» уряди та партії, що були зацікавлені не стільки в забезпеченні історичної справедливості, скільки і в дискредитації переможця – радянської влади. Комплекс усіх цих причин і зумовив реальну можливість появи значної кількості мемуарів, при чому різних за своїм спрямуванням та ідеологією.

Аналізуючи мемуарну літературу, присвячену першому періоду національної революції 1917–1921 рр., можемо зазначити, що вона є досить неоднорідною через різні позиції авторів. Так, розподіляючи весь загал спогадів про події 1917 – перших місяців 1918 рр., виділимо такі великі групи: прихильники діяльності Центральної Ради, які одночасно виступають її апологетами або у всьому, або в більшості заходів; опоненти, які більшу увагу приділяють недолікам і прорахункам першої української влади ХХ ст.; а також групу мемуаристів, які виступали сторонніми спостерігачами, й у працях яких Центральна Рада згадується лише епізодично, при чому в контексті подій, що мали для України побічне значення. Кожна з цих груп також є неоднорідною, і саме завдяки цьому в нас є можливість побачити всю багатогранність процесів, явищ та настроїв в Україні у зазначений нами період.

Так, до першої групи мемуаристів, що по-різному захищали ідеї Центральної Ради та УНР, необхідно зарахувати передусім тих осіб, які

брали безпосередню участь у становленні української державності в 1917 р., і відповідно є особисто зацікавленими не лише в позитивному висвітленні події, а й у створенні власного привабливого для сучасників і нащадків образу. До них передусім потрібно віднести лідерів тогочасної України: голову Центральної Ради М. Грушевського [505; 506], голову Генерального секретаріату В. Винниченка [178; 179], інших тогочасних політиків та військових: Ю. Артюшенко [162], М. Галагана [191], Н. Короля [588], Л. Лукасевича [283], Б. Мартоса [301], В. Петріва [346], П. Христюка [408; 412] та інших.

У своїх працях апологети головним чином намагаються показати об'єктивний характер усіх процесів та явищ, пов'язаних із різними подіями, знімаючи таким чином відповідальність за їх невдачу з себе особисто. До таких об'єктивних, на їх думку, чинників відносять: низький освітній рівень українського населення, його пасивність, складну економічну ситуацію в Україні, спричинену війною, геополітичну ситуацію в Європі та світі загалом (несприятливу, зрозуміло, для утримання Української державності). Більше того, в їх працях регулярно відбувається пошук винних, тих, чия діяльність призвела до поразки якісного, на їх думку, політичного проекту. Такими винними вони найчастіше вважають своїх політичних опонентів навіть із українського революційного табору (В. Винниченко – С. Петлюру тощо), консервативні сили, що прийшли їм на зміну (П. Скоропадського та його прихильників), зовнішні сили: більшовиків, Тимчасовий уряд Росії та персонально О. Керенського, німецьку військову адміністрацію, нерозуміння держав Антанти та ін.

Другу групу мемуаристів складають українські політичні діячі, які в той чи інший час були в опозиції до Центральної Ради та її уряду. До них потрібно віднести передусім Д. Донцова [218], Д. Дорошенка [225], П. Скоропадського [368; 369], Є. Чикаленка [424] та ін. Кожен із представників цього напрямку критикував владу УНР за ті чи інші прорахунки: у стосунках із Росією, в економічній та соціальній сфері тощо.

Однак найбільшої критики Центральна Рада зазнала за її політику в військовій сфері, що привела країну до межі катастрофи та дозволила більшовикам практично зайняти її на початку 1918 р. Варто також зазначити, що більшість мемуаристів-критиків мала відношення до іншої спроби становлення української державності – Гетьманату, і тому висвітлення негативних моментів у діях попередників для них було необхідним. Отже, вони не лише пояснювали причину державного перевороту 29 квітня 1918 р., а й перекладали відповідальність за кризові явища в країні, що вони самі не змогли подолати.

До третьої групи сучасників, які лишили в своїх мемуарах спогади про події в Україні у 1917 р., відносимо тих, хто ніяк не належав до тогочасної української політичної еліти. Це були представники російських політичних партій, Тимчасового уряду, єврейського та польського національних рухів, іноземні дипломати та військові. Їх свідчення про діяльність Центральної Ради й Генерального секретаріату є досить уривчастими, що пояснюється як низьким рівнем обізнаності з ситуацією в Україні та її владних кулуарів, так і незначним інтересом до українських справ у цілому. До представників цієї групи можна віднести: О. Гольденвейзера [196], М. Гофмана [198], Г. Гуммеруса [202], А. Денікіна [212], О. Керенського [250], Е. Людендорфа [286], О. Черніна [421; 422] та інших.

Варто зазначити, що міжнародний інтерес до подій в Україні у 1917 р. порівняно з наступними роками (періодом Гетьманату та Директорії УНР) був значно нижчим. Це передусім пояснюється тим, що Росія на той момент продовжувала розглядатися як єдина держава, а з національних рухів у світі визнавався лише польський та фінський. Та й у самій імперії на потуги українських політиків аж до III-го Універсалу дивилися, як на тимчасове явище, побічний продукт Лютневої революції 1917 р., який не має реальної життєвої перспективи. Лише після рішучих заходів, здійснених Центральною Радою взимку 1917–1918 рр., інтерес до її діяльності в сучасників (у тому числі й західних) зріс. Особливо цьому сприяли IV-й Універсал та участь

української делегації у Брест-Литовській конференції на правах самостійного суб'єкта міжнародних відносин. Не посилювала інтересу до української державницької боротьби і позиція самих лідерів Центральної Ради, які довго не могли відійти від ідей автономізму та федералізму, по суті відсторонюючи себе від повноцінної зовнішньої політики. Такі дії також зменшували інтерес із боку представників національних меншин в Україні, більшість із яких вважало всю діяльність українських політиків боротьбою виключно за культурну автономію, тим більше що за внутрішні справи в регіоні відповідали органи влади, підконтрольні Тимчасовому уряду, і лише меншою мірою – Генеральному секретаріату.

Необхідно також виділити ще одну досить значну групу мемуаристів, які лишили свої спогади про Україну періоду Центральної Ради – більшовиків. Їх мемуари активно публікувалися в радянський час, і що головне – не втратила актуальності до сьогодні. До них у першу чергу слід віднести праці В. Антонова-Овсієнка [156; 157; 158; 159; 451;], Є. Бош [173], В. Затонського [239; 556;], Г. Лапчинського [612; 613], М. Майорова [292], В. Примакова [351] та деяких інших, які давали власну оцінку перебігу подій в Україні, переважно в Києві. Сюди ж можна віднести і спогади більшовицьких діячів В. Аверіна [444; 445], В. Альошіна [449; 450], Ф. Зайцева [554], Е. Квірінга [571], Я. Ряппо [682], присвячені встановленню радянської влади у промислових центрах України. Особливо цікавими серед більшовицьких мемуарів є спогади В. Затонського, який брав участь у роботі Української Центральної Ради від більшовицької партії.

Варто зазначити, що в спогадах більшість радянських мемуаристів оцінюють діяльність українських інституцій негативно, звинувачуючи їх у «буржуазному націоналізмі» та потуранню заможним верствам населення і контрреволюції. Однак, незважаючи на такий підхід, вони містять ряд фактів, що не є популярними в сучасній історичній науці, і тому потребують більш детального опрацювання.

У цілому, мемуарна література щодо проблем української історії доби Центральної Ради є достатньо інформативною та розкриває більшість аспектів, що викликають зацікавлення в істориків. Це і проблеми виникнення та формування Центральної Ради; її партійний склад та внутрішня еволюція протягом усього періоду існування, особливо під час липневої та жовтневої криз 1917 р.; це і діяльність Малої Ради та її верхівки; проблеми створення, легітимізації та функціонування Генерального секретаріату; створення української армії: успіхи та невдачі; проблеми стосунків із Тимчасовим урядом та радянською владою тощо. Звичайно рівень інформативності тих чи інших мемуарів щодо проблеми є різним, однак вони якісно доповнюють один одного, дозволяючи розкрити досить об'єктивну картину подій і суспільних настроїв в Україні в 1917 – на початку 1918 рр. Для полегшення сприйняття такої багатогранної проблеми, як недовготривале існування окремої держави, спробуємо виділити основні питання, розглянувши їх через призму мемуарної літератури.

Питання виникнення Української Центральної Ради викликало зацікавлення не лише в мемуаристів та істориків, а й у пересічних громадян. Адже неможливо висвітлити історію того чи іншого процесу, якщо не показати його передумови та першопочаток, оскільки саме вони й визначають подальший розвиток подій. Варто зазначити, що для України боротьба за автономію, а потім і незалежність співпали зі значною внутрішньою кризою, що охопила Російську імперію у Великій війні 1914–1917 рр.

Більшість сучасників тих подій у своїх мемуарах практично однозначно трактують причини Лютневої революції в Росії, що стала передумовою й Української революції. Так, В. Винниченко у праці «Відродження нації» називає причини падіння царизму в притаманному для себе як письменника стилі: російський «сивий» та «п'яний» деспотизм, прагнучи утриматися при владі, вступив у світову війну і таким чином лише пришвидшив свій кінець [178, с. 18-22]. Ця війна, на його думку, тільки

загострила ситуацію в країні, повністю дискредитувавши не лише монархію, а й відірвала її від суспільства, і тих верств, що могли її підтримати: ліберальну буржуазію і навіть дворянство. Незалежно від своїх політичних уподобань та переконань аналогічно трактували ситуацію в Росії на початку революції й сучасники тих подій: Д. Дорошенко [225, с. 74-78], П. Краснов [261, с. 36], М. Суханов [387, с. 25], П. Христюк [412, с. 6] та інші.

Така ситуація в країні не могла тривати довго, адже поступово царизм втратив підтримку і в своїй головній опорі – армії. Особливо небезпечними для династії Романових, за словами В. Винниченка, стали останні солдати-резервісти. Вони менше за все хотіли гинути і тому досить швидко перетворилися на значний революційний елемент, що по суті й повалив самодержавство. Саме ці солдати за тиждень зруйнували весь апарат царизму, розпочавши «свято революції» [178, с. 26]. Про зростання кризових явищ у втомленій тривалою війною армії відзначається майже у всіх спогадах сучасників, зокрема депутата російської Державної Думи монархіста В. Шульгіна [438, с. 418-430], князя Є. Трубецького [396, с. 144-145], літератора В. Шкловського [436, с. 26-28].

Революцію в Росії з піднесенням зустріли практично всі соціальні верстви та політичні сили, вбачаючи в ній шлях до вирішення основних питань сучасності, що наболіли: політична система, економічна криза, війни, земельні відносини, права людини. Не менш важливим виявилось національне питання. Придушення проявів національно-культурного відродження українців після революції 1905–1907 рр., що завершилося розпуском практично всіх політичних партій і навіть закриттям «Просвіт», лише посилювало переконаність царського уряду в остаточному вирішенні «українського питання». Однак такий розрахунок виявився хибним.

Як згадував В. Винниченко, постійні утиски, придушення навіть зародків національної самосвідомості викликали зворотній результат: українці ще більше починали відчувати себе окремим від росіян народом, із власною культурою та гідністю [178, с. 38]. С. Петлюра, який від імені

українства на початку війни заявив про підтримку російської монархії, у 1915 р. виступив із протестом щодо заборони української преси. «Український народ має право на те, щоб не зазіхали на його душу, – поверніть же нам наші газети, наші журнали, наше рідне слово!» [339, с. 171].

Спроби українських діячів орієнтуватися на зовнішні сили, що мають допомогти українцям самоствердитися, будь то держави Четверного союзу, російські ліберали чи Антанта, на думку автора мемуарів, не мали практичної перспективи, адже вони були далекі від українського суспільства. Лише власний, загальнонародний виступ мав надати реальну можливість українцям здобути права і вольності. І саме революція стала тим поштовхом, що розбудив не лише незначну групу інтелігенції, а всю націю [178, с. 41].

Революційні події в Петрограді та повалення монархії активізувало все суспільно політичне життя в Україні. Менше ніж за тиждень – із 27 лютого і до 4 березня 1917 р. – українці побачили досить строкату палітру політичних сил, кожна з яких ставила за мету захист інтересів «українства» і його представництво. Ці політичні партії, що стояли на різних соціальних платформах: ліберальній, соціально-демократичній, соціалістичній, по-різному бачили майбутній шлях революції, але сходилися в одному: Україна повинна мати свою національну владу, що не лише захищатиме її інтереси, а й достойно презентуватиме українців у Російській імперії та в світі.

Сама по собі революція викликала масове пожвавлення в суспільстві. Масові демонстрації, «братання» та відчуття революційного піднесення – все це сучасники відзначили у своїх спогадах.

Як засвідчують багаточисельні мемуари, процес виникнення і становлення єдиної представницької структури в Україні виявився складним і неоднозначним. Навіть сучасні історики остаточно не можуть чітко встановити ті сили, що стали в основі формування Центральної Ради, адже мемуаристи, які представляли різні партії, намагалися показати саме їх роль і значення, максимально знівелювавши при цьому заслуги опонентів та союзників. Так, офіційна історія вказує, що ідея створення Центральної Ради

належала Товариству українських поступовців (ТУП) – надпартійній групі, що виникла в 1908 р. з ініціативи членів розпущеної Української демократично-радикальної партії з метою координації всього українського національного руху. Пізніше в складі ТУПу розпочали роботу й представники інших політичних сил, передусім соціалістичних. Однак повної єдності в цій організації не було. Відразу з початком революції інші політичні сили висловили свої претензії на владу, вимагаючи на Раді ТУП рівного з нею представництва, про що чітко вказують мемуари Є. Чикаленка [424, с. 26]. В подальшому, як засвідчує автор, ТУП пішла на переговори та погодження з соціалістами, не бажаючи розколу в українській політичній еліті. Однак свідчення Є. Чикаленка ставлять більше питань, аніж дають чітких відповідей. Його твердження про порозуміння з соціалістами і створення в результаті цього на основі Ради ТУП Української Центральної Ради не є достатньо переконливими. Адже автор сам вказує, що на переговори з радою прийшли не просто кілька представників інших сил, а цілком сформована група осіб: у складі І. Стешенка, Д. Антоновича, О. Степаненка, які представляли інтереси близько 10 соціалістичних організацій [424, с. 25]. Відтак, можна досить обґрунтовано говорити про існування на той час ще одного осередку політичного національного руху, який був досить потужним, і що головне – змусив ТУП-івців рахуватися з собою. Лише порозуміння між цими силами а їх співпраця дозволили виникнути Центральній Раді як єдиному українському представницькому органу.

Однак самого порозуміння вдалося досягнути не відразу. 3 березня 1917 р., коли відбулася вищезгадана зустріч між ТУП та членами соціалістичних організацій, згоди не дійшли. Лише 4 березня поступовці під загрозою можливості виникнення іншої Ради, що так само мала представляти інтереси українства, пішли на певні поступки, погодившись на формування коаліційного складу Центральної Ради. Дискусії і протистояння між політиками тривали й після офіційного проголошення створення Української

Центральної Ради [633, с. 99]. Як засвідчує у своїх мемуарах Д. Дорошенко, примирення відбулося лише після приїзду М. Грушевського та обрання його головою Центральної Ради. Кандидатуру відомого історика та політичного діяча на той момент підтримали практично одногolosно, адже всі фракції бачили в ньому особу, яка здатна досягти примирення всіх груп, вирішення суперечностей і об'єднання [225, с. 86-87].

Про перевагу соціалістів над демократами з ТУПу під час створення Центральної Ради говорить досить завуальовано й В. Винниченко. Він засвідчує, що українські політичні партії того часу були невід'ємно пов'язані з широкими народними масами, і відповідно вирішення соціальних питань для них перепліталось з вирішенням національного. Саме ідея «без національного визволення не може бути визволення соціального» стала тим об'єднуючим фактором, що дозволив тимчасово подолати ідеологічні протиріччя між українськими лібералами та соціалістами, презентувавши при цьому Центральну Раду, як єдиний, цілісний організм, спрямований на національне і соціальне визволення України.

Взагалі, праця В. Винниченка є досить цікавою для висвітлення процесу виникнення та розвитку Центральної Ради. Йому вдається не лише задовольнити свої партійні інтереси, проголошуючи незаперечну перевагу соціалістів, а й дати досить чітке уявлення про реальний перебіг подій. Зокрема, описуючи першочергові завдання, що ставилися перед новоутвореною організацією, В. Винниченко змушений вказати, що головним було національне представництво, а не вирішення соціальних проблем [178, с. 80]. Це засвідчує реальний розклад політичних сил, а саме: соціалістів хоч і переважала більшість, однак вони змушені були відмовитися від своїх основних ідеологічних принципів на користь ТУП-івської меншості. Ця теза підтверджується також у мемуарах Н. Короля [588, с. 149]. У подальшому з метою «примирення» тих розбіжностей, що прослідковуються в його книзі, В. Винниченко визначив і основних винуватців такої слабкості соціалістів – російських революціонерів, які прагнули роз'єднати

новоутворену українську інституцію. Однак їх дії, на думку автора спогадів, лише ще більше згуртовували українських політиків. Він навіть погоджується на те, що в умовах революції він і його однопартійці діяли не як соціалісти, а як республіканці та демократи [178, с. 82].

Така позиція мемуариста досить обґрунтована і дійсно претендує на об'єктивність. Прагнучи хоч у чомусь проявити власну політичну вагу, українські політики могли протиставляти російським революційним силам єдину ідею – ідею «українства». Змагатися в інших сферах (соціалістичній, радикальній чи демократичній) із російськими партіями було нереально, адже політичний спектр перших був значно яскравішим, а їх соціальна база та реальні можливості – ширшими. Саме тому українські революціонери, які так і не змогли знайти порозуміння між собою під час революції 1905–1907 рр., у 1917 р. досить швидко спочатку зуміли досягнути компромісу, відклавши внутрішні неузгодженості на пізніший час.

Однак не всі мемуаристи однозначно підтримують твердження В. Винниченка про своєрідний «соціальний мир». Так, Є. Чикаленко неоднозначно вказує, що на період формування Центральної Ради, і що головне – визначення базових принципів її подальшої діяльності, значна частина старої інтелігенції не поспішала підтримати український визвольний рух. Він називає цілу низку причин, серед яких найголовнішими можна назвати страх перед радикальними соціальними змінами, що несла революція, а також відсутність власної програми дій в умовах революційної нестабільності [424, с. 27-28].

Про відсутність єдності серед українських політиків на початку березня 1917 р. у своїх мемуарах говорить і О. Лотоцький, один із небагатьох українців, які представляли національні інтереси у IV-й Державній Думі. Він чітко вказує, що існувала поміркована група з представників верхівки ТУП, а також група молодих радикалів, під якими він розумів соціалістів під керівництвом спочатку Д. Антоновича, а пізніше М. Грушевського [282, с. 348]. Про відсутність єдності між цими групами він писав ще станом

на 20 березня, коли повернувся до Києва з Петрограда. Офіційно Центральна Рада на цей час уже діяла. Подібні твердження ми знаходимо й зустрічаємо у спогадах Д. Дорошенка [225, с. 85].

Досить цікавий матеріал про перші дні формування Української Центральної Ради наводить П. Христюк. У своїх «замітках» він чітко дає зрозуміти, що український політикум того часу був досить роз'єднаний, і сам процес формування інституцій був нічим іншим, як результатом творчої активності деяких осіб, які щиро прагнули зберегти для України шанс на самовираження, втрачений під час попередньої революції [412, с. 14-17]. Більша частина інтелектуальної еліти та місцевої адміністрації просто продовжувала вичікувати, розглядаючи саму революцію лише як короткоплинний, тимчасовий етап.

Д. Дорошенко вказує, що саме українські есери підтримали кандидатуру М. Грушевського на керівництво Центральною Радою. Автор не вказує на причини, що спонукали молодих соціалістів на цей крок, однак ці передумови видно з контексту: молоді соціалісти шукали авторитетну й поважну особу, яка могла протистояти політичній монополії ТУП-івських лідерів у новій інституції. Саме обрання головою М. Грушевського мало примирити обидві фракції: старих революціонерів із ТУП та молодих соціалістів [225, с. 84-87].

Бачили М. Грушевського ставлеником соціалістів й інші мемуаристи. Так, О. Лотоцький, який, відкрито називає його «за три дні спеченим соціалістом», чітко вказуючи, що таким М. Грушевського зробив «молодий інтернат» [282, с. 348]. Цей український політик, відомий своїми ліберальними поглядами, відкрито симпатизує саме ТУП-івцям, які, на його думку, мали очолити визвольний рух і спрямувати в сторону ліберальних перетворень, однак змушені були шукати компромісу з молодими радикалами.

Твердження О. Лотоцького про роль окремих осіб у підготовці та створенні Центральної Ради підтримує і Д. Дорошенко. Так, мемуарист

зазначає, що на початку процесу створення єдиного українського революційного центру єдності між його засновниками не було. ТУП-івці, і передусім Є. Чикаленко, прагнули створити таку організацію, в основі якої буде покладено Раду ТУП, і саме ця сила, як єдина діюча, має очолити революцію. Однак молоді соціалісти на чолі з Д. Антоновичем, погрожуючи створенням альтернативного центру, зуміли досягнути принципу колегіального формування нової структури, що у подальшому отримала назву Центральна Рада. Їх прагнення – відрізнятись від «нижчих» місцевих осередків. Значну роль у становленні Центральної Ради, на думку Д. Дорошенка, відіграв М. Міхновський, який представляв на засіданні 4 березня українських військових. Саме він підтримав ідею колегіальності майбутньої організації, по суті перекресливши таким чином прагнення ТУП-івців до владної монополії [225, с. 84].

Останньою великою сутичкою, що ставила під сумнів можливість існування єдиного українського революційного центру, стала процедура вибору керівництва. Якщо з посадою голови обидві сторони погодились досить швидко – альтернативи М. Грушевському практично не було, то під час виборів товаришів голови виникли суперечності. Більшість відмовилася обрати на посаду першого товариша одного з лідерів ТУП Д. Дорошенка, таким чином ще раз відкинувши претензію цієї організації на єдиноосібну владу. Як зазначає Є. Чикаленко, суперечки тривали досить довго, і не бажаючи остаточного розколу, його партія пристала на позицію «безпринципних демагогів», якими він вважав соціалістів і особисто Д. Антоновича. Пояснення цього в нього лише одне – не бажання утворення другого українського представницького центру [424, с. 26].

Отже, проаналізувавши мемуарну літературу про становлення українського представницького органу, бачимо, що, незважаючи на певну ідеологічну розбіжність, у ній досить чітко вимальовується картина подій. Так, звістка про революцію в Петрограді досягла Києва лише 2 березня і підштовхнула українських політиків до дій. Користуючись невизначеністю

позиції місцевих владних структур, представники ТУП вирішили вийти з підпілля й очолити весь український рух. Будучи єдиною силою, що мала власну структуру, діячі цієї організації прагнули перетворити Бюро ТУП на загальноукраїнський керівний орган. Однак наявність іншої політичної сили, представленої соціалістами, зірвала ці плани. На загальній раді 4 березня Д. Антонович за підтримки М. Міхновського шляхом використання різних, навіть не зовсім парламентських методів, зумів досягти рішення про створення Ради на принципах колегіальності, коли ТУП-івці матимуть стільки ж голосів, скільки й представники інших організацій [424, с. 26]. Такий компроміс хоч і не вирішив усіх суперечностей, однак дозволив проголосити створення Центральної Ради. Сама назва цієї структури, як свідчить більшість джерел, також не була раніше підготовлена ТУП-івцями, а виникла в робочому порядку, спонтанно. З метою вирішення суперечностей і протиріч у Київ запрошено найавторитетнішу на той час людину – історика М. Грушевського, який фактично був віддаленим як від ТУПу, так і від соціалістів. Однак ні його приїзд, ні продовження процесу перетворення Центральної Ради з партійного на загальнонаціональний орган не вирішили всіх проблем і не припинили внутрішнього протистояння.

Проте мемуаристи одноголосно декларативно заперечують факт наявності суттєвих внутрішніх суперечок. Є. Чикаленко, будучи представником ТУП, пояснює примирення небажанням його партії розпорошувати українські національні сили [424, с. 26], а соціаліст В. Винниченко – прагненням організувати повноцінний опір російській політичній еліті, яка хотіла вирішити виключно соціально-політичні завдання, а ні в якому разі не національні [178, с. 81]. У своїй праці «Відродження нації» він також слушно наголошує, що, незважаючи на внутрішньополітичні розбіжності між членами Центральної Ради, в соціальному плані вона була практично одноманітною, зокрема в ній відсутні були представники великої буржуазії, яку він вважав ворожим табором для всієї української нації. Це він пояснював тим, що українці на початок ХХ ст.

вже не мали власних великих панів, адже останні «продали» царизму «націю» за маєтки і привілеї [178, с. 83]. Потрібно зауважити, що вказана автором соціальна градація дійсно мала місце і відповідала діючому моменту. Центральну Раду на початок її існування склали передусім вихідці з середовища інтелігенції та дрібної буржуазії. Обидві ці верстви щиро вітали Лютневу революцію, вбачаючи в ній порятунок від самодержавства та безправ'я. Ані представники поміщиків чи великої буржуазії, ані їх антипода – селяни та робітники – на початку березня 1917 р. до українського представницького органу ще не входили.

Така соціальна єдність (союз інтелігенції – дрібної буржуазії), з одного боку, робила Центральну Раду міцною, але з іншого – відривала її від соціальної бази тогочасного українства – селянства, а значить і від армії, що з селян переважно й комплектувалася. Вирішення цієї проблеми досить швидко стало ключовим завданням нової організації. Вкрай необхідним було залучити до українського руху представників інших соціальних верств, надавши їм місце в колегіальному органі та одночасно очоливши весь український рух, а не лише його дрібнобуржуазну частину. Варто зазначити, що навіть серед своєї соціальної верстви Центральна Рада не мала абсолютної підтримки. Як зазначає В. Винниченко, який досить детально в своїх мемуарах розглянув це питання, певна частина його однопартійців виступали проти участі соціал-демократів у цьому політичному проекті. Хоч автор і вказує, що більшість із них це здійснювали з особистих мотивів, а не через політичні переконання, однак теза не підтверджена іншими мемуарами. Посилювала розбрат серед українських соціал-демократів і агітація російських політичних сил, що не бажали єдності «українства» [178, с. 66-67]. Ця теза підтверджується як спогадами самого В. Винниченка, так і його опонентів із табору більшовиків, зокрема М. Майоров [292, с. 43-45]. Останній, описуючи дії більшовиків у березні 1917 р., вказує, що одним із головних завдань цієї партії в період, що розглядався, стало недопущення об'єднання всіх «контрреволюційних» та націоналістичних сил не залежно

від їх політичної програми. Варто зазначити, що схожі завдання ставили перед собою й діячі інших російських партій: кадети, меншовики та інші. Прихильник «єдиної та неподільної» Росії, генерал А. Денікін у спогадах наголошував, що Центральна Рада мала безсумнівний зв'язок із німецьким Генштабом [212, с. 139-140]. Російський публіцист, меншовик М. Суханов взагалі ставив під сумнів існування української нації та її право на самовизначення [387, с. 247].

Першим рішучим кроком Центральної Ради після власного самопроголошення та побудови внутрішньої організації стало призначення на 5 квітня всеукраїнського Національного конгресу, що мав не лише забезпечити легітимність претензій української структури на владу, а й її підтримку з боку широкого загалу українців, передусім у регіонах. Така спрямованість у роботі Центральної Ради була викликана підтримкою, наданою їй рядом професійних з'їздів, зокрема губернського кооперативного з'їзду Київщини, що відбувся 14 березня. Лозунги, проголошені на ньому, були досить радикальними, на що вказують мемуаристи [588, с. 15]. Не менший вплив мали й маніфестації, які прокотилися країною наприкінці березня – на початку квітня, і про які з захопленням згадують сучасники [242, с. 53; 225, с. 87-89]. Зокрема яскраво описав українську військову маніфестацію на Марсовому полі в Петрограді І. Косець [256, с. 67].

На думку В. Винниченка, як зазначалося в мемуарах, у цих умовах на меті Центральної Ради було скликання представників від усіх територіальних громад, провінцій, міст і сіл. Конгрес мав продемонструвати всім, що ідеї революції живуть не лише в Києві, а й у інших регіонах країни [178, с. 88]. На конгресі мали бути представлені всі національні сили не залежно від їх політичної платформи. Представництво надавалося всім діючим організаціям – по одному делегату від кожних десяти членів місцевого осередку. Отже, серед делегатів мали бути не лише представники політичних партій, а й місцевих громад, професійних установ: фабрик, заводів і навіть від військових частин, де проходили службу українці. Кожен із таких делегатів,

хто мав із собою підписаний мандат, отримував право голосу, і відповідно мав право брати участь у вирішальних зібраннях. Однак такими депутатами кількість членів конгресу не обмежувалася: могли прибувати і всі бажаючі. Кожен із них мав дорадчий голос, і за згодою президії міг взяти безпосередню участь у роботі конгресу. Таке представництво мало якнайбільше поширити соціальну опору Центральної Ради, адже на конгресі воно ставало фактичним визнанням її права на організацію подібних зібрань [412, с.38-41]. Сам Український національний конгрес став однією з найбільш успішних акцій Центральної Ради на початку її діяльності. Він зібрав близько 700 повноправних депутатів, що в тогочасних умовах було досить значною цифрою. Зазначимо, що ні загальнонаціональних засобів масової інформації, ні інших форм поширення інформації за межами Києва, окрім агітаційної роботи, на той час українська Рада не мала. Разом із «гостями» кількість учасників конгресу сягнула більше 900. І головне – засновникам акції вдалося досягнути поставленого результату: на конгрес прибули делегати з усіх українських губерній [178, с. 91]. Варто зазначити, що на цьому зібранні були представлені українські організації не лише з території т. зв. Малоросії, а й з інших регіонів, зокрема з Галичини, Холмщини, Буковини, Кубані, Москви та Петрограда.

Саме збори, що протягом трьох днів проходили в приміщенні Купецького зібрання, проявили ту єдність, той революційний запал, який характерний для всіх зібрань на початку справи у 1917 р. Депутати практично одностайно підтримали всі пропозиції та проекти Центральної Ради, визнавши її єдиним представницьким органом українців, що має захищати їх національні та культурні інтереси. Завдяки цьому конгресу Центральна Рада отримала реальне право проголосити себе суб'єктом державницької політики і відповідно вступити в переговори з російським Тимчасовим урядом щодо виконання завдань, поставлених на зібранні. Спогади В. Винниченка [178, с. 92-94], М. Галагана [191, с. 208-209],

П. Христюка [412, с. 39], Д. Дорошенка [225, с. 92-93] яскраво відображають те враження епохальності та національної єдності, яке панувало на конгресі.

Варто зазначити, що Національний конгрес 5-7 квітня 1917 р. викликав певне занепокоєння в Петрограді та в середовищі російських революціонерів в Україні. На відміну від самої Центральної Ради конгрес був не об'єднанням політичних партій, що на той момент стало поширеним явищем, а спробою об'єднання політичних сил, класів і соціальних станів на основі національної єдності [178, с. 88]. Це вже була загроза не правлячому режиму Росії, який підтримували далеко не всі сили, а самому факту існування імперії, як єдиного осередку. Тому й реакція на конгрес виявилась набагато серйознішою, аніж на Центральну Раду. Однак, на щастя, далі голосних заяв і погроз справа не пішла, оскільки революційне піднесення в суспільстві було ще достатньо сильним і будь-які ворожі дії навіть проти очевидного опонента, якщо він не був відкритим монархістом, могли трактуватися широкими масами, як «контрреволюція». Відтак конгрес публічно вітали представники всіх «революційних» кіл – члени російського Тимчасового уряду, Петроградська робітнича Рада, національні органи інших народів колишньої імперії.

Результати роботи цього конгресу сучасники трактують по-різному. І хоча більшість із них вказує на значущість та досягнення, однак у процесі роботи з мемуарами часто вбачається недоговореність. І дійсно, аналізувати наслідки цього заходу однозначно дуже важко. З одного боку, результати досить очевидні:

1. Українська нація змогла демонстративно презентувати себе як самостійний суб'єкт суспільно-політичного життя не лише Російської імперії, а й Європи.
2. Діяльність Центральної Ради як загальнонаціонального лідера легітимізовано в очах інших представницьких та владних органів.
3. Український рух, де-юре вийшов із підпілля та проголосив про своє існування [359, с. 125].

4. Обрано новий склад Центральної Ради, який хоч і включав більшу частину «доконгресової Ради», однак значною мірою поповнився завдяки новим політикам із регіонів. Для багатьох із них робота в Раді стала першою практикою відкритої політичної діяльності, яку вони змогли застосувати в наступні етапи боротьби за українську державність: у період Гетьманату П. Скоропадського, Директорії УНР та на еміграції.

5. Проголошено основну мету діяльності Центральної Ради як керівного центру українського національного руху: боротьба за широку національно-територіальну автономію [412, с. 39].

Однак, незважаючи на такі результати, була і певна незавершеність. У першу чергу, вона викликана тим статусом, який сам конгрес отримав від своїх засновників: він не був прообразом Установчих зборів, тобто його рішення не були загальнообов'язковими і не мали законної сили. По друге, процедура зібрання конгресу не передбачала всезагальних виборів у тих губерніях, на які претендувала Центральна Рада. Отже, вважати конгрес повноцінним представництвом українського народу з правової позиції неможливо. І це розуміли навіть найрадикальніші українські політики, які в своїх спогадах неодноразово вказували, що конгрес не мав законних підстав навіть на проголошення української автономії, не кажучи вже про незалежність [178, с. 91]. Не зумів конгрес здолати й аполітичності частини українського суспільства, особливо молоді. На це в своїх мемуарах вказує секретар Центральної Ради М. Єремійв [539, с. 98]. Ураховуючи все вищезгадане, визначимо й найбільш згадувані у мемуарах сучасників недоліки роботи конгресу:

1. Конгрес так і не зміг використати слушний момент загального піднесення в Росії та в Україні й не висловив більш чіткі вимоги щодо автономії [225, с. 92].

2. Жодна з політичних сил, що складала Центральну Раду, на конгресі так і не змогла отримати абсолютну більшість. Отже, внутрішню

нестабільність самої Центральної Ради не було остаточно ліквідована [412, с. 40].

3. Український національний конгрес призвів до загострення стосунків з усіма російськими політичними силами, від чорносотенців до соціалістів. Усі вони були налякані таким стрімким піднесенням української національної ідеї. Навіть поцілунки М. Грушевського з представником Тимчасового уряду М. Суковкіним не подолали неприязні до «українства» російських політиків [178, с. 98].

4. На конгресі навіть не було спроби визначити основні вектори стосунків з національними меншинами.

5. Конгресом завершився перший період української революції – національно-культурницький, підготовчий, і почався другий – національно-політичної боротьби, до якого більшість політиків не була готовою [412, с. 41].

Така неоднозначність щодо результатів конгресу є цілком зрозумілою, якщо враховувати ті обставини, за яких писалися мемуари. Зазначимо, що на момент їх створення, поразка Української революції вже була реальністю. Отже, кожен із діячів так чи інакше намагався показати об'єктивні причини цієї невдачі від початку, тобто від етапу створення Центральної Ради. Та навіть у таких умовах, аналізуючи уважно мемуари, бачимо, що Національний конгрес був проявом того духовного піднесення, того національного оптимізму, який привнесла революція і пропагувала Центральна Рада.

Саме по собі формування Центральної Ради не завершилося Національним конгресом. Не менш важливими для неї також стали I-й та II-й Всеукраїнський військові з'їзди та I-й Всеукраїнський селянський з'їзд.

2.2. Боротьба за автономію

Питання виконання Центральною Радою головної програми, затвердженої на Українському національному конгресі, є досить складним і неоднозначним. На відміну від першої частини нашого дослідження – процесу формування Центральної Ради – проблема досягнення автономії більш розгалужена і відповідно може розглядатися у різних площинах: а) власне бачення автономії українськими політиками в квітні – жовтні 1917 р.; б) взаємини з Тимчасовим урядом, що мав надати Україні цю автономію; в) внутрішня боротьба між прихильниками різних форм автономізму в середині Центральної Ради й українського суспільства та багатьох інших. Відповідно, що й кожна з цих площин по-різному висвітлена в мемуарній літературі.

Так, необхідно сказати, що першим поштовхом до визначення майбутнього України став згадуваний вище конгрес, на якому, незважаючи на прагнення меншості, зокрема «самостійника» Ф. Коломийченка, прийнято рішення про боротьбу за національно-територіальну автономію [225, с. 93]. Особливу увагу цьому питанню у своїх спогадах приділив М. Грушевський. Так, на його думку, головною загрозою для революції є централізм старого зразка, який неможливо прикрити навіть республіканським червоним прапором. Місцеві люди мають будувати своє життя і розпоряджатися ним без втручання центральної влади, мати своє законодавство, адміністрацію, суд та освіту. Щоправда, М. Грушевський згадував, що частина освітян активно чинила опір українізації. Так, Київський університет оголосив протест професорської ради (прийнятий 36 голосами проти 3) проти українізації закладу. Одеський університет повернув адресованого до нього українською мовою листа з позначкою, що цю мову не розуміє [506, № 8, с. 115]. У брошурі «Якої ми хочемо автономії та федерації» М. Грушевський більш детально вказує, що українська автономна територія має бути організована на основі широкого, демократичного громадського

само упорядкування [780]. Варто зазначити, що більшість тогочасних українських політиків аналогічно вбачали автономію.

Однак російські революціонери та українська консервативна меншість вважали за доцільне обмежити автономію виключно культурною сферою. Ні про які адміністрацію, управління, економіку та тим більше військо мова не могла навіть йти. В узагальненому вигляді такі погляди на українську автономію передав, жорстко тавруючи їх, у своїх мемуарах В. Винниченко. На його думку, такий підхід до автономії був відкрито «чорносотенний» та реакційний [178, с. 109-110].

У цілому ж бачення українськими політиками принципів автономії було досить узгодженим. Вони не прагнули отримати відразу все, розірвавши стосунки з Тимчасовим урядом [588, с. 31]. На їх думку, поступовість могла стати найкращим шляхом отримання якомога більших прав для України. Комплексне уявлення про необхідний для повноцінного розвитку нації рівень автономії сформульовано у «Ноті до Тимчасового уряду і Петроградської Ради Робітничих і Солдатських Депутатів», зміст якої в своїх мемуарах докладно передає В. Винниченко. Так, українці вимагали від російських урядових установ:

- прихильного ставлення до української автономії в цілому;
- заснування при Тимчасовому уряді посади окремого комісара для справ України, а також уряд при ньому;
- створення окремих українських військових підрозділів як на фронті, так і в тилу; комплектування їх проводити виключно з українців;
- поширити українізацію на початкову, середню та вищу школи, з урахуванням усіх навчальних предметів;
- призначати на відповідальні адміністративні посади в Україні лише осіб, які користуються довір'ям населення, говорять його мовою та користуються його побутом;
- надати з державної скарбниці певні засоби на задоволення національних потреб;

- повернути на українські території всіх несправедливо виселених за роки війни українців [178, с. 164-165].

Окрім вищезгаданих вимог, у ноті містилася ще низка інших. Однак, зазначимо, що вони не стосувалися питань статусу автономії, відтак розглядатимуться нижче.

Отже, бачимо, що уявлення про автономію України та її правовий статус в українських політиків I-ї половини 1917 р. були досить поміркованими та компромісними. Можна сказати, що вся її суть вміщала в першій вимозі – поважати автономію. Всі інші були половинчастими і компромісними. Реальною вимогою, що мала місце в «ноті» і відповідно викликала особливе зацікавлення як у лідерів української революції, так і у російських політиків, було надання коштів із державної скарбниці на задоволення національних потреб. Одночасно вона показувала й рівень економічних можливостей української автономії: оскільки контроль за фінансами лишився в руках Петрограда, то й говорити про її дієвість практично неможливо. Такими ж поверховими були й інші уявлення про статус автономії: українські частини, а не українська армія; призначення Тимчасовим урядом на посади українців, а не можливість їх заміщення ставлениками місцевих органів; створення посади комісара зі справ України, а не послів та інші.

Зауважимо, що таке компромісне бачення автономії у своїх мемуарах описують й інші автори. Вони в тих чи інших словах повторюють такі ж вимоги, що відбилися у вищевказаній «ноті» [359, с. 328]. Таким чином стає очевидною і та поміркованість, якою вирізнялася діяльність Центральної Ради у боротьбі за незалежність у квітні 1917 р.

Узагалі, після Національного конгресу Центральна Рада майже місяць не проводила жодних рішучих заходів. Відтак і відображення цього періоду в мемуарах мінімальне. Лише з контексту можемо побачити, що названий час приділено на покращення відносин із Тимчасовим урядом (згадані вище поцілунки М. Грушевського й М. Суковкіна) та на внутрішню стабілізацію в

самій Центральній Раді. Страх перед силами російської революції та контрреволюції, що переважали, був більш, аніж сильним. Звідси Центральна Рада реально могла опертися лише на декларативні заяви, проголошені на конгресі. Українським політикам, з одного боку, потрібна була силова підтримка, а з іншого – поштовх до дій, без якого українці традиційно важко починають будь-яку важливу і відповідальну справу.

Таким поштовхом став I-й Всеукраїнський військовий з'їзд, що відбувся 5-8 травня 1917 р. На нього зібралося близько 700 делегатів, які представляли майже 900 тисяч українців-військових. Це зібрання продемонструвало Центральній Раді, що вона має достатню підтримку і серед військових, що на той момент було більш важливим, аніж широка громадська думка. Тим більше, що делегати військового з'їзду були налаштовані досить рішуче, і його програма виявилася значно радикальнішою, аніж програма Конгресу. Як згадує у своїх споминах П. Христюк, перший Військовий з'їзд поставив вимогу, щоб Центральна Рада негайно вжила рішучих заходів щодо здійснення даних їй Національним конгресом доручень. Автор також наголошує, що на з'їзді обрано спеціальну військову делегацію, яка мала допомагати майбутній делегації Центральної Ради у Петрограді [412, с. 50-52]. З'їзд став тим кроком, який підштовхнув політиків Центральної Ради до рішучих дій.

Свої враження про з'їзд вмістив у мемуарах і В. Винниченко. Зокрема за рівнем ентузіазму, внутрішнього завзяття автор порівнює його з Національним конгресом. Він вказує, що не всі делегати були свідомими і розмовляли чистою українською мовою. Однак всі вони горіли національною ідеєю, інколи навіть сильніше за інтелігенцію, оскільки по них царизм вдарив якнайсильніше [178, с. 140-141]. Не менш посиленню радикалізації депутатів сприяла телеграма від Ради військових депутатів Петрограда, в якій зазначалося: питання про формування національних підрозділів буде поставлено на обговорення на Всеросійському військовому з'їзді, що має

відбутися 14 червня. До цього питання реформування армії взагалі піднімати заборонялося [178, с. 142].

Відповідь українського військового з'їзду була однозначною і виходила з того піднесення, про яке повідомляють усі мемуаристи. З'їзд надіслав зворотну телеграму, в якій повідомив, що до Петрограда буде направлено спеціальну делегацію від Центральної Ради та I-го Військового з'їзду. Вона розпочне переговори з поставлених питань, а від їх результатів залежатиме лише процедура і порядок формування українських частин. Питання про їх необхідність навіть не ставилося: воно вважалося обов'язковим. Як обґрунтування останнього, з'їзд постановив: «З огляду на те, що в військах, стомлених за три роки війни, зменшилась бойова енергія та дисципліна...для зміцнення військових частин в одну цілість потрібна негайна націоналізація української армії; всі офіцери й солдати повинні виділитися в окремі частини» [178, с. 144].

Рішення I-го Військового з'їзду підштовхнули Центральну Раду до активних дій. Однак проводити їх самостійно, без спроб порозумітися з Тимчасовим урядом українські політики вважали неприпустимим. У мемуарах кожен із них по-своєму обґрунтовує необхідність переговорів, однак усі сходяться на одному: проголошення автономії без переговорів із Петроградом стане відкритим викликом, що може остаточно погіршити стосунки між російськими та українськими революціонерами і призвести до небажаних наслідків [412, с. 55].

Зволікати з переговорами, враховуючи особливості моменту, вже було неможливо. Відтак 16 травня 1917 р. до Петрограда прибула українська делегація на чолі з В. Винниченком та С. Єфремовим. Її учасники залишили досить докладні згадки про цей захід та його наслідки, що були негативними. Так, В. Винниченко відкрито говорить, що і для російської демократії, і для Тимчасового уряду український національний рух був зайвим клопотом, нудним та тривожним. Тому й ставлення до делегації було відповідним: три дні українські депутати намагалися порозумітися з Петроградською Радою,

але реального результату не мали. Їх ввічливо вислухали, однак відповіді не дали: всі питання відправлено на вирішення до Тимчасового уряду. Там ситуація виявилася не кращою. І хоча уряд створив спеціальну комісію з розгляду українського питання, однак вона лише затягувала розгляд цієї справи [178, с. 159-161]. Інший учасник делегації, есер М. Ковалевський більш радикально охарактеризував роботу делегації, назвавши її «екскурсією» Петроградом [252, с. 342]. Покращенню якості переговорного процесу не сприяла навіть «Нота Центральної Ради Тимчасовому Уряду», про яку згадувалося вище. Вона лише втягнула делегацію в юридичну суперечку про суть поняття автономії та її можливі кордони. Безумовно, переговори зайшли в глухий кут і завершилися безрезультатно: комісія всі матеріали передала Раді міністрів, а українська делегація відбула в Україну.

Результати цих переговорів докорінно змінили ставлення до російської демократії в цілому та до перспектив мирного вирішення поставлених завдань Національним конгресом. М. Ковалевський як лідер однієї з найрадикальніших українських партій – есерів, у спогадах згадує, що з поверненням він остаточно переконався у необхідності йти тільки революційним шляхом [252, с. 341].

Тимчасовий уряд врешті-решт дав свою відповідь на привезену українцями декларацію. Вона була однозначно відкинута, що мотивувалося таким чином:

- Тимчасовий уряд має сумніви, чи можна вважати Центральну Раду правосильною щодо вираження волі всього населення тих місцевостей, на яких вона прагне поширити свою юрисдикцію;

- питання про надання автономії може бути вирішеним виключно на Всеросійських Установчих зборах, інакше воно не матиме ніякої юридичної сили;

- видання акту про автономію є передчасним через невизначеність самого статусу цієї автономії.

Єдиним позитивним моментом, який мала резолюція Тимчасового уряду, стало визнання національної окреมості та своєрідності умов життя України й необхідність розгляду цього питання на Установчих зборах [178, с. 189; 588, с. 32]. Однак така «перемога» ніяк не могла задовольнити прагнення українців, тим більше, що про свою підтримку Центральній Раді заявив і Всеукраїнський Селянський з'їзд, який розпочав роботу 28 травня 1917 р. Саме селяни відкрито почали вимагати від Центральної Ради самовільного проголошення автономії, розуміючи, що лише «своя» влада здатна вирішити їх основні проблеми [412, с. 65-66]. На думку представника «Ради об'єднаних єврейських організацій» О. Гольденвейзера, селянські маси сподівалися, що Центральна Рада вирішить аграрне питання і припинить війну, і тому в цей період надавали їй підтримку [196, с. 11].

Ситуація в країні загострювалася, на що однозначно вказують у спогадах сучасники. На Селянському з'їзді окрім вимог до Тимчасового уряду пролунала й критика Центральної Ради, яку звинувачували в нерішучості. Особливої сили на з'їзді набули українські есери, лідер яких, М. Ковалевський, ледь не відкрито заявляв про необхідність рішучих дій із боку Києва.

Відчуваючи нерішучість Центральної Ради і, що головне, прагнучи добитися її послаблення, Тимчасовий уряд також розпочав свої дії. Військовий міністр О. Керенський демонстративно заборонив проведення II-го Всеукраїнського військового з'їзду, прагнучи таким чином відірвати українську владу від армії, не допустити подальшої українізації війська [178, с. 141]. Однак результати цієї заборони виявилися протилежними до очікуваних. Текст заборони, зачитаний у військах, став швидше інформаційним оголошенням, що повідомило солдатів про підготовку цього з'їзду. Сам факт заборони лише посилив інтерес до українства, адже його забороняв уряд, який веде небажану для солдатів війну. Відтак на II-й Військовий з'їзд прибуло вже 2,5 тис. депутатів – значно більше, аніж на

перший. Більше того, заборона приїзду і ті перепони, що чинилися депутатам, лише посилили радикальний характер цього зібрання [412, с. 70].

Сама Центральна Рада до зібрання військового з'їзду так і не наважувалася зробити рішучі кроки. Кілька днів відбувалися її засідання, на яких дискутували з приводу вирішення питання: вичікувати чи виступати? Варто зазначити, що прибуття у Київ значної кількості військових, які відкрито демонстрували не лише прагнення до автономії, а й підтримку української влади, вирішило питання на користь боротьби. Розпочалася підготовка до самопроголошення автономії. 3 (16) червня прийнято резолюцію Центральної Ради, в якій зазначалися наступні її кроки:

- приступити до формування підвалин автономії;
- в Універсалі Центральна Рада виголосить своє бачення автономії України, а також завдання, які вона ставить перед собою.
- дії Центральної Ради з проголошення автономії викликані бездіяльністю Тимчасового уряду і спрямовані на підтримку порядку в країні.

Однак, варто зазначити, що не всі мемуаристи однаково характеризують результати засідань початку червня 1917 р. Так, якщо Д. Дорошенко та М. Ковалевський тлумачать їх, як крок до подальшої боротьби, то більш помірковані М. Грушевський та В. Винниченко схиляються до визнання результатів цих дискусій, як компроміс між радикалами та консерваторами. Так, В. Винниченко назвав ці дії революцією без вибухів, подальшою організацією сил [178, с. 194-195]. Це свідчить про те, що названі політики не були схильними до рішучого проголошення автономії. Як видно, ця декларація стала останнім попередженням Тимчасовому уряду. Нею політики одночасно прагнули прикритися від критики. У декларації вся провина на «передчасне» проголошення універсалу про автономію перекладалася саме на Петроград, а дії Центральної Ради трактувалися, як вимушені. Це ще раз підтверджує нерішучість тогочасного українського політикуму, який так і не наважився відкрито проголосити свої ідеї та взяти відповідальність за свої дії. Цю нерішучість не вдалося навіть

приховати в мемуарах, де політики прагнули показати себе якнайкраще. Однак така показна нерішучість є досить важливою для історичного дослідження епохи, адже вона демонструє, що настрої серед українців залишалися поміркованими навіть у вирішальний момент. Наважитися на радикальні дії для української еліти було дуже важко навіть тоді, коли рішучі дії вели лише до половинчастих результатів. Саме тому зрозумілим стає те масове піднесення, те соціально-психологічне значення, що спостерігається після появи I-го Універсалу Центральної Ради. Він не тільки проголосив автономію України, але й зрушив той бар'єр нерішучості, що утримував українців від будь-яких активних дій, спрямованих на вирішення власних національних питань.

Проголошення I-го Універсалу відбулося на засіданні II-го Всеукраїнського військового з'їзду. Цей крок дійсно був вимушений, і частина політиків у своїх мемуарах однозначно це визнає. Дія, продиктована обставинами, мала на меті не тільки виразити настрої активної більшості, а й стала формою самозахисту української еліти. Втративши можливість проголосити автономію під прикриттям повноважень Національного конгресу, I-го Військового та I-го Селянського з'їздів, Центральна Рада могла остаточно втратити підтримку та довіру українського суспільства. Більше того, таким чином вона могла продемонструвати Тимчасовому уряду ту слабкість, що остаточно знищила б ставлення до неї, як реального політичного гравця, а не формальної структури [748, с. 310-311]. А все вищевказане мало привести тогочасних політиків, які пов'язали себе з Центральною Радою, до політичної смерті. Цього допустити не могли ні радикали, ні помірковані.

Сам по собі текст I-го Універсалу загальновідомий, тому повторювати його зміст у роботі не вважаємо доцільним. Зазначимо, що В. Винниченко та П. Христюк у своїх мемуарах публікують його повністю. Значно більший інтерес для нас становить оцінка його сучасниками. А вона виявилася досить

одностайною. Реакція на універсал в українському суспільстві, а також за його межами перевищила навіть реакцію на конгрес та I-й Військовий з'їзд.

I. Гаврилук та М. Галаган у спогадах яскраво розповідають про реакцію депутатів II-го Військового з'їзду після проголошення універсалу. Опис радості та піднесення, що охопив присутніх у залі, враховуючи те, що більшість – це солдати, засвідчує реальні прагнення делегатів, які змогли свого досягнути [186, с. 207-209; 191, с. 235]. Аналогічні настрої, за свідченням В. Винниченка, прокотилися всією Україною. Вітальні телеграми надходили з різних українських організацій, з фронту та тилу. Практичною ж реакцією, на його думку, стало те, що більшість українського населення остаточно визнало Центральну Раду своєю владою, «присягнуло їй на вірність» [178, с. 227-229].

Менш емоційно, але більш докладно описує події перших днів автономії генеральний писар Центральної Ради П. Христюк. Він також вказує на значне піднесення, що охопило широкі верстви свідомих українців, як цивільних, так і військових [412, с. 74-75]. Однак засвідчує наявність і зворотної реакції. Так, не всі депутати Центральної Ради поділяли загальне захоплення, вважаючи I-й Універсал відкритим викликом Тимчасовому уряду. Так само неоднорідною була й реакція населення, особливо представників національних меншин, державних службовців та офіцера. Всі вони насторожено віднеслися до проголошення української автономії передусім через те, що не знали, що це таке, і чого від неї чекати. Державний апарат при цьому зайняв позицію очікування, сподіваючись на розпорядження з Петрограда [412, с. 82-83]. Досить критично віднеслися до проголошення I-го Універсалу представники неукраїнських політичних партій в Україні. Так, російські есери закликали українців «не розпорощувати революційні сили»; представники «Бунду» теж розкритикували дії українців; більшовики представили універсал, як тиск інтелігенції на пролетаріат, нав'язування українцям національних проблем замість соціальних. Лише зустрічі з лідерами Центральної Ради дозволили

знайти певне порозуміння і вирішити питання досить позитивно для України: неукраїнські політики визнали можливість порозуміння на ґрунті територіального з'їзду та краєвих органів, тобто фактично визнали право Центральної Ради на владу, а звідси – право українців на автономію [178, с. 244].

Однак у цілому I-й Універсал навіть перевищив ті сподівання, які на нього покладали автори [779]. Він не лише активізував українське суспільство, а й збільшив увагу до української проблеми з боку Тимчасового уряду. Ігнорувати Україну в Петрограді вже не могли, адже це могло призвести і до подальших її кроків на шляху до повного відокремлення. Російські політики, які звикли до поступливості українських лідерів, ніяк не очікували від них такої демонстрації сил, що й відзначають мемуаристи [178, с. 233]. Реакція на I-й Універсал була досить очевидна: звинувачення у сепаратизмі, допомозі німцям, спробі прориву фронту. Такі звинувачення йшли передусім від реакційних кіл, у той час як Петроградська Рада видала власну постанову з цього приводу, де показала двоякість своєї політики: з одного боку, не заперечення принципу федералізму та самовизначення нації, але з іншого – збереження єдності всіх російських революційних сил, тобто по суті відкидалася будь-яка можливість автономії. Як і більша частина російського суспільства, вона вичікувала на позицію Тимчасового уряду, вважаючи при цьому, що такі акції можуть здійснювати виключно Установчі збори. Лише одна фракція Петроградської Ради – фракція більшовиків – відкрито проголосила про свою підтримку автономії України і декларативно закликала Тимчасовий уряд її визнати [178, с. 240].

Проголошення I-го Універсалу, очевидно, стало лише першим кроком до створення власної автономії. Головна її суть полягала у взятті на себе реальної влади в країні, створення власних державних інституцій та служб. І в першу чергу необхідно було створити власні виконавчі органи і досягти визнання їх українцями та Тимчасовим урядом. Лише останнє давало можливість уникнути двовладдя та дозволити Центральній Раді

продовжувати роботу з виконання тих завдань, що покладалися на неї конгресом, військовими та селянським з'їздами, а також громадськістю. Для цього 15 червня 1917 р. Комітетом Центральної Ради створено Генеральний секретаріат. Його статус не був рівним статусу Кабінету Міністрів. Як зазначав В. Винниченко, Генеральний секретаріат став Радою міністрів лише для української, свідомої демократії [178, с. 226]. До складу цього органу увійшли представники трьох основних політичних сил, що склали Центральну Раду: соціал-демократи В. Винниченко (голова й генеральний секретар внутрішніх справ), Б. Мартос (генеральний секретар земельних справ), С. Петлюра (генеральний секретар військових справ), В. Садовський (генеральний секретар судових справ), І. Стещенко (генеральний секретар освіти); соціалісти-революціонери: П. Христюк (генеральний писар), М. Стасюк (генеральний секретар продовольчих справ); ТУПівці: С. Єфремов (генеральний секретар міжнародних справ). Також до складу уряду ввійшов один безпартійний – Х. Барановський (генеральний секретар фінансових справ) [412, с. 77-78].

Доцільно сказати, що утворення цієї інституції відбулося з урахуванням існуючого статусу Тимчасового уряду як єдиної, легітимної, загальнодержавної владної інстанції. Відтак і повноваження української виконавчої влади чітко не були прописані: вони повинні були визначатися в переговорах із Петроградом. Навіть той факт, що Генеральний секретаріат організовувався не як загальноукраїнська установа, а лише як виконавчий орган Центральної Ради, засвідчує обмеженість його повноважень. Однак оцінка цього уряду і сам факт його появи був досить високим. Найвищу оцінку цій установі дав її перший голова, В. Винниченко, який назвав його ідеальним прообразом тих урядів, яке людство матиме в майбутньому. Такої високої оцінки Генеральний секретаріат заслужив не через свої успіхи і навіть не через те, що саме автор вищеназваних слів його очолював, а через свій правовий статус. На відміну від інших урядів, що існували на принципах законів сили, новоутворений діяв, як писав В. Винниченко, на основі

«законів духу» [178, с. 226]. Таке визначення суті статусу Генерального секретаріату в мемуарах його голови свідчить багато про що. Передусім, це ще раз підтверджує, що реальних повноважень він не мав, будучи лише декларативним органом, що не контролював ні державну службу, ні армію, ні фінанси. Замість усього цього він мав лише моральну підтримку свідомих українців, які прагнули мати свою владу. По-друге, сам В. Винниченко не мав ніяких ілюзій щодо дієздатності очолюваного ним державного органу. Він розумів, що без справжніх важелів влади згаданих вище результатів бути не може. Уряд виступав лише моральною силою, спрямованою на два напрямки: показати українцям, що вони мають свою владу, яка спрямовує свою діяльність на вирішення конкретних проблем, і друге – поставити Тимчасовий уряд перед фактом, що їх ігнорування українських реалій може призвести до втрати України в цілому, якщо Центральна Рада піде далі та надасть Генеральному секретаріату реальних повноважень, а чиновники їх підтримають. Тим більше, що II-й Військовий з'їзд та суспільна реакція на проголошення I-го Універсалу продемонстрували: Центральна Рада і Генеральний секретаріат користуються реальною підтримкою в суспільстві та відповідно можуть вдатися до нових кроків у бік автономії.

Менше уваги статусу Генерального секретаріату приділили інші мемуаристи: Д. Дорошенко, М. Ковалевський та ін. [225, с. 153; 252, с. 402]. Не будучи членами цієї інстанції, вони у своїх спогадах лише обмежилися констатацією загальних фактів, як то Генеральний секретаріат створено Центральною Радою, очолював його В. Винниченко, головною темою для переговорів із Тимчасовим урядом у червні – липні 1917 р. стали повноваження української виконавчої влади.

Відтак, бачимо, що головним завданням Генерального секретаріату відразу після його утворення стало перетворення «моральних» повноважень в реальні, а для цього необхідними були переговори з Петроградом. Як вже говорилося вище, Тимчасовий уряд не менше ніж українська влада був зацікавлений у вирішенні українського питання та з'ясування всіх стосунків

із Центральною Радою та її установами. Для цього він вибрав тактику переговорів.

В Україні розуміли, що переговори є вигідними для обох сторін, більш того, як вказує В. Винниченко, для росіян вони були потрібніші. Відтак вони вели їх не як рівноправні партнери, а з позиції сили, прагнучи повернути революційний рух у потрібне їм русло. Для української влади ці переговори, також були вигідні, адже вони давали можливість без збройної боротьби отримати здійснення своїх вимог [412, с. 84-85].

29 червня 1917 р. у Київ прибули три міністри Тимчасового уряду: О. Керенський, М. Терещенко та І. Церетелі [412, с. 88]. Останній відкрито заявляв, що метою переговорів є налагодження стосунків з Центральною Радою. В світлі внутрішньої кризи влади в Росії це було життєво необхідним для уряду, хоч О. Керенський у спогадах вимоги Ради назвав «неприємливими» [250, с. 269]. Отже, українці отримали шанс не лише легітимізувати своє становище, а й здобути реальні повноваження для своїх інституцій.

Як згадує В. Винниченко, переговори проходили важко, з взаємною недовірою та пригадуванням минулого, з бажанням здобути якнайбільше. Російська делегація, використовуючи тактику захисту національних меншин від насильницької українізації, розглядала два плани: або створити альтернативну Центральній Раді установу, або реформувати саму Раду. Розуміючи, що створення нового осередку не призведе автоматично до саморозпуску Центральної Ради, а лише зробить ситуацію в Україні ще більш нестабільною, російські міністри надавали пріоритет другому плану, тим паче, що українська влада також прихильно до нього ставилася. Отже, результатом переговорів стала угода, за якою Центральна Рада мала поповнити свій склад за рахунок представників організацій національних меншин. Найважчою виявилася проблема чисельного представництва неукраїнців (російські міністри пропонували 50 %, а Центральна Рада погоджувалася лише на 30) [178, с. 276-277]. Однак згодом порозуміння

досягнуто, що дозволило перевести переговорний процес в інше русло. Не менш складними виявилися й переговори щодо статусу і повноважень Генерального секретаріату. Росіяни погодилися визнати його як владну інституцію, однак рівень повноважень мав визначити весь Тимчасовий уряд, а не його делегати. Отже, і це питання відкладалося, як і питання про національну армію.

Результатом перемовин став II-й Універсал Центральної Ради, проголошений 3 (16) липня у Педагогічному музеї. Він, власне, підсумовував результати переговорів, тому на відміну від першого мав більш компромісний характер. Сучасники по-різному оцінили його суть і значення. Так, М. Грушевський однозначно назвав II-й Універсал новою сторінкою в житті України, яка відкрила порозуміння між Центральною Радою і російським урядом [412, с. 95]. Легітимізацію діяльності українських владних інституцій автор вважав більш значущою, аніж ті поступки, що були зроблені центру, передусім відкладання питання про остаточне визнання автономії та її статус до Установчих зборів. Аналогічно бачив ситуацію і М. Ковалевський [252, с. 406].

Однак не всі сучасники висловлювали своє захоплення цим документом. Представник «самостійників», М. Міхновський відкрито звинуватив Центральну Раду в слабкості, і через своїх однодумців організував 4–6 липня повстання полку ім. Павла Полуботка в Києві. Це також знайшло відгук у спогадах [523, с. 79-81; 661; 733]. Негативно охарактеризував у своїй праці II-й Універсал і прапорщик українського Богданівського полку М. Галаган, який хоч і погоджувався з історичною необхідністю його прийняття, однак вказував, що цей документ однозначно ослабив український рух і авторитет Центральної Ради в суспільстві [191, с. 242]. Для об'єктивності потрібно сказати, що до сьогодні історики так і не визначилися з однозначною оцінкою II-го Універсалу. В цій проблемі мемуари не лише не дозволяють зробити якійсь конкретний висновок, більше того – вони лише ускладнюють питання.

II-й Універсал, що, безперечно, перетворив Генеральний секретаріат на законний уряд, не зміг вирішити нагальних питань, пов'язаних із його організацією та функціонуванням. На нашу думку, В. Винниченко у своїх мемуарах дав цілком об'єктивний опис ситуації. Так, він вказав, що однією з головних проблем, із якою зустрілася українська влада, став брак кваліфікованих спеціалістів на заміщення державних посад. За цих умов Генеральні секретарі змушені відкинути характерну для європейської практики процедуру заповнення вакансій своїми однопартійцями і брали на роботу людину незалежно від її політичних поглядів. Єдиними критеріями визнавалася компетентність та бажання працювати [178, с. 297].

II-й Універсал та декларація Тимчасового уряду від 2 липня 1917 р. так і не вирішили всіх нагальних питань, відклавши їх на більш пізній час. Однак для становлення української державності питання повноважень Генерального секретаріату було життєво важливим, і тому досить швидко знов піднято. Наступним кроком до закріплення статусу української влади мали стати переговори з Тимчасовим урядом у Петрограді. Для підтвердження дотримання рішень київських переговорів, українська сторона досить швидко виконала свої зобов'язання. Зазначимо, що також знайдено порозуміння з національними меншинами, представники яких увійшли до Центральної Ради. Однією з перших партій, що вступила в переговори з українською владою щодо членства в Раді, стали більшовики. Їх представник у Центральній Раді згадує про ці переговори у своїх мемуарах [292, с.48-49]. Не було проблем у порозумінні також із польською та єврейською сторонами. 12 липня єврейська соціал-демократична робітничка партія визнала владні повноваження Центральної Ради в українських етнографічних межах і вітала визнання Української Ради Тимчасовим урядом [178, с. 275]. Однак досягнення порозуміння ще не означало вирішення питання. Значної складності набуло питання комплектування представниками меншин Центральної Ради та Генерального секретаріату. Лише після кількатижневих переговорів посади товаришів Генерального секретаря з польських та

єврейських справ були зайняті. Відповідно М. Міцкевичем та І. Зельберфарбом [178, с. 303]. До кінця липня представники національних меншин розпочали працювати в Центральній Раді, завершивши таким чином виконання українцями зобов'язань [196, с. 194]. Як підсумок цієї роботи стало засідання Малої Ради 25-29 липня 1917 р., на якому прийнято «Статут вищого управління України» - документ, в якому визначалися права та повноваження Генерального секретаріату, а також список його членів. Зміст документа наведено у працях В. Винниченка та П. Христюка [178, с. 298-303; 412, с. 96-97]. Цей статут направлено на розгляд та затвердження в Петроград, куди слідом вирушила друга українська делегація у складі В. Винниченка, Х. Барановського та М. Рафеса (як представника національних меншин).

Однак не лише проблеми в Україні пригальмовували процес порозуміння Тимчасового уряду з Центральною Радою. В Петрограді відразу після повернення міністрів із Києва розпочалася власна дискусія, суть якої полягала в правомірності переговорів із Центральною Радою взагалі та правової дієвості декларації Тимчасового уряду від 15 липня.

Особливої напруги ситуація в Росії набула в середині липня 1917 р., коли Рада робітничих, селянських та солдатських депутатів спробувала організувати державний переворот та прийти до влади. Тимчасовому уряду вдалося придушити заколот і взяти всю повноту влади в свої руки. Однак це привело до чергової урядової кризи. Влада в Тимчасовому уряді після цього остаточно перейшла до кадетів. Єдиним соціалістом, який зберіг свій вплив в уряді, лишився О. Керенський. В країні розпочалася реакція, офіційно спрямована проти більшовиків, але реально – проти всіх проявів революції.

Саме в цей період у Петроград прибула II-а українська делегація. Результати її роботи виявилися не більш позитивними, аніж у першої. Як згадує у спогадах голова делегації В. Винниченко, її навіть не запросили на засідання уряду [178, с. 311]. Зустрічі відбулися лише з юридичними консультантами уряду, які однозначно вказали на неприпустимість

прийняття «Статуту вищого управління Україною»; відкинуто навіть слово «статут», що замінено на «інструкцію». Умови цієї «інструкції», що наводяться у спогадах П. Христюка, практично повністю знівельовували всі досягнення київських переговорів, фактично перекреслюючи українську владну автономію [412, с. 114-115]. Так, за інструкцією Генеральний секретаріат перепорядковувався від Центральної Ради Тимчасовому уряду, що автоматично знімало всю його українську природність. Під юрисдикцію Генерального секретаріату передавали лише Київську, Чернігівську, Волинську, Подільську та Полтавську губернії за винятком ряду повітів, що по суті було відділенням від України промислово розвинутих та стратегічно важливих регіонів. Сам Генеральний секретаріат скорочено та позбавлено основних державницьких повноважень: військових та зовнішніх стосунків [178, с. 318]. Загалом Генеральний секретаріат перетворювався з повноцінного управлінського органу на посередника між українським суспільством та Тимчасовим урядом, адже всі важливі проблеми мав вирішувати саме Петроград.

Реакція українських політиків на інструкцію добре прослідковується за їх мемуарами. Так, усі вони, починаючи з українських радикалів і завершуючи більшовиками, однозначно таврують її як неповагу до українства. Засуджували інструкцію М. Ковалевський та М. Грушевський, вважаючи її антиукраїнською за своєю суттю [252, с. 414; 506, № 8, с. 121-123]. Негативну реакцію на інструкцію ми бачимо і в спогадах В. Андрієвського, який назвав привезену Винниченком автономію «куцою» [154, с. 127]. Сам В. Винниченко (хоч і не визнавав її сили) назвав документ відкритою провокацією. На його думку, кадетський Тимчасовий уряд сподівався, що українці відкинуть «інструкцію», і це стане приводом до насильницького розпуску Центральної Ради й Генерального секретаріату та репресій проти них [178, с. 313].

Однак деякі політики оцінювали сам факт появи інструкції як позитивний. Так, сам В. Винниченко, який докладно висвітлив всі недоліки,

назвав її першою дієвою конституцією, а Д. Дорошенко взагалі оцінив її, як неодмінний успіх українського руху. Це ним у першу чергу обґрунтовувалося порівняння результатів роботи першої та другої делегацій у Петрограді, та що головне – поява законної можливості будувати українську владну вертикаль. Залежність від Тимчасового уряду Д. Дорошенко в цей час називав номінальною, дотримання якої є більш корисним для України, аніж конфлікт, бо саме ця залежність дозволяє Генеральному секретаріату повноцінно працювати і не боятися загрози реакції [225, с. 159].

Однак, незважаючи на таке несприйняття більшістю українських політиків, інструкцію прийнято на засіданні Ради 22 серпня 1917 р. і затверджено як нормативний документ. При цьому в резолюції містилося засудження дій Тимчасового уряду та звернення до російської влади щодо необхідності якнайшвидшого подолання непорозумінь. Причину прийняття цього документа досить переконливо пояснив у своїх спогадах П. Христюк. Зокрема він вказав, що до рішучої боротьби з Тимчасовим урядом на цей момент не були готові ані українське суспільство, ані Центральна Рада і Генеральний секретаріат. Останні дуже активно впроваджували серед народних мас ідеї II-го Універсалу, що проголошували примирення. Отже, можливостей стрімко поміняти свої позиції не було. Ні армія, ні народ цього б не зрозуміли [412, с. 117-118].

Прийняття «інструкції» стало завершенням ще одного періоду боротьби за державність, а саме отримання легітимності української влади. Однак ситуація, що склалася в Києві, підштовхувала до подальших змін. Відразу з прийняттям регламентуючого документу розпочалася урядова криза. Генеральний секретаріат після відставки В. Винниченка очолив Д. Дорошенко. Однак це не привело до стабільності. Так, сам Д. Дорошенко пояснює причини своєї невдачі на посту глави уряду невідповідністю його бачення майбутнього України як стабільної держави з поглядами радикалів у Центральній Раді, які прагнули передусім вирішення політичних програм

своїх партій, а не стабільності. Саме вони, на його думку, не лише гальмували роботу Генерального секретаріату, а й посилювали конфлікт із Тимчасовим урядом та іншими революційними силами [225, с. 160-161]. Інакше пояснював причини невдачі уряду Д. Дорошенка В. Винниченко. На його думку, ні сам Д. Дорошенко, ні його діяльність не відповідали тим завданням, що покладалися на революційний уряд. Д. Дорошенко не відчував змісту і духу революції, ставши простим чиновником Тимчасового уряду, бо занадто детально дотримувався інструкції. Відтак йому не вдалося сформувати повноцінний уряд. Відбулася чергова криза, посилена обставинами Корніловського заколоту в державі [178, с. 343].

Побоючись наступу реакції, Центральна Рада знову обрала головою Генерального секретаріату В. Винниченка. Сформувався новий склад уряду, затверджений Центральною Радою. Його перше засідання відбулося 21 серпня 1917 р. [412, с. 121]. 1 вересня Тимчасовий уряд затвердив склад Генерального секретаріату, що здавалося початком періоду стабільності. Однак, враховуючи нестабільність ситуації в самій Росії та слабкість Тимчасового уряду, восени українська влада розпочала більш активну боротьбу за автономію. Не відходячи в цілому від «інструкції», Центральна Рада оголосила заяву про скликання українських Установчих зборів, що мали вирішити питання про статус України як автономії.

Для підтвердження правомірності своїх дій, (8) 21 вересня 1917 р. проведено «З'їзд представників народів і областей, що прагнули до федеративної перебудови Росії», делегати якого, виступаючи за майбутню федеративну Росію, відкрито підтримали і політику Центральної Ради. Ця подія доволі докладно висвітлена у спогадах голови Ради М. Грушевського [506, № 8, с. 137-142]. Такі дії, на думку сучасників, були зумовлені одним фактом: неспроможністю Тимчасового уряду контролювати ситуацію в країні. Як згадував П. Христюк, деякі делегати-оптимісти навіть вважали, що цей з'їзд стане поштовхом не тільки до створення федерації російської, а й «всесвітньої» федерації народів [409, с. 22].

Отже, українська влада була зобов'язана провести заходи, що дозволять їй у разі потреби перейняти всю повноту повноважень на себе. Зрозуміло, що постанову про вибори до Установчих зборів оцінили у своїх спогадах, і її автор М. С. Грушевський, і голова Генерального секретаріату В. К. Винниченко [506, № 8, с. 151; 179, с. 23].

Реакцію Тимчасового уряду на заяву передбачити було не важко. О. Керенський відкрито засудив дії української влади і закликав її відмовитися від проведення подібних заходів до скликання всеросійських Установчих зборів. У Петроград викликано В. Винниченка, який відповідно до «інструкції» був у підпорядкуванні О. Керенського і мав скласти звіт про свої дії, спрямовані на порушення цілісності держави. Цей виклик у Петроград сам В. Винниченко оцінив досить просто: спроба показати ту силу, якої давно вже не було. На його думку, Тимчасовий уряд переживав агонію і хапався за останню соломинку, прагнучи залишитися при владі [179, с. 24-27].

Однак, незважаючи на таке особисте зневажливе ставлення до дій О. Керенського, В. Винниченко, не бажаючи подальшого загострення ситуації в Україні, 22 жовтня (3 листопада) 1917 р. відбув у Петроград. Однак цей приїзд виявився зовсім невчасним. Політична ситуація в столиці Росії була максимально напруженою, і тому зустріч із міністрами Тимчасового уряду навіть не призначалася. А через два дні після прибуття В. Винниченка у Петрограді відбувся Жовтневий переворот. Тимчасовий уряд заарештовано, всю повноту влади взяли на себе Ради, II-й Всеросійський з'їзд яких саме відбувався. Реальну ж владу монополізувала партія більшовиків, лідер якої В. Ленін проголосив два ключові декрети: «Декрет про мир» та «Декрет про землю». В цих умовах В. Винниченко за краще вирішив повернутися до України.

Тим часом у Києві події розвивалися не менш стрімко. Повідомлення про події в Петрограді прийшло ще 25 жовтня (7 листопада), що активізувало політичні процеси. Того самого дня на вечірньому засіданні Малої ради за

участю представників різних політичних партій та громадських організацій проголошено про створення «Крайового комітету охорони революції в Україні». Йому підпорядкувалися всі органи влади на визначеній території, в тому числі й Генеральний секретаріат. Як згадують сучасники, формування цього органу відбулося досить швидко. Всі політичні сили були занепокоєні ситуацією в країні, «долею революції», отже, від членства в комітеті ніхто не відмовився, навіть більшовики [179, с. 67]. З останніх до комітету увійшли Г. П'ятаков, В. Затонський, І. Крейцберг. Головним їх завданням, як зазначив у спогадах М. Майоров, стало встановлення особистого нагляду за подіями в комітеті, й недопущення його перетворення на контрреволюційний орган [292, с. 61].

Однак така єдність тривала недовго. Єдиний фронт «революційної демократії» фактично перестав існувати вже на другий день, коли у київських Радах робітничих і солдатських депутатів, а потім і в Малій Раді стало обговорюватися питання стосовно оцінки жовтневих подій у Петрограді. Російські есери, меншовики та бундівці виступили на захист Тимчасового уряду. Така позиція політиків виходила з реакції широких мас населення, особливо селян, частина з яких однозначно засуджували дії більшовиків [409, с. 61]. Іншу точку зору в своїх спогадах відстоював представник анархізму Н. Махно, який писав, що Жовтневий переворот спочатку вітали усі революційні трудівники села [303, с. 51].

Українські партії висловилися проти переходу влади до Рад робітничих і солдатських депутатів, наголошуючи на тому, що влада повинна перейти до українського політичного центру – Центральної Ради. Після осуду Центральною Радою Жовтневого перевороту керівники київських більшовиків В. Затонський, І. Крейцберг та Г. П'ятаков прийняли рішення вийти з «Комітету з охорони революції», тим самим вивівши з-під контролю комітету сили, що були в їх розпорядженні. Цим більшовики висловили своє відкрите ставлення до подій: прагнучи повторити петроградський та московський «сценарій», вони вважали, що їм вдасться досить швидко

захопити владу в Києві, й через це співпрацювати з «буржуазною контрреволюцією» вважали для себе непотрібним [292, с. 61].

Після фактичного розпаду комітету в Києві утворилося три табори, кожний із яких протистояв двом іншим. Табір прихильників скинутого уряду включав в себе представників усіх загальноросійських партій, окрім більшовицької. Головною опорою цього блоку партій став Штаб Київського військового округу (КВО), завдяки військам якого вони прагнули встановити свою владу над містом і, відповідно, регіоном. Опорою більшовиків була Рада робітничих і Рада солдатських депутатів, а також частина військ і робітники великих підприємств. Третьою силою, що спиралася на все свідоме українство, стала Центральна Рада. Практично одночасно в Києві відбувся III-й Всеукраїнський військовий з'їзд, делегати якого рішуче вимагали від Генерального секретаріату проголошення Української республіки, виступаючи по суті гарантами дієвості цього акту [409, с. 49]. Після засудження більшовицького перевороту, успіх якого більшість із українських політиків вважали тимчасовим явищем, навіть спроб порозуміння з новим російським урядом не робилося.

Варто зазначити, що в умовах «трьохвладдя» більшовики та Центральна Рада отримали спільного ворога – штаб КВО, оскільки саме ця сила володіла реальними військовими можливостями для захоплення влади і знищення конкурентів. Через це Генеральний секретаріат визначив тактику дій: підтримка більшовиків, із подальшим недопущенням їх до влади. Така тактика була виправданою і розстановкою сил, і принципами легітимності.

Подальший розвиток подій сучасники у мемуарах описують по-різному. Найдокладнішу інформацію про ці події нам дають спогади більшовицьких лідерів [292, с. 59-60; 239, с. 53-60], тоді як більшість українських політиків лише обмежувалися згадками про жовтневі події в Києві, описуючи їх лише, як передумови підготовки та прийняття III-го Універсалу. Цьому є реальне пояснення. Використавши збройне протистояння між штабом КВО та більшовицькими підрозділами, українські

політики встигли прийняти низку важливих документів. Так, прийнято закон про передачу всієї землі в розпорядження земельних комітетів, що стало відповіддю на більшовицький «Декрет про землю». Нормативно поширено владу Центральної Ради на ті землі, що «відібрані» інструкцією: Катеринославщину, Херсонщину, Харківщину, Холмщину, частину Таврії, Воронежчини, Курщини. Як свідчать мемуари, населення в цілому підтримало цей документ [326, с. 71; 409, с. 50]. У потрібний момент, коли більшовики і КВО послабили один одного, віддані Центральній Раді підрозділи допомогли більшовикам, змусивши юнкерів та донських козаків – основні сили КВО – залишити місто. Отже, до початку листопада вся основна влада в Києві перейшла до Центральної Ради [572].

28 жовтня Генеральний секретаріат перебрав на себе функції ліквідованого комітету захисту революції, проголосивши себе єдиною легітимною владою в Україні. 30 жовтня В. Винниченко повідомив Центральну Раду, що Секретаріат бере на себе військові та продовольчі справи, шляхи сполучення [179, с. 68]. Генеральний секретаріат, використовуючи момент, направив своїх представників регіонами, щоб вони зайняли вищі державні посади, які звільнилися після втечі ставлеників Тимчасового уряду [154, с. 141]. До остаточного встановлення верховенства української влади лишався фактично лише крок.

Однак зробити його було не легко. В самій Раді, що «самоочистилася» після Жовтневого перевороту від російських партій, продовжилося протистояння між «самостійниками», які прагнули повної незалежності держави, і «федералістами», які вважали за доцільне не розривати всіх стосунків із Росією. До останніх належали і голова Центральної Ради, і більшість генеральних секретарів. Відтак, незважаючи на довготривалі дискусії, III-й Універсал, прийнятий 7 (20) листопада, визначав статус України як складової частини федерації народів Росії.

Сам по собі III-й Універсал став важливим кроком до української державності. Вперше проголошено існування власне національної держави:

Української Народної Республіки (УНР). Те, що вона не оголошувалася незалежною в тих умовах, не було суттєвим, адже до створення загальноросійської федерації, членом якої УНР мала стати, ніяка інша влада в Україні не була вищою за діючу. В універсалі також проголошувався цілий ряд заходів, що мали визначити внутрішню політику УНР: 8-годинний робочий день, скасовано приватну власність на землю, введено державний контроль над виробництвом у промисловості. Вся повнота влади в Україні до початку Установчих зборів (вибори до яких призначено на 27 грудня 1917 р.) передавалася Центральній Раді. Скасовувалася смертна кара, національні меншини отримали право на автономію [179, с. 79; 409, с. 53].

Однак реакція українського суспільства на цей універсал виявилася досить неоднорідною. В той час, як більшість політиків вищого рангу, які безпосередньо працювали над документом, вітали його, люди на місцях віднеслися до нього досить стримано. Так, позитивно оцінив зміст універсалу В. Винниченко, оскільки для нього документ був важливий не стільки своїм проголошенням УНР, скільки тими соціальними правами і свободами, що в ньому містилися. Безперечно, він був цілком соціалістичний, про що автор не забув вказати [179, с. 72-74]. Питання ж майбутньої федеративності вищезгадані мемуаристи намагалися не коментувати. Більш поміркованою була оцінка III-го Універсалу Д. Дорошенком. Він не висловлював свого захоплення документом, однак вказував на його історичну значущість. Саме проголошення власної держави – УНР, на його думку, стало перемогою в протистоянні з більшовиками та прихильниками Тимчасового уряду [225, с. 195]. Досить насторожено до універсалу віднеслися більшовики, утримуючись від його оцінки, просто констатували появу цього документа [292, с. 64].

Абсолютно протилежну оцінку універсалу дає тогочасний полтавський політик, представник Генерального секретаря освіти в Полтавській губернії В. Андрієвський. Він вказує, що не бачив жодної душі, яка тоді чи пізніше була задоволена цим документом. Він різко критикує всі його положення,

вказуючи на їх протиріччя та нездійсненність. Головне, на що він наголошував, – це нездатність Центральної Ради практично впровадити всі ті нововведення, які вона проголосила, і тим більше проконтролювати їх виконання. На його думку, єдине, чого можна було чекати від універсалу, – це посилення безвладдя та грабунків [154, с. 142-143]. Таку неодноманітність у ставленні до універсалу можна зрозуміти. Адже для осіб, які здійснювали верховну владу, він означав перемогу в боротьбі за автономію і самовизначення, що вони розпочали ще в березні 1917 р. Для більшості населення цей універсал дійсно став досить декларативним, адже за привабливими лозунгами не було сили, яка б могла впроваджувати їх у життя.

Потрібно сказати, що з прийняттям III-го Універсалу закінчився період боротьби за автономію України. З лозунгів і проектів початку року вона стала реальністю, часто за своїм статусом перевищуючи сподівання «батьків нації». Через це в мемуарній літературі період боротьби за неї, як найбільш успішний у всій історії визвольних змагань 1914-1921 рр., описано найкраще. Сучасники давали власні оцінки всім значним подіям епохи, а такою ставала будь-яка політична акція. Національний конгрес, військові та селянські з'їзди, універсали, переговори з Тимчасовим урядом – все це було новим, все викликало інтерес і зацікавленість.

Більше того, незважаючи на значну політичну палітру мемуаристів, оцінки ключових подій історії в їх спогадах часто співпадають, що не можна сказати про менш значущі явища, якими супроводжувався державотворчий процес. Однак без них будь-який комплексний аналіз неможливий. Відтак спробуємо проаналізувати мемуарну літературу і спогади сучасників із низки життєво важливих заходів, що здійснювалися українською владою у 1917 р., зокрема створення власних збройних сил.

2.3. Військова політика Центральної Ради

Одним із ключових завдань розбудови будь-якої держави з самого початку історії було створення власних збройних сил – тієї інституції, що спроможна захистити країну як від зовнішніх ворогів, так і від внутрішньої небезпеки. Саме армія та її потужність дозволяє говорити про силу держави, її авторитет у світі. А на початку ХХ ст., коли відбувалися визвольні змагання в Україні, значення армії взагалі важко переоцінити. Через це процес формування українських збройних сил, і що важливо, всі заходи, які пов'язані з ним, знайшли належне відображення в мемуаристів.

Сама по собі ситуація, в якій зароджувалася українська державність у 1917 р. тісно пов'язувалася з військовими подіями: Російська імперія була учасником Першої світової війни, і саме війна стала ледь не ключовим поштовхом до Лютневої революції. Російський публіцист, монархіст за поглядами, М. Меньшиков у щоденнику писав, що у липні 1914 р. «війна була священною», а у 1915 – такою вона вже не сприймалася [638, с. 52].

Солдати, незважаючи на свій статус «опори режиму», досить швидко стали однією з найбільш революційних сил, увійшовши на рівних правах із робітниками та селянами до Рад. Більше того, часто саме підтримка військових визначала політичні можливості тієї чи іншої сили, тієї чи іншої партії. Україна й українська політика в цьому контексті не становили винятку.

Питання про українську армію виникло відразу зі створенням Центральної Ради та початком її боротьби за владу. Однак, як не дивно, ставлення її лідерів до армії було досить неоднозначним. Дуже яскраво свідчать про це мемуари В. Винниченка, який, визнаючи необхідність збройної сили як такої, намагається максимально трактувати її відповідно до своїх політичних переконань. Так, описуючи стан армії на початок 1917 р., автор вказує на її надмірну розхитаність та деморалізованість. На його думку, лише національна приналежність, бажання захисту «власної домівки» могли

стати тим моральним принципом, що підніме дисципліну та боєздатність війська. Особливо це стосувалося, на його думку, солдатів-українців, адже у випадку прориву фронту німці займуть саме українські землі [178, с. 129]. Отже, бачимо, що саме питання формування національної армії за відсутності української державності розглядалося В. Винниченком досить однозначно. Головне – сформувати військові підрозділи за національним принципом, і рівень боєздатності зросте сам по собі. Відтак усі заходи російської влади зі збереження дисципліни у військах, як то красномовні виступи О. Керенського, та зміна командувачів на фронтах виглядала іронічною для автора спогадів [178, с. 130].

Про роль армії в цивільному житті та внутрішній політиці В. Винниченко писав не менше, особливо в описах I-го та II-го військових з'їздів. Самі ці з'їзди він вважав не стільки демонстрацією сили, скільки демонстрацією сили духу, адже військові зібралися не за наказом, а за прагненням до волі. Позитивно оцінював значення з'їздів для становлення національної армії у своїх мемуарах і М. Галаган [191, с. 232-234]. Використавши з'їзди, як демонстрацію своєї сили перед Тимчасовим урядом, Центральна Рада не зробила жодного кроку з упорядкування солдатських українських мас, тим більше зі створення власної військової структури. Навіть самовільна українізація запасного полку в Києві, що став основою I-го Українського полку ім. Богдана Хмельницького, пройшла без участі представників Центральної Ради. В. Винниченко, описуючи цю подію, взагалі основну увагу приділяє підкресленню самосвідомості солдатів-українців, які вирішили спільно захищати свою землю і свою владу, а не планомірним діям, спрямованим на українізацію армії. В цьому досить яскраво прослідковується характерна для початку XX ст. ідея, приписана анархістам: основу захисту суспільства має становити не армія, а група озброєних осіб, які діють добровільно, в спільних інтересах.

Потрібно сказати, що й інші мемуаристи, зокрема П. Христюк, описуючи ситуацію в військах, активно підтверджують тезу про стихійну

українізацію в російській армії [412, с. 23], піднесення національного духу солдатів-українців, їх патріотизм, адже вони розуміли наслідки прориву ворогом Південно-Західного фронту для себе і своїх домівок. Так, М. Галаган, згадуючи фронтовий мітинг, писав, що солдати-українці прийняли резолюцію про необхідність утримання фронту, на відміну від татар із Казані, які закликали припинити війну, «бо німці до них дійти ніяк не зможуть» [191, с. 219].

Втративши довіру спочатку до царської військової адміністрації, а потім і до Тимчасового уряду, що прагнув продовжити війну будь-якими засобами, солдати все більше схилялися до тієї третьої сили, яку представляли національні інституції. Початку процесу становлення українських військових формувань Центральної Ради присвятив спогади член Українського генерального військового комітету В. Кедровський [247]. Про зростання національної самосвідомості солдат у 1917 р. у своїх мемуарах неодноразово пише П. Скоропадський [369, с. 126]. Вказують на це й інші військові та політики того часу [232, с. 70-75; 575, с. 132-136]. Так, високий рівень піднесення національних настроїв сучасники спостерігали під час маніфестації 19 березня 1917 р., до якої приєдналися кілька тисяч військових. Як згадував у своїх мемуарах В. Винниченко, це був грандіозний вибух національного почуття, демонстрація національної радості, «слава визвольній Революції» [178, с. 74].

На нараді військовослужбовців – українців Київського гарнізону 16 березня ухвалено ідею заснувати «Український військовий клуб ім. гетьмана П. Полуботка» та почати організацію національної армії. З цією метою створено Український військовий комітет, до президії якого обрано й поручика М. Міхновського [535; 736]. Цей комітет став, власне, першою організацією для проведення українізації в армії. За прикладом Києва, військові клуби чи ради створюються на фронті та в тилу.

Так, за спогадами Ю. Артюшенко, у квітні 1917 р. філію клубу ім. гетьмана П. Полуботка створено у Житомирі [161, с. 5]. Повсюдно

проводилися віча військовослужбовців, що майже одногосно виступали за створення національних збройних сил. Слід сказати, що такого розмаху руху українців в армії не чекали навіть лідери Центральної Ради. М. Грушевський писав: «Організаційні завдання, поставлені Українською Центральною Радою, програма українізації життя й ладу на Україні несподівано для багатьох викликали найбільший рух у війську» [506, № 9, с. 130].

Навесні 1917 р. по всій Україні відбувалися військові зібрання, з'їзди, обиралися Ради і комітети [536, с. 33-35; 691, с. 46-50]. У березні в Одесі полковник М. Омелянович-Павленко вивів школу прапорщиків на маніфестацію під українським прапором [326, с. 61]. Подібна маніфестація за участю матросів відбулася у Севастополі [264, с. 94; 407, с. 18], де за свідченнями С. Шрамченко теж поступово розпочалася українізація Чорноморського флоту [741; 742].

За спогадами Д. Дорошенка, українські військові клуби активно діяли й в прифронтовій смузі Буковини: у Чернівцях, Кутах, Гура-Гуморі [225, с. 130].

Варто зазначити, що цей процес і після завершення хвилі революційних маніфестацій у березні – квітні 1917 р. та з початком повноцінного функціонування Центральної Ради відбувався спонтанно, без будь-якої її участі. Причин такої апатії українських політиків було декілька. Так, враховуючи негативне ставлення Тимчасового уряду до формування національних частин, українські політики не бажали ще більше погіршити стосунки з Петроградом. І хоча вони періодично використовували військових для своїх цілей, як то демонстрація підтримки під час I-го та II-го військових з'їздів, однак відкрито виступити за створення власної армії та очолити цей процес українські лідери на наважувалися. Другою, не менш важливою причиною фактичної бездіяльності українських соціалістів, стала їх політична програма [369, с. 127]. Вважаючи революцію наднаціональним явищем, вони відкидали саму ідею формування української регулярної армії, вважаючи, що процес демократизації суспільства неодмінно відіб'ється й у

війську. Отже, процес створення української армії, на їх думку, є природнім і незворотнім. Відтак, втручатися в нього немає ніякого сенсу.

Дуже докладно описує у своїх спогадах початки процесу українізації армії В. Винниченко. Зокрема він вказує, що це явище невід'ємно було пов'язане з соціальними змінами і відбувалося на рівні свідомості окремих солдатів-українців. Російським правлячим колам, на його думку, це було не зрозуміти. Особливо прагнення до національних військових організацій в українців посилилися після того, як дано дозвіл організовувати свої підрозділи полякам [891]. Українці ще раз відчули себе ображеними російським шовінізмом, що відмовляв їм навіть тоді, коли посилення національного духу мало відігравати на користь державі, адже воно посилювало боєздатність армії [178, с. 132].

Описуючи створення Першого українського полку імені Б. Хмельницького, В. Винниченко більшої уваги приділяє не обставинам його виникнення, а реакції російських демократів на цю подію. Бажання 3000 солдатів-українців виступити на фронт єдиним підрозділом автор вважає абсолютно зрозумілим явищем, що відбиває природній процес реакції українців на революцію [178, с. 133-138]. Доволі цікавим у цьому розділі спогадів В. Винниченка є його особисте ставлення до українізації армії. Засуджуючи реакцію російських демократів і сповіщаючи про надання українським солдатам моральної та правової підтримки з боку Центральної Ради, він же зазначає, що на той момент створення українських підрозділів є шкідливим. В. Винниченко погоджувався з можливістю формування українських осередків у запасних частинах, але ні в якому разі не на фронті, повторюючи тези представників Тимчасового уряду.

Досить обережно ставився до процесів українізації армії й М. Грушевський. У своїх мемуарах він пише про епізод, що відбувся на початку липня 1917 р. Як згадує автор, до нього звернулися українські солдати, які їхали з Саратова на фронт. Вони самовільно оголосили себе полком ім. М. Грушевського і просили в нього прийняти їх парад.

М. Грушевський погодився на це лише з одного міркування – відмова могла призвести до затримки у відправленні ешелона [506, № 9, с. 129].

Отже, бачимо, що ні про які сподівання щодо подальшої можливості використовувати ці підрозділи для захисту позицій Центральної Ради чи з іншою метою мова навіть не йдеться. А між тим ці формування могли стати надійною опорою Центральної Ради. Офіцер М. Янчевський так описав настрої, що панували серед «гайдамаків» Одеси: «Обличчя освітлені внутрішнім сяйвом твердості, рішучості та гордості від свідомості, що вони - піонери великого діла – відбудови України» [752, с. 142].

Розповідаючи у спогадах про українізацію Одеського гарнізону, В. Кедровський наголошує, що заслуга в цьому належала полковнику медицини І. Луценку, який сформував навіть і молдавський національний полк [246, с. 53]. Про організаторські здібності І. Луценка згадував і Ю. Липа [619, с. 207]. Пізніше, у 1918 р., деякими політичними колами І. Луценко розглядався в якості кандидата на посаду гетьмана.

Українізація охопила як діючу армію, так і тиліві гарнізони. Наприклад, 2 тисячі українців Вінницького гарнізону постановили вважати Центральну Раду «найвищою установою» України [412, с. 133]. На фронті створення українських підрозділів активно відбувалося в 6-му армійському корпусі [500, с. 129-132]. В. Прохода відзначив у мемуарах цікавий факт про те, що жоден із українізованих полків не обрав собі ім'я гетьманів І. Скоропадського чи І. Брюховецького – прихильників Москви [354, с. 114]. Про зростання національної свідомості в армії у спогадах писав і генерал-хорунжий УНР Ю. Тютюнник (псевдонім Г. Юртик) [747, с. 32-39]. М. Чеботарів згадував про прибуття в Харків із Сибіру сформованого там українського куреня під командуванням Й. Біденка. Ця частина, що налічувала біля тисячі багнетів, влаштувала військовий парад, який «дуже заімпонував населенню Харкова» [419, с. 67]. У вересні 1917 р. Харків відвідав російський військовий міністр Тимчасового уряду О. Верховський.

Він був вражений дисциплінованістю українських підрозділів місцевого гарнізону [419, с. 68].

Відомий український учений В. Вернадський у своєму щоденнику в листопаді, аналізуючи стан діючої армії, писав: «Дуже сильні – завдяки загальної слабкості – українці, полки яких (69 на німецько-українському фронті), що підпорядковані Раді, більш дисципліновані» [176, с. 33].

Як не дивно, але одними зі значних прихильників ідеї українізації армії стали представники російського вищого командування. Так, генералу Л. Корнілову належала ідея повністю українізувати 34-й армійський корпус. У подальшому її здійснив П. Скоропадський. Прихильно до думки щодо утворення українських підрозділів ставився також генерал О. Брусілов. «Була надія, що національні частини можуть стати здоровим ядром для зміцнення фронту» [212, с. 338]. Вони, а також ряд інших вищих кадрових офіцерів, які бачили реальний стан подій на фронтах, розуміли, що підняття морального духу і відповідно рівня боєздатності є набагато важливішим, аніж збереження імперської структури армії. Так, М. Галаган, який у той час був прапорщиком І-го українського Богданівського полку, в спогадах відзначав, що спочатку появу цього підрозділу на фронті російське командування зустріло з іронією. Однак пізніше генерал Мілеант неодноразово підкреслював, що Богданівський полк є найбільш боєздатним не тільки у 10-й дивізії, а й в усьому 4-му армійському корпусі [191, с. 250-251]. Про українізацію генералом Б. Поджіо (у 1919 р. очолить Запорозький корпус УНР) 13-го Білозірського піхотного полку розповідається у спогадах Ю. Артюшенко [161, с. 7-8].

Влітку 1917 р. на Західному фронті в складі Гренадерського корпусу 3-ї армії сформовано український ударний «курінь», що налічував 980 бійців. Він успішно зарекомендував себе під час відбиття німецьких атак [346, с. 248]. Місцеві більшовики відразу оголосили це боєздатне формування «контрреволюційним». Після Жовтневого перевороту декілька таких куренів з ініціативи В. Петріва об'єдналися в український полк імені

К. Гордієнка, який у грудні налічував уже 3,5 тисячі військових. Таким він прибув у Київ для захисту Центральної Ради [346, с. 263].

Їх опонентами в цьому питанні виступили ті особи, які з тих чи інших причин були далеко від фронту: російські політики, активісти чорносотенних організацій та шовіністичних партій, офіцери, які несли службу в глибокому тилу [321]. З сумом потрібно констатувати, що в цей «чорний список» необхідно внести також і більшість тогочасних українських політиків, батьків «відродження нації». Підтримуючи на словах національні прагнення українських військових своєю бездіяльністю та заграванням з Тимчасовим урядом, вони призвели до тієї катастрофи, що сталася з УНР на початку 1918 р.

Однак не всі політики і сучасники дивилися на армію, як на зайвий додаток до революції. За створення національної армії, підконтрольної не Петрограду, а Києву, відкрито виступав П. Скоропадський, який розпочав українізацію 34-го корпусу, прагнучи перетворити його на I-й Український корпус [674, с. 80-92]. Але ад'ютант Скоропадського – В. Кочубей у спогадах вказував, що спочатку майбутній гетьман негативно поставився до ідеї верховного головнокомандуючого О. Брусилова – створювати українізовані підрозділи [259, с. 267-268].

І лише у липні 1917 р., в умовах розвалу фронту, Скоропадський погодився на пропозицію нового головнокомандуючого генерала Л. Корнілова українізувати 34-й корпус, який передислоковано до Межибожа, де й відбулася заміна військовослужбовців – росіян на українців. У подальшому саме цей реформований корпус стане основою збройних сил УНР. Однак у жовтні ставлення до нього з боку лідерів Центральної Ради було вкрай негативним, що призвело до відставки самого П. Скоропадського та втрати темпів українізації армії в цілому [225, с. 202]. I-й Український корпус очолив генерал Я. Гандзюк, який у січні 1918 року в Києві загине від рук більшовиків [259, с. 270-271].

Необхідність створення української армії як основи державності визнавав і Д. Дорошенко. У своїй праці він зазначає, що українські політики з самого початку революції намагалися розбудити національну свідомість у солдат, апелюючи передусім до слави козацьких часів. Із цією метою військовим організаціям давали гучні імена гетьманів минулого: клуб ім. П. Полуботка, полк ім. Б. Хмельницького, полк ім. П. Дорошенка та ін. Ці ідеї, як зазначав автор, знайшли широкий відгук серед солдатів, які охоче використовували національну символіку та козацькі атрибути. І на його думку, така захопленість національними ознаками та козацьким минулим неодмінно мала призвести солдатів до ідеї української держави [225, с.126]. Отже, навіть у цьому відношенні ми бачимо пануючий на той час погляд на становлення армії: від ідеї історичної традиції до самоусвідомлення необхідності власної незалежності.

У таких умовах немає нічого дивного в тому, що процес створення української армії більшість тогочасних політиків просто оминули увагою в мемуарах. Виняток становили військові, зокрема П. Скоропадський, який здійснив реальні кроки зі створення національного війська. Інші ж політики «похвалитися» своїми досягненнями просто не могли або через відсутність реальних можливостей до дій, або через відсутність дій як таких. Зазначимо, що навіть процеси українізації, про які так багато писали мемуаристи, залишилися без достатнього контролю. Український Військовий генеральний комітет (очолив С. Петлюра), а пізніше й Генеральний секретаріат військових справ не провели навіть реєстрації українізованих підрозділів армії, не говорячи вже про можливість їх використання для власних цілей. Хоч, як свідчать спогади, українізовано їх на фронті та в тилу було чимало [124; 483; 487; 492; 504; 521; 537; 540; 587; 605; 606; 634; 667; 668; 669; 670; 673; 677; 684; 686; 708; 709; 728; 740]. Мемуарні свідчення про широку українізацію в армії підтверджуються архівними матеріалами [1]. Особливо показовий в цьому контексті є приклад із I-м Українським корпусом, який у листопаді зупинив рух із фронту на Київ II-го збільшовиченого Гвардійського корпусу.

Як відзначив у спогадах керівник цієї операції, генерал П. Скоропадський, якби не це українське з'єднання, більшовики в листопаді вже оволоділи б Києвом [368, с. 41-43]. Однак, побоюючись «реакційності» командира корпусу, лідери Центральної Ради посприяли розформуванню цієї боєздатної частини.

Незацікавленість політиків-соціалістів із Центральної Ради та Генерального секретаріату в регулярній армії проявлялася і в інших заходах пов'язаних зі створенням збройних сил. Як свідчать факти, значно більшої довіри українські лідери мали до іррегулярних підрозділів, на зразок «Вільного козацтва». Ця напіввійськова організація, що історично орієнтувалася на часи Гетьманщини XVII-XVIII ст., а за структурою близька до Донського козацтва, виникла ще у квітні 1917 р., а до осені набула поширення в ряді регіонів України, про що відзначили в спогадах сучасники тих подій [542, с. 56-59, 699, с. 140-145; 479, с. 18]. Військові загони, сформовані з добровольців, видавалися діячам Генерального секретаріату більш надійною опорою, ніж дисципліновані солдати українізованих полків, хоча чисельність їх була часто незначною [470, с. 182-190; 482, с. 203-206; 608, с. 173-179]. Так, В. Винниченко з захопленням пише про перспективи поширення і зміцнення козацького руху, що дозволить Україні уникнути більшовицької анархії [179, с. 53]. Однак у своїх спогадах Є. Чикаленко зовсім протилежно висвітлює ставлення В. Винниченка до плану формування армії з заможного селянства – «ідейного» противника більшовизму [424, с. 38].

Міністр торгу та промисловості Центральної Ради І. Феценко-Чопівський у спогадах відзначив, що соціалісти з уряду підозріло ставилися до «Вільного козацтва», вбачаючи у них потенційних контрреволюціонерів [404, с. 136]. Отже, як бачимо, у лідерів УНР не було єдності в думках щодо «вільнокозацького» руху. Особливу увагу формуванню та діяльності «Вільного козацтва» у своїх мемуарах приділив Ю. Тютюнник, який фактично був одним із його організаторів – на

Звенигородщині налічувалося до 20 тисяч козаків [749, с. 126-129]. Описуючи успіхи козаків у війні проти більшовицьких частин, Ю. Тютюнник наголошував на високому патріотизмі своїх підлеглих та їх натхненні в боротьбі за українську державність.

Колишній член «Вільного козацтва» м. Рівного, що налічувало до 300 бійців, розповів про роззброєння козаками збільшовичених підрозділів російської армії наприкінці 1917 р. [278, с. 57-60]. Більш помірковано про «Вільне козацтво» писав Д. Дорошенко, який хоч і вважав їх корисними для справи української державності, однак визнавав, що козацтво недостатньо боєздатне, і що головне – не має відповідного досвіду ведення бойових дій [225, с. 202]. Реальний рівень боєздатності козацьких військ ми можемо прослідкувати за тим фактом, що П. Скоропадський, який у своїй політичній діяльності хоч і орієнтувався саме на «козацькі» верстви, однак у «Споминах» відзначає, що виборність, а не призначення кадрових командирів ставить під сумнів виконання реальних бойових завдань [368, с. 48]. Враховуючи той факт, що з числа мемуаристів-політиків він єдиний був кадровим військовим, на нашу думку, найбільш об'єктивним виступає саме його бачення військового значення козаків. Згадки про козацтво ми знаходимо і в інших мемуаристів, однак їх зміст часто визначається особистою приналежністю до того, чи іншого підрозділу цих формувань [459, с. 193-205; 519, с. 39-52].

Ставлення політиків Центральної Ради до армії докорінно змінилося в листопаді 1917 р., коли на зміну слабкому та поміркованому Тимчасовому уряду прийшли радикально налаштовані більшовики, чий авторитет у військових частинах був надзвичайно високим. У мемуарній літературі зустрічається твердження, що саме С. Петлюра сформував Гайдамацький кіш Слобідської України, що складався з двох куренів і нараховував 300 солдатів. Однак М. Чеботарів відзначає, що кіш створено саме з його ініціативи. Потім він запропонував Петлюрі очолити це формування. На вимогу останнього для формальності він подає відповідний рапорт, зміст якого і наводить у своїх

спогадах [419, с. 92-93]. Саме цей підрозділ у січні 1918 р. дозволив Центральній Раді придушити повстання робітників на заводі «Арсенал» і таким чином продовжити її політичне життя.

У листопаді 1917 р. також остаточно створено найбільш боєздатний підрозділ армії УНР – курінь Січових стрільців [446, 475], сформований із військовополонених українців-галичан, що знайшло належне висвітлення у мемуарній літературі осіб, причетних до його створення [524; 454, № 2; 705]. Зокрема Р. Дашкевич писав: «Ідеалом галичан була Соборна Україна, тому й до будови Української Республіки повинні стати всі українці, звідки б вони й не були» [208, с. 343].

За словами В. Кучабського, галичани–полонені «здирали австрійські відзнаки зі своїх мундирів і, як хто міг, почали втікати з російських таборів... звідусіль потягли усі найсміливіші, найбільше національно-революційні елементи Галичини із таборів полонених, щоби піти на службу Українській Державі» [268, с. 28-29]. У листопаді 1917 р. 22 полонених із Дарницького табору під Києвом заявили про початок формування галицького куреня Січових стрільців [208, с. 344]. Подолавши початковий період революційної анархії, українські Січові стрільці, очолювані Є. Коновальцем, А. Мельником, Р. Сушком перетворилися на першорядну бойову одиницю, що захищала Центральну Раду навіть під час гетьманського перевороту 29 квітня 1918 р. [194, с. 178-224; 268, с. 92-95].

На початку січня 1918 р. з ініціативи військового міністра УНР М. Порша ухвалено «Закон про народну армію», який передбачав крім територіальних місцевих формувань створення 50–тисячного кадрового корпусу. «Чомусь уся наша мемуаристика і про цей знаменний факт промовчує», писав у спогадах М. Чеботарів, намагаючись захистити М. Порша від традиційних звинувачень у розвалі збройних сил [419, с. 73]. Однак часу на реалізацію цих задумів не залишалось.

Лише поразка у війні з більшовиками змусила український уряд розпочати формування регулярних підрозділів – Запорізького корпусу

генерала О. Натієва [354, с. 125-126; 447]. Однак ситуація вже не була повністю під контролем Центральної Ради: Україну окуповано німецькою та австро-угорською арміями. Відтак за основу нового війська взято сформовану в австрійських та німецьких таборах із українських полонених Сірожупанну та Синьожупанну дивізії [477, 478; 522; 623]. Ці підрозділи врешті виявилися дійсно відданими Центральній Раді, однак перевірити їх боєздатність завадив переворот 29 квітня 1918 р. [464; 465; 653]. Отже, можна вважати, що і ця спроба побудови власної армії лідерами Центральної Ради виявилася невдалою.

У спогадах автори дуже часто обмежуються описами національного руху в окремих частинах, не наводячи кількісних даних. Наголосимо, що в історичній літературі зустрічаються значні розбіжності щодо загальної чисельності українських військовослужбовців. Так, О. Удовиченко називає загальну цифру – 4 мільйони українських воїнів у 1917 р. [867, с. 8]. Більш виваженими, на нашу думку, є дані, що наводять радянський науковець А. Ткачук – 490 тисяч [865, с. 82] та сучасний дослідник визвольних змагань Я. Тинченко – 130 тисяч осіб, а на початок війни з радянською Росією – близько 17 тисяч, із них боєздатних лише біля 7 тисяч військових [864, с. 69].

Отже, бачимо, що в численній мемуарній літературі відображено реальне ставлення української правлячої еліти до армії та військової справи. Недовіра до регулярного війська, що не відповідало ідеологічним концепціям; небажання конфліктувати з Тимчасовим урядом; відсутність чіткої програми формування власної армії та принципів її внутрішньої побудови – все це призвело до того, що з початком відкритої війни з більшовицькою Росією Українська Народна республіка виявилася практично беззахисною.

2.4. УНР за часів Центральної Ради (листопад 1917 р. – квітень 1918 р.)

Не менш важливими у плані розбудови державності України стали останні місяці функціонування Центральної Ради. До цього періоду відносяться часи внутрішнього протистояння під час роботи Всеукраїнського з'їзду Рад, війна проти більшовицької Росії, період після підписання Брестського миру і повернення Центральної Ради в Київ. Неоднорідні за своїм змістом події розглянутого нами періоду по-різному трактувалися як сучасниками, так й істориками. Знайшли вони своє відображення і в мемуарній літературі.

Поразка військ штабу Київського військового округу (КВО) в жовтневому протистоянні з більшовиками остаточно ліквідувала владу Тимчасового уряду над Україною, передавши по суті її Центральній Раді, що в III-му Універсалі встигла оголосити себе єдиним легітимним урядом України.

Загострення стосунків із російськими більшовиками розпочалося фактично з самого початку існування УНР як юридичної одиниці. Відразу після жовтня посилилася більшовицька агітація на місцях, про яку неодноразово наголошували мемуаристи [179, с. 152-158; 409, с. 56-60]. Однак дії Центральної Ради проти них були досить нерішучими, що сприяло поширенню більшовицьких впливів у країні. Основною претензією більшовицького уряду – Ради Народних Комісарів (РНК) – до Центральної Ради стало фактичне потурання останньої «контрреволюційним силам», а саме пропуск на Дон із фронту прихильників генерала О. Каледіна і переговори з ним. Наприкінці листопада стосунки між РНК та Радою загострилися ще більше у зв'язку з наказом Генерального секретаріату всім українським частинам, що перебувають за межами України, повернутися на Батьківщину. 30 листопада віддані українському уряду війська роззброїли та вислали з Києва пробільшовицькі підрозділи гарнізону міста [409, с. 79-81].

У відповідь прорадянські підрозділи блокували українські частини на Північному та Західному фронтах, забороняючи їх передислокацію в Україну.

Однак українські більшовики в цей час утримувалися від радикальних дій, очікуючи результатів виборів депутатів Всеукраїнського з'їзду Рад, на яких вони сподівалися отримати більшість. Їх сподівання виявилися марними: з 2,5 тисяч депутатів більшовики мали лише 124 голоси. Цього було мало для переобрання Центральної Ради. Їх вплив на з'їзді був мінімальним, що не могло задовольнити претензій РНК. Більшість депутатів відкрито виступила проти більшовиків [409, с. 69].

Початком відкритого конфлікту між Центральною Радою та РНК став ультиматум 4 (17) грудня, за яким більшовики вимагали від Центральної Ради припинити роззброєння більшовицьких частин, не пропускати на Дон козаків із фронту та взяти участь у боротьбі з контрреволюційним «кадетсько-каледінським» повстанням [179, с. 143-146]. Реакція на ультиматум українських політиків добре прослідковується за їх мемуарами. Так, В. Винниченко у своїх спогадах вказував, що дії комісарів стали для нього несподіванкою. Він до останнього вірив у те, що заяви більшовиків є лише погрозами [179, с. 156-157]. На його думку, більшовицькі лідери через своє емігрантське минуле стали занадто відірваними від життя, втративши при цьому розуміння цінності національних здобутків. Ультиматум, у баченні автора, був ні чим іншим, як спробою політичного шантажу, спрямованого на нівелювання досягнень Української революції. З контексту його праці випливало, що соціальна політика більшовиків не могла на рівних конкурувати з національно-соціалістичними заходами Центральної Ради, і, відповідно, була приречена на поразку в Україні.

Такі погляди В. Винниченка підтверджують і спогади Є. Чикаленка. Після Жовтневого перевороту в 1917 р. у розмові з Винниченком, автор мемуарів наголошував на небезпеку більшовицької загрози. Однак голова Секретаріату заявив, що було б непогано, якби більшовики виступили

першими, оскільки це б згуртувало українство, а з більшовизмом тут було би покінчено. Так, із сумом пише Є. Чикаленко, в свій час подібні заяви робив і О. Керенський, скинутий більшовиками в Петрограді [424, с. 36]. Загалом до В. Винниченка ставлення автора спогадів доволі критичне. 11 листопада 1918 р. після особистої зустрічі з В. Винниченком, який наголошував на необхідності повалення Гетьманату, Чикаленко записав у щоденнику, що марнославність Володимира Кириловича наробить багато лиха в Україні, і резюмував, що «краще було б, якби він був тільки письменником, а не ліз в політику!» [423, с. 198]. Думка суб'єктивна, хоча перебіг історичних подій підтверджує багато в чому саме цю оцінку, надану політику Є. Чикаленком. До того ж у своїй мемуарній праці «Відродження нації» В. Винниченко достатньо упереджено, кон'юктурно висвітлює як своїх колишніх союзників (С. Петлюру, Є. Петрушевича), так і політичних опонентів (П. Скоропадського та ін.).

Ще менш об'єктивну оцінку подіям, пов'язаним із радянським ультиматумом, дає М. Грушевський. Він вважав, що цей документ протирічить сам собі та є нічим іншим як спробою тиску на депутатів І-го Всеукраїнського з'їзду рад робітничих, селянських та солдатських депутатів. На думку голови Центральної Ради, вимоги, висунуті в ультиматумі, є штучними, і виконання їх може вважатися порушенням усіх прав УНР як окремої держави. На відміну від В. Винниченка М. Грушевський не звинувачує більшовиків в ідеалізмі, а робить більший акцент на помилковості їх бачення ситуації в Україні.

Досить дивним видається відсутність згадок про ультиматум у мемуарах більшовиків. Так, В. Затонський взагалі не згадує про нього, а Є. Бош лише вказує, що цей документ був спробою примирення між РНК та Центральною Радою [173, с. 75]. Відповідно його відхилення змусило більшовиків вдатися до більш радикальних дій, спрямованих на захист пролетаріату в Україні. Однак ці заяви не виглядають достатньо переконливими. Вони більше підтверджують думку, що українські

більшовики були навіть не обізнаними з планами В. Леніна, тому й не могли дати пояснення З'їзду щодо причини проголошення ультиматуму.

Подальші події наглядно продемонстрували, що відірваність від реалій життя була притаманна не народним комісарам, а саме українським політикам. Їх бачення рівня національної свідомості українців та прагнення останніх воювати за свою державність було перебільшеним. Більшовицька пропаганда у військах виявилася значно ефективнішою, ніж ідеї українства, яким офіційна влада не надавала жодної підтримки. Цивільне населення України на той момент також не було повністю на боці українського уряду, адже лозунги Центральної Ради, задекларовані в III-му Універсалі, не знаходили достатньої підтримки на місцях, а діяльність представників української адміністрації не вирішувала нагальних соціально-економічних питань [154, с. 142-143].

Це підтверджують спогади українського громадського діяча Є. Чикаленка. У мемуариста не було ілюзій щодо боєздатності українського війська наприкінці 1917 р. Спілкуючись зі своїми земляками-солдатами, він чітко визначив, чому гасла більшовиків для них були зрозумілі. Більшовики закликали селян захоплювати і самим розподіляти поміщицьку землю, а Центральна Рада обіцяла виробити закон, за яким земля мала перейти в селянські руки. Ленін звертався до солдатів, щоб ті браталися з німцями і самі примусили уряди покінчити з війною, а УНР доводила, що без згоди союзників миритися не можна [424, с. 37].

Неприйняття ультиматуму Раднаркомом остаточно розколело український політиком. 5 (18) грудня частина депутатів I-го з'їзду Рад, яка підтримувала більшовиків, залишила Київ та переїхала у Харків, де 13 (26) грудня розпочав роботу III-й обласний з'їзд рад Донецько-криворізького басейну. Об'єднавшись, київські та місцеві делегати оголосили своє зібрання Всеукраїнським з'їздом рад [292, с. 67]. Рішення цього з'їзду оформили всі юридичні підстави для війни більшовицької Росії проти УНР. Так, не відкидаючи принципу існування УНР, у Харкові обрано

Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК) як альтернативу Центральній Раді та сформовано уряд – Народний секретаріат. До його складу увійшли Ф. Сергєєв (Артем), М. Скрипник, В. Затонський, Є. Бош та ін. Отже, війна РНК вже не була війною проти УНР, а війною проти «контрреволюційних» буржуазних сил в Україні [409, с. 78].

Однак не всі сили на Сході України однозначно підтримували більшовиків. Навіть серед робітників не було єдності в цьому питанні, адже національні ідеї, привнесені Центральною Радою, були досить сильними. Представник радянського уряду, Є. Бош у спогадах визнавала, що місцеві більшовики недооцінили «роль та значення Центральної ради у революційному русі в Україні» [173, с. 45]. Вона також пише про відсутність належної підтримки на місцях, вказує на низький рівень активності партійних керівників, що дуже ускладнювало роботу радянського уряду в Харкові. Саме це, на її думку, призвело до перебоїв у роботі ВУЦВК та необхідності переїзду спочатку у Київ, а потім «кочування» ВУЦВК та Народного секретаріату з міста до міста [173, с. 77].

Слабкість цього маріонеткового більшовицького уряду продемонстрували події січня 1918 р. Так, 17 січня в Одесі проголошено Одеську радянську республіку, а 30 січня, на наступний день після переїзду ВУЦВК та Народного секретаріату в Київ, у Харкові створено Донецько-Криворізьку радянську республіку. Це засвідчує, що навіть серед більшовицьких організацій України не було однозначної підтримки ідеї Української Народної (радянської) республіки.

Проголошення альтернативного уряду в Харкові знайшло яскраве відображення в мемуарах українських політиків. З притаманним йому пафосом описав ці події В. Винниченко, який проголосив створення ВУЦВК проявом великодержавного російського шовінізму, що лише шукав законного приводу для втручання в українські справи, і якому Центральна Рада та УНР були головною завадою [179, с. 127-129]. Більш обґрунтовано підійшов до оцінки цієї події в своїх спогадах П. Скоропадський, назвавши

події грудня 1917 р. однозначним підтвердженням слабкості Центральної Ради та її нездатності до управління державою. Адже допустити створення ворожого осередку на своїй території, і що головне – не вжити заходів до його ліквідації, на думку автора, було просто ганебним [368, с. 57-58].

Для об'єктивності варто зазначити, що на початок роботи харківського з'їзду місто вже було зайняте більшовицькими військами В. Антонова-Овсієнка, що вступили в Харків ще 9 (23) грудня [95, с. 43-44]. До цього місцеві більшовики не бачили потреби у конфліктуванні з Центральною Радою за допомогою зброї. За спогадами М. Чеботаріва, розташований у Харкові 2-й Український піхотний полк 9 днів протистояв ультимативному тиску прорадянських сил, які вимагали, щоб воїни склали зброю [419, с. 26].

Реакція Центральної Ради на події в Харкові була запізнілою і недостатньою, на що вказують зокрема й мемуари сучасників. Лише 15 (28) грудня 1917 р. створено «Особливий комітет оборони України» у складі М. Порша, С. Петлюри, В. Єщенко. Наступного дня Генеральний секретаріат схвалив постанову про створення армії УНР на засадах добровільності та оплати (знов таки не регулярної армії, а військових підрозділів козацького типу). Однак навіть декларативно розпустити Харківський з'їзд і тим більше заборонити більшовицьку партію українська влада не наважилася. Більше того, налагодити повноцінний супротив наступаючій армії В. Антонова-Овсієнка Центральна Рада виявилася нездатною. Поодинокий опір, що чинили більшовикам переважно загони «вільного козацтва», не міг мати стратегічного значення, і питання переходу всієї повноти влади в Україні до ВУЦВК ставало справою часу. Навіть у столиці широке коло громадськості, не кажучи вже про провінцію, не знало реального стану речей. Так, на зустрічі Нового року (1918) в Українському клубі Києва, коли міністр пошт і телеграфа М. Шаповал сказав, що, можливо, через два тижні у Києві будуть більшовики, одна частина присутніх була приголомшена, інша з недовірою сприйняла ці слова, згадував із сумом Є. Чикаленко [424, с. 38].

Більшість українських підрозділів, як засвідчують численні мемуари, або просто переходили на бік більшовиків, або лишалися нейтральними [223, с. 89; 419, с. 86-88], інші – лише формувалися [590, с. 34-35]. Так, за спогадами В. Проходи, розташовані у Києві полки ім. Грушевського, Шевченка, Вільної України вирішили воювати не зброєю, а лише «постановами», що й мало згубні наслідки для захисту столиці [354, с. 123-124]. М. Чеботарів був свідком, «коли на вулицях Києва роз'їжджали броневики – одні з написом «Нехай живе Винниченко», а інші – «Нехай живе Петлюра». З цього я зрозумів, що між Винниченком і Петлюрою ведеться боротьба...Усе то виглядало так неповажно, так смішно...Так будувалася нова, молода Українська держава!» [419, с. 86]. У мемуарах генерал В. Петрів розповідає, що прибувши у Київ із полком ім. К. Гордієнка, був вражений малочисельністю військ УНР. Так, під час запеклих боїв у місті, біля приміщення військового міністерства знаходилося лише 6 вартових, а будівлю Центральної Ради захищало 4 «січовики» [346, с. 299].

Однак В. Антонов-Овсієнко, який керував наступом радянських військ, був упевнений, що Київ захищатимуть 20 тисяч військових [21, с. 76]. У спогадах командуючий червоними військами визнавав низьку боєздатність своїх формувань. Так, у Куп'янську, на Харківщині, радянський загін частково розбігся, а решту довелося роззброїти [156, с. 77]. Але з'явилася можливість поповнювати особовий склад за рахунок місцевої Червоної гвардії: Харків надав 500 червоногвардійців, у Катеринославі їх налічувалося біля 3-х тисяч, у Миколаєві – 840 [156, с. 73].

Українське ж командування було позбавлене такої можливості. Д. Дорошенко писав: «З'явилися більшовики і кинули у солдатську масу більш елементарні та привабливі гасла...Захищати Центральну Раду виявилось нікому, і померати за неї пішла лише інтелігентна молодь, гімназисти та студенти [223, с. 71]. Учасник тих подій В. Кучабський із сумом згадував, що в цей час українські ж частини змушені були роззброювати українців. Так, у Броварах полк ім. Наливайка, що налічував

1400 багнетів, збирався виступити проти Центральної Ради. Його оточила та роззброїла лише одна сотня Січових стрільців [268, с. 55]. І все це відбувалося в умовах, коли вглиб України рухалися радянські війська.

Завдяки підтримці місцевих більшовицьких організацій практично без значних боїв радянська армія зайняла Катеринослав [160, с. 85-86; 732], потім Олександрівськ і Полтаву. Зокрема про ці події у Катеринославі досить докладно повідомляють у своїх спогадах В. Аверін [444] та С. Логвінов [94]. Так, вони вказують, що наступ радянських військ підтримали не лише робітничі загони, а й частини армії УНР, що завдяки пропаганді перейшли на бік більшовиків. Саме вони передали наступаючим військам стратегічні об'єкти – мости через Дніпро.

Про бойові дії загонів Червоної гвардії з українськими формуваннями УНР в Одесі, Миколаєві, Херсоні розповідають спогади представників радянської сторони, частина з яких зберігається у місцевих архівах [97; 98; 99; 100; 101; 102; 103; 104]. Так Центральна Рада опинилася відірваною від основних промислових районів Східної та Південної України. Наступним стратегічним напрямком наступу більшовиків став Київ.

Наступ радянських військ на Київ, очолюваний М. Муравйовим, здійснювався з Бахмача вздовж залізниці. 16 (28) січня у Києві розпочалося більшовицьке повстання робітників заводу «Арсенал» та частин місцевого гарнізону, яким за короткий термін часу вдалося встановити свій контроль над значною частиною міста [271, с. 208-211; 292, с. 70-72; 550, с.110-112; 612, с. 210-217; 641, с.18-22; 642, с. 12-13; 643, с. 26-32; 644, с. 11-13; 652, с. 18-20]. Українські підрозділи, віддані Центральній Раді, не могли придушити цей виступ. Його метою стало повалення Генерального секретаріату та проголошення в Києві радянської влади. Реальний опір наступу повстанців здійснювали лише 3 сотні галицьких Січових стрільців, дислокованих у приміщенні духовної семінарії. Їм вдалося відбити наступ більшовиків на приміщення Центральної Ради, а також зупинити просування робітників із Подолу. З часом Січовим стрільцям вдалося відбити частину

центра Києва та Поділ, перенісши основні бої на Печерськ. Досить докладно ці вуличні бої описано у спогадах В. Кучабського [268, с. 57-70].

У цих умовах українські політики опинилися перед вибором: зосередити свої сили проти внутрішньої опозиції чи проти наступаючих радянських військ під керівництвом Муравйова. Загроза з боку «арсенальців» для С. Петлюри видавалася більш реальною, тому він відкликав із фронту найбільш боєздатні частини: Слобідський гайдамацький кіш та галицьких Січових стрільців. Отже, на 20 січня (2 лютого) сили Центральної Ради здобули значну перевагу, і 4 лютого повстання придушено остаточно [635]. Про особисту участь С. Петлюри в цих боях у спогадах дещо з пафосом писали В. Прохода та В. Кедровський [354, с. 124-125; 248, с. 219]. Однак ця перемога для С. Петлюри, який командував військовими діями в Києві, стала даремною. Фронт проти М. Муравйова виявився практично відкритим. Героїчна спроба 1-ї сотні Допоміжного студентського куреня зупинити наступ більшовиків під Крутами перетворилася на трагічну загибель української молоді, і після цього шлях до столиці УНР був відкритий, про що й свідчать мемуари учасників цих боїв [361; 439; 494; 495; 622; 710]. Уже перебуваючи в еміграції, М. Чеботарів писав, що військове керівництво повинно було не відправляти на фронт юнаків, а посилати туди з Києва «нейтральні» полки, «а цього нашому начальству і не хотілося робити, і було боязно за своє життя» [419, с. 112].

5 лютого більшовицькі підрозділи увійшли в лівобережну частину Києва, а 9 лютого після 5 днів гарматного обстрілу зайняли і його основну частину [558; 689; 694; 711]. За спогадами київського більшовика на урочистих похованнях нарахували до 500 осіб загиблих із радянської сторони [292, с. 73]. А бомбардування міста артилерією М. Муравйова настільки вразило сучасників, що знайшло відображення у багатьох спогадах [196, с. 204; 292, с. 72-73; 383, с. 103; 424, с. 42-43].

У 1920-х рр. радянські мемуаристи ще могли собі дозволити критично описувати недавнє минуле [600]. Так, лідер українських більшовиків,

В. Затонський писав про відсутність дисципліни у червоних військах, і що його від самосуду врятував лише мандат члена Раднаркому за підписом Леніна. Розстрілу вдалося уникнути і М. Скрипнику, якого прийняли за «царського полковника» [556, № 5-6; с. 116-117]. Про низьку боєздатність загонів Муравйова писав у спогадах і комуніст Г. Лапчинський, пояснюючи успіхи радянських військ тим, що війська УНР були ще більш дезорганізованими, тому належного опору не чинили [612, с. 212].

Таким чином, Центральна Рада, не вичікуючи розв'язки боїв, залишила місто та переїхала у Житомир. Причину поразки у війні з більшовиками діячі українського уряду пояснювали у своїх мемуарах по-різному. П. Христюк у спогадах наводить показові настрої, що панували серед селян Сквирського повіту Київщини. Хлібороби не довіряли лідерам УНР, адже вважали С. Петлюру «поміщиком», який мав у власності 18 сіл [409, с. 137].

Ще більш прозоро показав слабкість Центральної Ради та її уряду у своїх мемуарах В. Винниченко. Він зокрема зазначив, що Рада довгий час ставила національно-державницьку ідею вище за соціальну, і саме це відштовхнуло від неї народні маси. На його думку, єдиним шансом для української верхівки було йти за настроями народних мас, змінити соціальну політику і таким чином зберегти владу в національно-українських руках, не створюючи протиріччя між національним та соціальним [179, с. 219].

Отже, бачимо, що поразка Центральної Ради в січні – лютому 1918 р. обумовлена цілою низкою чинників, які вказувалися в мемуарах сучасників подій. Це і слабкість соціальної програми, і незадовільна робота в армії, що призвела до втрати контролю навіть над українськими підрозділами, і відсутність єдності у середовищі самої української владної еліти. Український уряд не зумів використати об'єктивно слабкі місця в роботі та організації свого опонента – ВУЦВК, і, втративши ініціативу, втратив владу над країною.

Однак у вказаний період Центральна Рада спромоглася провести акцію, що посіла важливе місце у всій історії національно-визвольної боротьби

українців. У ніч на 12 січня 1918 р. проголошено IV-й Універсал. Цей документ якісно різнився від попередніх, адже вперше проголосив Україну не як суб'єкт тієї чи іншої федерації, а як самостійну державу. Генеральний секретаріат перейменовувався в Раду народних міністрів, що мало надати йому більшої ваги у внутрішній та зовнішній політиці [485, с. 18-22].

Проте, незважаючи на всю історичну значущість цього кроку, варто зауважити, що цей кульмінаційний момент в історії української боротьби за державність вже був запізним. Національне піднесення, що стало характерним для українського суспільства в березні – жовтні 1917 рр., на початок 1918 р. згасало, про що говорять і тогочасні українські лідери [506, №9, с. 133]. Сам по собі цей крок став більш вимушеним актом, ніж результатом прогресивного розвитку Української революції. Однак він мав величезне суспільно-політичне значення і позначився на ситуації в Києві та Україні, що яскраво описано в мемуарах Є. Чикаленка [424, с. 40-41].

Необхідні передумови для проголошення IV-го Універсала склалися ще в грудні 1917 р., коли УНР взяла участь у Брестських мирних переговорах із країнами Четверного блоку. Про цей акт, а також намір стати на власний шлях у міжнародній політиці Генеральний секретаріат оголосив у ноті від 11 грудня 1917 р. Цей крок для УНР був вимушеним, адже можливість захисту власних інтересів під час переговорів радянської Росії з Четверним союзом дозволяв уникнути звинувачень у співпраці лідерів Української революції з австрійцями та німцями, показати, що українська влада хоче загального, а не сепаратного миру. Підтримку українському прагненню мати власне представництво на переговорах висловили Німеччина та її союзники, що бачили в ній додатковий важіль у переговорах із Радою Народних Комісарів [198, с. 254]. Однак для повноцінної участі у переговорному процесі, й тим більше для підписання певних міжнародних договорів Україні не вистачало декларативної незалежності.

Сам крок до незалежності розглядався тогочасними політиками досить ризикованим. Частина політичної еліти вважала, що незалежність, яку

Україні так рекомендують оголосити німці, вже сама собою є підозрілою. Голова української делегації у Бресті О. Севрюк писав, що такий крок дасть підставу стверджувати, що Центральна Рада є «знаряддям німецької інтриги» [687].

Генеральний секретар міжнародних справ О. Шульгін вважав, що більш корисним буде примирення з більшовиками, адже за визнання незалежності України німці неодмінно почнуть вимагати економічного пріоритету. Незалежність, у свою чергу, лише посилить війну з Росією, змушуючи Україну залучити на допомогу німців. А останнє неодмінно призведе до кайзерівської окупації України [440, с. 173]. Близьку до поглядів О. Шульгіна позицію займав і В. Винниченко, який розумів не закономірність, а вимушеність цього кроку для Української Народної Республіки [179, с. 288-289]. Однак знайти йому альтернативу не міг ні він, ні голова Центральної Ради М. Грушевський. Тим більше, що ситуація в Бресті вимагала від українського політикуму чітких і реальних дій.

Сама робота Брестської мирної конференції розпочалася 28 грудня 1917 р. УНР на ній представляли В. Голубович, М. Левитський, М. Любинський, М. Полоз та О. Севрюк. Жоден з українських дипломатів не мав ані досвіду дипломатичної роботи, ані чітких вказівок щодо позиції Центральної Ради на переговорах. Однак, незважаючи на це, діяльність української делегації була високо оцінена сучасниками. Так, австрійський дипломат, міністр закордонних справ граф О. Чернін у своїх спогадах визначав українців більш поміркованими і менш заангажованими соціалістичними ідеями, ніж їх російських колеги. Він вказував, що їхні змагання спрямовані на одне – на самостійність, однак самі вони не розуміють, якої самостійності хочуть: чи то повної, чи то у складі якоїсь російської федерації. Граф О. Чернін добре розумів і той факт, що для українців переговори з Четверним блоком та визнання останнім їх незалежності є лише інструментом для протидії більшовикам [421, с. 120-121].

28 грудня 1917 р. голова радянської делегації у Бресті Л. Троцький заявив, що не бачить перепон для роботи на конференції окремої української делегації, однак, зрозумівши небезпеку прямих контактів українців з німцями та австрійцями, швидко змінив свою позицію. Цього також вимагало прибуття у Брест делегації Народного секретаріату в складі Ю. Медведєва та В. Шахрая, що також мала представляти інтереси радянської УНР [409, с. 102]. В умовах наявності двох українських делегацій на переговорах австро-німецька сторона ще більше посилила тиск на Центральну Раду, пропонуючи їй проголосити незалежність відкинувши таким чином усі претензії на легітимність української радянської делегації [198, с. 254].

Неможливість подальшого затягування часу зрозуміли і в Києві, особливо враховуючи розпуск більшовиками Всеросійських установчих зборів у Петрограді та наступ радянських військ на Київ. У цих умовах Центральна Рада 9 (22 січня) 1918 р. прийняла IV-й Універсал, підсумувавши таким чином національно-визвольну боротьбу 1917 р. За кілька днів до цього Центральна Рада прийняла також «Закон про персонально-національну автономію», який гарантував усім національним меншинам в Україні право на влаштування життя відповідно до національних традицій. Цей крок мав надати підтримку українській владі з боку інших народів, але об'єктивно був запізним. Шансів самостійно захистити свою незалежність у Центральній Раді вже не було.

Проголошення IV-го Універсалу зняло всі правові перепони в контактах із Берліном. На своєму засіданні 27 січня Рада не лише надала повноваження своїй делегації укласти договір із державами Центрального блоку, а й ратифікувати його на той випадок, коли вона сама не здатна буде цього зробити. Відповідний договір укладено 9 лютого [9]. За його умовами країни Четверного союзу визнавали незалежність та територіальну цілісність УНР. Австро-Угорщина підтверджувала права західних українців на широку автономію, а всі країни блоку зобов'язувалися надати допомогу УНР у війні з

більшовиками. Натомість Україна повинна була надати Берліну та Відню значну допомогу продовольством. Цей договір, що по суті ставив УНР у політичну та економічну залежність від нових «союзників», по-різному оцінений сучасниками. Так, П. Христюк вважав його «не імперіалістичним», а рівноправним, з економічної точки зору навіть вигідним для України [409, с. 114].

Однак більшість мемуаристів однозначно вбачили в ньому ознаки економічного закабалення. Зокрема граф О. Чернін вказував, що організацію постачання продовольства Центральні держави візьмуть під свою опіку, тобто фактично усунуть Генеральний секретаріат від цього стратегічного завдання [421, с. 125]. Лідер російського Білого руху А. Денікін також підкреслив, що викачування з України сировини та продовольства призведе до захоплення Німеччиною українського ринку, оволодіння всією промисловістю та перетворення України на банкрута [214, с. 59].

Не менш категорично оцінює цей договір і представник німецького Генштабу, генерал Е. Людендорф, який чітко наголошує, що Україна, як економічна сила, була потрібна Німеччині, тому залишити її більшовикам є неприйнятним. А для отримання контролю над цією сировиною необхідним є просування військ у глиб країни, тобто фактична її окупація [286, с. 565]. Досить цікаву оцінку договору дає Д. Дорошенко, який більшу увагу приділяє не факту економічної залежності від Німеччини, а наступній окупації українських земель. На його думку, українська влада підписала складений чужими руками документ, в якому питання про інтервенцію зарання було вирішене в Берліні [225, с. 231]. Не висловлював захоплення договором у своїх мемуарах і В. Винниченко, вважаючи його підписання вимушеним. І якщо Центральна Рада повернулася в Київ на німецькій гарматі, «то повинна пам'ятати: на чийому возі їдеш, того й пісню співаєш» [179, с. 306.]. Про негативну реакцію більшості суспільства на прихід німецьких військ, писав також М. Шкільник [435, с.83]. Представник

анархізму Н. Махно назвав союз українських «соціалістів – шовіністів» із німцями ганебним [303, с. 64].

По-іншому оцінили Брестську угоду в Австро-Угорщині. Так, граф О. Чернін у спогадах писав, що після підписання миру з Україною від імператора Карла він отримав телеграму зі словами вдячності за «успішну працю» та «чудовий день» у важкий час правління монарха [421, с. 131]. На думку цього австрійського дипломата, імперія Габсбургів без українського продовольства не дотягнула б до нового врожаю, а 42 тисячі вагонів з України врятували мільйони життів від голодної смерті [421, с. 32].

У радянській мемуаристиці зі зрозумілих причин угода УНР із Четверним союзом розглядалася негативно, адже прихід німецьких військ покінчив із владою більшовиків в Україні. Як приклад, можна навести спогади І. Дубинського, який описав у своїй книзі бойовий шлях «червоного козацтва» В. Примакова [229, с. 23].

Прихильник Білого руху М. Могилянський вказував, що українські сепаратисти, уклавши мир із німцями, випереджали Леніна і Троцького у своїй зраді батьківщині та союзникам [311, с. 77].

Відповідно до укладених угод австро–німецькі війська розпочали наступ на Україну. На Волині – у Сарнах та Маневичах до кайзерівських авангардів приєдналися і невеличкі частини Окремого Запорізького загону УНР. Центральна Рада у своїх відозвах неодмінно вказувала, що присутність німецьких та австрійських військ не є окупацією, а «дружньою допомогою» в боротьбі з більшовиками, а основну ударну силу складають українські Січові стрільці з Галичини та дивізії з українських військовополонених, тобто самі українці. М. Грушевський декларативно назвав німецьку військову допомогу «безоплатною», що Берлін не очікує «за це ніякої нагороди» [409, с. 143-144], хоча наврядчи він сам не розумів усіх реалій. Як вказував у спогадах П. Христюк, делегація УНР у Бресті наголошувала, що Січових стрільців та 2 дивізій, сформованих із українських полонених, вистачить, аби відтіснити більшовиків. А якщо й будуть залучатися німецькі війська, то вони повинні

просуватися тільки вздовж північного кордону України з Росією [409, с. 139]. Однак у Берліна та Відня був свій план, що передбачав повну окупацію УНР.

Неоднозначно сприйняли «союз» із нещодавним ворогом – Німеччиною – в середовищі українських солдат. У спогадах В. Петрів писав, що сотник його полку на вокзалі Житомира публічно дорікнув голову Центральної Ради М. Грушевського за союз із Вільгельмом. Сотника заарештували, але на вимогу М. Грушевського потім звільнили [346, с. 348]. Факт дуже показовий, що свідчить про тодішні настрої українського війська.

Успіх наступу кайзерівських військ був очевидний. Організувати збройний опір німецькій армії у більшовиків не було можливості [473; 662]. Так, М. Майоров відверто писав, що київський пролетаріат був розгублений відсутністю продовольства та швидким просуванням німців. Навіть командуючий радянськими військами Ю. Коцюбинський не знав про реальний стан на фронті. Київ із радянським урядом залишили тільки два сформовані більшовиками полки: 1-й київський полк залізничників та кінний загін В. Примакова [292, с. 75-76]. Ця ситуація дуже нагадувала відступ із Києва у січні підрозділів УНР.

Отже, на початку березня 1918 р. у Київ повернулася Центральна Рада. В своїх перших відозвах до народу вона однозначно заявляла, що ніякого втручання іноземного військового командування у внутрішні справи УНР не відбудеться, і вся соціальна та економічна політика в країні й надалі перебуватиме в руках українців. Як підтвердження цих декларацій, лідери Центральної Ради і Ради народних міністрів заявляли про продовження соціальних реформ і про те, що єдиним критерієм діяльності української влади є інтереси трудящих [179, с. 306, 409, с. 144-145].

Прагнучи й надалі проводити соціалістичні реформи в Україні, Рада народних міністрів відкидала всі рекомендації німецького уряду зміцнити державну владу і припинити безкоштовне наділення селян землею. 24 березня 1918 р. усупереч позиції німецького посла Мумма оприлюднено урядову декларацію, відповідно до якої земельне питання й надалі мало

вирішуватися згідно з положеннями III-го Універсалу та законів, виданих у попередні часи Центральною Радою. Ці заходи мали на меті здобути підтримку серед незаможних груп селянства.

Зрозуміло, що в цих умовах лише зростало незадоволення політикою Центральної Ради в середовищі заможних селян та великих землевласників, однак соціалісти з Ради народних міністрів намагалися цього не помічати. Так, В. Винниченко жодного разу не вказує, що в Україні у березні – квітні селяни висловили свій спротив політиці Києва. Однак факти цього були, про що свідчать мемуари. Невдача зустрічі делегатів З'їзду хліборобів із Центральною Радою [225, с. 233], спроби буржуазії під захистом німецьких солдатів відмінити революційні надбання у промисловості, організація П. Скоропадським Української народної громади не були випадковістю [369, с. 71].

Поміркованість та нерішучість Центральної Ради викликала невдоволення не лише населення України, а й у німецького командування. О. Чернін у своїх спогадах вказує, що австрійський і німецький уряди мали значний сумнів у здатності української влади забезпечити постачання сировини і продовольства в їх країни, і взагалі у здатності «лівих опортуністів» організувати міцну владу [422, с. 186].

Початком відкритого конфлікту з окупаційною адміністрацією став наказ німецького генерал-фельдмаршала Г. Ейхгорна від 6 квітня 1918 р. «Про повний засів земельних площ», що забороняв перешкоджати засіву поміщицьких земель, і знівелювавши по суті всю аграрну політику Центральної Ради. Відповіддю українського уряду стала резолюція Малої Ради, яка зазначала, що будь-яке самовільне втручання кайзерівського командування в соціально-політичне та економічне життя суспільства є неприпустимим, а наказ Ейхгорна не повинен виконуватися [409, с. 165]. Наслідком цієї резолюції стала втрата підтримки української влади з боку окупаційних військ [179, с. 323].

М. Шкільник у спогадах вказав, ще одну причину конфлікту між УНР і кайзерівською адміністрацією – діяльність військово–польових судів проти українських громадян, що викликало протести міністра внутрішніх справ України М. Ткаченка [435, с.96].

Так, не здобувши прихильність незаможного селянства, Центральна Рада втратила підтримку практично всіх соціально-політичних сил: міської та сільської буржуазії, поміщиків, селянства та окупаційних військ. Мала Рада таким чином на середину квітня фактично самоізолювалася, зосередившись на державницьких завданнях і втративши контроль над соціальними процесами. В подальшому це стало однією з основних причин її падіння, на що вказав В. Винниченко [179, с. 328].

Реакцію німців та австрійців також було легко передбачити. Як згадує граф О. Чернін, ще на початку квітня він повідомляв послу Австрії в Україні Форгачу, що не буде мати нічого проти, якщо цей цілком ізольований уряд буде змінено [422, с. 187]. Про аналогічні настрої в Берліні повідомляє і генерал Е. Людендорф, який наголошував на необхідності пошуку більш достойних претендентів на владу в Україні [286, с. 636].

Отже, на середину квітня 1918 р. політичне майбутнє Центральної Ради було остаточно вирішено і не лише окупантами, а й розкладом політичних сил в країні та власною політикою українських соціалістів. Розв'язка настала 29 квітня, коли віддані П. Скоропадському підрозділи з допомогою німецьких військ здійснили державний переворот та повалили владу Центральної Ради.

Спогади сучасників також відзначили активізацію зовнішньодипломатичних зусиль керівництва УНР у цей період, про що свідчать мемуари М. Галагана. Після наполегливих умовлянь М. Грушевського у квітні 1918 р. той погодився в якості дипломатичного представника УНР виїхати в Бухарест. Перед М. Галаганом стояв ряд завдань: провести переговори щодо визнання румунським урядом УНР; вирішити питання про повернення Україні військового майна колишнього

Румунського фронту; протестувати проти насильницького приєднання Бухарестом Бессарабії, в якій проживало чимало українців (Акерманський та Ізмаїльський повіти). Щодо останнього питання, то під час зустрічі з Галаганом, прем'єр-міністр Румунії Маргільоман заявив, що й у деяких районах Херсонщини румуни чи молдовани теж становлять більшість населення [191, с. 369]. Компромісу досягти не вдалося, і дипломатична місія М. Галагана завершилася нічим. Як він сам відзначив у спогадах, при тій «українській дійсності» важко було сподіватися на якісь успіхи [191, с. 371]. Галаган виїхав у Київ для офіційного звітування перед урядом УНР, але в дорозі він дізнається про гетьманський переворот. Як соціал-демократ, мемуарист підпорядкувався партійній дисципліні та відмовився від дипломатичної посади. До зовнішньополітичної діяльності він повернеться вже за часів Директорії.

Причини поразки українських соціалістів і падіння УНР 29–30 квітня 1918 р. сучасники бачили по-різному. Найчастіше автори мемуарів із цього приводу називають дві основні причини: розчарованість більшості населення в Центральній Раді та прагнення сильної влади [499, с. 24-26]. Особливу увагу цьому питанню приділяє П. Скоропадський, який у своїх мемуарах критикує практично всі заходи УНР 1918 р., особливо її стосунки з німцями [369, с. 125]. Близькі до позицій гетьмана були й погляди інших сучасників – опонентів Центральної Ради. Зокрема генерал А. Денікін у своїх спогадах зазначає, що напівбільшовицькі гасла українського уряду викликали анархію на селі та відповідно послабили Центральну Раду [214, с. 51].

Погляди, близькі до бачення ситуації П. Скоропадським, висловлюють у своїх мемуарах і його прихильники: М. Могилянський [311, с. 89], Д. Дорошенко [225, с. 234], Є. Чикаленко [424, с. 40-41], Д. Донцов [218, с. 34-35] та інші. Вони звинувачують УНР у прорахунках в аграрній сфері; у стосунках з різними соціальними верствами, передусім селянами, поміщиками та буржуазією. Одним із найпоширеніших недоліків влади

соціалістів є звинувачення в повній безпорадності владних структур. Це, на їх думку, стало основною причиною прагнення українців до реальної, сильної влади.

Як не дивно, але близькою до прихильників Гетьманату виявилася і критика діяльності Центральної Ради П. Христюком та В. Винниченком. Перший звинуватив УНР у неспроможності розв'язати соціально-економічні питання, створити адміністративний апарат та боєздатне військо [409, с. 133]. В. Винниченко не менш жорстко ніж його ідейні вороги критикував уряд за кризу у внутрішній політиці, за нездатність Ради вирішити найнагальніші потреби українського суспільства, передусім селян [179, с. 313-314]. На його думку, влада у тому форматі, в якому вона існувала в березні – квітні, була приречена.

Отже, навіть прихильники Центральної Ради у своїх мемуарах не змогли достатньо виправдати падіння цього режиму. Більшість із них лише обмежилися звинуваченням у втручання німецького командування в внутрішні справи, його реакційність та консерватизм.

Проаналізувавши мемуарну літературу, присвячену падінню влади УНР у квітні 1918 р., можемо визначити, що головним винуватцем такої розв'язки була сама Центральна Рада, яка не змогла консолідувати навколо себе все суспільство і створити життєздатні інституції державного управління.

Аналіз історико-мемуарної літератури, присвяченої періоду діяльності в Україні Центральної Ради, дозволяє зробити ряд висновків. Так, аналізуючи період виникнення цієї структури, бачимо, що практично всі мемуаристи відзначають високий рівень піднесення національної ідеї в населення України, передусім у селян та військових. Дуже часто їх прагнення національного самовизначення випереджали заходи Центральної Ради. Радикалізм простого народу часто змушував українських політиків не керувати процесами, а підлаштовуватися під них. Однак у цей період більшість політиків продовжують працювати з єдиною метою – досягнення

української національної державності в тій чи іншій формі. Національно-демократичний табір виступає єдиним фронтом, що дозволяє йому досягнути не лише визнання в Україні, а й досягнути статусу офіційного лідера національних сил.

Другий період, як засвідчують мемуари, вже не є таким однорідним. Увагу українським справам приділяють і політики з інших регіонів, що, звичайно, відбивається на оцінці тих чи інших подій. Найбільш неоднозначно в мемуарах зображуються II-й Універсал Центральної Ради, переговори з Тимчасовим урядом, реакція на події в Україні різних політичних сил. Саме в цей період у мемуарах спостерігаємо максимальну єдність усіх патріотичних сил, що засвідчує прагнення сучасників показати процес становлення української держави у найбільш привабливій формі.

Третій період – від III-го Універсалу до державного перевороту 29 квітня 1918 р. – є найбільш складним і неоднозначним. Про нього маємо велику кількість спогадів представників різних політичних сил: тогочасних провладних політиків, їх опонентів із числа прибічників інших політичних платформ, більшовиків, як українських, так і російських, іноземних дипломатів, які в своїх спогадах торкалися української проблематики. Така різноманітність матеріалу дозволяє максимально об'єктивно оцінити суть і значення заходів, проведених українською владою, зокрема роботу I-го Всеукраїнського з'їзду рад, IV-го Універсалу, Брестського договору та форм його реалізації тощо.

Мемуари дозволяють показати й оцінку сучасниками причин падіння УНР у квітні 1918 р., визначити, що головним винуватцем такої розв'язки була сама Центральна Рада, яка не змогла консолідувати навколо себе все суспільство і створити життєздатні інституції державного управління. Відтак, навіть спроби політиків у мемуарній літературі виправдатися за поразку звучать досить непереконливо, що підтверджує об'єктивність нашого висновку.

Отже, проаналізувавши мемуарні свідчення, можна вважати, що основну мету, поставлену в дослідженні, виконано. Вдалося не лише показати перебіг подій, а й висвітлити всі обставини суб'єктивного характеру, що супроводжували ці процеси, продемонструвати ті настрої, які панували в тогочасному суспільстві, тобто отримати інформацію, яку може надати виключно мемуарна література.

РОЗДІЛ 3.

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА П. СКОРОПАДСЬКОГО В ІСТОРИКО-МЕМУАРНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

3.1. Державний переворот. Становлення Гетьманату

Висвітлення значущих історичних подій та етапів у спогадах учасників і сучасників притаманне всім епохам та народам. Мемуарна література, як форма і вид висловлення особистого погляду на історію, в цих умовах стає не лише спробою автора поділитися з нащадками особистими знаннями та враженнями, а й засобом переконання майбутніх поколінь у власній значущості для історії, й що найголовніше – спробою дати особистісний, ціннісний аналіз тих чи інших подій та їхніх рушійних сил, якими часто виступають і самі мемуаристи.

Особливої актуальності це набуває під час висвітлення проблем, що датуються початком – першою половиною ХХ ст. Мемуари можуть нести на собі ідеологічне навантаження, викликане «потребами епохи» чи відповідності стандартним схемам та моделям. За таких обставин мемуарна література, що апріорі є проявом суб'єктивного бачення, здатна висвітлити ті невідповідності, які ми можемо побачити між документами та реальним перебігом подій.

Враховуючи вищенаведене, можемо визначити значну актуальність висвітлення досліджуваного історичного періоду саме через призму мемуарної літератури, поєднуючи та порівнюючи її інформацію з даними інших джерел. Це, на нашу думку, не лише дозволить більш якісно висвітлити історію Української революції в цілому, а й Гетьманат П. Скоропадського зокрема. Мемуарна література розкриє тогочасну свідомість та бачення ситуації представниками різних політичних сил та напрямків, союзників та опонентів, безпосередніх учасників подій, які намагаються відбілити себе, та сторонніх спостерігачів, які просто згадують

про подію, не маючи в її аналізі та якісному висвітленні особистої зацікавленості.

Дуже цікавим у вивченні мемуарної літератури, присвяченій історії Української Держави гетьмана П. Скоропадського, є порівняння праць, написаних різними авторами відразу після закінчення подій та створених уже через певний час. Мемуарист не просто висловлює свої емоції щодо минулих (іноді досить віддалених) подій, а намагається більше уваги приділити аналізу причин та наслідків того чи іншого явища, дати йому пояснення вже з висоти свого життєвого досвіду й ширшого контексту знань про минуле. Адже, наприклад, значна частина мемуаристів змогла побачити Гетьманат у комплексі всієї незавершеної Української революції 1917–1921 рр., лише фрагментом якої (хоч й важливим) була Українська Держава 1918 р.

У цілому, розглядаючи мемуарну літературу, присвячену досліджуваній темі, можемо поділити її на декілька груп, сформованих у залежності від політичних поглядів та історичної ролі авторів споминів. Враховуючи ту обставину, що Українська Держава сформувалася в досить складній зовнішньополітичній і внутрішньополітичній ситуації, увагу їй приділяли не лише ті, хто мав до її становлення і функціонування пряме, безпосереднє відношення, а й ті, хто так чи інакше змушений був враховувати її існування. Так, за вищеназваними критеріями, можемо виділити дві великі групи мемуаристів.

До першої з них належать українські політичні діячі (як прихильники, так і опоненти гетьманського режиму). Кожен із них намагається показати значущість тих чи інших подій для долі України. Критика й апологетизування часто переплітаються в їхніх споминах, адже однозначно оцінювати програму кампанію не можуть навіть її автори і провідники, передусім сам гетьман та члени його уряду. Всі вони так чи інакше змушені вказувати на причини, що спричинили фіаско гетьманського проекту Української Держави хоча б для того, щоб реабілітувати себе в очах нащадків. До представників цієї групи авторів мемуарів можемо віднести,

передусім, самого гетьмана П. Скоропадського [368; 369], Д. Дорошенка [225], В. Липинського [277], В. Зеньківського [240], М. Могилянського [311], Д. Донцова [218], Є. Чикаленка [423].

Аналогічну картину можемо побачити і в працях їх опонентів – представників українського соціалістичного руху (особливо діячів Директорії). Вони, в свою чергу, критикуючи Гетьманат, змушені були вказувати і на причини успіху перевороту 29 квітня 1918 р., і що головне – не могли уникнути позитивних результатів роботи гетьмана, особливо у сфері культури та освіти. Це спогади В. Винниченка [180], П. Христюка [413], Є. Коновальця [254], М. Ковалевського [252], М. Омеляновича-Павленка [326], Ю. Тютюнника [399], І. Феценко-Чопівського [404], В. Андрієвського [155], В. Кучабського [268], І. Мазепи [289], М. Шаповала [430], Н. Короля [255], В. Петріва [346], О. Грекова [501]; західноукраїнських політиків Л. Цегельського [414], М. Лозинського [281], К. Левицького [273] та багатьох інших.

Другою великою групою мемуаристів можна назвати осіб, які напяму не були задіяні в Українській революції, однак впливали на її перебіг. Це, в першу чергу, більшовицькі лідери, представники російського білогвардійського руху та німецького військового командування, значущість якого в період Гетьманату була дуже високою. Всі вони розглядали Українську Державу та її інститути виключно через призму власних потреб та інтересів. При цьому ставлення до гетьманського уряду в них були кардинально протилежні: від прихильного (німці) до категорично-ворожого (більшовики). Однак, незважаючи на такі обставини, часто мемуари цієї групи є більш об'єктивними у висвітленні історії Гетьманату. Лише праці переможців – більшовиків – випадають із цієї моделі: В. Аверін [445], О. Альошин [449; 450], Г. Калита [564], М. Майоров [292], у першу чергу, через їх подальше редагування у відповідності до загальнодержавної ідеологічної лінії. До цієї другої когорти мемуаристів можемо віднести прихильників білогвардійського табору А. Денікіна [214], В. Гурка [203],

М. М'якотіна [314], П. Краснова [261], Г. Ліхтенберзького [280] та ін. А також спогади німецького генерала Е. Людендорфа [286], австрійського міністра закордонних справ О. Черніна [422], фінського посла Г. Гумеруса [202] та ін.

У цілому мемуарна література щодо проблем Української Держави гетьмана П. Скоропадського є достатньо інформативною та розкриває більшість аспектів, що викликають зацікавленість в істориків. Це і проблеми становлення Гетьманату, і його внутрішня політика, і що головне – питання стосунків з іноземними державами, або силами, що презентували себе окремо від Української Держави: країнами Четверного союзу, передусім Німеччиною та Австро-Угорщиною; більшовицьким урядом Росії; країнами Антанти; російськими монархічно-консервативними силами: Білою армією, Військом Донським тощо. Звичайно, рівень інформативності тих чи інших мемуарів є різним, однак вони якісно дозволяють розкрити досить об'єктивну картину подій і суспільних настроїв в Україні у 1918 р.

Першою проблемою, що відразу виникає у ході аналізу будь-якого етапу державного будівництва, є питання закономірності чи випадковості його виникнення. Період Гетьманату в цьому не є винятком. Адже гетьманська Українська Держава виникла не за обставин вакууму влади, як це було з Центральною Радою в березні 1917 р., а на основі діючої державно-політичної структури – УНР, яка, незважаючи на власну недосконалість, мала і діючий уряд, і міжнародне визнання. Через це питання рушійних сил гетьманського перевороту, його перебіг та причини перемоги викликали зацікавленість і, отже, потребу висвітлення у більшості мемуаристів. Більше того, сам феномен перевороту, на відміну від еволюційних політичних змін, завжди викликає інтерес у людини, навіть тієї, яка до цього особливої уваги політиці не приділяла.

Потрібно зазначити, що революція 1917 р. вивела на політичну арену Російської імперії в цілому, й України зокрема, ряд соціальних верств, які до цього власної активності не проявляли. Найбільш потужною з них стало

заможне селянство, або куркульство. Саме цей прошарок, вихований на козацьких старожитностях та традиціях, мав усі можливості для проведення власної політики. Більше того, українські землеробські традиції, посилені Столипінською реформою, зумовили інтерес селянства до політики. Спроби соціалізувати село, здійснені в свій час Центральною Радою, лише посилили опозицію більшості селян до неї. Про це в своїх мемуарах згадують більшість сучасників – прихильників Гетьманату, зокрема Д. Дорошенко, який соціальною базою перевороту назвав широкі кола «хліборобів» [225, с. 248] та М. Могилянський, який зазначив, що П. Скоропадський зумів згуртувати всіх «від поміщиків до дрібних земельних власників-селян» [311, с. 89]. Ще більш відкрито у своїх мемуарах називає соціальну опору Гетьманату В. Липинський. Відданий своїй теорії української еліти, він чітко відокремлює заможних селян від усіх інших, виводячи їх родовід від козацької старшини. На його думку, максимум державної незалежності Україна отримала саме за часів Гетьманату та його «хліборобського уряду» [277, с. 28]. Сам П. Скоропадський у своїх мемуарах чітко вказує, що своєю опорою він вважав селян-працівників, які прагнуть створити українську державність та виступають за дрібну земельну власність. Він мріє про Україну, цілком заповнену невеличкими, високоприбутковими, власними господарствами, при чому як у сфері хліборобства, так і виробництва супутньої аграрної продукції, зокрема цукрового буряку та ін. [368, с. 89].

Однак, незважаючи на таку одностайність істориків та мемуаристів, маємо й інші погляди щодо цього питання, починаючи від розбіжностей у трактуванні одностайності селянства (все селянство як у М. Могилянського, чи лише заможні нащадки козацької старшини у В. Липинського) і до визначення пріоритету інших верств населення. Саме поняття «заможне селянство» трактується мемуаристами по-різному. Жоден із них чітко не визначає, скільки землі повинен мати «заможній» селянин, чи яким іншим критерієм це визначити. Найчастіше за цей критерій береться наявність власного земельного маєтку, однак об'єктивно це не може бути чітким

показником. Звідси й бажання різних авторів по-різному показати соціально-майновий склад тих, хто виступив проти уряду УНР. Прихильники Гетьманату включають сюди і поміщиків (за критерієм вони підходять, бо мають власну ділянку землі), і селян, які отримали ділянки внаслідок змін, викликаних революцією 1917 р., у тому числі й ленінським «Декретом про землю». Натомість опоненти намагаються чітко виокремити з цієї соціальної бази поміщиків і сільську буржуазію, наголошуючи на їх першочерговій зацікавленості у падінні соціалістичного уряду. Так, П. Христюк змушений був пояснювати це тим, що лише поміщики і буржуазія були зацікавлені у відміні реформ Центральної Ради. Незаможні селяни, на його думку, залишалися відданими соціалістичним реформам УНР, про що свідчила резолюція Другого всеукраїнського селянського з'їзду [413, с. 15].

Однак не лише заможне селянство надало підтримку П. Скоропадському в час його приходу до влади. Це у своїх мемуарах чітко вказують його опоненти. Зрозуміло, що прибічники гетьмана не були зацікавлені у висвітленні соціального протистояння в Українській державі, наголошуючи на «підтримці всіма землевласниками». У той же час супротивники навпаки прагнули скоротити соціальну опору до мінімуму. Таким мінімумом були ті верстви, які втратили найбільше і ще могли втратити від реформ соціалістів: буржуазія та великі землевласники. Саме вони, на думку більшості сучасників, і склали ту реальну опору Гетьманату, використовуючи при цьому селян як прикриття [180, с. 34; 413, с. 3]. І така думка була близькою різним ворогам нової влади – від ультраправих монархістів Білого руху до більшовиків. Так, прихильник «Білої ідеї» О. Лукомський назвав основною силою, що організувала контрреволюційний переворот у Києві в квітні 1918 р., поміщиків і велику сільську буржуазію. Інші верстви, на його думку, активності в цьому не проявили, більше того не були в ньому зацікавлені: міська буржуазія прагнула відновити імперію, тому взагалі не брала активної участі в українській політиці, а селяни не мали для цього можливостей [284, с. 200]. Відданий ідеям класової боротьби і союзу

пролетаріату та трудового селянства, більшовик М. Майоров констатує, що прибічники Гетьманату спиралися переважно на поміщиків та капіталістів, а також заможне селянство (куркулів). Більшість селянства і весь пролетаріат залишилися в стороні від державного перевороту [292, с. 80-81]. Концепцію щодо пріоритету саме поміщиків в організації державного перевороту підтримує і один із керівників прогетьманської партії демократів-хліборобів С. Шемет. Описуючи у своїх спогадах перебіг Хліборобського конгресу, він зазначає, що серед делегатів відбувся розкол, і більшість його однопартійців залишили засідання [434, с. 112-113]. Отже, саме голосування щодо обрання гетьмана проводили не селяни-хлібороби, а представники іншої політичної групи, представленої на конгресі – «Союзу земельних власників», що складався з поміщиків, великої сільської буржуазії та багатоземельних селян, які використовували найману працю. Відтак, більшість супротивників П. Скоропадського вважали, що переворот організували саме ті сили, які найбільше матеріально втратили під час реформ і, відповідно, прагнули реваншу.

Однак у мемуарах часто згадується ще одна верства, що взяла безпосередню участь у перевороті та довгий час залишалася найбільш надійною опорою режиму, – колишні офіцери імператорської армії. Саме цей прошарок населення, що зріс внаслідок Першої світової війни, опинився на перехресті революційного протистояння.

Питанню ролі офіцерів у перевороті 29 квітня 1918 р. приділяють увагу більшість мемуаристів. Особливо його висвітлюють суперники гетьмана, яким окрім соціальної опори перевороту необхідно було показати його рушійну силу і безпосередніх виконавців. Досить цікаво висвітлює цей аспект один із офіцерів Січових стрільців В. Кучабський. Будучи учасником опору заколотників, він наголошує, що саме російські офіцери здійснювали захоплення адміністративних будівель та разом із німцями розігнали Центральну Раду. Більше того, саме офіцери-добровольці почали становити загрозу для Центральної Ради ще 27 квітня після розпуску німцями

«синьожупанників». Офіцери-гетьманці провокували, на його думку, Січових стрільців, а в ніч із 29 на 30 квітня між ними відбулося ряд збройних сутичок, що, в свою чергу, призвело до активізації дій німецьких військ та ізоляції у Луцьких казармах всього корпусу Січовиків [268, с. 89-95].

Про значущість для майбутнього перевороту офіцерів пише у своїх спогадах і П. Скоропадський. Так, він зазначає, що офіцерські загони почали ним формуватися ще на початку квітня, і саме офіцерам він довіряв план підготовки майбутнього перевороту [368, с. 93]. Вони і склали ту ударну силу, яка зуміла зайняти більшість стратегічних об'єктів у місті та не допустила втручання в перебіг подій кайзерівських військ.

Однак не все офіцерство Києва підтримало майбутнього гетьмана. Більшість вищих чинів, у тому числі генерал А. Драгоміров, відмовилися підтримати П. Скоропадського, в першу чергу, через його пронимецьку орієнтацію. І хоч більшість із них під час перевороту зберігали нейтралітет, однак розкол серед цієї верстви теж був очевидним. Надавши допомогу П. Скоропадському в перші місяці, офіцери поступово розчарувалися в ньому та почали від'їжджати на Дон, де в той час діяла Добровольча армія генерала А. Денікіна. Цей епізод також знайшов відображення в мемуарній літературі, особливо у працях білогвардійців. Не приховує цей факт у своїх мемуарах і сам П. Скоропадський, з жалістю повідомляючи про від'їзд А. Драгомірова до А. Денікіна [369, с. 141].

Досліджуючи питання соціальної бази Гетьманату в мемуарній літературі, слід звернути увагу на досить вагомий аспект участі в перевороті інтелігенції та пролетаріату. І якщо про першу маємо поодинокі звістки, зокрема у В. Липинського, то про роль київського пролетаріату згадок немає взагалі. Навряд чи це випадковість. Ймовірніше всього внутрішня боротьба між українськими силами повністю залишилася поза увагою найчисельнішої групи населення Києва. Цьому є об'єктивні причини. Більшість політично активних елементів, як серед інтелігенції, так і серед пролетаріату зазнало переслідувань на початку 1918 р. (січневе «Арсенальське» повстання у Києві

та репресії більшовицьких загонів М. Муравйова у лютому). Відтак представники названих соціальних прошарків не мали зацікавленості ні в збереженні соціалістичної Центральної Ради, ані в приході до влади консервативно налаштованих прибічників Гетьманату.

Проаналізувавши всі вищенаведені факти, спробуємо визначити відносну чисельність організаторів перевороту. Мемуарна література досить чітко дає відповідь на це питання. Прибічники заколоту, зокрема М. Могилянський, Д. Дорошенко та сам П. Скоропадський неодноразово наголошують на підтримці з боку широких кіл селян-трудівників, а також більшості інших верств, передусім заможних: поміщиків та буржуазії. Однак мемуари як опонентів, так і особисто незацікавлених осіб свідчать про зворотне. Особливо це стосується питання представництва селян на Хліборобському конгресі. Як вже зазначалося вище, сам конгрес складався з представників двох політичних сил: хліборобів-демократів, які представляли інтереси середнього та заможного селянства, і «Союзу земельних власників». Саме останній після розколу провів процедуру обрання П. Скоропадського гетьманом. Таким чином соціальна база нової влади різко зменшилася, оскільки більшість мемуаристів вказують на чітку соціальну основу членів Союзу. Так, А. Денікін зазначає в своїх спогадах, що до цієї організації входили виключно великі землевласники, тобто поміщики і представники сільської буржуазії [211, с. 140]. Відкидав ідею підтримки гетьмана селянами-трудівниками і відомий лідер селянських повстанських мас Н. Махно. Презентуючи себе як відкритого противника Гетьманату і як вождя селян, він вказує, що П. Скоропадського обрала буржуазія [303, с.123]. Відданий своїм соціалістичним поглядам, В. Винниченко ще більш чітко назвав групи прихильників гетьмана на Хліборобському конгресі – поміщики, фабриканти, куркулі та «сільські павуки» [180, с. 17]. Дотримувався аналогічної думки і Н. Король, який зазначив, що гетьмана обрали поміщики і кілька десятків заможних селян [255, с. 18]. Однак, посилаючись на ці мемуари, не будемо забувати, що їх автори або втратили

владу внаслідок перевороту, або відкрито воювали з гетьманом, і тому момент суб'єктивізму щодо цього питання в їх роботах дуже високий.

Не більш об'єктивною, на нашу думку, згадкою, що показує рівень підтримки населенням нової влади є мемуари І. Фещенко-Чопівського. Автор вказує, що на урочистий молебень на Софіївській площі з нагоди обрання П. Скоропадського гетьманом зібралось небагато людей [404, с. 144]. Ця інформація лише показує низький рівень активності жителів Києва в політичній боротьбі між українськими політичними силами. Той факт, що П. Скоропадський не мав підтримки серед пролетаріату й інтелігенції вже наводився. Селяни ж із навколишніх сіл також навряд чи приїхали у великій кількості, а депутатів, які безпосередньо обирали гетьмана, було лише декілька десятків. Офіцери, які підтримували П. Скоропадського під час перевороту теж не змогли б скласти велику групу присутніх, адже більшість із них виступили на стороні гетьмана не через прихильність до нього, а через негативне ставлення до Центральної Ради. Звідси й пояснення факту нечисельності присутніх на молебні. Однак саме цей факт підводить до наступного питання: якщо кількість прибічників нової влади в Києві була досить обмеженою, то які сили все ж таки сприяли успіху перевороту?

Саме це питання аналізується мемуаристами якнайширше. Автори найчастіше називають дві основні причини: розчарованість більшості населення в Центральній Раді та прагнення влади «сильної руки» й німецький вплив. На першому аспекті акцентують свою увагу більшість прибічників перевороту, в тому числі П. Скоропадський. Гетьман у своїх мемуарах критикує практично всі заходи, здійснені соціалістами у 1917-1918 рр. [368, с. 76-77]. І заперечити ці спостереження з врахуванням історичних фактів не можемо. Близькі до позицій гетьмана були і погляди інших сучасників – ворогів Центральної Ради. Так, білогвардійський генерал А. Денікін у своїх спогадах зазначає, що напівбільшовицькі гасла українського уряду викликали анархію в селі [211, с. 138]. Близьку до цього

думку висловлював і австрійський міністр закордонних справ граф О. Чернін [422, с. 271].

Зрозуміло, що всі прихильники Гетьманату у своїх мемуарах підтримують позицію, близьку до П. Скоропадського. Так, М. Могилянський [6, с. 87-88], Д. Дорошенко [225, с. 253-254], Р. Суслік [386, с. 9-10] та інші звинувачують Центральну Раду в прорахунках в аграрній сфері, у галузі культури, у стосунках з різними соціальними верствами, передусім селянами, поміщиками та буржуазією. Але одним із найпоширеніших є звинувачення у втраті контролю над ситуацією, повній безпорадності владних структур. Це, на їх думку, і стало основною причиною прагнення українців до реальної, сильної влади, що міг створити гетьманський режим.

Важливим постає питання щодо участі та зацікавленості німецької сторони у зміні влади в Україні. Сама її присутність відповідно до умов Брестського миру 1918 р., а також та роль, яку відіграли німецькі війська у відновленні влади Центральної Ради над Україною у березні 1918 р., перетворила військову допомогу у фактор головної політичної сили. Уникнути врахування інтересів німецької сторони не могли ні правлячі сили, ні опоненти. Через це позиція німецької адміністрації, безпосередньо діяльність кайзерівських військ під час перевороту знайшли своє відображення у більшості мемуарів. Загалом слід сказати, що прибічники гетьмана у своїх спогадах намагаються максимально зменшити значущість німецького фактору в подіях 29-30 квітня 1918 р., а їх опоненти – навпаки, наголошуючи на його пріоритетності. Більше того, ними взагалі піднімається питання про німецький характер перевороту, в якому українці мали лише виконувати функцію легітимної ширми, а все інше вирішувалося у німецькому штабі.

Спробуємо проаналізувати фактор німецького впливу на переворот за мемуарами сучасників тих подій. Так, П. Скоропадський намагається максимально віддалитися від підтримки німців. У «Споминах» гетьман чітко

вказує на власну занепокоєність поширенням німецького впливу і німецької влади, вважаючи їх загрозою для самого існування України [368, с. 87]. Однак і П. Скоропадський не приховує фактів переговорів із німцями, зокрема з генералом В. Греннером, в ході яких німці підштовхували майбутнього гетьмана до зміни влади [368, с. 100-101]. Задля власного виправдання П. Скоропадський повідомляє, що формувати загони з офіцерів та гуртувати навколо себе прибічників він почав ще до розмови з Греннером. Діяльність німців під час перевороту П. Скоропадський характеризує як нейтральну, однак нейтральну на його користь. Сам процес захоплення ключових будівель у Києві, за його словами, здійснювали офіцерські загони, а не німецькі війська. Також гетьман заперечує наявність тиску німців на делегатів Хліборобського конгресу, хоч і вказує, що скрізь стояли військові «наші караули». Чи були вони з українців, чи з німців П. Скоропадський не уточнює [368, с. 108]. Гетьман наголошує і на неучасті кайзерівських військ у блокуванні казарм Січових стрільців та розпуску Центральної Ради.

Однак, якщо вірити щоденнику прихильника Гетьманату Д. Донцову, сам Павло Петрович Скоропадський йому якось сказав: «Ясно, що якщо німці схочуть, щоб я був гетьманом, то буду. Як ні, – то ні» [218, с. 46].

Цей вислів знаходить своє підтвердження в документах німецького окупаційного командування в Україні. Так, за декілька днів до перевороту – 26 квітня 1918 р. імператор Німеччини Вільгельм II телеграфував головнокомандувачу німецькими військами в Україні генерал-фельдмаршалу Г. Ейхгорну. Він заявив, що погоджується на обрання гетьманом П. Скоропадського, за умови, що той беззаперечно буде виконувати «наші поради» [118, с. 41]. 4 травня у телефонограмі штаба Г. Ейхгорна відзначалося, що П. Скоропадський повністю перебуває під впливом німецького командування. І його подальша влада в Україні залежить саме від цього «впливу» [118, с. 61-63]. 29 серпня німецький посол у Києві, барон Мумм писав у Берлін, що затверджений 23 серпня для гетьмана титул «ясновельможний», бажано пожалувати П. Скоропадському особисто

кайзером Вільгельмом, коли гетьман буде у нього з візитом [118, с. 135]. Навіть в умовах поразки у війні Берлін продовжує робити ставку на П. Скоропадського, який за словами представника німецького посольства у Києві, графа Берхема – є «чесним та відданим другом» Німеччини [118, с. 185].

У свою чергу, П. Скоропадський у тій частині спогадів, що були написані відразу після цих подій у 1919 р., з теплим почуттям згадує начальника штабу німецьких військ в Україні генерала В. Гренера. Павло Петрович, який зустрівся з В. Гренером 24 квітня 1918 р. напередодні перевороту, називає його «щирим і добрим німцем», «без бажання безсовісно експлуатувати наше скрутне становище і урвати все, що здумається» [368, с. 100-102]. Однак міністр закордонних справ гетьманського уряду Д. Дорошенко у спогадах змушений був відзначити, що генерал В. Гренер ставився до українських політичних діячів із ледь прихованим презирством, а радник посольства граф Берхем своєю поведінкою доходив до нахабства [225, с. 265-266].

Навряд чи П. Скоропадський не розумів реальних завдань німецької адміністрації в Україні. Однак у мемуарах він відзначає, що це був «щасливий збіг обставин для України...німецька армія оборонила край від зовнішніх і внутрішніх руїнницьких сил за дуже дешево, порівнюючи, ціну: експорт кількох десятків мільйонів пудів хліба» [368, с. 99]. Сам гетьманський переворот він вважає порятунком для України – «коли б не було мого виступу німці, кілька тижнів пізніше, завели б на Україні звичайне генерал-губернаторство» [368, с. 112]. Іншої думки був видатний учений, перший президент створеної за Гетьманату Української академії наук В. Вернадський: «Враження від української влади знову попереднє – безсилля та бездарність...грають сумну роль маріонеток, які привели до своєї країни іноземців-поневолювачів» [176, с. 65].

Заради історичної справедливості слід відзначити, що не П. Скоропадський, а саме лідери УНР уклали угоди з Четверним союзом та

«запрошували» на територію України австро-німецькі війська. Зазначимо, що лідер опозиційного до Гетьманату Українського національного союзу В. Винниченко погоджувався, щоб при владі й надалі залишався П. Скоропадський, за умови передачі частини міністерських посад соціалістам. З цього приводу 14-15 жовтня 1918 р. В. Винниченко зустрічався з німецьким генеральним консулом Тіллем, а 21 жовтня – з Берхемом [118, с. 141-142]. Однак домовитися зі всіх питань (скликання предпарламенту – Національного конгресу та ін.) не вдалося. Відтак опозиція продовжила підготовку повстання проти гетьманської влади.

На відміну від П. Скоропадського, інакше описують роль німців опоненти гетьмана як з боку українських соціалістів, так і їх ідейних ворогів – більшовиків та білогвардійців. Більшість із них відкрито наголошують, що переворот – задумка Берліна, а голосування на Хліборобському конгресі – «спектакль», а сама особа гетьмана – лише спроба легітимного прикриття відкритої німецької окупації країни [413, с. 8]. Так, В. Винниченко відкрито називає П. Скоропадського «німецьким гетьманом» [180, с. 29]. Аналогічно гетьмана характеризували й радянські мемуаристи, зокрема керівник більшовицького підпілля в Києві М. Майоров [292, с. 80]. Можемо припустити, що таке висвітлення подій було їм на руку: одночасно пояснювати пасивність більшовицьких сил і формувати ставлення до гетьмана, як зрадника власного народу. Потрібно також зазначити, що саме таке трактування причин і перебігу перевороту 29 квітня 1918 р. було загальноприйнятим у радянській історіографії.

Про організацію перевороту саме німцями в усіх фазах (підготовці, проведення конгресу «хліборобів», безпосередньому захопленні влади) пишуть у мемуарах і діячі Білого руху. Так, герцог Г. Ліхтенбергський називає конгрес «опереткою» [280, с. 90], а всю гетьманську владу маріонетковою. Інший представник «білого табору», генерал О. Лукомський, підкреслює, що організаторами гетьманського перевороту були німецькі генерали Г. Ейхгорн та В. Греннер. Сам Хліборобський конгрес, за його

свідченнями, працював на німецькі гроші. Отримавши від окупаційної адміністрації 15 мільйонів карбованців, він відповідно приймав такі рішення, які були потрібні саме німцям [284, с. 200].

На значущості ролі кайзерівського командування у своїх спогадах наголошують й українські противники Гетьманату, при чому як політики, так і військові. Зокрема М. Галаган відкрито вказує, що «переворот зробили німці», а його організатором був генерал В. Греннер [191, с. 375]. Яскраво висвітлив у своїх мемуарах діяльність німців під час перевороту старшина Січових стрільців В. Кучабський. За його словами, саме німці роззброїли віддані Центральній Раді загони «синьожупанників». Кайзерівські солдати брали участь у збройних сутичках із січовиками та навіть втратили в цих боях 10 військових. І головне – саме німці блокували Луцькі казарми, змусивши Січових стрільців капітулювати [268, с. 92-97]. Потрібно сказати, що власне спогади В. Кучабського є на сьогодні найбільш повним описом подій 29-30 квітня 1918 р. у Києві. З них бачимо, що лише відкрите втручання «нейтральних» німців дозволило П. Скоропадському захопити владу. Без них переворот був приречений на поразку, бо сили Січових стрільців значно переважали можливості офіцерських загонів гетьмана.

Про ставлення самих німців до перевороту, крім наведених вище документів, можемо судити з мемуарів генерала Е. Людендорфа, який вказує, що в протистоянні між Центральною Радою і гетьманом німці дотримувалися нейтралітету, хоча для них більш вигідною була перемога саме останнього [286, с. 636]. Однак, як свідчать факти, цей «нейтралітет» був досить умовний, і згадки про нього побудовані не стільки на особистих враженнях представників німецького командування, скільки на потребі завуалювати власне втручання у внутрішні справи України. Цікавий факт у своїй праці наводить колишній генеральний писар Центральної Ради П. Христюк. Він вказує, що дії кайзерівського командування в Україні, пов'язані з гетьманським переворотом, викликали бурхливу та негативну реакцію німецьких соціал-демократів у рейхстазі [413, с. 8].

Розглянувши мемуарну літературу, що стосується встановлення Гетьманату П. Скоропадського, можемо зробити ряд висновків. Так, практично всі мемуаристи зазначають, що прихід гетьмана до влади був зумовлений цілим комплексом причин, із яких найголовнішими були прорахунки Центральної Ради, невдоволеність заможних прошарків її політикою і ситуацією в країні в цілому, невирішеність найбільш болючих питань як для власників, так і для працівників на землі, буржуазії та офіцерів колишньої царської армії. І прибічники, і опоненти гетьмана погоджуються з тим, що саме як великі, так і середні землевласники були зацікавлені у встановленні сильної влади, яка мала зупинити анархію в сільському господарстві та стабілізувати економіку. В цьому ж були зацікавлені й німці, які прагнули стабілізувати вивіз у Німеччину українського продовольства. Саме такий «позитивний нейтралітет» німців і дозволив гетьману провести досить успішний державний переворот, відбувшись малим кровопролиттям. Мемуаристи майже одностайно твердять про невідготовленість Центральної Ради до радикальних дій з боку опонентів, показуючи при тому, що це було викликано не стільки її слабкістю, скільки суспільними настроями. Представники влади були настільки впевнені у власній силі, що не змогли запобігти змові та заколоту, а українське суспільство у своїй більшості втомилося від соціальних експериментів, потребуючи стабільності та сильної влади, які, на їх думку, мав дати гетьман. Німці ж у цій ситуації виступили лише каталізатором процесу, спрямувавши процес подолання кризи у вигідному саме їм напрямку. Більше того, прагнучи задовольнити власні потреби, вони підштовхнули майбутнього гетьмана до більш активних дій, надавши йому матеріальну, моральну і військову допомогу. З останнім твердженням погоджуються навіть ті автори мемуарів, які намагаються знівелювати значущість зовнішніх впливів, у тому числі й сам П. Скоропадський.

Отже, незважаючи на всю багатогранність спогадів, можемо зробити досить об'єктивні висновки на її основі з історії здобуття влади гетьманом

П. Скоропадським. Саме цей історичний етап найбільш ґрунтовно висвітлено та проаналізовано в мемуарній спадщині.

3.2. Внутрішня політика П. Скоропадського у мемуарній спадщині

Існування будь-якої держави є складним явищем у процесі аналізу та дослідження. Цілий комплекс питань, проблем, пов'язаних із функціонуванням державних інститутів, діяльністю перших осіб країни, їх планів та заходів виконання, стосунки з іншими державами потребують дослідження з урахуванням усього масиву доступних джерел. Мемуарна література в цих умовах також відіграє немаловажну роль. На відміну від переломних ситуацій, як то революції, перевороти тощо, процеси становлення і розвитку держави такого зацікавлення у сучасників і особливо у сторонніх спостерігачів не викликають. Лише безпосередні учасники подій (як провідники державної політики, так і їх опоненти) прагнуть у мемуарах показати ті дрібниці, які й визначили перебіг та наслідки процесів, їх успіх чи невдачі.

Аналізуючи діяльність гетьмана П. Скоропадського на чолі держави, маємо визначити ті основні вектори заходів, що викликали найбільшу зацікавленість у сучасників, і відповідно, знайшли відображення у мемуарній літературі. Як і у будь-якому багатогранному процесі, висвітлення державного будівництва Гетьманатом сучасниками здійснювалося по-різному. Прибічники гетьмана, та й сам П. Скоропадський усіляко намагалися продемонструвати позитивні наслідки своєї роботи. У той же час їх опоненти акцентували увагу на недоліках та прорахунках, при чому як реальних, так і тих, що просто не відповідали власній політичній платформі. До останніх авторів передусім належали діячі Центральної Ради, Директорії та радянського уряду. Кожен із них шукав пояснення слабкості Гетьманату: від відкритого звинувачення його лідерів в антиукраїнських настроях та діях (зокрема, В. Винниченко, І. Мазепа та ін.) до проголошення Гетьманату

добою монархічного реваншизму (більшовики). Однак у цілому і прихильники, і опоненти змушені були визнавати ті позитивні моменти, що мали наслідки роботи гетьманського уряду.

Потрібно зазначити, що прихід П. Скоропадського до влади не був на відміну від Центральної Ради спонтанним. Якщо попередники ще з березня 1917 р. прагнули задовольнити інтереси всіх соціальних прошарків (навіть відкрито реакційних), то гетьман із самого початку мав той соціальний базис, на який він повинен був спиратися, і відповідно, вирішувати потреби саме того населення, яке привело його до влади. Передусім до них відносилися великі землевласники, буржуазія, заможне селянство та колишні імперські офіцери та чиновники, що втратили свою політичну вагу в результаті революції 1917 р. Відтак, головним завданням діяльності нової влади стало вирішення аграрного питання та організації системи державного управління, в якій могли бути задіяні старі кадри. Сам П. Скоропадський у «Спогадах» зазначає, що всю попередню структуру управління зруйновано, службовці розбіглися, і що все треба розпочинати заново [369, с. 158]. Відсутні були не лише виконавці на місцях, не було навіть осіб, які спроможні виконувати міністерські функції. Кандидати на ці посади або відмовлялися їх займати, посиляючись на партійні вимоги, або не відповідали тим критеріям, що для них визначав гетьман [369, с. 159-160]. Не менш значущим завданням для себе, як кадрового військового, П. Скоропадський вбачав у формуванні боєздатної, регулярної армії, однак ситуація з цим була ще складніша. Не можна забувати, що фактично основною силою, яка допомогла відбутися перевороту 29 квітня 1918 р., були австро-німецькі окупаційні війська. І якщо питання стосовно формування цивільних міністерств на початку ще залишалися поза увагою кайзерівського командування, то питання формування української армії завжди було під контролем.

Так, на відміну від своїх попередників із Центральної Ради П. Скоропадський чітко бачив головні напрямки своєї діяльності, які іноді називають «консервативною революцією». У першу чергу, це проявилось

саме у ході виконання програми, запропонованої гетьманом «хліборобам». Зміни в аграрній політиці мали вирішити найнагальніші проблеми тогочасного українського суспільства: забезпечення держави продовольством, і що не менш важливо – виконання зобов'язань перед союзниками з його поставки. Спробуємо розглянути, як це питання висвітлювалося мемуаристами.

Як і в попередньому випадку, загальне враження про результати гетьманських змін у селі неоднозначні: прихильники П. Скоропадського висвітлюють їх як цілком позитивні, хоч і з деякими недоліками, натомість опоненти – як цілком шкідливі для села. Так, сам гетьман вважає, що селянам у період його правління жилося краще, аніж до нього і після нього, а зумовлено це було наведенням державного порядку в країні [369, с. 184]. З цим важко не погодитися, адже не зважаючи на складності та прорахунки, державний апарат Української Держави був значно чіткішим та більш керованим, аніж у попередників із Центральної Ради. Розпуск фактично непідконтрольних уряду земельних комітетів, а також нормативне повернення всім власникам озимого врожаю 1917 р. дозволило впорядкувати вертикаль влади та припинити процеси переділу власності «знизу». Близьку до позиції П. Скоропадського ідею вмістив у своїх мемуарах і Р. Суслик, який зазначає, що піднесення українського села у 1918 р. сприяло і розвитку ярмаркової торгівлі, ремісницьких промислів, і головне – припинило відкриті грабунки на селах [386, с. 10]. Але що саме автор розуміє під «грабунками» – чи то діяння повстанських отаманів і просто кримінального елемента, чи спроби селян отримати той врожай, що вони сіяли на реквізованих поміщицьких землях, не уточнюється. Враховуючи соціальне походження Р. Суслика і його майновий стан, більш реальним видається саме друге. Відтак, принаймні для частини аграріїв – поміщиків, сільської буржуазії та заможних селян – «порядок», упроваджений гетьманською адміністрацією, дійсно мав позитивні наслідки і сприяв стабілізації стосунків на селі, порушених революційними подіями 1917 р. Цю думку підкреслює у своїх

мемуарах ще один прибічник Гетьманату В. Зеньківський. Він вказує, що гетьману вдалося здолати більшовизм на селі та повернути його до нормальних умов економічного життя [240, с. 123]. Однак діяльність із наведення порядку в селах мала і свій негативний бік, про який згадують навіть апологети Гетьманату. Як і будь-яка боротьба з революційними змінами, гетьманська реформа потребувала збройної підтримки, яку їй надали прибічники нового уряду. Поміщики, отримавши право контролю над колишніми володіннями, починають створювати каральні загони, що не лише захищали, а й карали селян за події попереднього року. Часто діяльність цих загонів втрачала будь-які правові підстави, перетворюючись на окрему силу, що переймала на себе функції державних інституцій. Так, воєначальник УНР, генерал-хорунжий М. Капустянський писав, що найшлися «безглузді, міднолобі, зажерливі люди, особливо поляки-дідичі, які почали помсту над селянством за 1917–тий рік... і почалася вакханалія» [793, с. 69].

І П. Скоропадський, і його прибічники, зокрема й Д. Дорошенко вказують, що діяльність таких «каральних експедицій» засуджувалася урядом. Сам П. Скоропадський був дуже засмученим тим безладом та свавіллям, який вони чинили. Однак відразу припинити діяльність загонів не міг, бо не мав достатньо сил [225, с. 327]. При цьому кожен із авторів намагається підкреслити той факт, що діяльність загонів була несистемною, поодинокую. В цілому ж більшість поміщиків не порушували правопорядку, обмежуючись лише законними діями. Отже, гетьман і його прибічники намагалися захистити не лише власну репутацію, а й імідж представників того соціального прошарку, який привів їх до влади.

Іншим недоліком, якого не можуть уникнути у своїх спогадах прихильники Гетьманату, були надмірні апетити поміщиків, які не лише прагнули відновити свої позиції у селі, а й отримати від селян відшкодування за заподіяні збитки. При цьому ці суми часто були штучно завищені, на що вказує сам П. Скоропадський [369, с. 183]. Таку інформацію наводить і А. Денікін, посилаючись на дані Є. Трубецького, який зазначав, що сума

поміщицьких контрибуцій за пограбоване селянами майно була завищеною в три рази [214, с. 55].

Потрібно зазначити, що, вказуючи на такі недоліки реформ, апологети Української Держави у своїх мемуарах намагаються показати і заходи, спрямовані на їх подолання [182]. Так, П. Скоропадський, не вдаючись у подробиці, повідомляє, що завдяки діяльності уряду зловживання в селі врешті-решт подолано [369, с. 184]. Більш детально успіхи уряду висвітлюють інші представники провладного крила. Наприклад, М. Могилянський зазначає, що він, будучи заступником генерального секретаря гетьманського уряду, склав доповідну записку щодо недопустимості зловживань у селі, яку розглянуто, однак про реальні наслідки він не повідомляє [311, с. 98].

Успіхи в подоланні кризи у селі розкриває також і Д. Дорошенко, зазначивши, що діяльність каральних загонів припинено та незаконні контрибуції скасовано [225, с. 327]. І П. Скоропадський, і Д. Дорошенко називають термін, протягом якого відбулося встановлення порядку, – три тижні. Після цього наче ніяких антизаконних дій поміщиками не проводилося, і вище державне керівництво повноцінно виконало свої функції. Ще більше прагне відокремити репресії на селі від гетьманського уряду В. Зеньківський. Він взагалі вважає, що каральні заходи здійснювали не поміщицькі загони, а австро-німецькі окупаційні війська. Отже, порозуміння в українському суспільстві, принаймні серед його еліти встановлено [240, с. 124].

У цілому ж, проаналізувавши мемуари прибічників гетьмана, бачимо досить чітку картину, яку вони прагнуть нам передати. Так, завдяки реформам і заходам із подолання кризових явищ, ситуацію на селі вдалося стабілізувати протягом місяця, а сам П. Скоропадський і його уряд під час реформ прагнули задовольнити інтереси всіх хліборобів. Відтак діяльність уряду загалом була ефективною і корисною для села.

Однак, маємо зазначити, що рівень об'єктивності цих спогадів є досить низьким, адже вони стосуються найнеприємніших моментів правління П. Скоропадського – діяльності каральних загонів і безвладдя на селах. Отже, для «відбілення» власних прорахунків вони змушені завуальювати деякі очевидні факти, їх применшувати чи навіть перекласти відповідальність на інших.

Більш об'єктивною, на нашу думку, є інформація, наведена противниками уряду. Їх ставлення до аграрних реформ було однозначно негативне, в першу чергу, через те, що нові зміни практично знищили всі досягнення попереднього періоду [433]. Відновлення приватної власності на землю, можливість стягнення компенсацій із селян поміщиками – все це створило ґрунт для критики [413, с. 14]. Гетьмана звинувачували у різних злочинах, у тому числі й руйнуванні «селянських інстинктів», що стало ледь не головним завоюванням революції [252, с. 42].

Однак найбільшу увагу опонентів гетьманської політики викликала діяльність вищезгадуваних каральних загонів. Їм приділяють увагу в своїх мемуарах практично всі сучасники. Цей факт якнайяскравіше свідчить про поширеність подібних явищ і заперечує твердження апологетів Гетьманату про їх одиничний характер.

Про багаточисельність таких каральних експедицій чітко пише М. Галаган, який зазначає, що загони склалися переважно з російських офіцерів, а їх чисельність в Україні була досить значною. Важливою є також згадка про те, що ці офіцерські загони роз'їжджали всією Україною, а не діяли в маєтках певних поміщиків [191, с. 378]. Це твердження остаточно руйнує версію, запропоновану консервативними мемуаристами, про те, що діяльність каральних загонів відбувалася лише, як поодинокі явище, створене несвідомими і жадібними поміщиками. Потрібно зауважити, що автори мемуарів вказують різні регіони, де відбувалися незаконні репресії проти селян – Звенигородщина (Ю. Тютюнник) [399, с. 76-82], Харківщина (М. Дорошенко) [226, С. 178] та ін. Про взаємну жорстокість як гетьманських

загонів, так і селян, які не бажали миритися з реквізиціями, на прикладі Овруцького повіту Волині розповідав у спогадах і майбутній митрополит Євлогій [307, с. 289-290].

Заперечують критики і непричетність гетьманського уряду до названих репресій. Так, В. Винниченко у «Відродженні нації» наголошує, що дуже часто на допомогу цим каральним загонам приходили т.зв. «карні сотні», створені в кожному з повітів гетьманським урядом. Цим, на думку автора, уряд П. Скоропадського надавав підтримку поміщикам проти селян, захищаючи тих, хто привів його до влади [180, с. 48-49]. У своїх спогадах Н. Махно розповідав про знуцання гетьманської державної варти над селянами Гуляйполя. Щоправда на інших сторінках він відверто пише про жорстокість і самих повстанців [303, с. 200-202]. Інші мемуаристи, зокрема М. Ковалевський, взагалі не бачить жодної різниці між тими каральними загонами, які формувалися поміщиками, і тими, які утворювала гетьманська адміністрація [252, с. 488]. І прями підстави для цього були. Зокрема формування особового складу цих «карних сотень», як згадує М. Дорошенко, повністю відбувалося з особистої охорони гетьмана (тих самих російських офіцерів), яка отримувала за свою роботу заробітну платню [226, с. 16]. Це твердження також співпадає зі згадками консервативних мемуаристів, однак вони категорично заперечували участь цих сотень у каральних заходах, вважаючи їх інструментами боротьби проти самовладдя поміщиків. Потрібно сказати, що навіть один із прибічників гетьмана, а пізніше його опонент, член партії хліборобів-демократів, що брала участь у перевороті 29 квітня 1918 р., В. Андрієвський повністю покладає відповідальність за терор в селах на уряд П. Скоропадського [155, с. 22].

Тож, враховуючи такі протилежні думки, ми більше схилиємося до об'єктивності тверджень опонентів Гетьманату, адже уявити, що офіцери з оточення гетьмана будуть щиро захищати інтереси селян від офіцерів, рекрутованих поміщиками, досить складно. Отже, причетність гетьманських загонів до репресій не залежно від того, чи прагнув цього сам гетьман, чи

вони діяли на власний розсуд, не викликає сумнівів. І як наслідок – поширення селянсько-повстанського руху в Україні. Про це згадували представники різних політичних таборів [445; 450; 541; 564; 581].

Однак, висвітлюючи історію держави, а не лише праці мемуаристів, необхідно знайти ту об'єктивну істину, яка не буде суперечити не лише обидвом течіям мемуаристів, а й реальним подіям. Так, твердження про причетність гетьманських загонів до репресій фактично не має підтвердження в офіційних документах. Більше того, в жодному з наказів гетьман не санкціонує можливість створення каральних загонів поміщиками. Отже, правових підстав у звинуваченні його в репресіях немає. Однак маємо згадати і ту обставину, що в жодному документі П. Скоропадський і не забороняє їх створювати, що йде в розріз з його концепцією цілісності державної влади, державного апарату та силових структур. Виходить, що гетьман просто відсторонився від цього процесу, по суті не стимулюючи, але й не заважаючи здійсненню репресій. Тож, якщо і можна довести його особисту непричетність до таких дій, то зняти з нього відповідальність за беззаконня, що творилися в країні, також не можна.

Не менш сумнівним є й твердження мемуаристів про подолання хвилі незаконних репресій за 3 тижні, адже діяльність «карних сотень» як органів державної варті продовжувалася практично до самого падіння Гетьманату. Отже, найімовірніше репресії тривали й надалі, хоча й в меншому масштабі. Так само сумнівними є й твердження про виключно офіцерський склад каральних загонів. Враховуючи ту обставину, що значна кількість офіцерів була більш схильна до російського Білого руху, а не до українських політичних «експериментів», то їх чисельність в Україні навряд чи була достатньою для формування розгалуженої системи каральних загонів, як державних, так і приватних, поміщицьких. Так само важко погодитися з твердженням М. Дорошенка про використання в каральних операціях особистої варті П. Скоропадського, адже вона передусім мала виконувати свою пряму функцію – захист особи правителя Української Держави. Відтак,

наймовірніше до складу загонів входили і представники інших соціальних прошарків. За аналогією з іншими контрреволюційними рухами, можемо припустити, що до таких загонів входили і представники «золотої молоді» – діти та близькі родичі тих самих поміщиків, і відкрито кримінальні елементи, для яких це був найлегший і головне – відкрито не заборонений шлях збагачення. В цьому випадку ми бачимо, що відповідальність гетьманського уряду зменшується. Актуальним лишається лише звинувачення у бездіяльності. Однак і бездіяльність також має частковий ґрунт для виправдання, оскільки ряд мемуаристів засвідчують, що поміщики часто залучали до «наведення порядку» (реально – каральних дій) й іноземні підрозділи, передусім німецькі [240, с. 124]. Саме окупаційні війська, які не менше за поміщиків були зацікавлені у відновленні порядку та постачанні продовольства в Німеччину, могли на прохання великих землевласників і навіть із власної ініціативи всіма доступними методами придушувати «анархію». При цьому вибір засобів у них був необмежений. І, звичайно, ні гетьман, ні його загони «державної варти» не могли в такому випадку протидіяти австро-німецьким підрозділам, не бажаючи відкритого конфлікту з окупаційною владою.

Бездіяльність Гетьманату щодо остаточного припинення каральних акцій на селі, в якій її звинувачують опозиціонери-мемуаристи, мала й інші підстави. Окрім відсутності реальних сил, що могли б протидіяти каральним загонам, існували також політичні причини. Так, П. Скоропадський і його міністри реально розуміли, що поміщики є їх надійною соціальною опорою, і тому вступати з ними у відкритий конфлікт неприпустимо. Більше того, основними об'єктами репресій, хоч і незаконних, передусім були революційно налаштовані селяни, члени опозиційних партій – есерів, соціалістів та ін. Тож їх нейтралізація в перші тижні та відповідно зменшення революційних настроїв на селі було вигідним урядовцям. А той факт, що ці заходи здійснювалися переважно чужими руками, ще більше відповідало інтересам консерваторів. Лише після того, як репресії набули значного

поширення, уряд вжив заходів «щодо наведення порядку», продемонструвавши свою ефективність, про яку так часто говорять у своїх мемуарах прихильники П. Скоропадського. Тож бездіяльність уряду, як ми бачимо, була обумовлена як і об'єктивними причинами – відсутністю реальних можливостей для припинення каральних експедицій через брак кадрів, так і суб'єктивних – політичного прагматизму.

Однак зміни на селі, що розпочалися в контексті «консервативної революції», не обмежувалися лише реставрацією права поміщиків на землю та викликаними цим явищем каральними репресіями та протидією їм. Ці заходи були лише передумовою для проведення запланованої комплексної аграрної реформи, що, на думку її авторів, мала удосконалити той аграрний лад, який було реставровано, і що головне – переорієнтувати його на потреби хліборобів-працівників. Про це неодноразово наголошував у спогадах П. Скоропадський [369, с. 137], адже саме їх він вважав найбільш реальною силою для відновлення економіки країни.

Суть самої аграрної реформи, запланованої гетьманом, зводилася до перетворення України на аграрну державу, повністю покриту лише дрібними, високоприбутковими приватними господарствами, що дуже схвально оцінено сучасниками – противниками соціальних експериментів на селі [330, с. 77]. При цьому не лише задіяні під зернові площі мали перейти до виробників. Виробництво сировинних культур, передусім цукрового буряку, повинно неодмінно бути демонополізовано. Це, на думку П. Скоропадського, стимулюватиме розвиток переробних підприємств, які також мають стати акціонерними товариствами, частина акцій яких належатиме селянам – виробникам [369, с. 137].

Проведення таких змін П. Скоропадський справедливо розглядав як довготривалий, але необхідний і корисний процес, що не робиться «одним розчерком пера». На відміну від своїх попередників-соціалістів, більш схильних до революційного вирішення проблеми, гетьман надавав пріоритет законним, поступовим реальним змінам, що окрім іншого дозволять

максимально зберегти культуру господарювання. Запропоновано було двоступеневу реформу: перший етап – повернення до виробничих традицій дореволюційного періоду, відновлення економіки та закладання економічного підґрунтя до подальших змін; другий – безпосередньо сама реформа. Вона передбачала продаж землі великими землевласниками і можливість її вільного придбання тими, хто на це мав можливість і бажання. До цього ж в одні руки мало перейти максимум 25 десятин землі – площа, цілком достатня для ведення дрібнобуржуазного аграрного господарства з використанням найманої робочої сили. Варто зазначити, що на відміну від більшовиків та соціалістів Центральної Ради і Директорії, П. Скоропадський взагалі вважав шкідливим наділення землею селян безкоштовно. Безоплатна передача, на його думку, не має під собою жодних реальних підстав [369, с. 285]. Розглядаючи реформу не лише як політик, а і як лідер держави, П. Скоропадський у своїх планах не тільки обґрунтовує необхідність викупу земель із позиції економіки (це дозволить зменшити інфляцію та вилучить зайві паперові гроші з обігу, надасть можливість їх вкласти в інші галузі), а й політико-соціальну сторону проблеми. На його думку, наділяти землею потрібно не безземельних, а лише малоземельних селян, укріплюючи таким чином їх економічну незалежність і купівельну спроможність. Цю точку зору підтримує у спогадах український громадський діяч, великий землевласник Є. Чикаленко, який справедливо вважав, що від аграрного питання залежало майбутнє української державності, та, на його думку, ставку треба було робити саме на заможне селянство, а не заgravати з «сільською голотою» [423, с. 49].

Варто зазначити, що сам гетьман у «Спогадах» дає зрозуміти, що нічого доброго для простого населення він від реформи не чекає. Адже передусім землі на всіх не вистачить, тобто проблема безземельних селян залишиться.

У своїх мемуарах П. Скоропадський значну увагу приділяє процедурі підготовки та проведення аграрної реформи. Він згадує про проведення

засідань, на яких розглядалися різні проекти, реформи, і ті труднощі, що були з ними пов'язані. Найбільшою проблемою, з якою зіткнувся уряд під час підготовки реформи, була звичайна нестача землі. Підрахунки, наведені в мемуарах гетьманом, лише підтверджують, що вирішення питання революційним шляхом – пряме наділення землею всіх безземельних – дасть лише негативний результат, оскільки для того, щоб забезпечити всіх бажаючих відповідно до закону, слід роздати селянам і ліси, і землі, що належали цукровим підприємствам, кінним заводам та іншим провідним господарствам, а це неодмінно призведе до їх знищення [369, с. 285]. Отже, перерозподіл вищезгаданих земель між приватними власниками з числа селян повинен бути забороненим.

Не меншу проблему в підготовці проекту реформи створювали ті, хто мав її розробляти. П. Скоропадський наводить приклади відкритого саботажу великими землевласниками з числа польських магнатів, які штучно затягували процес реформ, очікуючи прихід військ Антанти та повної реставрації дореволюційного поміщицького землеволодіння [369, с. 286-287]. Саме останнє, на думку гетьмана, і завадило реформі: не встигли її прийняти, як режим Гетьманату повалено Директорією.

Про складності розробки проекту реформи вказують й інші мемуаристи. Так, Д. Дорошенко згадує про власну дискусію з міністром земельних справ К. Колокольцевим про тривалість реформи та її методи. Сам Д. Дорошенко, розглядаючи її з позицій політичного протистояння з більшовиками, вважав, що реформу необхідно провести за кілька місяців, викупивши за рахунок держави землі у поміщиків і передавши їх селянам. Це він і радив під час розмов П. Скоропадському [225, с. 336]. Однак К. Колокольцев у свою чергу доводив, що на проведення такої реформи необхідно якнайменше 10 років.

Варто зазначити, що гетьман не прислухався ні до однієї, ні до іншої сторони, прагнучи завершити підготовку реформи в комісії. Лише у листопаді 1918 р. він вжив рішучих заходів – наказав міністру землеробства

припинити дискусії та розпочати голосування, однак вже було запізно [369, с. 287]. Саме невдачу в підготовці та проведенні цієї реформи прогетьманські мемуаристи часто вважають основною причиною падіння режиму.

Інакше висвітлюється процес підготовки реформи в мемуарах опонентів. Вони або взагалі не згадують про неї (і цьому є пояснення – реформа не мала практичного впровадження і реальних результатів), або висловлюються про неї іронічно. Так, В. Винниченко у своїх мемуарах ставить під сумнів реальність прагнень гетьмана провести реформу. На його думку, сама її підготовка – це лише спроба заспокоїти селян, підтвердити свою тезу, що скоро великих маєтків більше не буде, і землю передасть землеробам [180, с. 54]. Близьку до В. Винниченка позицію відстоював і М. Шкільник, який підтримував саму ідею проведення реформи, але сумнівався в тому, що гетьманський уряд її реально проведе [435, с. 96]. Про неспроможності гетьманського уряду провести реформу, передусім у разі потреби її примусовості, писав також І. Мазепа [289, с. 55].

Отже, проаналізувавши мемуарну літературу з питання підготовки аграрної реформи, можемо зробити низку узагальнень. Передусім варто зазначити, що прагнення гетьмана та більшості членів його уряду провести реформу було щирим. Саме в ній П. Скоропадський бачив єдиний вихід у подоланні внутрішньої кризи не тільки в сільському господарстві, а й у промисловості. Більше того, саме успішна реформа, що мала завершитися перетворенням українського малоземельного селянства на сільську буржуазію, повинна була створити для гетьмана ту соціальну базу, на яку він прагнув опертися ще перед переворотом 29 квітня 1918 р. Однак як нерішучість самого гетьмана, так і його прагнення задовольнити інтереси всіх сторін призвели до загибелі цієї ідеї в зародку та сприяли поширенню селянсько-повстанського руху в Україні.

Не менш складним і неоднозначним є висвітлення в мемуарній літературі проблеми діяльності гетьманського уряду у сфері промисловості.

Причому, якщо в аграрному питанні погляди на проблему в мемуарах були кардинально протилежні, то щодо промисловості існують і помірковані висловлювання. Свідченням є той факт, що це питання не було таким болючим для діячів Гетьманату та його опонентів, адже ні промисловці, ні робітники не були тією соціальною опорою, на яку мали спиратися обидві політичні сторони.

Сам П. Скоропадський усіляко в своїх «Спогадах» наголошує на своїй зацікавленості в розвитку промисловості. Саме в ній він вбачає необхідну передумову для покращення рівня життя українського суспільства, а також як форму зняття напруги на селі шляхом відтоку безземельних селян у міста [369, с. 287]. Однак він змушений констатувати, що промисловість в Україні є мало розвинутою, за винятком харчової, вугільної, а також залізниць. Однак і вони перебувають у власності російських підприємців і зорієнтовані передусім на вивіз сировини у Росію. Причиною цього П. Скоропадський вважав політику царського уряду, який ніяким чином не сприяв розвитку повноцінної промисловості в Україні. На його думку, найбільше шкодить державі відсутність хімічної, електричної, паперової та текстильної промисловості – тих галузей, що напряму впливають на рівень життя населення [369, с. 289]. Критикував гетьман і діяльність своїх урядовців у промисловості та забезпеченні повноцінного товарообігу, що, на його думку, негативно впливало на загальне ставлення населення до політики Гетьманату.

Більш позитивну оцінку стану промисловості в Українській Державі дають інші мемуаристи. Так, О. Гольденвейзер зазначав, що за часів Гетьманату в українській промисловості відбулося піднесення та зростає кон'юнктура [196, с. 219]. Цьому, на його думку, сприяли як політична стабільність, що стала фактором тяжіння для підприємців з більшовицької Росії, так і вміння промисловців впливати на політику гетьманського уряду, спрямовуючи її у потрібне собі русло. Не менш значущим, на його думку,

стало відкриття ринків «країн-союзників», передусім Німеччини та Австро-Угорщини для українських товарів.

Однак і О. Гольденвейзер, і представники Білого руху, як то А. Денікін та Є. Трубецької у своїх мемуарах вказують, що характер розвитку економіки Української Держави мав «спекулятивний» характер, і відповідно значної користі для держави як такої не мав. Однак і вони не могли обминути об'єктивного висновку, що саме революція створила ті передумови, які їй сприяли піднесенню економіки, а саме падіння царського уряду та його економічної програми, за якою Україна була колонією Росії, а тепер отримала можливість працювати на себе [196, с. 214; 30, с. 52]. Відтак у цілому і О. Гольденвейзер, і його політичний опонент П. Скоропадський прийшли до спільного висновку – в розвитку української економіки та передусім промисловості відбулися позитивні зміни.

Інакше описують ситуацію у промисловій сфері опоненти гетьманського уряду. Так, В. Винниченко не лише відкидав наявність будь-яких позитивних зрушень, спричинених діяльністю нової влади, а й зазначав, що рівень промислового виробництва в Україні падав. На його думку, відміна восьмигодинного робочого дня та повернення власникам підприємств усіх прав не тільки не покращило становище, а лише загострювало політичну ситуацію в містах. Не допомагали, на його думку, ані значні позики з боку гетьманського уряду, ані інші заходи [180, с. 45]. П. Христюк, посилаючись на офіційні дані, у спогадах вказує на значну кількість безробітних станом на травень 1918 р.: у Києві – 15 тисяч осіб, у Катеринославі – 40 тисяч, у Миколаєві – 24 тисячі, у Харкові – 25 тисяч [413, с. 48-49].

Розглянувши різнопланові бачення стану промислового розвитку Української Держави в мемуарах, можемо зробити і декілька загальних висновків. Так, передусім говорити про повний занепад промисловості та її загальну кризу ми не можемо. Діяльність підприємств після повернення їх старим власникам не зупинилася. Більше того, фінансові дотації від уряду та

перетікання капіталу з більшовицької Росії дозволило якщо не добитися покращення, то принаймні призупинити падіння в ряді галузей, зокрема в тих, що давали швидкі прибутки та не потребували значних капіталовкладень. До таких можна віднести харчову промисловість та залізничний транспорт. Більше того, твердження про значне зростання числа безробітних унаслідок сваволі капіталістів та бездіяльності уряду є досить перебільшеним і суб'єктивним, оскільки суттєва кількість підприємців добре розуміли, що скорочення значної кількості робітників лише збільшить революційні настрої мас, і підштовхне їх до більшовиків. Однак об'єктивні обставини – загальна криза в економіці, іноземна окупація не могли не позначитися на рівні промислового виробництва, особливо в регіонах, що постійно були зоною зіткнень ворогуючих сил: німців, гетьманців та повсталих селян.

Про той факт, що і сільське господарство, і промисловість Української Держави не були остаточно зруйновані, свідчать і згадки очевидців. Так, козачий генерал О. Черячукін зазначає, що в Україні достатньо і продовольства, і цукру [724, с. 167]. Схожої думки дотримується і Г. Ігрен'єв, який протиставляє українські реалії більшовицьким, вказуючи, що в Україні голоду не було, а продовольства та товарів було повсюди вдосталь [244, с. 234].

Однак не можна перевищувати і справжні показники зростання ефективності економіки, особливо спираючись на мемуари. Адже в них висловлено передусім власне, поверхнєве бачення питання, а не його цифровий показник чи реальний аналіз тенденцій зростання або падіння. Єдине, що можна з цього питання чітко встановити: часів Гетьманату, незважаючи на неоднорідність політики, економіка України не перебувала в такій кризі, як більшовицька Росія, і, отже, в цілому П. Скоропадському та його міністрам вдалося тимчасово стабілізувати ситуацію та уповільнити падіння рівня виробництва продовольства й промислових товарів. Однак незавершеність реформ як і через їх недосконалість, так і через падіння

самого Гетьманату в грудні 1918 р. не дозволила подолати кризу і досягнути тих результатів, до яких прагнув гетьман.

Не менш неоднозначною є і діяльність гетьманського уряду поза сферою економіки, на що не могли не звернути увагу сучасники-мемуаристи. Передусім це стосується двох ключових для кожної молодої держави сфер: розвитку національної культури та становлення власної армії.

Як свідчать історичні факти, найбільшого успіху гетьманові вдалося досягнути саме у царині культури та освіти. Відбулося відкриття нових навчальних закладів, Академії Наук, Національного архіву, Національної бібліотеки, Українського національного театру, Державного симфонічного оркестру та ін. [225, с. 358-359]. Більшість із цих установ функціонують в Україні й до сьогодні.

І сам П. Скоропадський, і ряд його міністрів відкрито наголошували на необхідності українізації [225, с. 318]. При цьому варто зазначити, що й мемуаристи однозначно звертають на це увагу. Українізація відбувалася досить бурхливими темпами. Як згадує у своїх «Спогадах» П. Скоропадський, його неприємно дивувала диспропорція у чисельності україномовних та російськомовних навчальних закладів у Києві, і він прийняв рішення щодо швидкого її подолання, збільшивши кількість українських [369, с. 231]. Зрозуміло, що гетьман прагнув посилити українізацію не лише в Києві а й по всій державі. До цього докладалося всіх зусиль. Однак сам процес збільшення чисельності українських гімназій виявився досить складним, відповідно знайшовши своє відображення у мемуарах сучасників. Так, Д. Дорошенко назвав два основні шляхи вирішення проблеми: або переведення на українську мову російських гімназій, або відкриття нових українських без зменшення чисельності російських [225, с. 355]. Як він зазначає у своїх спогадах, гетьманом обрано другий шлях, за яким українська і російська освіта мали розвиватися паралельно, конкуруючи одна з іншою. Для досягнення цієї мети гетьман вжив усіх можливих заходів, часто долаючи відкрите вороже ставлення до

нововведень представників російськомовного освітянства, а часто й українських діячів [369, с. 261].

Потрібно сказати, що для досягнення мети уряд П. Скоропадського застосовував примусові заходи, на які вказує у своїх мемуарах А. Денікін [214, с. 58]. Однак, як показали результати роботи, цілі виправдовували засоби, і за досить короткий проміжок часу вдалося відкрити біля 150 українських гімназій [225, с. 357].

Окрім відкриття нових шкіл, уряд гетьмана всіляко сприяв і їх забезпеченню необхідною літературою, а також поширенню української мови в побуті та науці [698, с. 242-246]. Швидко зростала чисельність україномовних періодичних видань. Для учителів українських гімназій організовувалися спеціальні курси «українознавства», що мали сприяти підготовці патріотично налаштованих педагогів і молоді. Окрім того, вчителям українських шкіл збільшено заробітну платню [369, с. 131].

Відданий принципу паралельності російської та української освіти, П. Скоропадський вирішив не лише відкрити два нових українських університети в Києві та Кам'янці-Подільському, а й зберегти три старих: св. Володимира у Києві, у Харкові та Одесі. Відкриття нового Київського українського університету (на потреби якого асигновано близько 1,5 млн. карбованців) відбулося досить урочисто і знайшло своє відображення у мемуарах. Так, сам П. Скоропадський згадує, що він поїхав на відкриття університету, не зважаючи на попередження про можливий замах [369, с. 293]. Більше того, навіть відкриті опоненти Гетьманату визнають піднесений дух і урочистість події, яку гетьман провів у відповідності до всіх козацьких канонів [430, с. 27]. Проте М. Галаган у своїх спогадах писав, що на відкритті Українського державного університету в Києві 6 жовтня 1918 р. публіка зустріла гетьмана слабенькими «офіційними» оплесками, а В. Винниченку, який теж вийшов з привітаннями, влаштувала справжню овацію. Це відразу помітили присутні там представники австро-німецького командування [191, с. 386].

Окрім освіти, гетьман значну увагу приділяв і розвитку мистецтва, про що також пише у своїх «Спогадах». Так, він зазначає, що для цього створено окреме головне управління, яке очолив П. Дорошенко, особистий друг міністра народної освіти М. Василенка. Так, за ініціативи П. Дорошенка створено Український драматичний театр, подолавши при цьому безліч перепон. Планувалося відкриття Українського оперного театру, однак на нього, як зазначає П. Скоропадський, не було коштів [369, с. 228-229].

Також створено Державний оркестр, школу кобзарів, якій сам гетьман надавав значної уваги. Під нагляд управління передано кінематографію, яку планувалося використовувати з виховною та науковою метою. Єдине, про що жалкує у своїх «Спогадах» П. Скоропадський стосовно розвитку культури, це те, що йому не вдалося виконати всіх проектів та планів [369, с. 229].

Не можна також оминати увагою відкриття Академії Наук України, ініціатором чого був міністр народної освіти М. Василенко. Статут Академії розробила спеціальна комісія на чолі з В. Вернадським. Пізніше його затверджено урядом. П. Скоропадський згадує, що йому вдалося залучити до роботи в Академії багатьох відомих учених, які прибули в Україну з більшовицької Росії [369, с. 234]. Не менш захоплено про цю подію згадують й інші мемуаристи, зокрема В. Зеньківський, що називає її «великим і незабутнім внеском у розвиток української культури» [240, с. 153].

Ледь не першочергову увагу в розвитку української культури гетьман приділяв поширенню вживання української мови. Однак цей процес у тогочасних умовах виявився менш вдалим, що викликало значну критику з боку опонентів.

Так, перше місце серед мемуаристів, що розвінчують успішність гетьманських культурних реформ посідає В. Винниченко. В своїй «Відродження нації» він іронічно вказує на цілий ряд недоліків, що супроводжували українізацію: від тиску на чиновників до повного абсурду українізації в державі, яка за своєю суттю стала російською, і де сама українська мова стала «інородним тілом», а з усього Кабінету міністрів «один

чи два міністри знали українську мову, останні ж чули її тільки в малоросійських спектаклях» [180, с. 62]. Взагалі, В. Винниченко критикував навіть ті заходи, ефективність яких підтвердила історія. Зокрема, він вказує, що діяльність гетьмана в шкільній справі не стільки сприяла її піднесенню, скільки свідомо нищилася [180, с. 101]. Однак той факт, що свої твердження автор ніяк не аргументує, дають можливість припустити, що вони не відповідають реальності та зумовлені особистим негативним ставленням до П. Скоропадського. Проте на відміну від доби УНР спостерігалось обмеження прав національних меншин. Так, 9 липня гетьманський уряд скасував закон Центральної Ради про національно-персональну автономію, що викликало невдоволення єврейської громадськості [420, с. 260-261].

Отже, спостерігаємо, що на відміну від діяльності у галузі економіки, висвітлення досягнень Гетьманату в культурній сфері у спогадах досить об'єктивні. А незначна критика лише посилює ефект від позитивного враження щодо цієї доби, робить її зображення в мемуарах більш реалістичним. До того ж культурна політика мала більш практичні результати, а створені за правління П. Скоропадського культурно-освітні установи діють і дотепер.

Набагато більш неоднозначним є висвітлення в мемуарній літературі іншого складного процесу – створення української армії. Як професійний військовий, учасник російсько-японської та Першої світової воєн, кавалер Георгіївської зброї, П. Скоропадський, на відміну від своїх попередників, добре розумів, що без власної армії держава приречена. Особливої актуальності це набувало в світлі продовження Громадянської війни в колишній Російській імперії та в Україні, коли армія, окрім своєї прямої функції – захисту держави від зовнішньої агресії, мала виконувати й іншу, не менш важливу – захист правлячого режиму від дій внутрішньої опозиції.

У своїх мемуарах П. Скоропадський чітко визначає ключові принципи побудови майбутньої армії. Вони стосувалися питань формування як офіцерського корпусу, так і особового складу військових підрозділів. Так, до

керівництва своєї армії гетьман прагнув залучити різні за своєю національною приналежністю елементи: як національно свідомих українських офіцерів, так і професіоналів колишньої царської армії, навіть прихильників Білого руху. Наприклад, на вищі посади П. Скоропадський запрошував білогвардійських генералів О. Лукомського та П. Врангеля, однак вони відмовилися [184, с. 99; 285, с. 181]. Проте значна частина російських офіцерів, не задіяних у Добровольчій армії, погодилася служити в армії Української Держави. На думку гетьмана, таке поєднання різнопланових елементів у командному складі армії лише підвищить її боєздатність у протистоянні з основними ворогами – більшовиками. Потрібно вказати, що, комплектуючи офіцерський корпусів з колишніх царських офіцерів, П. Скоропадський вирішував не менш важливу для держави проблему – соціалізацію колишніх військових та їх матеріальне забезпечення [369, с. 173]. Важливо зазначити, що у своїх «Спогадах» гетьман приділяє значну увагу питанню підготовки кадрових військових української армії, особливо унтер-офіцерів. Із цією метою він планував відкрити 5 кадетських училищ, однак зробити йому цього не вдалося [369, с. 180-181].

Проте не всі представники російського офіцерства висловили бажання вступати в гетьманську армію. За словами Г. Ліхтенберзького, частина офіцерства, розглядаючи режим гетьмана, як прокайзерівський, не могла спостерігати за «німецькими касками на вулицях Києва» і пробиралася з України на Дон та Кубань [280, с. 167]. Штабс-ротмістр Ю. Сльозкін у своїх спогадах писав, що більшість офіцерів колишнього 10-го гусарського Інгерманландського полку відмовилася вступати до 12-го кінного Полтавського полку, що формувався за Гетьманату. Викравши з полкової церкви штандарт своєї частини, 5 офіцерів, серед яких був і автор спогадів, відправилися на Дон, щоб служити в Добровольчій армії генерала А. Денікіна [371, с. 125].

Другим важливим питанням стало формування й комплектація особового складу. Для його вирішення гетьман назвав два принципи, що по суті заперечували один іншого. Так, за першим основу армії мали становити заможні «хлібороби», що повинно було не допустити потрапляння до збройних сил Української Держави розбещених більшовицькою пропагандою селян [369, с. 186]. Однак другий принцип передбачав загальну мобілізацію тих же селян, що мала проводитися в кілька етапів, довівши на січень 1919 р. чисельність армії до 300 тис. солдат та офіцерів [369, с. 192]. Потрібно сказати, що на практиці гетьман розпочав упроваджувати лише перший принцип. Зокрема з заможних селян заплановано було створити Сердюцьку дивізію під командуванням П. Кліменка чисельністю в 5000 бійців. Однак кількість добровольців із середовища заможних селян призовного віку, за спогадами сучасника, була незначною [636, с. 142].

У липні почалося формування Окремого Чорноморського козачого кошу [745, с. 58], який планувалося надати в якості допомоги Кубанській Раді. Проте у цій частині запанували антигетьманські настрої, і, як згадував командир 1-ї гарматної батареї К. Смовський, – Військове міністерство всіляко перешкоджало створенню коша [700, с. 99]. За Директорії це з'єднання було розгорнуто в Чорноморську дивізію, яка за свідченнями І. Криловецького, зазнала великих втрат у січні 1919 р. в боях з більшовиками [601, с. 223-224].

Важливо зазначити, що гальмували мобілізацію не стільки відсутність добровольців, скільки страх перед потраплянням до лав армії людей, заражених більшовизмом. Зокрема планувалося відродити «козацький стан», щоб мати соціальну підтримку режиму в селах. Про це згадує у спогадах генерал М. Омелянович-Павленко, який двічі з цього приводу мав аудієнцію в гетьмана і повинен був очолити новостворений козацький кіш на Катеринославщині [326, с. 93-105].

Потрібно зауважити, що більшість тогочасних військових спеціалістів підтримували ідею гетьмана щодо формування армії з певного соціального

прошарку, що не пронизаний анархією. Так, генерал П. Краснов у своїх мемуарах вказує, що на заваді широкій мобілізації у гетьманську армію стояла перспектива вступу до її лав чимало більшовицьких елементів [261, с. 77]. Більше того, порівнюючи створення армії на Дону та в «гетьманщині», П. Краснов слушно зауважив, що, маючи значний офіцерський корпус, П. Скоропадський неодмінно зіткнеться з нестачею рядових солдатів через відсутність реальної підтримки в селі. Так, наприклад, військовий чиновник І. Бобариків, який за Гетьманату служив у Києві в 1-му окремому артдивізіоні, згадував, що склад його батареї на 95 % становили офіцерів, 5 % – юнкери та студенти. У дивізіоні був лише один рядовий – старший писар [170, с. 169]. За свідченнями офіцера Г. Саковича, у складі 8-го армійського корпусу (штаб у м. Катеринославі) було лише 2 тисячі військових [360, с. 289]. Разом із тим у самому Катеринославі на обліку окупаційної влади перебувало близько 11 тисяч офіцерів колишньої імператорської армії [269, с. 296].

Радив гетьману відмовитися від загальної мобілізації та формувати військо з «міцних селян-хліборобів» й інший білогвардійський генерал – О. Лукомський [284, с. 200]. Однак найсуттєвіше проаналізував гетьманську політику щодо комплектації армії А. Денікін. Він зазначив, що обидва шляхи для Гетьманату є програшними, адже і масова армія, і «хліборобські» загони з самого початку були політично неблагонадійними [214, с. 162].

Окрім кадрового дефіциту і невизначеності з принципами формування армії, існували й інші перепони. Сам П. Скоропадський у своїх мемуарах приділяв цьому питанню значну увагу. Він зазначає, що головною перепорою в процесі формування власних збройних сил для нього стали не внутрішні проблеми, а позиція німецького командування. Так, представник німецької військової адміністрації, генерал В. Греннер рекомендував гетьману створити загін із двох тисяч осіб для власної охорони та підтримання правопорядку в Києві. Всі інші функції армії, а саме недопущення перевороту та захист країни від більшовицької агресії візьмуть

на себе німецькі та австро-угорські війська [369, с. 179]. Звичайно, П. Скоропадський добре розумів – така позиція німців викликана не стільки їх бажанням допомогти та позбавити Українську Державу зайвих витрат на армію, а страхом перед можливістю її використання проти них [369, с. 188-190]. Такі побоювання німців були значно перебільшені, оскільки в будь-якому випадку окупаційні сили переважали військові можливості України.

Аналогічні погляди на цю проблему висловлює і Д. Дорошенко. На його думку, німці усіляко заважали прагненню гетьманського уряду «емансипуватися», і, відповідно, перешкоджали створенню армії як дієвого чинника цього процесу [225, с. 333]. Схожі погляди висловлювала переважна більшість мемуаристів із різних таборів, причому не лише обмежуючись констатацією факту, як то О. Черячукін, О. Лукомський та ін. [285, с. 180; 724, с. 170], а й із зазначенням причини – небезпечності виникнення національного війська для німецького панування в Україні [214, с. 146; 261, с. 77]. Генерал О. Лукомський згадував, що П. Скоропадський запевняв його у тому, що німці дадуть дозвіл на формування трьох українських корпусів, проте генерал до цього віднісся доволі скептично, відмовившись від посади військового міністра в гетьманському уряді [285, с. 181].

У своїх спогадах П. Скоропадський пише, що німецька сторона, намагалася нав'язати Українській Державі армію, сформовану в німецьких та австрійських таборах із українських військовополонених, так званих «синьожупанників» та «сірожупанників». Однак гетьман безпідставно сумнівався у їх бойових характеристиках та політичній благонадійності [369, с. 189]. Історія підтвердила його скептицизм

Проте, незважаючи на вищезгадані перепони, в Українській Державі все ж були наявні власні збройні сили. Про історію одного підрозділу часів Гетьманату розповідає щоденник невідомого автора [2]. Взагалі, розпочато було формування 8-ми армійських корпусів [618], сердюцької дивізії, 4 кінних дивізій, окремого корпусу прикордонної охорони та ін. За планом збройні сили України мирного часу повинні були налічувати 175 генералів,

15 тисяч офіцерів, 291 тисячу молодших офіцерів і солдатів. За спогадами П. Білона швидко створювалося 16 авіазагонів, а наявного майна в авіапарках вистачило б на формування 40 таких загонів [168, с. 39].

Як засвідчує у своїх мемуарах Д. Дорошенко, на жовтень 1918 р. українська армія нараховувала близько 65 тис. військових [225, с. 334]. Цю ж цифру називає у спогадах і відомий військовий діяч часів Української революції М. Омелянович-Павленко [326, с. 96].

Однак подібні заходи по-різному оцінювалися сучасниками. Більшість політичних опонентів звинувачували П. Скоропадського, що той замість створення української армії формував білогвардійську [350, с. 221]. Так, В. Винниченко писав, що гетьманський уряд створив цілу систему ліквідації «національно-свідомих елементів» в армії, замінюючи їх на російські [180, с. 101]. З цим твердженням погоджується в спогадах Є. Маланюк – ад'ютант начальника оперативного відділу Генштабу Української Держави Є. Мешковського. Він писав, що для більшості військового керівництва Гетьманату характерною була «малоросійська бюрократичність та російська ворожість» [297, с. 300]. Відкрито критикували П. Скоропадського в антиукраїнській військовій політиці в своїх мемуарах П. Христюк та Є. Коновалець. Вони звинуватили гетьмана у збільшенні російської присутності в армії, а саме так званих офіцерських «добровольчих дружин» [254, с. 295; 413, с. 118]. Підтверджують цю інформацію і представники «єдиної та неподільної» – А. Денікін, який вважав командний склад військ Української Держави «майже виключно російським» [214, с. 63] та В. Гурко [203, с. 216]. У своїх спогадах В. Петрів також писав, що йому не раз пропонували різні посади в білогвардійських формуваннях Добровольчої, Астраханської, Донської армій, вербувальні бюро яких діяли у Києві за повної підтримки та сприяння гетьманської влади [346, с. 596]. Про негативне ставлення до «українства» згадував й корпусний лікар М. Галин [488].

Про те, що Київ від загонів Директорії у листопаді – грудні 1918 р. фактично захищали білогвардійські офіцерські дружини, детально розповідає у спогадах учасник тих подій Р. Гуль [201, с. 65-74].

Об'єктивно оцінюючи ці твердження, можемо зробити загальний висновок. Звинувачення щодо «антиукраїнізації» армії в цілому правильні, однак, на нашу думку, не є правильною їх мотивація в мемуарах. Гетьман і його штаб боролися не стільки проти українства, скільки проти своїх політичних опонентів, які могли використати ці підрозділи з їх ненадійністю, а також напіванархічністю та «отаманщиною», що створені ще Центральною Радою. Більше того, у дискусії про військові якості підрозділу та якості офіцерів ми більше схильні поділяти думку кадрового військового П. Скоропадського, аніж його цивільних опонентів – В. Винниченка та П. Христюка. Тому формування офіцерського корпусу з професіоналів, хоч і «національно несвідомих», можна вважати більш правильним, ніж використання «національно свідомих» воєначальників без досвіду та спеціальної освіти. Зазначимо, що практика використання останніх за часів Центральної Ради продемонструвала свою хибність. Більше того, не можна говорити про відсутність українців на керівних посадах. Достатньо згадати П. Клименка (Сердюцька дивізія), П. Болбочана (Запорізький корпус), Є. Коновальця (корпус Січових стрільців) та ін.

Враховуючи все вищезгадане, можна зробити висновок, що, незважаючи на всі недоліки, перепони та прорахунки, українська армія в Гетьманській державі існувала (хоча її реальність заперечують деякі мемуаристи, зокрема А. Денікін та П. Краснов). Так, отаман Війська Донського у спогадах з іронією відзначав, що в Україні командний склад надрукував статuti українською мовою, запровадив німецькі команди, видав багато цікавих військових книг з обкладинкою українською мовою, зі змістом російською, але солдатів в армії не було [261, с. 60].

Іншою стороною є саме якість і боєздатність гетьманської армії. Як мемуари сучасників (Є. Коновальця, М. Могилянського, А. Денікіна,

П. Краснова, В. Петріва та ін.), так й історичні реалії засвідчили її ненадійність, слабку боєздатність та недостатню підготовленість. І саме названі чинники, що вилилися у переході на бік Директорії більшості її підрозділів, призвели до падіння Української Держави.

3.3. Зовнішні стосунки Української Держави у 1918 р.

Значущим сегментом існування будь-якої держави є її зовнішня політика. Отже, дослідження висвітлення її в мемуарах є серйозним та необхідним завданням. Тим більше, що на відміну від внутрішньої політики, успіхи Гетьманату на міжнародній арені були досить значущими. Так, укладено дипломатичні відносини більш ніж із 20 державами світу, зокрема з країнами Четверного союзу; скандинавськими країнами; своїми безпосередніми сусідами: Польщею, Румунією, Військом Донським; низкою нейтральних країн. Звичайно, на зовнішню політику Української Держави наклали відбиток тогочасні міжнародні реалії, зокрема Перша світова війна, що тривала. Саме вона завадила встановленню повноцінних стосунків з більшістю країн Антанти, що на листопад 1918 р. стало вирішальним і для самого Гетьманату.

Потрібно сказати також, що від початку свого виникнення гетьманський уряд перебував у прямій залежності від кайзерівської Німеччини та Австро-Угорської імперії, війська яких розміщувалися на території України. Саме це й визначило основний вектор зовнішньої політики. Як зазначав міністр закордонних справ Д. Дорошенко, мемуари якого є важливим джерелом з історії зовнішніх відносин Гетьманату, співпраця з Німеччиною була не лише основним питанням зовнішньої політики, а й питанням існування держави, як такої [225, с. 278]. Це підтверджують і спогади Денікіна, який підкреслює, що міжнародні відносини України повністю залежали від німців. При цьому він посилається на заяву німецького міністра фінансів Гінце, який, виступаючи у рейхстазі,

констатував, що наміри гетьмана лояльні, а плани відверто зрозумілі [214, с. 60]. Наявність такої залежності від стосунків із Німеччиною дозволяє деяким опонентам Гетьманату взагалі заперечувати існування дипломатичних взаємин з цією країною, вважаючи при цьому Українську Державу німецькою колонією. Однак, на нашу думку, таке твердження є досить поверховим, а мемуари представників прогетьманських сил засвідчують існування повноцінних дипломатичних відносин між країнами. Саме перебування в Україні кайзерівського уповноваженого посла Мумма і в Берліні українського посла Штейнгеля підтверджують цей факт. Тож, принаймні офіційно, Німеччина розглядала Українську Державу як суверенний суб'єкт міжнародних стосунків. Здійснювалися і державні візити перших осіб. В цілому ж за період Гетьманату відбулося три офіційних візити у Німеччину: у серпні Берлін відвідав прем'єр-міністр Ф. Лизогуб, у вересні сам гетьман П. Скоропадський зустрічався з кайзером Вільгельмом II, а у жовтні 1918 р. відбувся візит міністра іноземних справ Д. Дорошенка. Особливе значення, зрозуміло, мав візит гетьмана, який він детально описує у своїх «Спогадах» [369, с. 271-278]. Позитивно оцінюють цей візит навіть опоненти Гетьманату, зокрема М. Шкільник [435, с. 56]. Значущим для України був і візит у Берлін Д. Дорошенка, під час якого Німеччина підтримала право України на Холмщину, але падіння Гетьманату та революція у самій Німеччині знівелювала ці результати [225, с. 370-371].

Союз П. Скоропадського з Німеччиною схвально оцінює Є. Чикаленко. У його щоденнику чітко простежується авторська «германофільська» орієнтація зовнішнього вектора України. Після приходу кайзерівських військ відзначає, що німці «через кілька десятків років зроблять з нашого народу культурних людей» [423, с. 86]. Він був упевнений, що Києву необхідно «твердо держатись тільки германської орієнтації і всячески пильнувати, щоб німці без перешкод могли забирати собі з України хліба, скільки їм треба», виправдовуючи це тим, що Україна з часом під захистом Німеччини стане самостійною державою [423, с. 129].

Стосунки ж у господарських сферах із Берліном також не були однозначними. Зокрема Д. Дорошенко вказує, що завдяки діяльності міністра фінансів О. Ржепецького Українській Державі вдалося встановити валютний паритет із Німеччиною, закріпивши курс карбованця до марки як 1 до 1,3 [225, с. 333]. Однак в інших сферах таке співвідношення було відсутнім, або суто номінальним. Баланс між імпортом та експортом був явно на користь імпорту, адже до Німеччини вивозилася значна частина українських товарів, передусім продовольства ще за Брестською угодою. У той же час ввезення в Україну німецьких товарів було незначним: вироби хімічної промисловості, книги (російською мовою), аптекарські товари [196, с. 224]. Ввезення ж деяких товарів, яке хоч і було обумовлено двосторонніми договорами, зокрема вугілля та сільськогосподарських машини, так і не відбулося [225, с. 332].

Про залежність Гетьманату від Німеччини свідчать, на думку ряду мемуаристів, й офіційні візити в Німеччину, про які говорилося вище. При цьому критикували П. Скоропадського не лише опоненти з боку більшовиків, білогвардійців та соціалістів, які вважали цей візит поїздкою «лакея» до «справжнього господаря України» [203, с. 212], а й деякі прихильники. Так, В. Зеньківський вважав, що від візиту гетьмана можна було відмовитися, адже залежність від німців на вересень 1918 р. значно зменшилася. До того ж цей візит остаточно зруйнував можливість майбутнього порозуміння з державами Антанти [240, с. 164]. Аналогічної думки дотримувався і М. Могилянський [311, с. 102]. Значно меншої критики у спогадах зазнали візити у Берлін Ф. Лизогуба та Д. Дорошенка.

Саме нерівномірність економічних відносин між державами дозволяє ряду мемуаристів доводити ідею повної залежності Гетьманату від окупаційної влади. Так, Л. Троцький стверджував, що за П. Скоропадського Україна стала австро-німецькою колонією [395, с. 131]. Аналогічної думки дотримувався і головний політичний опонент Л. Троцького – А. Денікін [214, с. 48], а також інші мемуаристи, зокрема В. Винниченко та

Г. Ліхтенберзький [180, с. 26; 280, с. 168]. Однак, якщо з позицій політекономії їх твердження правильні, адже метрополія обов'язково використовує ресурсний потенціал колоній, то з позицій теорії міжнародних стосунків вони помиляються, оскільки наявність дипломатичних представництв презентують Україну як окремий суб'єкт міжнародних стосунків. Більше того, існують і факти успішного захисту українських інтересів гетьманом від свавілля окупаційної влади, зокрема повернення Миколаївських верфів під контроль українського уряду після офіційного звернення до Берліна. Аналогічних успіхів вдалося досягнути і в боротьбі зі спробою створити німецьку хлібну монополію [369, с. 148].

У схожому руслі розвивалися відносини з Австро-Угорщиною. Критикуючи дії німців у селах, і П. Скоропадський, і Д. Дорошенко зазначають, що австрійці діяли ще жорстокіше і безцеремонніше за відношенням до місцевого населення [225 с. 281; 369, с. 264]. До того ж у сфері торгівлі Австрія могла запропонувати Україні навіть менше, ніж Німеччина: лише тютюн та сірники, яких і в Україні було вдосталь [225, с. 332]. Особливого значення у взаєминах з Австро-Угорщиною набував згаданий П. Скоропадським факт, що австрійці прагнули замінити його, як німецького ставленика, на власного «гетьмана» – Вільгельма Габсбурга (Василя Вишиваного) [369, с. 239]. Про підготовку перевороту з метою проголошення гетьманом австрійського кандидата згадують у своїх мемуарах один із лідерів ЗУНР Л. Цегельський [414, с. 154-155] та воєначальник УНР В. Петрів, причому останній називає серед заколотників командира Запорізького корпусу П. Болбочана. За свідченням мемуариста, П. Болбочан запропонував В. Петриву зі своїм полком стати на бік протигетьманського виступу. Генерал цю ідею не підтримав і від участі відмовився [346, с. 547-548]. А незабаром Вільгельма Габсбурга з січовиками відкликано на Буковину. Отже, і Л. Цегельський, і В. Петрів зазначають, що ця авантюра завершилася нічим.

За спогадами Д. Дорошенка, доволі дружними виявилися стосунки з Болгарією, посол якої І. Шишманов (зять українського діяча М. Драгоманова) щиро переймався українськими справами. Посол же від Туреччини прибув у Київ лише у вересні 1918 р. [225, с. 276].

Інакше розвивалися відносини Української Держави з країнами Антанти. Причиною цього стало те, що Україна по суті стала союзником Центрального блоку, відповідно розглядаючись Антантою, як ворог. Потрібно також зауважити, що на встановлення повноцінних стосунків із країнами Антанти у гетьманської адміністрації практично не було часу: сама можливість таких контактів виникла лише восени 1918 р., коли Німеччина й Австро-Угорщина напередодні своєї поразки у війні зменшили контроль над зовнішньою та внутрішньою політикою України. Однак ще з початку існування гетьманського уряду деякі його представники намагалися зберегти хоча б можливість подальшого розвитку взаємин з Антантою, і ці тенденції лише посилювалися. Достатньо згадати критику українськими політиками візиту гетьмана у Берлін, про що сповіщалося вище. Про бажання встановити стосунки з Антантою ще влітку 1918 р. писав і Д. Дорошенко [225, с. 273].

Однак реальна можливість цього виникла лише в жовтні. Першою спробою налагодження контактів стала зустріч українського дипломата І. Коростовця з представниками Англії та Франції в Яссах. Проте її результати були невтішними – англійці оголосили Гетьманат втіленням «німецьких планів», а французи взагалі вказали на безперспективність гетьманського правління, який має поступитися об'єднаному російському уряду [225, с. 275]. І хоч І. Коростівцю вдалося розпочати переговори та досягнути погодження країн Антанти про надання гетьману допомоги після відходу німців, однак вимоги з боку Антанти були досить значними, та й самі обіцянки – умовними. Лише дипломати США позитивно віднеслися до української делегації та готові були надати підтримку гетьманській Україні.

Потрібно сказати, що сам П. Скоропадський недооцінював можливі труднощі у процесі встановлення відносин з Антантою, і тому висловлює

подив із того приводу, що Париж та Лондон негайно не встановили дипломатичні стосунки з Києвом та не направили своїх офіційних представників [369, с. 301].

Останнім сподіванням гетьмана на Антанту стала висадка її військ на Півдні України. 22 листопада французький дипломат Енно сповістив гетьмана, що союзники нададуть йому підтримку, але сам, неважаючи на очікування П. Скоропадського, у Київ так і не поїхав [369, с. 321]. Відтак усі розрахунки на підтримку з боку Антанти не справилися, і відповідно доля гетьманського режиму була вирішена. Стосунки з Антантою таким чином можна об'єктивно вважати проваленими.

Яскравим зразком багатовекторності зовнішньої політики Гетьманату є її стосунки з різними політичними утвореннями, що сформувалися на території колишньої Російської імперії. Передусім до таких суб'єктів необхідно віднести Добровольчу білогвардійську армію генерала А. Денікіна, Військо Донське генерала П. Краснова [27], а також більшовицьку Росію. Ці утворення, різнопланові за своїми політичними орієнтирами, на пряму межували з Українською Державою і відповідно змушені були контактувати з нею. Ці стосунки знайшли своє відображення і в мемуарній літературі.

Найскладнішим у висвітленні є питання про наявність й інтенсивність контактів Гетьманату з радянською Росією. Ці дві держави по суті виступали антагоністичними суб'єктами практично у всіх сферах життя: економіці, політиці, баченні перспектив взаємного існування. І представники Гетьманату, і більшовицькі мемуаристи не приховували того факту, що один для одного ці держави є ворогами. Однак таке бачення не виключило наявність зв'язків між ними. Сам П. Скоропадський у своїх спогадах заперечував наявність будь-яких стосунків його адміністрації з більшовиками, за винятком відновлення двох залізничних маршрутів: Київ – Москва та Київ – Петроград [369, с. 127]. Однак у цьому твердженні більше політики, ніж відображення історичної реальності: гетьману не вигідно було висвітлювати наявність контактів із головним ворогом його держави. Більш

детальну інформацію нам надає в своїх мемуарах інший діяч гетьманського уряду, Д. Дорошенко. Зокрема він згадує про зустріч у травні 1918 р. більшовицької делегації, очолюваної Х. Раковським, та гетьманського представництва на чолі з сенатором С. Шелухіним. Під час неї укладено прелімінарний договір, за яким держави не лише визнавали одна одну, а й мали відкрити консульства та вирішити ряд важливих питань, зокрема вільного переміщення громадян та стабілізації залізничного сполучення [225, с. 286-287]. Варто зазначити, що, незважаючи на критику сучасників, зокрема П. Краснова [261, с. 78], деякі пункти цієї угоди були виконані. Особливого успіху вдалося досягнути в питанні відкриття консульств і захисту інтересів українців у РСФРР, чого не зміг уникнути у своїх «Спогадах» і сам П. Скоропадський [369, с. 241].

Міністр закордонних справ Гетьманату також зазначає, що більшовицька делегація перебувала в Києві до жовтня 1918 р., виконуючи по суті функції посольства. При цьому головним питанням, яке обговорювалося між двома делегаціями, була проблема спірних територій. Однак воно не було остаточно вирішено [225, с. 288]. Кордон між двома державами так і не встановлено, що робило подальший розвиток відносин майже безперспективним. Не вирішено також й інші питання, навіть ті, що обговорено в договорі, зокрема припинення військових дій, повернення в Україну рухомого складу залізниць тощо. На думку Д. Дорошенка, це здійснено свідомо. Делегація Х. Раковського штучно затягувала переговори, вичікуючи слушного моменту для організації протигетьманського повстання [225, с. 290]. Це підтверджує в своїх мемуарах і А. Денікін, який стверджує, що гетьманській службі безпеки вдалося викрити два більшовицьких підпільних центри у Києві та Одесі, що працювали в тісному контакті з радянською делегацією [214, с. 61].

Більшовицька делегація, що важливо, сподівалася не лише на власні сили. Так, Х. Раковський уклав таємну угоду з представниками української протигетьманської опозиції, зокрема з В. Винниченком. За нею більшовики

мали визнати будь-яку владу, що сформується в Україні після падіння Гетьманщини, а Винниченко, в свою чергу, мав сприяти легалізації діяльності комуністичної партії, про що він і вказав у мемуарах [180, с. 158].

У контексті питання взаємин гетьманської адміністрації з більшовиками цікавими є згадки багатьох мемуаристів про те, що на заваді боротьби голови МВС Української Держави І. Кістяківського з радянським підпіллям стала німецька окупаційна адміністрація, яка вимагала від гетьмана не лише звільнити всіх заарештованих більшовиків, а й відправити у відставку самого І. Кістяківського [214, с. 61; 311, с. 101]. Однак автори не дають пояснень причини такої позиції німців, що свідчить про те, що сучасники, навіть ті, які посідали певні державні посади, не були обізнані з усіма обставинами таємних стосунків між Німеччиною та радянською Росією.

Із поверненням делегації Х. Раковського у Москву в жовтні 1918 р. дипломатичні відносини між Гетьманатом і РСФРР припинилися. Однак вищенаведені факти свідчать, що уряд Української Держави прагнув, хоч і не дуже успішно, стабілізувати свої відносини навіть із очевидними й задекларованими ворогами. Ще більш тісними та дієвими були взаємини уряду П. Скоропадського з силами, чії політичні позиції були наближені до гетьманських, і з якими Гетьманат мав спільного ворога – більшовиків. У першу чергу до таких сил потрібно віднести Добровольчу армію та Військо Донське. Маємо зазначити, що стосунки з цими політичними утвореннями розвивалися неоднозначно. Так, перший командувач Збройних Сил Півдня Росії (ЗСПР), генерал М. Алексєєв розглядав Гетьманат як свого союзника. Аналогічно до білих ставився і П. Скоропадський, який у мемуарах згадує про те, що й алексіївці, й гетьманці роблять єдину спільну справу [369, с. 238].

Інакше ставився до Гетьманату наступний керівник Добровольчої армії, генерал-лейтенант А. Денікін. На відміну від попередника, як зазначає П. Скоропадський, денікінці відразу розпочали активну агітацію, ворожу

Українській Державі [369, с. 238]. Причину цього пояснює в своїх мемуарах сам А. Денікін, який зазначає, що «сепаратизм» гетьмана заважав доктрині «єдиної та неподільної Росії» [214, с. 59]. Однак таке протиріччя доктрин, на відміну від протиріч з більшовиками, не призвело до відкритої війни між Добровольчою армією і Гетьманатом. Ця війна була не вигідна обом сторонам, особливо Білій армії, що вела важкі бої з радянською Росією. До того ж А. Денікін не вважав ідею Гетьманату відкрито ворожою «російській ідеї», враховуючи історичний досвід союзницьких стосунків між Гетьманщиною і російським урядом у XVII ст. Для нього існування держави Скоропадського виглядало більш привабливим, аніж загроза загарбання України більшовиками чи «українськими напівбільшовиками», тобто С. Петлюрою та В. Винниченком [211, с. 172-173]. Аналогічно сприймав такий розвиток стосунків між державами й Г. Ліхтенберзький, який доводив офіцерам гетьманської армії, що, виконуючи службу в П. Скоропадського, вони одночасно служать і Росії [280, с. 167]. Варто також зазначити, що для війни з Гетьманатом у А. Денікіна не було вільних збройних сил, адже вся його армія нараховувала тоді до 40 тис. солдатів і офіцерів, та була задіяна проти більшовиків.

Інакше ставився до відносин із білогвардійцями П. Скоропадський. Він прагнув стати союзником Добровольчої армії і просив про посередництво у цьому питанні отамана Всевеликого Війська Донського П. Краснова [261, с. 83]. Однак сам гетьман у своїх мемуарах не згадує про причини свого бажання укласти союз із «білими силами». Проте його заходи у цьому напрямку є досить очевидними.

Пояснення дає П. Краснов. У спогадах він пише, що 20 травня 1918 р. на станції Скороходово відбулася його зустріч з гетьманом. П. Скоропадський заявив про необхідність об'єднаних дій урядів України, Кубані, Криму, Дону та Грузії проти більшовизму. Проте прихильник «єдиної неподільної Росії» А. Денікін цю пропозицію тоді не підтримав [261, с. 79].

Не менш очевидним є і факт наявності дипломатичних відносин між цими силами. У мемуарах як П. Скоропадського, так і А. Денікіна є згадки про наявність офіційних представників: полковника Кислова [369, с. 239] та генерала Ломовського [214, с. 172]. Стосунки з Білою армією особливо активізувалися в листопаді – грудні 1918 р., коли гетьман розпочинає відкриті переговори про спільні дії Війська Донського, армії Української Держави та Добровольчої армії проти більшовиків, по суті передаючи усе командування над арміями А. Денікіну [255, с. 265]. Це дало опонентам гетьмана у своїх мемуарах відкрито звинуватити П. Скоропадського в антиукраїнстві та прихильності до великодержавної ідеї [413, с. 119]. Однак саме об'єднання так і не відбулося, а про повне злиття держав в єдину імперію не йдеться ні в мемуарах П. Скоропадського, ні А. Денікіна.

Неоднозначними були взаємини з Кримом. Колишній міністр закордонних справ Української Держави у спогадах писав, що уряд намагався поширити свою юрисдикцію і на Крим. Проте там проросійські сили утворили крайовий уряд на чолі з генерал-лейтенантом М. Сулькевичем [225, с. 298]. Д. Дорошенко на засіданні Ради міністрів Гетьманату настояв на проголошенні «митної війни» з Кримом. Економічна блокада дала свої результати – до Києва прибула кримська делегація, тиждень велися переговори. Як зазначає мемуарист, Криму запропонували внутрішню автономію (свій парламент та військо) у складі України [225, с. 301]. Однак падіння Гетьманату перекреслило цю справу.

Отже, можемо підсумувати вищесказане. Взаємини Гетьманату з Білою армією будувалися на основі рівноправності та союзництва, хоча результати їх були не більш якісними, аніж стосунки з більшовиками. Ні тим, ні іншим так і не вдалося поширити свої інтереси в «Гетьманщину», зробити уряд Української Держави своєю маріонеткою. Сам характер стосунків з обома російськими політичними центрами наглядно демонструє їх спільні риси: і більшовики, і «білі» розглядали Українську Державу, як тимчасове явище, а

уряд Гетьманату – як ворога ідей «світової революції», або єдиної Російської імперії, й тому повноцінні мирні взаємини між ними були неможливі.

Аналізуючи ж у комплексі внутрішню та зовнішню політику Гетьманату, висвітлену мемуарною літературою, можемо зробити ряд узагальнюючих висновків. Так, незважаючи на неоднорідне висвітлення авторами тих чи інших подій, бачимо, що період існування Української Держави визначався комплексною і сталою політичною лінією, спрямованою на задоволення основних потреб як держави в цілому, так і тих соціальних верств, які представляв Гетьманат – селян-хліборобів, сільської буржуазії, поміщиків та підприємців. Реформи, розпочаті гетьманським урядом, незважаючи на свою незавершеність, дали певний результат, що передусім проявився в стабілізації української економіки та в недопущенні такої економічної кризи, що відбувалася в 1918 р. в радянській Росії. До того ж гетьману вдалося вирішити ряд важливих проблем, що супроводжують становлення держави, передусім в галузі освіти, культури та науки, які не могли не зауважити в мемуарах навіть опоненти Гетьманату. Звичайно, в своїй діяльності гетьман і його урядовці не змогли уникнути негативу: це і повстанський рух на селі, і відсутність сталих союзницьких стосунків із тими силами, що могли сприяти існуванню Української Держави, і що головне – відсутність порозуміння в самому суспільстві, яке й призвело до перемоги Директорії в грудні 1918 р. та падіння Гетьманату. Причини й наслідки цього по-різному висвітлюють і прихильники, і опоненти П. Скоропадського.

3.4. Падіння Гетьманської держави

Заміна Гетьманату Директорією в Україні викликало зацікавленість у сучасників не менше, аніж прихід П. Скоропадського до влади.

Так, у своїх мемуарах сам П. Скоропадський вважає основною причиною нестабільності в державі й відповідно падіння свого режиму діяльність в Україні колишніх членів Центральної Ради, які прагнули будь-

якими засобами повернутися до влади. Не менш шкідливим, на його думку, були більшовицька агітація, а також діяльність солдат і офіцерів, розпущених німцями українських військових підрозділів. Не уник гетьман і звинувачення щодо дій поміщиків, які своєю жорстокістю підштовхнули селян до антигетьманських повстань [369, с. 248-249, 297].

Близькі до аргументів П. Скоропадського думки в своїх мемуарах висловлюють і його прихильники. Так, М. Могилянський робить спробу визначити головні та другорядні причини. До перших він відносить жорстокість офіцерів-карателів, що не були пов'язані з гетьманським урядом, однак відштовхнули від Гетьманату селянство, а до інших – ліву агітацію як з боку більшовиків, так і від українських соціалістів, які вдало змогли використати настрої селян [311, с. 99]. Репресії проти селянства як головну причину падіння Гетьманату називають і Д. Дорошенко, і В. Зеньківський. Однак, на їх думку, винні в цьому не стільки каральні офіцерські загони, скільки німецькі та австро-угорські окупанти, які й підштовхнули селян до більшовизму [225, с. 279; 240, с. 129].

Деякі інші фактори називає ще один ідеологічний прихильник Гетьманату Є. Чикаленко. 1 листопада 1918 р. він зустрівся з гетьманом і, якщо вірити щоденнику, відверто вказав П. Скоропадському на його політичні прорахунки: 1) відсутність національного, а не проросійського уряду, який дискредитував гетьманську владу в українських очах; 2) запізнення з проведенням аграрної реформи, яка була ключовим питанням української революції; 3) відсутність регулярної, боєздатної армії, яка б мала стати основою суверенної держави [423, с. 192-193]. Далі у доволі різкій формі Чикаленко розповів П. Скоропадському про антиукраїнську діяльність військового міністра О. Рагози, який активно формував у Києві російські офіцерські частини, що «як тільки німці вийдуть звідсіля, то скинуть і Вас пане гетьмане, і Українську Державу» [423, с. 192-193]. У відповідь П. Скоропадський сказав, що поки тут перебувають німці, Україну встигнуть

визнати незалежною більшість європейських держав. Отже, аудієнція завершилася «прохолодно».

Інакше трактували причини успішності перевороту представники опозиції. Вони, на відміну від опонентів (за виключенням Є. Чикаленка), вказують, що причиною перевороту стали не дії непідконтрольних Гетьманату сил, офіцерів-карателів та окупантів, а сама внутрішня політика уряду П. Скоропадського.

Так, В. Винниченко [180, с. 70-71], В. М'якотін [314, с. 222], П. Христюк [413, с. 53-56] називають причинами незадоволення народних мас укази та розпорядження існуючої влади. Не уникають опоненти і відкритих звинувачень у підтримці гетьманським урядом дій офіцерів-карателів [155, с. 188-189]. Поміщицьку реакцію і жорстоке придушення селянського руху причиною падіння Гетьманату вважав і А. Денікін [214, с. 53].

Отже, ми бачимо, що і апологети, і супротивники П. Скоропадського одноставно називають головною причиною падіння Української Держави жорстокі репресії проти селян, не залежно від того, хто і як їх проводив: гетьманські охоронці, поміщицькі загони офіцерів-карателів чи австро-німецькі окупанти, повстанська боротьба проти яких восени 1918 р. охопила, за архівними матеріалами, різні регіони України [95; 96]. Саме такі дії остаточно розірвали нетривкий союз гетьмана з селянством, підштовхнувши останніх до «лівого» табору.

Такі висновки підтверджені й історичними фактами, і мемуарами сучасників. Так, М. Ковалевський відверто зазначав, що протигетьманський рух у грудні 1918 р. став загальноселянським. При цьому він був спрямований не лише проти гетьмана, а й проти поміщиків, яких карали за репресії, змушуючи останніх тікати з маєтків, щоб сховатися від народної помсти [252, с. 493-494]. П. Скоропадський у своїх мемуарах, не маючи можливості заперечити селянський характер виступів, спробував його обмежити лише незаможними селянами, вказуючи, що ті, хто мав власність,

участі у боротьбі проти нього не брали [369, с. 73]. Однак таке виправдання є лише спробою самозахисту. Інші мемуаристи засвідчують, що протигетьманський рух був багаточисельним і охоплював майже всі верстви селянства. Більше того, він розвивався стихійно і не був породженням свідомої діяльності опозиції [214, с. 53; 293, с. 42; 399, с. 78]. Аналогічно описують повстанський рух і представники інших політичних сил, прихильники більшовизму О. Альошин та Г. Калита [450, с. 40-45; 564, с. 220-223], анархіст Н. Махно [303, с. 258], український соціаліст М. Дорошенко [226, с. 23]. Всі вони хоч і називають основною соціальною базою противників Гетьманату селянство, проте погоджуються з наявністю певних груп заможних хліборобів, що не підтримували цей рух. Ураховуючи таку однакостайність мемуаристів, можемо погодитися з цим фактом як об'єктивно реальним.

Мемуаристи неодноразово наголошують і на жорстокості, з якою діяли повстанці, виступаючи проти режиму П. Скоропадського. Цю думку поділяють не лише прихильники Гетьманату, як то П. Скоропадський та М. Могилянський [311, с. 99; 369, с. 249], а й їх опоненти [226, с. 18; 724, с. 213]. Зокрема Ю. Тютюнник, розповідаючи про повстанський рух на Звенигородщині, згадував, що «селяни нищили всіх, хто хоч трохи був схожий на «карателя-кадета», тобто носив старшинську уніформу» [399, с. 79].

Однак всі селянські виступи, що відбулися до кінця листопада 1918 р., завершилися поразкою, що свідчить про відсутність у їх середовищі організованості, підтверджує їх стихійний характер і демонструє певну силу Гетьманату. Коли ж після відходу німців сила Української Держави була порушена, а поява єдиного протигетьманського центру – Директорії – скоординувала їх дії, перемога селянства стала реальною. Так, більшість мемуаристів пояснюють ранні поразки повстанців німецьким військовим втручанням, однак деякі все ж намагаються показати об'єктивні причини. Наприклад, В. Винниченко називає причинами перших поразок селян

недостатність озброєння, розрізненість загонів, відсутність єдиного керівного центру та загальних організуючих гасел [180, с. 72, 88]. Саме ці фактори, на нашу думку, і є досить об'єктивними, і що головне – саме вони пояснюють і причину швидкої перемоги Директорії, яка зуміла усунути більшість із названих недоліків.

Значна частина мемуаристів, зокрема П. Дяченко та П. Христюк, вказують на перехід без будь-якого опору на бік Директорії значної кількості гетьманських військових формувань [231, с. 26-27; 413, с. 136-137].

Потрібно сказати, що не лише лозунги Директорії прискорили повстання та зумовили його перемогу. Ще у серпні 1918 р. прем'єр-міністр гетьманського уряду Ф. Лизогуб в інтерв'ю німецькій пресі натякнув на можливість федеративного зв'язку України з майбутньою небільшовицькою Росією [218, с. 87]. Стурбований цією заявою голова Української телеграфної агенції, Д. Донцов радив гетьману відправити Ф. Лизогуба у відставку. Однак П. Скоропадський завірив, що він є і буде самостійником, а про заяву прем'єра нічого не знає [218, с. 88]. Наскільки був із ним відвертим гетьман, Д. Донцов у своєму щоденнику не коментує. Проте через 2 дні, побачивши у приміщенні Українського клубу гучний бал, зробив характерний запис: «думав про танець на вулкані» [218, с. 89].

Навіть і сам П. Скоропадський визнає, що головним поштовхом до повстання стала його остання «грамота», проголошена 14 листопада. Вона й визначала майбутнє України як складової частини загальноросійської федерації [369, с. 305]. Варто зазначити, що цю думку поділяють і прихильники гетьмана, як то Д. Дорошенко [225, с. 379], так і його опоненти з «лівого табору» – І. Мазепа [289, с. 59], М. Ковалевський [252, с. 531], П. Христюк. Останній охарактеризував «грамоту» П. Скоропадського, як повну ліквідацію української державності [413, с. 121]. Д. Донцов констатував: «соціалістичні круги ненавиділи гетьмана за те, що він став гетьманом самостійної України, я ж відійшов від нього з жалем за те, що (по тій грамоті) він перестав ним бути» [218, с. 39].

Перехід до проросійської політики, як причину загального протигетьманського повстання, називають у своїх мемуарах А. Денікін та В. Євтимович [214, с. 56; 538]. А Чикаленко з сарказмом писав, що завдяки ідеї федерації П. Скоропадський незабаром замість гетьмана стане командуючим якоїсь російської армії. Проте провину за це він покладає на соціалістів, які не змогли досягти компромісу з гетьманським урядом і готують повстання. А «всякі повстання ведуть тільки до деморалізації, до руїни, до анархії, але таким честолюбцям, як Винниченко, Петлюра до цього байдуже» [423, с. 207]. У своїх записах А. Чикаленко наділяє В. Винниченка епітетами: честолюбний, амбіційний, автократичний. У листопаді він спробував переконати його не починати збройний виступ проти Гетьманату. І навіть порадив йому краще займатися не політикою, а літературною діяльністю [423, с. 197].

Отже, й ці твердження, близькі за своєю суттю, можемо вважати і реальним приводом до повстання, і одночасно важливою причиною його перемоги. Однак не можна випустити з уваги і той факт, що, акцентуючи свою увагу саме на національно-державницьких причинах, прибічники Гетьманату штучно приховують й інші – невдачі в економічній та соціальній політиці, що й налаштували суспільство проти існуючої влади.

Не оминув уваги мемуаристів й опис самого повстання. При цьому саме представники антигетьманського табору дають більш детальний опис подій, у той час як прихильники П. Скоропадського деталі найчастіше опускають. Це пояснюється не лише їх слабкою обізнаністю з подіями у таборі ворога, а швидше з небажанням показати деякі факти, що могли негативно висвітлити їх попередню діяльність.

Навіть П. Скоропадський, який намагається відтворити картину повстання, приховує ряд історичних фактів, визначаючи лише зраду командирів Запорізького та Подільського корпусів армії, «полівіння» Ради німецьких солдатів у Києві, що визнали повстання народною революцією та деструктивну діяльність ряду офіцерів, які сприйняли його останню

«грамоту», як поштовх до заперечення всього українського. Навіть подробиці своєї втечі гетьман залишає у «Спогадах» поза увагою [369, с. 307-326].

Із власних поглядів описують повстання й діячі протигетьманського руху. Так, В. Винниченко критикує С. Петлюру за його дії та за «Революційний маніфест», який по суті перетворив повстання «у революцію однієї людини». Він також вказує і на неоднорідність бачення повстанцями майбутнього України [180, с. 124]. Свій опис тих революційних подій надають й інші численні мемуаристи, зокрема В. Кучабський [268, с. 116-127], О. Назарук [317, с. 88], Є. Коновалець [254, с. 303-306].

Мемуаристика також дає інформацію про регіональні особливості протигетьманського повстання, що завершилося успішно і призвело до загибелі «політичного проекту» – Української Держави П. Скоропадського. Так, наприклад, за спогадами сучасника, у Миколаєві (Херсонська губ.) під час наближення повстанських загонів отамана М. Григор'єва гетьманська адміністрація без опору на пароплавів в паніці залишила місто, «забувши» у порту офіцерську добровольчу дружину та 2 бронеавтомобіля [331, с. 191]. Про бої з повстанцями Директорії в листопаді 1918 р. у районі Лубни – Ромодан залишив спогади полковник добровольчого офіцерського загону [372, с. 236-239].

Колишній голова Центральної Ради М. Грушевський у статті «Пошкоді» дав оцінку Гетьманату, написану відразу після його падіння. Новітню «гетьманщину» автор кваліфікує, як «скверний анекдот», скомпонований спілкою наших поміщиків і німецьких генералів», а П. Скоропадського – як «просте знаряддя в руках возсоєдинителів Росії» [781, с. 233-234].

Отже, у мемуарній літературі досить однорідним виявився опис причин та перебігу падіння гетьманського режиму. І апологети, і опоненти називають практично одні й ті ж чинники, що призвели до протигетьманського повстання і відповідно краху самого режиму П. Скоропадського: репресії проти селян; відсутність власної, боєздатної армії; непродумана зовнішня

політика та незрозумілі для більшості українців загравання з російськими імперськими силами.

Проаналізувавши мемуарну літературу з основних аспектів історії Української Держави, можемо зробити й основні висновки. Так, мемуарна література висвітлює найбільш суттєві події та особливості історії Гетьманату, забезпечуючи достатній інформаційний масив для його об'єктивного вивчення. Незважаючи на різноплановість висвітлення подій та їх характеристики, мемуаристи в цілому дозволяють побачити ті аспекти проблем, що є недоступні іншим джерелам, і що головне – доповнити існуючу джерельну базу. При цьому дані, наведені у спогадах, часто є унікальними. Вони хоч і потребують наукової критики, всеж таки заповнюють прогалини в історичній науці.

Так, завдяки мемуарній літературі визначаємо, що основною соціальною базою гетьманського перевороту 29 квітня 1918 р. стали не лише поміщики та підприємці з середовища сільської буржуазії, а й заможне селянство, колишні царські офіцери й державні службовці. Саме політична єдність цих верств забезпечила успіх перевороту, а втрата цієї єдності – перемогу Директорії та падіння гетьманського режиму. При цьому роль кайзерівських окупаційних військ у перевороті була все ж таки не настільки значною, як це намагалися показати радянські історики. А сам Гетьманат не був виключно німецьким «політичним проектом».

Також мемуари дозволили визначити основні успіхи та невдачі гетьманської внутрішньої та зовнішньої політики. Стабілізація економіки, зумовлена реформами, зокрема повернення землі поміщикам, а також створення сприятливого клімату для підприємництва стало лише тимчасовим явищем, на тлі якого репресії проти селян лише поглибили розкол суспільства і призвели до антигетьманської революції. Спроби укріпити Українську Державу завдяки створенню власної армії та успішній зовнішній політиці також дали лише тимчасовий успіх. Малочисельна армія виявилася

ненадійною, а залежність політики Гетьманату від німецької адміністрації зменшила його шанси на виживання після Першої світової війни.

Тож і ці дії, яскраво висвітлені в мемуарній літературі, продемонстрували, що Гетьманату завадили не лише зовнішні обставини, а й невміння та небажання впроваджувати власні політичні ідеї та проекти. Успішність освітньої та культурної політики лише підтверджують попередню тезу – успіхів вдалося досягнути лише в другорядних для державності сферах, де вплив німців був мінімальний, і П. Скоропадському вдалося завершити свої починання. Тому і апологетика, і критика політики Гетьманату в мемуарах, на нашу думку, є досить слушною й актуальною для висвітлення об'єктивних реалій тогочасного життя.

Досить однорідним у мемуарній літературі виявився опис причин та перебігу падіння гетьманського режиму. І прихильники, і опоненти називають практично одні й ті ж чинники, що призвели до загальноукраїнського протигетьманського повстання та відповідно падіння самого режиму П. Скоропадського. Тож саме їх можемо вважати об'єктивними й використовувати для вивчення суміжних питань історії Директорії та політичних подій в Україні в 1918 р.

Вважаємо, що аналіз використаних спогадів дозволив нам об'єктивно висвітлити ряд важливих сторінок історії Української Держави 1918 р. саме через призму історико-мемуарної літератури.

РОЗДІЛ 4. ДИРЕКТОРІЯ УНР У СВІТЛІ МЕМУАРИСТИКИ

4.1. Становлення Директорії та протигетьманське повстання

Дослідження ключових моментів історії країни, особливо пов'язаних із боротьбою за владу різних соціальних прошарків є досить складним і багатогранним завданням. Адже ці процеси невід'ємно пов'язані з людиною – головним суб'єктом будь-якої політичної діяльності. Відтак їх аналіз неможливий без всебічного розгляду джерельної бази, її наукової критики та комплексного поєднання елементів різноманітних матеріалів. Обмеження лише одним типом документів, нехай навіть найважливішим, не дозволяє однозначно виявити всі закономірності процесу, його особливості та зв'язок із іншими явищами. Тож необхідно враховувати інформацію з публіцистики, мемуарної літератури, документальних джерел і навіть із фольклору. Всі вони забезпечать не лише всестороннє висвітлення проблеми, а й дозволять максимально об'єктивізувати досягнені результати.

Одним із ключових масивів джерельного матеріалу виступають спогади учасників подій. Викладена в них інформація, хоч і проникнута авторським суб'єктивізмом, часто є унікальною, адже вона містить не лише фактаж, а й ставлення конкретної особи до того чи іншого явища. До того ж мемуарні твори значною мірою містять не лише особисту думку, а й відображають певні ідеї, настрої та прагнення цілих соціальних верств із притаманним тільки їм світоглядом. Особливої актуальності набуває мемуарна література під час вивчення такого неоднозначного та суперечливого питання, як діяльність українських урядів, зокрема Директорії в часи визвольних змагань 1917-1920 рр. Адже вся боротьба, що охоплює чотири основних етапи: Центральну Раду, Гетьманат, Директорію та ЗУНР, – це в першу чергу боротьба людей із різним світоглядом, різними життєвими цінностями за владу, за власне бачення майбутнього України. Відтак, саме

спогади основних учасників подій не менше за документальні джерела дають нам інформацію про плани того чи іншого політика, про ставлення до нього сучасників і навіть про суб'єктивні причини успіху чи невдачі конкретної справи. Дослідження діяльності Директорії досить важливо в тому контексті, що до її складу входили політики, які представляли різні політичні програми, прагнули їх практичного впровадження будь-якою ціною. До того ж кожен із діячів цього періоду сам по собі був цікавою, одіозною особистістю, прагнучи показати саме свою роль в історії та відстояти її перед нащадками. В. Винниченко, Б. Мартос, І. Мазепа, П. Христюк, О. Греков, М. Омелянович-Павленко – всі вони так чи інакше у своїх спогадах прагнули довести відданість саме власній лінії, «перекладаючи» провину на своїх соратників – опонентів. Не менш цікавим є й висвітлення подій того часу в мемуарах та спогадах другорядних діячів: військових, іноземців, представників більшовицького та «білого» таборів тощо. Вони намагаються дати зовнішню оцінку подіям та персонам, часто при цьому надаючи свої коментарі. Все це викликає не лише дослідницьку цікавість, а й звичайний людський інтерес, що робить розвідку ще більш актуальною.

Ураховуючи все вищесказане, можемо класифікувати мемуарну літературу з теми за політичною позицією, соціальним статусом та родом діяльності її авторів. Адже спогади про історичний період кінця 1918-1919 рр. містяться не лише в політиків і діячів Директорії та її уряду, а й у тих, хто так чи інакше був причетним до Громадянської війни. Це і представники іноземних держав, і діячі Білогвардійського руху, і навіть люди, які були простими спостерігачами подій.

Розглядаючи мемуарні твори, можемо умовно їх поділити на декілька груп. До першої належать спогади членів Директорії та їх найближчих соратників. Так, передусім варто вказати епістолярну спадщину С. Петлюри [337; 338] та працю В. Винниченка «Відродження нації», що вийшла ще в 1920 р. – практично відразу після закінчення визвольних змагань [180]. У ній автор не лише показує свою діяльність як глави Директорії, а й намагається

висвітлити об'єктивні та суб'єктивні причини її поразки. Певною мірою близькою до поглядів В. Винниченка на Директорію є праці його найближчих сподвижників, зокрема М. Шаповала [430] та І. Мазепи [287; 288]. До цієї групи мемуарів можемо також віднести спогади інших осіб, що працювали в уряді, а саме І. Фещенко-Чопівського [404], П. Христюка [413], прем'єра Б. Мартоса [301; 302], міністра внутрішніх справ (грудень 1918 – лютий 1919 рр.) – О. Мицюка [310]. Про діяльність в цю добу Кам'янець – Подільського університету розповідає І. Огієнко [322]. Різні аспекти внутрішньої та зовнішньої політики Директорії висвітлено й у праці М. Стахіва [850; 851; 852; 853; 854; 855; 856], автором якої залучено значний мемуарний матеріал.

Спільною рисою для багатьох із них передусім є засудження діяльності С. Петлюри, волюнтаризм та прагнення влади якого стали основною причиною краху Директорії з фактичним перетворенням його на «отаманщину». Однак вони не є однорідними, адже кожен із політиків так чи інакше викладав власне бачення тих процесів, з якими особисто зустрічався. Не менш цікавою є позиція, викладена стосовно Директорії у працях її політичних опонентів, передусім колишніх перших осіб Гетьманату.

Зокрема проблемі виникнення Директорії та її перемозі приділяють місце у своїх мемуарах П. Скоропадський [369], Д. Дорошенко [225] та ін. Їх ставлення до сили, що зруйнувала Українську Державу, вкрай негативне і часто переобтяжене відкритою дезінформацією. Однак від цього значущість цих творів не зменшується. Більше того, часто саме в спогадах опонентів містяться згадки про ті події та їх наслідки, які члени Директорії та її прихильники прагнули б замовчати, чи трактувати з вигідної для себе, але не підтвердженої фактами позиції.

Окреме місце історія Директорії посідає і в мемуарах діячів ЗУНР, які так чи інакше контактували з політиками УНР. До них можемо в першу чергу віднести праці Л. Цегельського [414] та М. Лозинського [281] – свідомих борців за незалежність. Їх світогляд та бачення майбутнього України

докорінно відрізнялися від проектів східноукраїнських політиків, особливо стосовно майбутнього соціально-політичного ладу. При чому їх ставлення до УНР-івських політиків не залежало від політичної програми останніх. Досить цікавими та інформативними джерелами цієї групи можна вважати спогади офіцерів УГА, що в 1919 р. діяла спільно з армією С. Петлюри. Значної уваги заслуговують спогади М. Тарнавського [389], А. Кравса [260], О. Левицького [274]. В них автори не лише дають власне бачення військових подій 1919 р., а й викладають своє пояснення союзу УГА з армією А. Денікіна і фактичного припинення не лише союзу галичан із С. Петлюрою, а й остаточного завершення періоду Директорії.

Особливе місце серед мемуарної літератури, присвяченої подіям часів Директорії, належить спогадам військових, які представляли різні військові школи: Січового стрілецтва, школу кадрової армії колишньої Російської імперії та школу «вільного козацтва» - отаманщини. Всі вони так чи інакше були пов'язані з Директорією в ключові періоди її функціонування: під час протигетьманського повстання, у стосунках із арміями Антанти та білогвардійцями, у союзі з УГА, і що головне – під час антибільшовицької війни. Кожен із представників цієї групи мемуаристів: О. Греков [501], В. Петрів [346], М. Омелянович-Павленко [326], В. Кучабський [268], Ю. Тютюнник [399] та ін. намагалися по-своєму не лише показати перебіг військових дій, ставлення армії до тієї чи іншої акції уряду, а й дати оцінку тогочасним політикам та їх планам. Особливо цікавими виступають мемуари тих військових, які в різний час перебували на службі у Директорії, проте не до кінця поділяли її політичні та соціальні проекти. Це стосується праць лідерів Січових стрільців та колишніх царських офіцерів, для яких соціальні експерименти на селі та в армії викликали значну недовіру до життєвості нової української влади. Важливо зазначити, що автори з цієї групи мемуаристів часто намагаються показати не лише особисте ставлення, а й ставленню звичайних, рядових бійців до здійснюваних заходів, показати настрої, що панували в війську. І саме це робить спогади колишніх

військових неоціненним історичним джерелом доби Директорії, що протягом всього свого існування перебувала у стані як зовнішньої, так і Громадянської війни.

Доповнюють загальну картину історії Директорії УНР мемуари її сучасників з інших політичних таборів, як більшовицького, так і білогвардійського. В них автори хоч і з різних ідеологічних позицій висвітлюють події в Україні, а також своє бачення їх. Мемуари передусім присвячено аналізу внутрішньої політики Директорії, ставлення до тих сил, які вони представляли. Більшість коментарів і характеристик щодо українських політиків цього часу є суто негативними, що лише підкреслює ідеологічну призму, через яку писалися спогади. Спільним для цієї групи мемуаристів є їх природне несприйняття самої ідеї української державності поза межами єдиної монархічної чи радянської Росії. Вони часто навіть не намагаються зрозуміти українську владу, ставлячись до неї лише як до чергової перепони на шляху перемоги. Однак є між ними і розбіжність, що полягає в більшій толерантності більшовиків до проявів національного руху в Україні. Відкрито не заперечуючи його необхідність, радянські мемуаристи часто намагаються притягнути його, як незначний додаток до революційної боротьби за владу Рад. При цьому вони трактують війну проти УНР не як війну між Росією та Україною, а як боротьбу українських робітників і селян проти дрібнобуржуазної, «контрреволюційної» Директорії.

Становленню Директорії як нового революційного осередку, що відбулося в листопаді 1918 р., приділено значну увагу в більшості мемуарних праць, присвячених визвольним змаганням 1917–1921 рр. Адже саме останні місяці 1918 р. продемонстрували всю політичну палітру тогочасної України: настрої, прагнення, проекти не лише лідерів двох ворогуючих сторін: повстанців та гетьманців, а й бачення подій представниками військових, іноземців, тих осіб, які безпосередньо не брали участі в повстанні, будучи лише його свідками та сучасниками. При цьому спроба розібратися в причинах виникнення Директорії та її перемозі найчастіше переважає в

мемуарах над самим описом подій, що виявився досить банальним і заплутаним. Адже боротьба Директорії з Гетьманатом продемонструвала не лише внутрішню боротьбу українських соціалістів та консерваторів, а й боротьбу двох форм політичного устрою – монархістської та республіканської, проросійської та незалежницької. Звідси й певна увага до подій протигетьманського повстання з боку «сусідів», передусім лідерів Білої армії та більшовицької Росії.

Значний матеріал із передумов виникнення Директорії містять мемуари самих її учасників. Так, В. Винниченко у «Відродженні нації» вказує, що плани антигетьманської революції почали в нього формуватися після придушення П. Скоропадським літньої хвилі селянських повстань, особливо посилившись після його обрання головою Національного Союзу [180, с. 87-88]. Аналізуючи причини попередніх поразок, В. Винниченко приписує собі пошук нових форм боротьби, позбавлений попередніх вад, передусім дезорганізованості та відсутності дієвої та контрольованої армії. Таку позицію підтримував також один із його найближчих соратників М. Шаповал, про що й згадує у своїх спогадах. Він однозначно наголошує на необхідності не лише заручитися підтримкою опозиційно налаштованих до гетьмана військових підрозділів, передусім Січових стрільців і колишніх військових частин Центральної Ради, які уникли розформування, а й збільшити рівень таємності процесу підготовки повстання, адже П. Скоропадський, спираючись на німецьку допомогу міг легко його придушити в зародку. Інші члени Національного Союзу, як твердить В. Винниченко, займалися тільки балаканиною [180, с. 89]. Лише пізніше до організаційної роботи залучено нових людей, зокрема генерала О. Осецького. Про складність підготовки протигетьманського руху восени 1918 р. вказують і інші мемуаристи з табору Директорії.

Так, І. Мазепа наголошує, що більшість тогочасних політиків не вважали цю справу можливою, і що головне – потрібною для України. Причини такої поведінки названі цілком очевидні, а саме страх перед

німецькими окупаційними військами; залишки віри в можливість створення нового, українського уряду без руйнації всієї системи Української Держави з її певною стабільністю. Однак і він чітко вказує, що більшість населення України була категорично незадоволена політикою гетьманської адміністрації [287, с. 55-57].

Про особливості підготовчої роботи до повстання в жовтні – на початку листопада 1918 р. багато згадує В. Винниченко. Описуючи загальні настрої українських політиків у цей час, він наголошує на страху перед гетьманськими репресіями, що охопили навіть лідерів соціал-демократичної партії, до якої він і сам належав [180, с. 93-94]. Не менш негативною була й реакція інших партій, що також входили до Національного Союзу, передусім есерів. Вони зокрема вказували, що орієнтація на повстання регулярної армії, як це планували М. Шаповал та В. Винниченко, не є перспективною через силу німецьких військ та можливість репресій з боку гетьманських спецслужб проти всіх опозиційних партій. Підсумовуючи ситуацію напередодні повстання, П. Христюк відзначив, що «єдиний національний фронт, для утворення якого так багато було покладено праці, здавалось, розлазився в самий рішучий момент» [413, с. 129].

В. Винниченко відкрито називає тих осіб, які не лише гальмували підготовку повстання, а й відкрито провокували його організаторів, по суті повідомляючи гетьмана про заколотників і вказуючи головних учасників. Він називає прізвища С. Єфремова, А. Саліковського, А. Ніковського, В. Садовського і М. Кушніра, який викрив участь полку Січових стрільців у змові. Останнє, на думку автора, ледь не позбавило майбутнє повстання найбільш відданої та боєздатної військової сили [180, с. 94-97]. Не меншої критики зазнали від В. Винниченка діячі фінансових установ, зокрема «Українбанку» та кооперативних союзів, що не давали згоди повернути гроші, покладені туди ще Центральною Радою, тобто фактично відмовлялися профінансувати майбутню революцію. Взагалі, спогади В. Винниченка про названий період побудовані навколо однієї теми: повстання підготовлено

виключно ним (з єдиним помічником – М. Шаповалом), і відповідно подальша доля Директорії мала бути невід’ємною від долі самого автора. Така позиція значною мірою порушує об’єктивність висвітлення подій, і тому потребує значної історичної критики.

Як не дивно, період підготовки до створення Директорії практично не висвітлено в інших мемуарах. Це пояснюється передусім тим, що їх автори дійсно були непричетні до заходів організації, або як члени прогетьманського табору не достатньо з ним обізнані, чи не надавали цьому важливого значення. Так, Д. Дорошенко писав про активізацію діяльності Національного Союзу в жовтні – початку листопада 1918 р., однак ніяким чином не вказав на появу реальної загрози владі гетьмана [225, с. 348]. Ще менше уваги цьому процесу приділяв сам П. Скоропадський.

Значно більшою загрозою для своєї влади представники консервативного табору вважали селянські повстання, що посилювалися на початку листопада 1918 р. Про них у своїх спогадах згадують представники різних політичних таборів, звісно даючи їм різні оцінки. Так, М. Ковалевський досить докладно описує події осені 1918 р., вказуючи, що повстання охопило значні регіони і спрямовувалося насамперед проти тих, хто підтримував гетьмана і відповідно мав від нього зиск, зокрема поміщиків, які змогли повернути собі дореволюційну власність [252, с. 493]. Причини активізації повстань намагалися дослідити як мемуаристи від влади, так і прихильники зміни гетьманської політики, які навіть не знали про плани В. Винниченка щодо повстання.

Так, основними причинами масових селянських заворушень у цей час П. Скоропадський вважав дії німецької адміністрації; більшовицьких агітаторів, які приписували гетьману всі можливі та неможливі злочини проти селян та робітників; і звичайно, представників «лівих» партій, усунутих від влади у квітні 1918 р. [369, с. 249]. Досить цікаве бачення причин селянських повстань та появи Директорії в цілому робить у своїх мемуарах генерал О. Греков, який висловив припущення про причини

високої національної свідомості українських селян. Суть її полягала у несприйнятті будь-якої окупаційної влади (чи німецької, чи більшовицької). Довіра збереглася лише до тих українських сил, що ніяким чином не були пов'язані з іноземцями, і, отже, не створювали загрозу для українського села. Підтримка німцями уряду П. Скоропадського восени 1918 р. лише прискорила зростання селянського опору та самого падіння режиму гетьмана. Ті ж самі причини відштовхнули від Гетьманату й частини регулярної армії, також сформованої частково з мобілізованих селян. Проект їх участі у спільному поході Добровольчої армії на Москву був сприйнятий військовими, як втягування селян у зовнішню війну, наслідком якої вони бачили повернення російських поміщиків, і, відтак, загрозу своїм інтересам [501, с. 146].

Більш загально причини селянського руху восени 1918 р. показують представники антигетьманської опозиції, передусім із соціалістичних партій. Усі вони майже одногосно звинувачували гетьманський уряд, який своєю антинародною політикою довів народні маси до критичної точки [413, с. 130]. Так, В. Андрієвський головною причиною повстання назвав каральні акції, ініційовані гетьманським урядом після придушення літньої хвилі народних виступів [155, с. 188-189]. Звичайно, що спогади опозиціонерів також не позбавлені суб'єктивності, адже вони повністю ігнорують серед причин власну підривну діяльність, якою особливо вирізнялася партія есерів. Однак у цілому їх позиція, на нашу думку, набагато ближча до істинної.

В. Винниченко у своїх мемуарах досить прозоро вказує шляхи формування ідеології Директорії на початку листопада 1918 р. Він акцентує увагу на тому, що гетьманський режим восени остаточно відійшов від політики «українізації» та, втративши національні риси, змушений був повернутися до ідеї «єдиної та неділимої» [180, с. 100-102]. Це дозволило революціонерам, на його думку, повернутися до старих лозунгів захисту

української державності, однак додавши до них неодмінне вирішення ключових соціально-економічних проблем.

Із сумом останні дні Гетьманату, на який колись покладав свої надії, описує Є. Чикаленко: «Гетьманський уряд точнісінько так, як в січні Ц. Рада, не має ніякого війська, і набирає добровольців з студентів та гімназистів, а вся надія у нього на те, що німці не пустять Петлюри» [423, с. 210].

Отже, бачимо, що на середину листопада склалися всі умови, за яких повалення Гетьманату могло бути успішним: масове незадоволення суспільства, значний революційний рух селянства, і що головне – революція в Німеччині, яка могла остаточно позбавити режим П. Скоропадського підтримки окупаційних військ. Лишалось тільки очолити цей рух та розпочати справжнє повстання.

В. Винниченко однозначно вказує, що приводом до створення революційної Директорії стали каральні дії гетьманських спецслужб, що не лише налякали членів Національного Союзу, а й загрожували революції та українській незалежності в цілому [180, с. 106]. Тим більше, що Директорії вдалося остаточно заручитися підтримкою корпусу Січових стрільців, розташованому в Білій Церкві, ще не відправленому гетьманом у Галичину, на допомогу ЗУНР. Цю позицію також підтверджують у своїх мемуарах В. Кучабський та О. Думін, які відкрито вказують на прагнення Січових стрільців розпочати активні бойові дії проти антиукраїнського гетьманського режиму [268, с. 116-119; 532]. За цих умов В. Винниченко на зібранні членів Національного Союзу наголосив на необхідності створення революційної Директорії, якій буде передано повноваження від усіх політичних партій українства [180, с. 106].

Через пряму загрозу арештів рішення про обрання Директорії прийнято без традиційних дебатів, і 13 листопада 1918 р. відбулося таємне засідання, на якому представниками опозиційних партій створено Директорію, затверджено план повстання, намічено основні соціальні, політичні та економічні гасла, під якими мав відбутися збройний виступ. Це рішення

дійсно мало історичний характер, адже продемонструвало схильність більшості українських політиків до радикальних методів боротьби за українську державність. Однак самі вибори, як повідомляє В. Винниченко, були занадто швидкими та непередбачуваними. Тож Директорію обрали у такому складі: В. Винниченко – голова Директорії; С. Петлюра та Ф. Швець – члени Директорії. Спочатку вона повинна була складатися з 3 чоловік, але тимчасово до неї додано ще А. Макаренка та П. Андрієвського. Однак про їх тимчасовий статус скоро забули, і в подальшому Директорія виступала в складі 5 осіб [180, с. 110]. Не менш цікавий опис виборів Директорії дає у своїх спогадах О. Греков. Зокрема, він вказує, що самі вибори слід назвати суто умовними, адже на них присутньою була дуже незначна кількість делегатів. Вибори уряду з представників різних партій, на його думку, відразу набули публічного значення через включення до складу нового органу С. Петлюри, якого нещодавно випущено з в'язниці, а за ним укріпився ореол мучеництва [501, с. 146].

У мемуарній літературі відгуки про причини створення Директорії досить різноманітні. Так, більшість політиків, які в подальшому співпрацювала з новим урядом, головною причиною називають «грамоту» гетьмана про федерацію з майбутньою небільшовицькою Росією, яка мала остаточно знищити українську державність. Таку думку висловлюють у своїх спогадах М. Ковалевський та І. Мазепа [252, с. 531; 287, с. 59]. Цю позицію підтримували й прихильники Гетьманату. Так, у своїх спогадах Д. Дорошенко назвав створення Директорії криком відчаю ображеного національного почуття, відповідь на акт про федерацію з Росією [225, с. 379]. Однак такі твердження не мають під собою достатніх фактів, адже Директорію обрано 13 листопада, тоді як «грамоту» оприлюднено лише 14 листопада 1918 р. Отже, більш об'єктивним, на нашу думку, є твердження В. Винниченка, який таку прискореність процесу обрання пояснював страхом перед можливими репресіями з боку гетьманського уряду.

Досить об'єктивними в цьому відношенні є мемуари противників Директорії, які не зводили цю причину до появи одного лише документа. Так, А. Денікін відкрито називає причиною повстання рух гетьманського уряду в бік Росії. Відтак очікування з виступом могло призвести лише до погіршення політичної ситуації для опозиціонерів [213, с. 352]. Близьку до цього позицію висловлюють і ряд інших мемуаристів, зокрема М. Могилянський та В. Гурко [311, с. 104; 203, с. 220].

Отже, бачимо, що переважна більшість мемуаристів незалежно від їх політичної орієнтації вбачає причиною появи Директорії курс Гетьманату на зближення з Росією та неодмінність майбутньої федерації чи навіть відновлення єдиної імперії. Прямим приводом до початку збройного повстання стала гетьманська «грамота» про федерацію, яка лише підштовхнула українське військо до повстання та дала Директорії моральне право розпочати боротьбу під гаслами захисту української державності. Подальші політичні та соціальні лозунги, проголошені Директорією, привернули на її бік значну кількість селянських отаманів, які на той момент у регіонах уже вели війну з Гетьманатом.

Відразу після виборів, не очікуючи реакції гетьманської адміністрації, члени Директорії виїхали в Білу Церкву під захист Січових стрільців. Для складання відозви до населення та організації її розповсюдження у Києві лишився В. Винниченко. Оприлюднення відозви відбулося вчасно. В ніч із 14 на 15 листопада 1918 р. саме після появи «грамоти» про федерацію П. Скоропадського. Фактично ця відозва Директорії скасовувала попередній гетьманський документ, однак у реальності це потрібно було ще довести силою [180, с. 113-114].

Інформація про початок збройного повстання у Білій Церкві міститься в багатьох мемуарах [672; 738]. Однак детального опису планів повстання, особливостей його перебігу фактично не маємо. Лише у В. Винниченка знаходимо інформацію про події кінця листопада – початку грудня 1918 р. Вони зроблені «крізь призму часу», як погляд людини, яка знає завершення

подій і намагається не стільки їх висвітлити, скільки показати причини невдачі. Так, описуючи плани на майбутнє повстання, В. Винниченко вказує на існування двох проектів: за першим Січові стрільці відразу вирушають на Київ; за другим – загальнонародний виступ, організація селян у правильне військо з подальшим наступом на столицю. Головним у другому плані стало те, що Директорія повинна була продемонструвати народу, що повстанням керують не окремі люди, а представники основних політичних партій України, а рішення приймаються колегіально. При цьому партійна приналежність членів Директорії мала вказати повстанцям, що головним у діяльності Директорії є вирішення їх соціально-економічних інтересів, поєднаних із національним рухом проти російської буржуазії та німецьких окупантів [180, с. 121-122].

Із першого ж дня повстання, як сповіщає більшість мемуаристів, у складі Директорії розпочалися непорозуміння, причиною яких стали дії С. Петлюра, який прибув у Білу Церкву раніше інших членів Директорії та розповсюдив звідси свій універсал до народу з закликом до повстання [413, с. 133]. Отже, всі інші учасники руху наче опинилися в затінку однієї людини [180, с. 125]. В. Винниченко вказує, що цим відразу зруйновано можливість першого проекту, перейшовши до другого. Формування великої народної армії під лозунгами С. Петлюри розпочалося по всій Україні. Однак О. Греков не надає петлюрівському універсалу такого значення як В. Винниченко, вказуючи, що потреб у закликах не було, адже народне повстання вже й так тривало в регіонах [501, с. 149]. До Білої Церкви почали поступово підтягуватися повстанські отамани, хоча перший крок до перемоги зробили саме Січові стрільці, які 17 листопада захопили Фастів, а 18 листопада під Мотовилівкою розбили віддані гетьману російські офіцерські загони під командуванням Святополка-Мирського [574]. Якнайкраще ці події зображують у своїх мемуарах колишні Січові стрільці [507, с.65-69; 531], зокрема А. Крезуб (О. Думин) [530; 594; 595; 596; 597].

Так, В. Кучабський у спогадах докладно розповідає про бій під Мотовилівкою, наголошуючи на героїстві стрільців та їх військовому вмінні. Описуючи ворогів, точніше їх загиблих, доводячи їх число до 600, автор вказує, що всі вони були офіцерами колишньої царської армії. Однак, на нашу думку, факти, наведені В. Кучабським, не є цілком достовірними, оскільки в них спостерігаються значні перебільшення та надмірна заполітизованість у процесі опису подій [268, с. 152-153].

У будь-якому випадку перемога під Мотовилівкою остаточно розвіяла сумніви тих українців, які ще не визначилися. На бік Директорії почали переходити урядові війська, зокрема корпус П. Болбочана та Сірожупанна дивізія [676]. Однак вирішальним стало приєднання до повстання і включення до складу новоствореного «Осадного» корпусу 10-тисячної Дніпровської дивізії отамана Зеленого (Д. Терпила). Її роль та значення у подальшому повстанні й захопленні Києва відзначають у своїх спогадах передусім керівники Січових стрільців: Є. Коновалець та В. Кучабський. За даними різних авторів, загальна чисельність повстанських військ Директорії на той момент сягала від 150 до 300 тисяч осіб [867, с. 51; 793, с. 72].

Значення Січового стрілецтва та їх перемог над урядовими загонами гетьмана, піднесені у спогадах самих стрільців, спростовує генерал О. Греков. Так, він наголошує, що Директорія й стрільці йшли в тилу повстанських отаманів і саме завдяки останнім змогли швидко захопити Київ [501, с. 149]. Погоджується з ним у баченні повстання і В. Винниченко. Навіть після взяття Фастова, як він вказує, сил повстанців було недостатньо для походу на Київ. Відтак наступ призупинено, вичікуючи поширення повстання всією Україною [180, с. 128-130].

Потрібно наголосити на тому, що перетворення повстання Директорії з військового заколоту на загальнодержавну справу відбулося настільки швидко, що й самі лідери Директорії не змогли охопити його масштабів. Так, В. Винниченко навіть не намагався дати якісь точні числа щодо учасників повстання, охрестивши більшість із них терміном «петлюрівці». Автор лише

вказує, що нова влада так і не зуміла організувати забезпечення своєї багаточисельної армії [180, с. 125]. Про те, що ні Головний отаман С. Петлюра, ні його урядовці не знали точної кількості учасників повстання, у своїх мемуарах згадує й О. Назарук [317, с. 97]. Про хаос та анархію в новій столиці Директорії – Фастові – пише у спогадах і генерал М. Омелянович-Павленко, який саме в цей час їхав до Галичини на допомогу ЗУНР у війні з поляками. Основним його звинуваченням новій владі було породження політичного протистояння між українцями – відсутністю порозуміння між галичанами та наддніпрянцями [326, с. 110].

Мемуарні свідчення розповідають про перебіг повстання на регіональному рівні [576]. Опис бойових дій на Волині простежуємо в спогадах Д. Дорошенка. Він зазначає, що саме там швидко відбувся поділ повстанців на прихильників Директорії (воювали під жовто-блакитними прапорами) та радянської влади (діяли під червоними прапорами). І хоча в них була спільна мета і спільний ворог, однак цей факт, на думку мемуариста, засвідчував про нестабільність повстанського табору і його недовговічність [225, с. 393]. Про антигетьманський рух на Катеринославщині залишив спогади Н. Махно, який критично ставився до самої Директорії, вважаючи, що її уряд буде захищати інтереси не трудящих мас, а національної буржуазії [303, с. 301].

Однак не всі мемуаристи були схильними до розгляду дій повстанців, як загальнонародного виступу. Так, П. Скоропадський вважав, що до повстання пристала переважна меншість українського селянства, передусім ті, в кого не було ніякої власності – бідняки. Схоже трактував статус повстанців і отаман Донського козацтва П. Краснов. Він у спогадах зазначав, що більшість українського суспільства дивилася на С. Петлюру та його прибічників, як на розбійників, а саме повстання не користувалося ніякою підтримкою [261, с. 124]. Реакція Гетьманату на повстання була досить таки прогнозованою, на що в мемуарах наголошують представники різних

таборів. Особливу цікавість у цьому питанні становлять спогади лідерів ворогуючих сил – В. Винниченка та П. Скоропадського.

Так, В. Винниченко вказує на страх російської буржуазії перед повстанцями, який особливо посилювався після поразки офіцерських загонів під Мотовилівкою. Отже, діяльність гетьмана, що, на його думку, стала вираженням інтересів російської буржуазної еліти, спрямовувалася на пошук усіх шляхів захисту через залучення німецької армії для придушення Директорії. З цією метою сформульовано цілу доктрину залякування німецьких солдат перешкодами, що нова влада створюватиме їх поверненню додому, адже петлюрівські «бандити» руйнуватимуть залізниці та нападуть на німецькі ешелони [180, с. 129]. Іншими заходами, здійсненими гетьманом, на думку В. Винниченка, стали різні спроби залучити на свій бік Антанту. І хоч йому вдалося створити негативний імідж Директорії за кордоном, передусім у французького посланника Еміля Енно, який отримав за це хабар в кілька десятків мільйонів карбованців, однак це теж не вплинуло на результати повстання [180, с. 152].

Інакше трактував ці події П. Скоропадський. Він не стільки переймався зростанням сил повстанців та їх першими перемогами, скільки «полівінням» Ради німецьких солдатських депутатів у Києві, що створювало додаткову загрозу через зміну ставлення німців до Директорії [369, с. 307-309]. Згадує гетьман і про діяльність свого ставленика, генерала Ф. Келлера, який, очоливши всі віддані режиму війська, відразу налаштував проти себе українське суспільство заявами про відновлення Російської імперії. Отже, генерал не тільки надав Директорії додаткових політичних прихильників, а й підштовхнув до непокори тих національно свідомих українців, які на час виникнення Директорії цілком позитивно ставилися до діючого уряду. П. Скоропадський прямо не називає, однак дає зрозуміти, що саме такі дії підштовхнули значну частину українських військових прийняти бік Директорії, по суті залишивши єдиною підтримкою гетьмана російські формування. Саме це й змусило П. Скоропадського незабаром прийняти

відставку цього воєначальника [369, с. 318]. Ще раніше він зазначає, що зростання антиукраїнських сил в Києві та регіонах спричинено оприлюдненням його «федеративної грамоти», після чого активізувалися всі проросійські кола, що відкрито стали демонструвати свою ненависть до всього українського [369, с. 314].

Про активізацію антиукраїнських сил у цей період писав і головнокомандувач Добровольчою армією, генерал А. Денікін. Він відзначив, що проросійський київський Національний центр у своєму зверненні до держав Антанти наголошував, що українці – це не нація, а політична партія [213, с. 340].

Отже, з вищезгаданих мемуарів можемо зробити досить об'єктивний висновок про реальний стан речей у прогетьманському таборі. Дійсно, піднесення проросійських сил, викликане «федеративною грамотою», остаточно відштовхнуло від Гетьманату більшість свідомих українців, перетворивши його з національного в «окупаційний» уряд, що спирається виключно на російських офіцерів та німецьку армію. Звідси й втрата гетьманських українських частин і водночас відсутність реальної підтримки з боку Добровольчої армії, що знаходилася досить далеко і сподівалася здійснити свої плани без участі гетьмана. До того ж озброєні офіцерські загони після поразки під Мотовилівкою довели свою непридатність. Саме через це уряд П. Скоропадського в екстремному режимі спробував заручитися підтримкою зовнішніх сил, передусім Берліна та Антанти, щоб за їх допомоги зберегти владу. Це підтверджують і спогади полковника В. Хитрово, який служив в офіцерській дружині та згадував, що тільки німецька військова присутність стримувала рух петлюрівців на Київ [406, с. 152-153]. Отже, реальної сили, яка б могла відстрочити падіння Гетьманату в Києві на той час вже не було, а допомоги з регіонів даремно було чекати. Обороняти Київ від багатотисячної повстанської армії до приходу військ Антанти не було кому, що й пояснює замовчування в мемуарах П. Скоропадським настроїв у столиці в останні дні Української Держави. Фактично тільки

присутність у місті німецького гарнізону стримувала наступ «Осадного» корпусу С. Петлюри. У спогадах сучасник вказував, що лише 120 кадетів чесно охороняли резиденцію гетьмана і були розпущені по домівках самою Директорією вже після здобуття нею Києва [346, с. 622].

Отже, існуюча мемуарна література дає підстави зробити висновок, що доля гетьманського режиму в Україні на середину грудня 1918 р. вирішена вже остаточно.

4.2. Діяльність Директорії в грудні 1918 – січні 1919 рр.

Питання перебування перших місяців Директорії при владі, здійснення нею внутрішньополітичних та зовнішньополітичних акцій знайшло своє відображення в численних мемуарах. І хоча за кількістю згадок та їх інформативністю цей масив значно поступається періоду боротьби за владу (листопад 1918 р.), саме він дозволяє нам більш детально проаналізувати всі ті обставини, які призвели до невдачі цього державного утворення, фактичному його розвалу зсередини. Зазначимо, що більшість офіційних документів не містять опису подій «кулуарної» боротьби, що пронизувала Директорію з початку її виникнення. Отже, мемуари учасників тих подій в цьому випадку по суті виступають головним джерелом дослідження внутрішньої ситуації в Україні та її правлячого режиму.

Необхідно вказати, що аналіз внутрішньополітичної роботи Директорії як правлячої в Україні сили варто розпочинати не з моменту падіння Києва, а з часу переходу стратегічної ініціативи на бік повстанців, тобто з початку грудня 1918 р. У цей час значна територія України вже перебувала під контролем республіканських військ, і лише в деяких регіонах прибічники гетьмана чинили ще активний опір [225, с. 387-388; 268, с.128-139; 231, с. 26-27; 305, с. 251-259]. Однак більша частина країни вже не підкорювалася центру.

Саме в цей час у середовищі Директорії, яка від самого початку не була єдиною, посилювався розкол на дві фракції. Три її члени: В. Винниченко, Ф. Швець та О. Андрієвський перебували у Вінниці; їх соратники – С. Петлюра та А. Макаренко – у Козятині, де Головний отаман зробив свою ставку [501, с. 149]. Навіть таке розміщення вказувало на початок відкритого протистояння в боротьбі за владу двох основних гравців – В. Винниченка, який намагався зміцнити свої позиції як голова Директорії, та С. Петлюри, який презентував себе головнокомандувачем усіх збройних сил і відкрито претендував на посаду військового диктатора. Кожен із них використовував всі доступні йому засоби не лише для укріплення власного становища в уряді та країні, але й для приниження свого опонента.

Першим цю «війну» розпочав ще 14 листопада 1918 р. С. Петлюра, оприлюднивши свій універсал від власного імені, не узгоджуючи його з іншими членами Директорії. Отже, на думку В. Винниченка, він надав своє ім'я всьому повстанню, презентувавши його не як загальнонародну революцію, а саме як «петлюрівщину» [180, с. 124]. Цю позицію В. Винниченка поділяє й генерал УНР О. Греков, якого важко запідозрити у симпатії до однієї з течій у Директорії. Він відкрито вказує, що С. Петлюра, який переслідував власні цілі, всіляко рекламував лише себе (а не Директорію) у повстанських військах [501, с. 149].

Відповідь В. Винниченка була не менш амбіційною. Посилаючись на свій авторитет як глави Директорії, він запропонував власний проект ліквідації збройних сил УНР, яких демократична республіка нібито не потребує. З його аргументації випливало, що саме армія, незважаючи на свою національну приналежність до українства, лишається основним контрреволюційним елементом. Керівництво армії, більшість із якого не мала достатнього політичного розуміння ситуації, походила з колишніх царських та гетьманських офіцерів, які лише розкладали її революційну сутність, відштовхували не лише солдатів, а й місцеве населення від Директорії. В. Винниченко відкрито наголошував, що саме у Вінниці він прагнув

розпочати організацію «революційної та соціалістичної армії», без якої ніякі гасла й декрети Директорії не могли бути здійсненими. Він запропонував реорганізувати «старшинські» школи, до яких повинні зараховувати виключно політично свідомих робітників і селян, а в армії ввести інститут політичних комісарів, відтак діючих офіцерів до часу випуску нової військової еліти перевести в унтер-офіцери [180, с. 185-186]. За цим проектом, викладеним у тому числі й у мемуарах, наочно бачимо спробу максимально політизувати армію, перевівши її з під керівництва кадрових військових (до яких зараховував себе і С. Петлюра) під пряму владу представників політичних сил в особі комісарів. Кінцевою метою цього проекту стало позбавлення С. Петлюри можливостей упроваджувати будь-які власні ініціативи через військо [501, с. 149].

Цей проект хоч і був фактично відхилений Директорією, однак ще більше розколов українських революціонерів. Постійні суперечки лише сприяли процесу втрати контролю за повстанським рухом, що все більше скочувався до звичайної «отаманщини». Так, О. Греков у спогадах чітко зазначає, що в грудні 1918 р. народ займався тією справою, яку він вважав за потрібну, а саме ліквідував гетьманську адміністрацію та роззброював німецькі частини, абсолютно не цікавлячись Директорією і часто навіть не маючи уявлення про її існування [501, с. 149].

Протистояння між В. Винниченком та С. Петлюрою в цей час набуває нових рис. Кожен із них, прагнучи довести саме свою необхідність і важливість справі революції, активізує діяльність у тому напрямку, що був йому підконтрольний. Так, В. Винниченко ще у Фастові запропонував на розгляд Директорії питання про впровадження в Україні системи радянської влади. Це, на його думку, не лише мало повернути революцію суто на соціальні рейки, а й перехопити більшовицькі лозунги і зняти загрозу війни з червоною Москвою [180, с. 134-135]. Розуміючи, що більшість селянства є політично активними лише тоді, коли йдеться про вирішення місцевих проблем, В. Винниченко закликав не відкидати у політичній боротьбі

інтереси пролетаріату як українського, так і неукраїнського. Саме союз робітників і селян під спільними соціалістичними гаслами дасть можливість УНР вистояти в несприятливому зовнішньополітичному оточенні. Однак на засіданні Директорії більшість підтримала С. Петлюру в його неприйнятті «більшовизму», що викликало досить бурхливу реакцію самого В. Винниченка. Як згадує І. Мазепа, голова Директорії ледь не залишив засідання, ображений не сприйняттям його аргументів щодо планів «радянзації» армії та країни [287, с. 81]. Сам же В. Винниченко пояснив позицію своїх опонентів у характерному для себе руслі, звинувативши їх у «хуторянстві» та «обивательстві». На його думку, вони були нездатні оцінити необхідності «більшовизації» національної революції, приховуючи під цим свою неспроможність реально оцінювати існуючі в Україні реалії [180, с. 136-137].

Діяльність С. Петлюри на посаді Головного отамана, на відміну від позитивних спогадів генерала В. Синклера [367, с. 226-227], з сарказмом описує інший військовий діяч О. Греков. Він згадує, що С. Петлюра в Козятині у вагонах військових ешелонів зробив собі штаб, саме цим вирізнивши себе з - поміж інших «штатських» членів Директорії. Сам О. Греков виконував при штабі функції командувача польових військ УНР. Однак командувати йому було ніким, адже селянські отамани діяли самостійно, майже не звертаючи уваги на накази та відозви С. Петлюри [501, с. 149].

Про результати такої діяльності С. Петлюри свідчать згадки багатьох сучасників. Так, голова «Комітету поступових партій» Полтави В. Андрієвський, описуючи перебіг повстання на Полтавщині, вказує, що на початку виступу Директорії до універсалу С. Петлюри прислухалися багато селянських ватажків, які відчували свою боротьбу не містечковою, а загальнодержавною. Однак подальша бездіяльність із боку центру, відсутність єдиного виробленого плану та ігнорування місцевих інтересів призвело до поступового відходу їх від загальних гасел

революції [155, с. 166]. Противник ідеї самостійності України, командуючий Добровольчою армією, генерал А. Денікін у спогадах писав, що, на його думку, протигетьманське повстання не мало національного моменту – Директорія виступила з соціальними гаслами, щоб залучити на свій бік селян. Однак потім селянство залишило без підтримки і саму Директорію [213, с. 355]. Схожу оцінку повстання надає в мемуарах представник київських більшовиків. Він відзначив, що деякі селянські загони, які увійшли в Київ, мали червоні прапори з радянськими написами «За владу Рад». Це, на його думку, свідчило про соціальний, а не національний характер протигетьманського руху [292, с. 96].

Директорія в цей час перебувала у Вінниці та займалася поточною роботою. Вона полягала в безконечних засіданнях для вирішення протиріч між партіями та навіть не починала організаційну діяльність на місцях, хоча гетьманська адміністрація скрізь виганялася повстанцями, відтак їй необхідно було замінювати. За словами сучасника, на місцях, поруч із представниками Директорії, «появилися комісари, коменданти, отамани... революція йшла вже через голову Директорії» [411, с. 9]. Єдиним результатом роботи зі створення державного апарату влади стало формування у Вінниці «Тимчасової Ради завідуючих державними справами». Цей орган, сформований як аналог Кабінету Міністрів, не мав чітко визначених прав і обов'язків. По суті з дієвого механізму, яким він мав стати, перетворився на дорадчий орган Директорії. Навіть призначені за його рішенням представники Директорії по губерніях мали звітуватися напряду Директорії, оминаючи цей комітет. З виїздом із Вінниці «Тимчасова Рада завідуючих державними справами» припинила свою діяльність [180, с. 192-193].

Результати такої діяльності Директорії досить скоро стали очевидними. Як вказував О. Греков, у цей час одночасно зі зростанням чисельності повстанців в Україні відбувається і зворотній процес – втрата контролю над цими повстанськими отаманами. Селянський рух все більше почав набирати стихійних форм, що ніяким чином не відповідало планам В. Винниченка і

тим більше С. Петлюри [501, с. 147]. В цих умовах політичні опоненти змушені були діяти спільно, фактично передавши в руки своїх ставлеників владу на місцях: П. Болбочану – Лівобережжя, В. Оскілку – Волинь, М. Григор'єву – Херсонщину. Варто зазначити, що така делегація влади, яку в своїх мемуарах підтверджує І. Мазепа (з серпня 1919 р. по травень 1920 р. був головою Ради міністрів УНР), з часом завдала більше шкоди, аніж реальної користі [288, т. 2, с. 74]. Делегувавши цим ватажкам свої повноваження, Директорія практично втратила всі важелі контролю над ними, перетворивши їх у самовладних правителів, які керували регіоном на власний розсуд. Найбільше така ситуація не влаштувала В. Винниченка як керівника політичного крила Директорії, адже у військовому плані отамани ще принаймні номінально визнавали зверхність Петлюри [180, с. 147].

Однак значно більше в цей час турбувала членів Директорії проблема майбутнього політичного устрою України. Їй значне місце в своїй праці приділяє В. Винниченко, який переконливо засвідчує особисту зацікавленість у вирішенні цього питання ще до здобуття повстанцями Києва. Відтак він досить докладно розповідає у своїх мемуарах про спроби вирішення політичного майбутнього України.

Після відхилення більшістю Директорії плану фактичної радянзації держави В. Винниченко розпочав підготовку нового політичного проекту, що мав зберегти можливість широкомасштабного залучення до влади робітників великих промислових міст. Саме їх голова Директорії вважав тим прошарком, що найменше наділений увагою з боку української влади, і що саме вони можуть стати тим козирем, який, безумовно, використають більшовики проти УНР. Тож враховуючи інтереси тих соціальних прошарків, які репрезентувалися Директорією, В. Винниченко запропонував проект упровадження «трудоих рад», тобто рад представників усіх елементів громадянства, які не живуть з експлуатації чужої праці. Пропонувалася не диктатура пролетаріату і незаможного селянства, що дуже нагадувало більшовиків, а диктатура «всього трудового люду» [180, с. 141]. Сам

В. Винниченко вказує на недосконалість цього формулювання, його тимчасовості, неясності та недоговореності.

Однак, як пише мемуарист, таке формулювання було прийняте Директорією. Ухвалено рішення про створення системи трудових Рад, а вищим органом влади мав стати Трудовий конгрес, обирати який мали тільки трудові елементи. Велика буржуазія, «класи паразитичні, експлуататорські» цього права позбавлялися [180, с. 142]. Важко оцінити справжні настрої, що панували в Директорії після прийняття цього рішення. Адже окрім самого В. Винниченка практично ніхто не намагається дати більш широку оцінку цього факту у своїх спогадах.

Як не дивно, але факт взяття Києва повстанцями 14 грудня 1918 р. практично оминув своєю увагою голова Директорії. Він лише вказує, що саме фактична відмова німецької армії чинити опір республіканським військам, що наступали, дозволила розбити гетьманців і здобути 14 грудня столицю [180, с. 162]. Таку лаконічність спогадів автора можна пояснити небажанням висвітлювати досягнення свого опонента – С. Петлюри, який номінально здійснював керівництво операцією. Однак і його заслуга насправді в цьому мінімальна. Головним стало рішення німецького штабу – не чинити спротиву Директорії. Більше того, В. Винниченко не змарнував можливість ще раз задіти свого опонента. Так, він вказує, що С. Петлюра був членом масонської ложі, й навіть знаючи, де переховується П. Скоропадський, не наважився його затримати, бо мав заборону на це від «гросмейстера» однієї з київських лож С. Моркотуна [180, с. 165]. Цей факт також наводить у спогадах і П. Христюк [413, с. 141]. Як пише сучасний дослідник визвольних змагань В. Солдатенко, така інформація на початку 1920-х рр. викликала серед еміграції гучний та тривалий публічний скандал, однак С. Петлюра ніде і ніколи не висловив із цього приводу жодного слова на свій захист [847, с. 358].

Досить захоплено описує аналізований період історії Директорії І. Мазепа. Він вказує, що це була вирішальна перемога повстанців, які мали

значну перевагу у всьому. Доля попереднього режиму, на його думку, вирішена ще тоді, коли П. Скоропадський видав свою «федеративну грамоту» про зв'язок із Росією [288, т. 2, с. 77]. З ним у мемуарах погоджується і П. Шандрук [427, с. 42]. Про безнадійне становище Гетьманату в листопаді 1918 р. писав у своєму щоденнику і Д. Донцов [218, с. 117]. Цікаві спогади про ті події залишила прихильниця Білого руху, сестра милосердя М. Нестерович-Берг (свого часу за її сприяння наприкінці 1917 р. із радянської Москви на Дон перевезено більше 2,5 тисяч офіцерів). У мемуарах вона писала про ненадійність гетьманських військ і малочисельність російських добровольчих дружин, сформованих із офіцерів та учнівської молоді, які у грудні 1918 р. намагалися захистити від С. Петлюри Київ [320, с. 158-161].

Взяття Києва розпочало нову сторінку історії Директорії. Однак ті протиріччя, які виникли ще до остаточного падіння гетьманського режиму, нікуди не поділися. Більше того, перемога усунула й головну ціль, яка тримала повстанців єдиним цілим – необхідність боротьби з Гетьманатом. Організація мирного життя виявилася для Директорії значно важчим завданням, аніж саме повстання.

Мемуарна література досить яскраво висвітлює ті питання, які виникли перед новою владою, а точніше були самі нею створені.

Перші тижні перебування в Києві, як засвідчують мемуаристи, Директорія провела в самовихваляннях та бездіяльності. І В. Винниченко, і О. Греков в один голос вказують, що за цей час не зроблено ніяких кроків до встановлення повноцінної влади, відбувалися лише урочистості, головним персонажем яких був перший «національний герой» УНР – С. Петлюра [180, с. 167; 502, с. 179].

Однак спогади з цього питання не є цілком об'єктивними. Ще з моменту зайняття повстанцями Києва у місті почав працювати Революційний комітет, до складу якого увійшли М. Авдієнко, В. Чехівський, А. Пісоцький, В. Висоцький, М. Галаган, Н. Загородній, М. Марченко. Цей орган виконував

у місті (й номінально у державі) всі адміністративні функції. Однак реальна адміністративна влада в цей час належала командиру Осадного корпусу Січових стрільців Є. Коновальцю [180, с. 193]. Цю тезу підтверджує також О. Греков, вказуючи, що єдиною фізичною силою, яка розпоряджалася всім у Києві та навіть здійснювала особисту охорону членів Директорії, стала «січова рада» [501, с. 163]. Лідер Білого руху, генерал А. Денікін у спогадах теж називає Є. Коновальця та галичан господарями Києва [213, с. 462]. Такої ж точки зору дотримується більшовик М. Майоров, який наводить факти розправ січовиків над радянськими службовцями та профспілками. І тільки численні скарги міністра праці УНР Л. Михайліва до С. Петлюри змусили Є. Коновальця відмовитися від масових розстрілів київських робітників [292, с. 104-105].

Реальним поштовхом, що змусив Директорію відійти від святкувань та зайнятися державотворчою діяльністю, став губернський селянський з'їзд, що проходив 21–24 грудня 1918 р. у Києві [411, с. 45]. Його делегати, які представляли практично всі регіони України, окрім подяки за знищення режиму Гетьманату, поставили перед новою владою завдання проведення низки соціальних змін, які повинні були вирішити подальшу долю поміщицьких землеволодінь та великих селянських господарств. Такі вимоги делегатів з'їзду підштовхнули членів Директорії до здійснення першочергового завдання – формування власного уряду.

Як зазначає О. Греков, рішення про формування нового уряду і його особовий склад мало бути прийняте на бенкеті, організованому для представників різних партій. Саме на ньому оприлюднено й плани дій керівництва Січових стрільців. Будучи незадоволеними головуванням у Директорії В. Винниченка, вони планували замінити його на С. Петлюру, передавши при цьому реальну владу в країні «січовій раді», зробивши Є. Коновальця керівником усього війська і фактичним диктатором [501, с. 155]. Однак лідери «січової ради», на думку О. Грекова,

не наважувалися на переворот, розуміючи, що більшість повстанських загонів не підтримає їх.

Незважаючи на внутрішнє протистояння у владі між партіями та військовими, 24 грудня Директорією призначено першу Раду Народних Міністрів, яку очолив В. Чехівський. У мемуарах наведено її повний склад [180, с. 193-194, 411, с. 20]. Однак, як засвідчують І. Мазепа та П. Христюк, діяльність цього уряду була дуже обмеженою, адже фактичних важелів впливу в нього не було. Далі Києва влада нових міністрів майже не поширювалася [288, т. 2, с. 92; 411, с. 20-21].

Другим, не менш значущим заходом в державному будівництві України часів Директорії, стало створення та оприлюднення «Декларації Директорії Української Народної Республіки». Цей документ, що побачив світ 26 грудня 1918 р., за своєю суттю поєднував не тільки основні гасла, під якими нова влада прийшла у Київ. Він фактично перетворювався на «проконституцію», за якою мало зорганізуватися все внутрішнє життя країни. Сам зміст декларації, або його уривки наводяться багатьма мемуаристами, зокрема П. Христюком [411, с. 15-19]. Однак детально проаналізовано його у «Відродженні нації» В. Винниченка. Він же дає й власні коментарі щодо цього документа. Так, за своєю тематичною структурою декларація умовно поділяється на три основних частини: економічну, політичну та соціальну. У відповідності до першочергових лозунгів Директорії виокремлено основне коло питань, вирішення яких влада брала на себе.

Згідно з декларації Директорією проголошувалася тимчасовою верховною владою революційних часів. Отримавши цю владу від народу, вона зобов'язувалася потім її йому повернути [180, с. 170]. В декларації також досить чітко прописано, хто ж має належати до «трудового народу», представники якого повинні бути обраними до нової владної структури – Трудового конгресу. Так, до них мало відноситися трудове селянство, яке першим відгукнулося на заклики Директорії й повстало проти панства зі

зброєю в руках. Другою соціальною верствою, яка повинна прийти до влади через своїх депутатів, стало міське робітництво. Більше того, розуміючи реалії життя, декларація проголошувала, що всі робітники, а не лише українці, мають залучитися до нової влади. Третім прошарком, що мав право обирати делегатів на Трудовий конгрес, стала «трудова інтелігенція». Декларація чітко вказує, хто саме мав до неї відношення: робітники народної освіти, лікарські помічники (але не лікарі!), народні кооперативні службовці [180, с. 172-173].

Аналіз цього політичного уривка наочно демонструє ті коливання, що існували в середовищі Директорії. Особливо показовим став той факт, що виборчих прав не отримали військові (на відміну від більшовицької моделі, де Ради солдатських депутатів були звичайним явищем). І хоч ніхто з мемуаристів не називає чітко автора документа, за яким солдати не вирізнялися з-поміж селянства, однак за контекстом яскраво помітною стає персона В. Винниченка. Не бажаючи посилення свого головного опонента С. Петлюри, він таким формулюванням наче підкреслює факт тимчасовості посади Головного отамана. Якщо не буде армії (бо селяни мають повернутися до мирної праці), то відповідно й анулюється посада отамана.

Не менш радикально вирішувалася приналежність до інтелігенції. Її «трудова» частина значною мірою штучно обмежувалася, щоб не допустити до влади представників буржуазної орієнтації. Ні вчені, ні митці, ні навіть лікарі та юристи, без яких існування держави практично неможливе, не отримували виборчих прав, фактично прирівнюючись до поміщиків і буржуазії, тобто автоматично ставали ворогами нової влади, про що з розчаруванням писав у спогадах український військовий діяч, учасник протигетьманського виступу М. Галаган [191, с. 403]. Таке трактування стану й місця інтелігенції особливо цікавим виглядає в тому аспекті, що практично всі члени Директорії, за винятком хіба що А. Макаренка, належали до тієї «нетрудоваї інтелігенції», в тому числі письменник В. Винниченко та журналіст С. Петлюра.

Декларація визначала також основні владні повноваження майбутнього Конгресу трудового народу, його першочергові завдання. Так, конгрес матиме всі верховні права й повновладдя вирішувати питання соціального, економічного й політичного життя республіки. До самого ж моменту скликання конгресу вся повнота влади мала належати Директорії, що виступала гарантом незалежності України. Під останнім передусім розуміла протидія спробам більшовиків перехопити владу. Зазначимо, що ще 17 листопада у Курську сформовано Тимчасовий робітничо-селянський уряд України [556, № 4, с. 151-153]. Не оголошуючи офіційно війни, більшовики почали просуватися вглиб українських земель.

У декларації визначено й основні напрямки діяльності нової влади в економічній сфері. Розуміючи всю важливість цього питання не лише для благоустрою держави, а й у соціально-політичному контексті, лідери Директорії з початку взяли за її реформування. Так, відразу, ще 9 грудня, скасовано всі закони та постанови гетьманського уряду у сфері робітничої політики. Відновлено восьмигодинний робочий день та право робітників на колективні договори, право на коаліції та страйки, а також всю повноту прав робітничих фабричних комітетів [411, с. 9].

Однак основну увагу в економічній галузі приділено земельним відносинам. Саме їм присвячено ледь не більшість тексту декларації. На її початку чітко вказано, що всі дрібні та всі трудові господарства залишаються у попередніх власників, а решта земель передається в користування безземельних і малоземельних селян, особливо тих, хто пішов у військо республіки для боротьби з гетьманом. У життя впроваджувалися соціалістичні ідеї, прибічниками яких були більшість членів Директорії і особливо її голова В. Винниченко. У документі також знайшлося місце й ідеям націоналізації промисловості. Так, зокрема вказувалося, що Директорія вважає своїм обов'язком узяти під контроль УНР головні галузі української промисловості та направляти їх розвиток в інтересах працюючих класів та усього громадянства.

Останньою темою, яка розкривала у декларації погляди нової влади на майбутній устрій України, стало соціальне питання. Частково його висвітлено у політичних планах, зокрема в розподілі населення країни на «трудовий народ» та «експлуататорів», причому за досить таки умовними критеріями. Така непримиренність до «експлуаторських» класів разом із фактичною невизначеністю статусу більшості інтелігенції наочно демонструє політичний аспект вирішення соціального питання лідерами Директорії. Фактично вони проголосили в країні владу селянства, яке й становило основу їх армії під час повстання. Апеляції до інтересів інших «трудових класів», передусім робітників, були лише спробою розколу робітничого руху в цілому, адже переважна більшість робітників, особливо у великих містах, віднеслася до приходу нової влади негативно. Більше того, і цього не приховує навіть В. Винниченко, основна частина «вождів» УНР ставилася до робітників відкрито вороже, вважаючи їх не українцями. Те ж саме можна сказати і про статус майбутньої армії, саме існування якої ставилося під сумнів. Останнє відразу вороже налаштувало військових проти ідеї «трудової влади» в Україні та її виразників – Директорії. І це стосувалося не лише кадрових офіцерів, а й простих солдатів [268, с. 163].

Незважаючи на всі недоліки та її надмірну заполітизованість, декларація мала велике значення для тогочасної України. Відтак її оприлюднення знайшло відгук у суспільстві. Так, І. Мазепа згадує, що відразу після прийняття цього документа в середовищі українських партій відбулося значне пожвавлення. Більшість простих людей вітали її економічну та соціальну програму, а опоненти, позбавлені влади, мовчали [287, с. 118]. Досить схвально віднеслися до декларації і селяни в губерніях, які очікували змін і фактично отримали право перерозподілу земель поміщиків.

Про реальну ефективність роботи Директорії на початку січня 1919 р. говорять й інші мемуаристи. Зокрема О. Греков, описуючи одне з її засідань, присвячених автокефалії Української церкви, зазначає, що лише О. Андрієвський як юрист розумів, про що ведеться мова, і в чому полягає

юридична та канонічна автокефалія, оскільки жодного представника духовенства на нараду не запрошено, вона тривала близько 4 годин. Автор іронічно засвідчує, що в Директорії було надто багато вільного часу, якщо вона могла так довго розглядати це маловажливе питання [501, с. 156].

І такі згадки про діяльність Директорії непоодинокі, що засвідчує її низьку ефективність і потреби реформування. Саме цьому й присвячувалася державна нарада 16 січня, на яку запрошено представників Директорії в регіонах, представників політичних партій та членів «січової ради». Нарада повинна була визначити майбутню лінію влади, представлену на Трудовому конгресі. Представник стрілецтва О. Назарук, посилаючись на війну з більшовиками, запропонував змінити керівництво Директорії, передавши його від В. Винниченка С. Петлюрі. Однак при цьому С. Петлюра позбавлявся військових повноважень, що переходили до Є. Коновальця. Третім, реальним лідером країни мав стати теж представник стрільців – А. Мельник, який би й очолив командування Січовим корпусом. Проте більшість наради таку пропозицію відкинула. А член всеукраїнської кооперативної організації «Селоспівка» Коваль взагалі заявив, що деякі селяни вважають галицьких стрільців – «австрійцями». Як засвідчує генерал О. Греков, ця нарада тривала довго і завершилася без прийняття будь-яких рішень [501, с. 156].

Отже, бачимо, що більшість мемуаристів, описуючи перші місяці перебування Директорії в Києві, засвідчують її виключну безпорадність та залежність від командування Січових стрільців. Влада на місцях у цей час остаточно переходить до повстанських отаманів, що активно проводять свою власну політику боротьби з контрреволюцією та більшовиками. Найпомітнішим явищем цього часу стають єврейські погроми в регіонах, які рішуче засуджувалися урядом УНР, але реально вплинути на їх місцевих організаторів Київ не міг [153, с. 33-38; 340, с. 183-186; 411, с. 25-26].

Зібрання Трудового конгресу відбулося в Києві 23-28 січня 1919 р. у час вирішального наступу більшовиків, війна з якими номінально

розпочалася 16 січня, а фактично тривала з листопада 1918 р. Спогади про цю подію залишили в своїх мемуарах В. Винниченко, І. Мазепа, П. Христюк та ін. Всі вони практично сходяться в одному – конгрес не виправдав покладених на нього сподівань, більше того, перетворився у звичайне зібрання, що вже не мало достатнього владного представництва. Прибули навіть не всі делегати – із 593 було ледь більше 400. В. Винниченко однозначно назвав його «мертвонародженим», адже умови роботи та результати практично не мали ніякого значення [180, с. 243]. Як у свою чергу зазначали І. Мазепа та М. Галаган, депутати досить довго визначалися зі своїми політичними цілями, навіть однопартійні не могли знайти між собою згоди [287, с. 90; 191, с. 402]. Аналогічної думки дотримується і П. Христюк. Він зазначає, що есери дійсно склали більшість депутатів, однак вони могли працювати виключно за наявності єдності. А в результаті – представники більшості виступали та голосували за різні, часто протилежні резолюції [411, с. 61].

Одним із визначальних чинників, що також вплинув на ефективність роботи конгресу, став наступ більшовицьких військ. Про ці військові дії залишили спогади представники обох сторін [510; 678; 685]. Як зазначає В. Винниченко, і есери, і есдеки змушені були торгуватися між собою з обережністю, поглядаючи на червоне військо, що вже підходило до Броварів [180, с. 243]. Теж саме засвідчує і П. Христюк, який підкреслює, що в останні дні роботи депутати більше цікавилися рухом більшовицьких дивізій, аніж власними політичними програмами, не бажаючи бути оточеними ворогами в столиці [411, с. 78-79]. Представник радянського табору О. Селявкін у спогадах писав про швидкий темп наступу більшовиків проти Директорії в харківському напрямку в січні 1919 р. [362, с. 79]. Про безпорадність петлюрівського командування в Катеринославі та несподівано стрімке для мешканців міста просування червоноармійців писав у мемуарах ще один свідок тих подій, прихильник «єдиної та неподільної Росії» [244, с. 193-194].

Лише 28 січня конгрес ухвалив свою кінцеву резолюцію, укладену з ініціативи делегатів від УСДРП, які зуміли нарешті консолідувати навколо себе більшість. Її наведено в мемуарах І. Мазепи та П. Христюка. Резолюція по суті не містила нічого нового. Влада й надалі покладалася на Директорію УНР. Вирішення соціальних питань, формування нових виборчих законів та забезпечення демократії в Україні відкладено на наступні зібрання конгресу.

Отже, мемуаристи в один голос висловлюють своє незадоволення результатами роботи конгресу. Одні натякають на відсутність чітких програм, інші – на неможливість працювати під постійною «опікою» повстанських отаманів. Однак головною причиною збереження усієї повноти влади Директорією більшість сучасників вважає саме загрозу від радянських військ. Вона впливала не лише на депутатів та військових, а й членів Директорії та уряду, які вже почали готуватися до евакуації. І ніхто не висловлює навіть найменшого сподівання на те, що Київ вдасться відстояти, а більшовиків зупинити наявними силами.

Про стан армії, що визнавала владу Директорії та могла реально бути кинutoю проти більшовиків, дають чітку інформацію призначений військовим міністром О. Греков та сам В. Винниченко. Зокрема О. Греків вказує, що основу війська УНР склали: корпус П. Болбочана на Лівобережжі (40-50 тис. бійців); три дивізії Січового корпусу (30-35 тис.); підрозділи В. Оскілка на Волині, чисельність яких ніхто не знав; «гайдамаки» С. Петлюри, які почали формуватися ще за часів Центральної Ради (6-7 тис. військових) [501, с. 157-158]. В. Винниченко, в свою чергу, посилаючись на О. Грекова, називає загальну чисельність – 21 тисяча бійців, наводячи в спогадах копію доповіді військового міністра [180, с. 245]. Така відмінність у кількості пояснюється часом – О. Греков дає інформацію станом на кінець грудня 1918 р., а у В. Винниченка вказано дані на кінець січня. Це наочно демонструє падіння не лише обороноздатності УНР, а й фактичний розпад армії, підірваний самовладдям на місцях «отаманщини». Так, на Півдні загони Григор'єва, більшість яких у січні діяли на Миколаївщині (Новий Буг

– Снігурівка), майже не виконували розпоряджень Директорії. А 29 січня отаман повідомив свої «Республіканські війська східної Херсонщини» про перехід на бік наступаючої червоної армії. За спогадами сучасника, сумну славу здобули різні «курені смерті». На Чернігівщині діяв «червоний курінь смерті» отамана Ангела, на Волині – «чорний курінь» Гуцола. Ці отамани відмовлялися за наказами Директорії виступити на фронт, проте на місцях активно боролися з «буржуазією» [354, с. 132]. М. Чеботарів, на якого покладено завдання боротися з «отаманщиною», в мемуарах, характеризуючи це явище, писав, що більшість повстанських ватажків «були звичайні авантюристи і тому утруднювали боротьбу й шкодили нашій справі» [419, с. 31]. Так, 9 отаманів Правобережжя заарештовано за наказом М. Чеботаріва, а київському отаману Зеленому (Д. Терпило) та чернігівському Ангелу навіть влаштували зустріч із С. Петлюрою. «Ці отамани опам'яталися, але запізно!» [419, с. 31].

Прихильник скинутого Гетьманату, Д. Донцов у щоденнику відзначив безпорадність та безтурботність Директорії в умовах активізації в Україні радянських сил. Він доволі низько оцінював боєздатність республіканських військ, вважаючи, що для ефективної боротьби з більшовиками треба формувати військо із тих 100-тисяч полонених галичан колишньої австрійської армії, що перебували в Італії, а також залучати в якості найманців офіцерів європейських держав [218, с. 136]. Висновок досить сумний, Донцов – на той момент ідеолог визвольного руху – не вірить у національну свідомість широких народних мас.

Подібний настрій відчувається й у Є. Чикаленка. У січні 1919 р. він знову в щоденнику висловлюється на адресу В. Винниченка: «горе в тім, що Винниченко, як спеціаліст по втіканню, втече собі, а українську інтелігенцію більшовики перестріляють» [423, с. 243]. Ці слова, на жаль, у подальшому стануть пророчими.

У таких умовах частини УНР намагалися протистояти руху більшовиків. У якості джерела про ті події можна навести спогади 15-річного

стрільця І. Паньківа, що служив на бронепотязі «Отаман Мельник». У його мемуарах розповідається про важкі бої з наступаючими червоними військами та повсталими селянами на початку 1919 р. [329, с. 10-17]. Про бойові дії у січні – лютому 1919 року ще одного бронепотяга «Стрілець», залишив мемуарні свідчення теж учасник тих боїв [388, с.16-26].

2 лютого Директорія евакуювалася до Вінниці, а 6 лютого радянські війська здобули Київ. Проте ці успіхи більшовиків для населення теж не були переконливими. Як вказував П. Христюк, економічне життя руйнувалося ще глибше, червоний терор охопив не стільки буржуазію, скільки селянство та робітників, а «комуністичні декрети залишалися на папері» [411, с. 91].

Отже, мемуари сучасників дають нам досить об'єктивну картину внутрішньої політики Директорії під час її перебування в Києві: повна втрата контролю над армією і ситуацією в регіонах, фактичне самоуправство «січової ради» в столиці та отаманів на місцях. В організації цивільного життя успіхи були ненабагато кращі. Хоч і вдалося сформувати уряд, однак реальної влади він не отримав. Проведення Трудового конгресу хоч і відбулося у визначений час, однак його результати були мінімальними. Цей орган фактично відмовився від влади в критичний період, перенісши вирішення важливих завдань державного будівництва на «наступні сесії», тобто після остаточного вирішення результатів боротьби з більшовиками. Сам конгрес лише підкреслив нестабільність і політичну невизначеність партій щодо майбутнього України. Однак найважливішою помилкою УНР, про що майже одногосно говорять мемуаристи, стала втрата контакту з селянами, і як наслідок – падіння авторитету Директорії в суспільстві, перетворення її у майбутньому на владу «у вагонах» [326, с. 110].

У пропонованій праці не можемо також оминати увагою ще одну значну для долі України подію, що відбулася у цей же час, хоча мемуаристи і не приділили їй такої уваги, як наступні покоління істориків. Мова йде про Акт соборності УНР та ЗУНР, що відбувся 22 січня 1919 р. Ця подія

підсумувала прагнення політиків з обох боків Збручу об'єднати свої сили для боротьби з зовнішніми ворогами України.

Власну думку щодо цього акту та його наслідків висловлює у своїх спогадах генерал М. Омелянович-Павленко, який намагається розглянути цей союз не лише з декларативної точки зору, а й з військової. Він зокрема зазначає, що акт створив новий символ, за який мали боротися обидві частини країни – соборну Українську державу. Заради неї не лише лідери, а й народні маси мали йти на подвиги. Він також засвідчує у своїх спогадах, що й фронт, й тил радісно сприйняли звістку про об'єднання УНР та ЗУНР, однак особливих переваг у військово-стратегічному плані воно на той момент не давало. Єдиною користю для Галицької Армії стало «закриття» таким чином тилу на сході (за Збручем). При цьому генерал чітко вказує, що сама по собі ідея не була тим дієвим чинником, що міг би змусити Галицьку армію залишити свої позиції та передислокуватися на схід для боротьби з більшовиками [326, с. 132].

Із захопленням віднеслися до Акту соборності мемуаристи з числа Січових стрільців. І Є. Коновалець, і В. Кучабський наголошують на важливості цього заходу. Так, на думку Є. Коновальця, цей документ мав остаточно здолати непорозуміння між галичанами та жителями великої України, об'єднати їх з єдиною метою – захист власної держави [254, с. 332]. Аналогічних думок дотримується і В. Кучабський, лише уточнюючи, що найбільшу радість продемонстрували саме січовики, серед яких ідея об'єднання була найпопулярнішою [268, с. 177]. Менш захоплено оцінюють цю подію цивільні представники східної України. Так, В. Винниченко взагалі приділив їй декілька абзаців, намагаючись показати події 22 січня, як робочий процес, що лише після встановлення політичної стабільності в країні зможе набути реальної сили [180, с. 242-243].

Отже, навіть із наведених джерел бачимо, що мемуаристи західної та східної України по-різному оцінюють значення цієї події. Якщо галичани з захопленням повідомляють про значущість Акту соборності, то їх колеги з

визвольної боротьби зі сходу ставляться до неї досить стримано, вказуючи, що її декларативне значення не могло бути вирішальним у ході організації опору зовнішнім ворогам, оскільки УНР і ЗУНР мали різні погляди щодо стосунків з більшовиками, Добровольчою армією, Антантою та Польщею.

Підсумовуючи внутрішню діяльність Директорії під час її перебування в Києві (грудень 1918 – січень 1919 рр.), бачимо, що новій владі так і не вдалося виконати першочергового завдання: забезпечити повноцінне керівництво країною та вирішити найбільш нагальні соціальні та економічні проблеми. Мемуаристи практично одногласно стверджують, що за цей час в країні лише зросли анархія та криза, посилені побічним ефектом протигетьманського повстання – самовладністю селянських отаманів. І верхівкою кризи виявилось те, що майже 300-тисячна повстанська армія, яка була на початку грудня 1918 р. в розпорядженні Директорії, через місяць практично перестала існувати, залишивши країну фактично беззахисною від зовнішніх викликів.

4.3. Директорія у міждержавних взаєминах із Антантою та радянською Росією

Питання міжнародного статусу Директорії та її стосунків з іншими державами в мемуарній літературі висвітлюється досить поверхнево, а С. Петлюру в окремих джерелах названо дипломатом «європейського, міжнародного масштабу» [440, с. 176]. Проте історичні реалії виявляються зовсім іншими, оскільки за короткий час свого існування (осінь 1918 – літо 1919 рр.) міжнародна ситуація в світі та регіоні була настільки заплутаною й несприятливою для УНР, що часто навіть спроби вирішення того чи іншого зовнішньополітичного завдання наштовхувалися на значні перепони. Та й самі мемуаристи найчастіше не мали прямого відношення до дипломатичної роботи, будучи або військовими, або політиками. Однак і в них знаходимо

досить цікаві відомості, що дозволяють зробити більш комплексний та об'єктивний аналіз історії зовнішнього курсу України часів Директорії.

Варто зазначити, що як такої комплексної та цілеспрямованої зовнішньої політики за часів Директорії не велося. Як зазначає О. Греков у своїх спогадах, ще починаючи з уряду В. Чехівського, Міністерство закордонних справ фактично не функціонувало. Закордонні місії Директорія відправляла сама, при чому не з дипломатів, а з «відданих людей». Ситуація погіршилася після відставки В. Винниченка, коли вся зовнішня політика фактично зосередилася в руках С. Петлюри, який став самостійно відправляти делегації з довірених осіб. Він же надавав їм окрім офіційних інструкцій Директорії свої особисті [501, с. 168]. Не дивно, що з такою організацією УНР могла лише безсистемно та без достатнього досвіду дипломатичної роботи реагувати на зовнішні виклики.

Для початку потрібно визначити ту ситуацію, що склалася навколо України в період приходу Директорії до влади у грудні 1918 р. Завершення Першої світової війни й поразка країн Центрального блоку сприяли швидкому піднесенню міжнародного значення держав Антанти, що прагнули якнайшвидше отримати переваги від перемоги. Звідси їх значна активність у тих регіонах, що становили інтерес для дипломатії Британії та Франції. Більше того, більшовицька революція в Росії з усіма пов'язаними з цим аспектами: «експортом революції до Європи», націоналізацією іноземної власності на території колишньої Російської імперії – змушували країни-переможниці після завершення війни в Європі першочергову увагу приділити саме Росії. Борг Росії державам Антанти становив 10 мільярдів золотих руб. Україна, що знаходилася у важливому стратегічному становищі, та на якій розташувалася значна кількість підприємств західноєвропейських власників, не могла лишитися поза увагою лідерів Антанти.

Потенційна небезпека змусила Париж та Лондон прийняти превентивні заходи щодо стабілізації політичної ситуації на території колишньої Російської імперії. Україна опинилася в зоні французької «відповідальності».

Ще у вересні 1918 р. прем'єр-міністр Франції Ж. Клемансо затвердив план встановлення військового контролю за чорноморськими портами. 24 листопада перші антантівські десанти висадилися в Севастополі, а в середині грудня почалася висадка 15-тисячного десанту в Одесі. Цим подіям присвячено окрему збірку спогадів [210]. Про бойові дії в Одесі українських військ Директорії з білогвардійцями, яких підтримали французи, залишив детальні спогади представник радянського табору Ф. Анулов. Помітно, що симпатії автора в цьому протистоянні саме на боці «республіканців» – петлюрівців [448]. Війська Директорії, залишивши місто 18 грудня, утворили Південний фронт, щоб «стежити» за збройними силами Антанти, оскільки лідери УНР намагалися уникати будь-яких конфліктів із військами союзників. У своїх спогадах товариш міністра закордонних справ УНР, А. Марголін передав настрої тих днів: усі погляди були зосереджені на Одесі, очікували появи там із-за моря нових «варягів» [299, с. 371]. Крім французів, також десантовано дві грецькі дивізії. Як згадував сучасник тих подій Я. Кефелі, це викликало хвилю піднесення серед грецького населення Одеси, адже їх співвітчизники прибули на допомогу «єдиновірній Росії» [251, с. 366]. 25 січня 1919 р. франко-грецькі війська зайняли Миколаїв, а 29-го – Херсон.

Упевненість у неминучості відродження Російської імперії на Заході виявилася надто сильною. Лідери Британії та Франції свої стосунки з Директорією намагалися узгоджувати з позицією вождів Білого руху, що не могло негативно не позначитися на майбутні українсько-французькі переговори.

Другою силою, що в цей час претендувала на Україну, була радянська Росія, лідери якої не могли допустити втрати українських земель, тим більше, що популярність більшовиків та їх ідеології серед українського населення передусім у великих містах та на сході була досить значною. Тож відразу з послабленням німецької окупації в Україні та відповідно крахом

гетьманського режиму, більшовики активізували свої дії з поширення радянської влади, використовуючи для цього всі можливі засоби.

Саме в таких несприятливих зовнішньополітичних умовах і змушена була починати свою діяльність Директорія. Необхідність маневрувати між різними зовнішніми силами часто змушувала її лідерів приймати не виважені та непослідовні рішення. Ще з початку повстання, оголосивши гетьмана своїм ворогом та підбуривши проти нього більшість українського суспільства, Директорія розв'язала руки своїм опонентам – більшовикам [180, с. 189-191]. Саме вони, використавши слушний момент, повернули на свій бік не лише пролетаріат у містах, а й частину селянства та навіть повстанських отаманів, зокрема М. Григор'єва, Н. Махна та ін. Одночасно в Україну вступили більшовицькі дивізії, сформовані у «нейтральній зоні» протягом літа – осені 1918 р. І якщо діяльність селянських загонів розглядалася як внутрішньополітична справа, то наступ 1-ї та 2-ї Українських повстанських дивізій викликав дипломатичну полеміку Києва з Радою Народних Комісарів (РНК).

Точне відтворення обміну дипломатичними нотами надає нам у своїй праці В. Винниченко. Більше того, він додає свої коментарі та пояснення, що значною мірою збільшують інформативність мемуарів як історичного джерела. Зокрема він вказує, що, починаючи з 31 грудня 1918 р., між урядом Директорії та РНК відбувався обмін дипломатичними нотами з приводу дій радянської армії на території України [180, с. 213-218]. Комісар закордонних справ Г. Чичерін відкидав звинувачення української сторони, наголошуючи, що в Україні немає радянської регулярної армії, а війну проти Директорії веде Український радянський уряд і повстанці. Г. Чичерін також називає причину цієї війни, відкрито звинувачуючи українську владу в репресіях проти трудящих на Харківщині. Останнє спеціально виділяється В. Винниченком, адже воно негативно зображує діяльність отамана П. Болбочана, якого автор засуджує і в інших уривках мемуарів. Ще одним аргументом, що наводить Г. Чичерін у своїх звинуваченнях дій Директорії,

стали переговори з Антантою про надання допомоги у боротьбі з більшовиками, тобто проти трудящих мас, які прагнуть встановити в Україні справжню народну владу [180, с. 210-211].

Відповідь на закиди Г. Чичеріна намагається дати сам В. Винниченко, посилаючись на власні ж записи того часу. Цим він підкреслює, що Директорія переговорів із Антантою до 30 січня не вела. Підставою ж до слів радянського комісара він називає таємну телеграму П. Болбочана французькому командуванню в Одесі, санкцій на яку йому Директорія не надавала [1, с. 212].

Однак свідчення В. Винниченка у своїх спогадах спростовує генерал О. Греков. Він, зокрема, вказує, що 9 січня 1919 р. В. Винниченко особисто викликав його і повідомив, що генерал повинен їхати в Одесу для переговорів із французьким консулом Емілем Енно. Більше того, О. Греков вказує, що Директорія не була схильна до його кандидатури, однак на прохання французів має їхати саме він [501, с. 159]. І хоч переговорів з Емілем Енно та генералом д'Ансельмом провести не вдалося, сам факт контактів із французькою владою 11-12 січня, на нашу думку, є беззаперечним. Тож і спроби В. Винниченка перекласти всю вину за конфлікт із радянською Росією на П. Болбочана є непереконливими.

Мемуари дають також певний матеріал і про саму війну Директорії з радянськими військами, що складалася для українців вкрай невдало. Більшовицька армія особливого опору не відчувала, і вже 6 лютого 1919 р. зайняла Київ. Свідок тих подій у спогадах відзначив, що після здобуття Києва більшовиками, натовп на Софійському майдані зруйнував дерев'яну «колонну», встановлену за Директорії, як символ самостійної України [349, с. 240]. Ще раніше, 2 лютого, відразу після завершення роботи Трудового конгресу, уряд УНР змушений був переїхати у Вінницю.

Менш інформативними в цьому плані є спогади безпосередніх учасників війни, які практично нічого нового нам не дають окрім опису боїв та мужності власних солдатів. Так, представник Січових стрільців

Є. Коновалець вихваляє мужність та героїзм січовиків, вказуючи серед причин перемог радянської армії надмірну перевагу в чисельності та активну пропагандистську роботу [254, с. 310-311]. Однак і в його спогадах не відчувається вже того пафосу, з яким описано наступ на Київ в листопаді – грудні 1918 р., що свідчить про важке становище відданих Директорії військ.

Наступ більшовиків і переїзд Директорії у Вінницю змусив уряд УНР ще більше зосередитися на зовнішньополітичній діяльності, шукаючи при цьому реального союзника. З двох можливостей – Антанти та Добровольчої армії – більшість схилилася саме на бік Франції, адже Антанта, на відміну від денікінців, принаймні публічно не заперечувала факт незалежної України і була схильною до переговорів. Як вказує у своїх спогадах А. Денікін, чим більше в Україну вдиралися більшовики, тим більшою ставала орієнтація УНР на країни Антанти [213, с. 498]. Мемуари Є. Коновальця свідчать, що на той момент В. Винниченко був захоплений технічною перевагою Антанти і вірив, що таємна зброя французів – містичне «фіолетове проміння» й танки, на придбання яких виділено 15 млн. карбованців, швидко знищать більшовиків [254, с. 312].

Про проведення переговорів із французьким командуванням, яке очолювало окупаційні сили Антанти на півдні України, згадує О. Греков. Так, він вказує, що головним завданням цих переговорів для УНР стала домовленість про допомогу союзників з метою відновлення своєї влади над усією Україною. Перший етап переговорів відбувся на станції Бірзула, куди прибув французький полковник Фрейндберг та українська делегація у складі С. Остапенка, І. Мазепи та С. Бачинського [501, с. 166]. Про перебіг і результати цих переговорів згадує в мемуарах їх учасник, І. Мазепа. Зокрема він відзначає ту зневагу, з якою ставився до української делегації антантівський полковник, змушуючи її йти на різні поступки. Фактично це були не переговори, а ультимативні вимоги однієї сторони, тоді, коли інша хоч якось намагалася зберегти своє обличчя. Головні умови французької сторони – відставка В. Винниченка, В. Чеховського та С. Петлюри, як

преамбула майбутніх рішень була поза компетентністю делегації, а небажання французької сторони відкласти це питання на майбутнє фактично призвело до припинення переговорів [287, с. 95-97]. Самі ж умови майбутнього договору (7 пунктів), наведені у спогадах І. Мазепи, В. Винниченка, А. Денікіна, були настільки неприйнятними для УНР, що лише надзвичайна ситуація змушувала український уряд їх розглядати.

В. Винниченко у своїх мемуарах приділив досить значне місце опису цієї ситуації, показуючи всіх її учасників у найгіршому вигляді. Не забувши згадати своїх давніх «опонентів», С. Петлюру та отаманів, він також розкритикував дії та позицію всієї делегації, українських політиків, які згодні були йти на такі неприпустимі поступки, і головне – французьких військових та політиків, які відкрито знущалися з Директорії. В. Винниченко наголошує, що французи вели себе гірше, ніж німецькі генерали, вимагали всього, натомість не давали ніяких обіцянок чи гарантій щодо захисту УНР, чи навіть визнання її суверенітету. Було очевидно, що Україна розглядалася ними суто, як частина Російської імперії, а всі їх уподобання зосереджувалися на Добровольчій армії [180, с. 256-260]. Це у спогадах підтверджує генерал О. Греков. Під час приватної розмови полковник Фрейндберг заявив йому, що Франція не схильна мати будь-які справи з Директорією [501, с. 166].

Подальші дії української влади були передбачуваними. Не маючи можливості зупинити наступ більшовиків, вона була згодна на будь-які умови. Відставка В. Чехівського та В. Винниченка стала реальністю, причому кожен із них віднісся до неї по-різному. Якщо Чехівський заявив про свою відставку ще у Києві, то В. Винниченко відчував себе ображеним, хоч і намагається у «Відродженні нації» це приховати за заявами на кшталт «я гордий з того, що Капітал зробив мені честь, примисливши мене до тих, з якими він не може вжитись» [180, с. 265].

Інакше описує ці події О. Греков. Він вказує, що головні свої сподівання В. Винниченко і В. Чехівський покладали в цей час не на

Антанту, а на переговори з більшовиками, куди відправлено делегацію на чолі з О. Мазуренком. Однак переговори з Москвою виявилися безуспішними, і наступ радянських військ не припинявся. Саме ця невдача й підштовхнула В. Чехівського до відставки, а В. Винниченко будучи розумною людиною, сам був не проти в такий непевний час опинитися за кордоном [501, с. 167]. С. Петлюра в свою чергу не зрікся влади, а відмовившись від членства в УСДРП, зберіг за собою місце в складі Директорії.

П. Христюк із розчаруванням, однак доволі точно описує події, в яких опинилася Директорія. «Говорили з Антантою: домагались визнання, невтручання і тому подібних самостійницьких і демократичних речей. Телеграфували без кінця до Москви: домагались знову признання, невтручання, щирої відповіді. Результат був один: ні там, ні там не визнавали, втручались, йшли з огнем і мечем» [411, с. 34].

11 лютого 1919 р., після відставки кабінету Чехівського сформовано новий уряд УНР, який очолив С. Остапенко. З його складу виведено всіх соціалістів. Головним завданням уряду стало проголошення налагодження стосунків з Антантою, і саме в цьому напрямку зосереджувалися всі зусилля. «Голова кабінету С. Остапенко і в день, і в ночі невтомно виглядав з Вінниці французьких танків» [411, с. 101].

Внутрішня ж робота залишилася практично без уваги. Як зазначає у спогадах І. Мазепа, саме в період дій кабінету С. Остапенка в тилу та на фронті анархія і хаос досягли найвищого щабля. Не було навіть спроби розв'язати нагальні внутрішні питання, що підштовхувало населення в бік більшовиків [287, с. 102-103].

Головне ж своє завдання – переговори з Антантою – С. Остапенко доручив міністру закордонних справ К. Мацієвичу. Як зазначає учасник цих переговорів О. Греків, особливих перспектив у делегації УНР не було. Українська сторона не до кінця виконала всі попередні умови, зокрема не відбулася відставка С. Петлюри, а від французької сторони в світлі останніх

подій вимагалось тепер значно більше. Зазначимо, що допомога проти більшовиків на той час означала не лише поставку озброєння, а й фактично звільнення всієї території від радянських військ. Переговори затягнулися, причому не на користь України. Останню спробу досягнути компромісу і змусити С. Петлюру піти у відставку відкинуто на засіданні Директорії 5 березня 1919 р. Це рішення лише дозволило французам затягувати переговори, перетворивши їх у безперспективні [501, с. 171]. Про безрезультатність переговорів свідчив той факт, що в ці дні розпочався широкомасштабний наступ більшовиків на Півдні. Французи відводили свої війська до Одеси, плануючи їх евакуацію. В березні більшовицькі війська під командуванням М. Григор'єва зайняли Миколаїв та Херсон. На одеському напрямку на станції Березівка французи залишили червоним значні трофеї, зокрема артилерію та 5 танків [213, с. 513]. На початку квітня почалася евакуація військ союзників із Одеси, більшу частину з яких вже розкладено більшовицькою пропагандою. Ці події належним чином висвітлено в радянській мемуаристиці [393, с. 228-230].

Керівник Війська Донського, отаман П. Краснов у своїх спогадах вказує дві причини пасивності військ Антанти: по-перше, на Заході були зацікавленні в послабленні Росії, адже пам'ятали про її загрозу британським інтересам у Персії та Близькому Сході; по-друге, через втому світовою війною солдати Антанти не виказували ніякого бажання воювати [35, с. 126]. Вже перебуваючи в еміграції, С. Петлюра у зверненні «Народе Український!» на честь 5-ї річниці появи УНР пояснював невдачі стосунків з Антантою тим, що «зачарована споминами про колишню могутню Росію, великодержавна Європа не хотіла допомогти надмірним змаганням народів, що творили власні демократичні держави» [336, с. 229].

Тим часом під тиском радянських військ залишки Директорії змушені були залишити Вінницю і переїхати до Рівного та Станіславова. У Рівному під захистом Волинського корпусу отамана В. Оскілка 9 квітня С. Петлюрою та А. Макаренком санкціоновано створення нового Кабінету міністрів.

Орієнтацію на Антанту визнано помилковою, і хоча офіційно стосунки не було розірвано, переговори припинилися самі собою. Пошуки союзників фактично припинено, й Директорія тимчасово зосередилася на своїх внутрішніх проблемах.

Отже, проаналізувавши мемуарну літературу, бачимо, що у спогадах усі автори відзначили скрутне становище, у якому опинилася Директорія вже в січні 1919 р. Переговори з Антантою, на думку мемуаристів, стали тими заходами, якими УНР сподівалася переломити хід подій та перехопити стратегічну ініціативу в більшовиків. Однак переговори відразу виявили нерівноправність сторін, реальних дивідендів Директорія так і не отримала, а вже в квітні під тиском радянських військ Антанта сама змушена була евакуювати експедиційні сили з чорноморських портів.

4.4. Українсько-білогвардійська війна 1919 р. у світлі мемуаристики

Війна УНР проти А. Денікіна залишила небагато мемуарних свідчень. Про бойові дії з Добровольчою армією розповідають переважно спогади українських військових. Це в першу чергу мемуари М. Омеляновича-Павленка, який у 1919 р. був генералом для особливих доручень штабу Головного отамана С. Петлюри [326]. Значну інформацію про збройний опір УНР також надають матеріали командира 3-ї Залізної дивізії О. Удовиченка [866], начальника штабу групи Січових стрільців, генерала-хорунжого М. Безручка [165], командира гарматної бригади Січових стрільців Р. Дашкевича [204], командувача Київської групи Армії УНР Ю. Тютюнника [399].

Про перші збройні сутички між петлюрівцями та білогвардійцями в Києві 31 серпня 1919 р. розповідається в мемуарах командира 1-го кінного полку Чорних запорожців П. Дяченка [231]. Із ветеранів Галицької армії, як приклад, можна навести спогади О. Левицького [274] та В. Галана [192]. В

них йдеться про боротьбу з денікінцями та вимушений перехід у табір противника.

Декілька сторінок своїх мемуарів П. Білон присвятив українському військовому духівництву, зокрема протопресвітеру армії УНР А. Матеюку, що був розстріляний денікінцями у листопаді 1919 року [168, с.122-123].

Про тимчасовий та нетривалий союз між Директорією та махновцями у вересні 1919 р. згадує в спогадах ідеолог анархізму П. Аршинов [163].

Недостатньо відображено українсько-білогвардійську війну в мемуарах представників «Білого руху». Для них Петлюрівський фронт був другорядним, «окраїнним». Так, керівник відділу пропаганди у Збройних Силах Півдня Росії (ЗСПР) К. Соколов дає загальну характеристику національній політиці білогвардійців [373]. Сам командуючий ЗСПР теж побіжно згадує про конфлікт із Директорією, розглядаючи її, як противника «несерйозного» [213]. Однак про епізодичні військові дії з петлюрівцями залишили мемуари безпосередні учасники тих подій із білогвардійського табору: І. Рубцов, командир ескадрону 1-го Уланського Петроградського полку 358], С. Афанасьєв, поручик цього ж полку [164]. Про бойовий шлях Кримського кінного полку в Україні розповідає нарис, складений на підставі спогадів 14 його колишніх офіцерів [265].

Зі зрозумілих причин у радянській мемуаристиці українсько-білогвардійська війна не знайшла свого висвітлення. Проте для розуміння військово-політичної ситуації в Україні, як приклад, можна навести спогади О. Селевкіна, який згадує про бойові дії радянського автобронедивізіону в київському напрямку в серпні 1919 р. [362, с. 108-111].

У цілому історико-мемуарна література дозволяє з різних аспектів висвітлити проблему українсько-білогвардійського протистояння у 1919 р.

Події, що передували війні УНР з Добровольчею армією, загальновідомі. У серпні 1919 р. радянські війська залишали Україну, а у київському напрямку з різних сторін просувалися як республіканські частини Директорії, так і білогвардійські формування.

21 серпня 1919 р. біля станцій Христинівка та Шпола війська Директорії «наштовхнулися» на передові частини білогвардійської 2-ї Терської пластунської бригади. 23 серпня зі штабу С. Петлюри в українські частини надійшов наказ – утримуватися від ворожих акцій за відношенням до денікінців [326, с. 196]. Керманичі Директорії ще мріяли про демаркаційну лінію Дніпром з новим «союзником». Серед них панував настрій, що воювати з А. Денікіним – це «воювати з Антантою» [297, с. 314]. У своїх спогадах П. Дяченко писав, що «нам і в голову не приходило, що, маючи спільного ворога – більшовиків, – будемо битися з денікінцями» [231, с. 49]. По-іншому на це дивилися в білогвардійському таборі. Головнокомандувач Добровольчою армією А. Денікін вказував, що Директорія, яка постійно шукала собі прихильників серед німців, поляків, більшовиків, махновців була йому, як союзник, не потрібна [213, с. 286-287]. У своєму наказі від 23 серпня А. Денікін підкреслював, що «Самостійної України не визнаю. Петлюрівці можуть бути або нейтральними...або ж приєднатися до нас» [213, с. 288-289].

30 серпня 1919 р. республіканські війська УНР (основу яких становив 3-й корпус Галицької армії) під командуванням А. Кравса увійшли в Київ. Проте накази, щоб взяти під контроль мости і зайняти Дарницю, не було виконано. І вранці 31 серпня денікінці теж почали проникати в Київ. Відразу ж у місті почалися збройні сутички.

Так, П. Дяченко у спогадах відзначив, що білогвардійці роззброїли Мазепинський полк і після перестрілки за допомогою бронепотяга захопили станцію Київ-Товарний [231, с. 50]. Представник єврейських громадських організацій А. Гольденвейзер писав, що кияни з ентузіазмом зустрічали і петлюрівців, і денікінців, проте на Олександрівській вулиці, поблизу Хрещатика, та біля Думи галичани перші обстріляли білогвардійців [196, с. 259]. На вимогу денікінського командування А. Кравс відвів українські частини з Києва на 25 км у західному напрямку. Так перемога повернулася поразкою. За словами П. Дяченка, солдатській масі

«було цілковито незрозуміло, чому ми маємо відходити, а не денікінці, чому без бою віддали Київ» [231, с. 51].

Для переговорів із білогвардійським командуванням відправлено українську делегацію на чолі з генералом М. Омеляновичем-Павленком. Але їй, як і слід очікувати, компромісу з Денікіним досягти не вдалося [326, с. 202-205].

На думку В. Винниченка, переговори Петлюрі слід було розпочати не з контрреволюціонером та «соціальним і національним катом» А. Денікіним, а з більшовиками, щоб спільно з ними діяти проти білогвардійців [180, с. 450]. Не виправдалися надії Директорії й на підтримку з боку Антанти, лідери якої в боротьбі з більшовизмом зробили ставку не на УНР, а на Добровольчу армію А. Денікіна. Пізніше в мемуарах М. Омелянович-Павленко писав, що влітку 1919 р. всі зусилля української армії треба було спрямувати на завоювання Одеси і Причорномор'я, щоб таким чином встановити прямий зв'язок із Антантою. Однак Петлюру «манив» Київ [326, с. 192].

Як свідчать мемуари, небажання денікінського керівництва піти на військовий союз із Директорією пояснювалося не лише ворожістю до «українського сепаратизму», а й поінформованістю про суперечності в українському таборі між лідерами УНР та ЗУНР [213, с. 287].

4 вересня уряд УНР видав відозву до населення, в якій фактично визнавав стан війни з білогвардійцями. Як згадував А. Денікін, над Києвом петлюрівські аероплани розкидали прокламації з закликом звільнити місто від чужоземців [213, с. 284]. А «першим» днем українсько-білогвардійської війни вважається 14 вересня 1919 р., коли відбувся інцидент на станції Затишся (залізниця Роздільна – Бірзула). Там 2-й Переяславський кінний полк під командуванням полковника М. Аркаса «Другого», сина відомого представника українського національно-культурного руху Миколи Аркаса (1852-1909), роззброїв 5-й Новоросійський ескадрон Зведеного драгунського білогвардійського полку під командуванням ротмістра О. Ляшкова.

Мемуаристи по-різному висвітлюють події 14 вересня. Представники «білого табору» звинувачують М. Аркаса у підступності, оскільки з О. Ляшковим вони разом навчалися у військовому училищі та протягом кількох днів стосунки між обома сторонами були доволі дружніми. Саме цим і скористався український полковник, який несподівано роззброїв добровольчий ескадрон, а ротмістр О. Ляшков у цій ситуації застрелився [358, с. 173; 265, с. 252].

М. Омелянович-Павленко у своїх мемуарах, посилаючись на М. Аркаса, навпаки писав, що українська розвідка донесла про підготовку білих сил розпочати рекогносцировку позицій Переяславського полку. Коли у відповідь М. Аркас вислав сторожові загопи, то їх обстріляли білогвардійці, і це змусило його атакувати ст. Затиштя [326, с. 199-201]. Як би там не було, але «гармати почали самі стріляти» [326, с. 198]. Отже, із локальних сутичок назрівав повномасштабний військовий конфлікт.

На початок військових дій республіканські війська УНР займали лінію Шепетівка – Житомир – Умань – Ананьєв – ст. Мардарівка. Чисельність українських військ, розташованих безпосередньо на фронті, за підрахунками істориків становила до 30 тис. осіб. Їм протистояли біля 20 тис. білогвардійців, проте фаховий офіцерський склад, налагодженість постачання та матеріального забезпечення зумовлювали високу боєздатність цих військ.

Українські війська поділялися на Київську групу УНР, що займала позиції в районі Монастирище – Христинівка – Умань – ст. Яроватка, та Волинську групу, розташовану уздовж лінії Гайворон – Ананьєв – ст. Мардарівка. Особовий склад української армії потерпав від нестачі зброї та амуніції. Ще у червні 1919 р. українська делегація на чолі з Г. Сидоренком у Парижі під час роботи мирної конференції уклала угоду про купівлю на 7,8 млн. дол. військового майна в Американській ліквідаційній комісії [217, с. 157]. Проте внаслідок фактичної ізоляції та військових дій уряд УНР нічого так і не отримав. Становище погіршувала епідемія тифу, що

охопила війська. Так, у 1-й бригаді Січових стрільців щодня захворювало до 100 військових [746, с. 87]. Щоправда у середині вересня Директорія отримала нового союзника в особі Н. Махна [562]. Під тиском білогвардійців у район Умані зі сходу відійшла 20-тисячна повстанська махновська армія [163, с. 131; 751, с. 78]. Для Н. Махна союз із Директорією, яку він розглядав, як буржуазну та контрреволюційну, мав компромісний та тимчасовий характер, про що відверто у своїх спогадах сказав П. Аршинов [163, с. 133]. 20 вересня на ст. Жмеринка представники махновського командування підписали угоду про спільні дії з УНР проти білогвардійців [163, с. 133].

Махновці отримали від українських військ набої, змогли відпочити та реорганізувати свою армію і передати поранених та хворих на піклування українського Червоного Хреста [193, с. 58]. Недовговічний союз розпався наприкінці вересня, коли армія Н. Махна прорвала ворожий фронт, здійснила 400-км рейд на Катеринославщину, дезорганізувавши білогвардійські тили.

Проігнорувавши процедуру формального оголошення війни, Добровольча армія в 20-х числах вересня розпочала активні дії проти українських військ. Особливістю петлюрівсько-денікінського фронту було те, що на півночі, в районі Коростень – Житомир зосередилася «третя сила» в особі Червоної армії. Відтак білогвардійці на київсько-уманському напрямку діяли проти Директорії пасивно, намагаючись тільки прикувати в цьому районі українську армійську групу генерала А. Кравса.

Активно ж діяти на Півдні України проти військ УНР повинні були білогвардійські частини «Новоросійської області ЗСПР», до складу якої входили також і тиллові гарнізони Криму, Херсона, Миколаєва, Одеси. Зосередивши свої сили, денікінці розпочали наступ у напрямках на Бірзулу та Балту, здобувши незабаром станції Любашівку, Затишшя та Мардарівку.

23 вересня білогвардійські формування «Новоросійської області» розпочали загальний наступ і в уманському напрямі. У цей же день на

спільному засіданні представників УНР та ЗУНР ухвалено негайно оголосити війну ЗСПР [288, т. 2, с. 86].

Наступного дня 42-й Донський козачий полк, відкинувши Січових стрільців, увірвався в Умань. А 25 вересня денікінці оволоділи Балтою та Бірзулою [358, с. 173]. У боях, за свідченнями білогвардійської сторони, особливо відзначилися Петроградські улани [164, с. 200-202].

Отже, за мемуарними свідченнями в українських військах не було бойового піднесення. Так, в районі Ольгопіль – Гайворон вони відходили навіть тільки при появі ворожої кавалерії [390, с. 39-40]. Вересневі бої для армії УНР закінчилися невдачею [545; 593]. Галицька армія в цих боях фактично участі не брала, її керівництво ще сподівалося, домовитися з країнами Антанти про майбутній політичний статус Галичини, уникаючи боїв з А. Денікіним. Тож для Директорії виникла нова загроза – можливість виходу Галицької армії з війни.

На початку жовтня для Київської групи військ УНР продовжувалася позиційна боротьба, між тим як Волинська група на бірзульському напрямку зазнала ряд нових невдач. Мемуарні свідчення розповідають про вдалі дії білогвардійського Кримського кінного полку в районі Кодима – Крижопіль [265, с. 256-259].

Вражений невдачами на фронті, С. Петлюра 7 жовтня ухвалив текст ноти «До держав Антанти й держав усього світу». У цьому документі керівництво УНР домагалася, щоб «держави Антанти примусили генерала А. Денікіна залишити територію України й дали можливість Правительству Української Народної Республіки установити лад і спокій на вільній українській землі» [180, с. 55]. Однак Париж та Лондон уже зробили свій вибір на користь денікінської армії, яка в той час, переслідуючи більшовиків, стрімко наближалася до «білокам'яної».

10 жовтня командування УНР вирішає контратакувати противника. 12 жовтня українські війська під командуванням М. Омеляновича-Павленка перейшли в наступ, що стало повною несподіванкою для

денікінців [326, с. 218-222]. 3-я Залізна дивізія 14 жовтня повернула УНР Бершадь, а 6-та Запорізька – Ольгопіль. Але 3-й корпус Галицької армії не підтримав успіх частин УНР. Пасивністю галичан скористалися денікінці. Вони перейшли в наступ на ділянці Київської групи УНР, поставивши під загрозу тили Волинської групи, яка ще продовжувала вести наступальні дії. 16 жовтня білогвардійська піхота здобула Гайсин, 42-й Донський козацький полк 17 жовтня зайняв Брацлав, а наступного дня – Тульчин. Загроза тиловим комунікаціям змусила українські війська 19 жовтня знову залишити Бершадь та Ольгопіль.

Ситуація виявилася критичною. 22 жовтня 1919 р. у Штабі Головного отамана відбулася нарада. Як згадував прем'єр І. Мазепа, Петлюра заявив «що мусимо бути готові до всяких несподіванок з боку керівників Галицької армії» [288, т. 2, с. 120].

На початку листопада становище української армії погіршилося. У своїх мемуарах начальник штабу групи Січових стрільців М. Безручко згадував, що в умовах холодів військо не мало теплої одягу та взуття, почалося дезертирство. Так, 4-й полк стрільців із 11-ї дивізії прибув на фронт у кількості 1500 багнетів, а через декілька днів у наявності їх залишилася тільки половина [165, с. 276]. Були проблеми і з командним складом. Наприклад, у 10-й дивізії її командири захворіли на тиф. Їх посади обійняли два сотники, які «зовсім не могли справитися з дорученими їм обов'язками» [165, с. 277]. Поширення епідемії тифу мало згубні наслідки для діючої армії. За висловом лікаря проскурівського лазарету, «воші заїдали українську державу» [648, с. 138-139].

6 листопада 1919 р. укладено сепаратну угоду між командуванням Добровольчої армії та Галицької про входження останньої до складу ЗСПР. Щоправда в угоді наголошувалося, що «Галицька Армія не буде воювати з армією отамана Петлюри, яка бореться на фронті» [399, с. 101]. Її керівництво сподівалося отримати в особі А. Денікіна союзника в майбутній боротьбі проти поляків за Галичину. Як влучно написав у спогадах

Ю. Тютюнник, і поляки, і росіяни намагалися розколоти український національний табір. «З тактичних міркувань одні хотіли, щоб цей удар обов'язково був зроблений руками наддніпрянців, а другі – щоб зробили то галичани» [399, с. 98].

Перехід галичан на сторону поширив песимістичні настрої серед військ УНР. 11 листопада білогвардійці без бою зайняли Жмеринку. В цей же день без опору до Могилева-Подільського увійшов денікінський Кримський кінний полк, захопивши в місті значні трофеї [265, с. 267-268].

Командування Добровольчої армії, скориставшись розвалом українського фронту, почало перекидати війська проти наступаючої Червоної армії та селянсько-повстанських загонів, які своїми діями деморалізували білогвардійський тил [577, с. 75-84]. Так, наприклад, на Миколаївщині постали Висунська та Баштанська селянські республіки, що знайшло відзвук у мемуарній літературі [332; 187].

Фактично українсько-білогвардійський фронт як такий перестав існувати. Проти республіканської армії Директорії діяли невеличкі білогвардійські підрозділи, що налічували не більше 2,5 тисяч військових. 14 листопада денікінці оволоділи Баром. Наступного дня диктатор ЗУНР Є. Петрушевич залишив українську територію та виїхав у Відень. Перебуваючи в еміграції, він обстоював лише інтереси Галичини і ніколи вже не повертався до праці з колишніми лідерами УНР.

17 листопада С. Петлюра, передавши Кам'янець-Подільський польським військам, переїхав у Проскурів. 22 листопада батальйон білогвардійського Сімферопольського полку зайняв Проскурів. Армія УНР відступила до Старокостянтинова. Про жахливий відступ війська, перевантаженого обозами з хворими та пораненими, згадував у спогадах начальник артилерії дивізії Січових стрільців, полковник Р. Дашкевич [204, с. 198]. Армія УНР опинилася у так званому «трикутнику смерті» Любар – Чорторія – Остропіль, оточена ворожими арміями: польською, червоною, білогвардійською [326, с. 233].

У ніч із 5 на 6 грудня С. Петлюра виїхав у Варшаву, призначивши командувачем армії УНР генерала М. Омеляновича-Павленка, а його заступником – отамана Ю. Тютюнника [326, с. 237]. На нараді військових прийнято рішення перейти до партизанських форм збройної боротьби. І 6 грудня 1919 р. з'єднання УНР під проводом М. Омеляновича-Павленка вирушили білогвардійськими тилами у свій Перший зимовий похід [399, с. 127].

Отже, українсько-білогвардійське протистояння завершилося військовим розгромом УНР. Однак, зайнявши Правобережну Україну, денікінська армія зосередила значні сили проти військ Директорії та повсталого селянства і зазнала поразки у боротьбі з радянською Росією. А. Шкуро, який у 1919 р. очолював 3-й Кубанський кінний корпус Добровольчої армії, у своїх спогадах відзначив, що гасло «єдина та неподільна Росія» не передбачало федеративний устрій, як наслідок – збройна боротьба з С. Петлюрою, непорозуміння з Кубанською Радою, кровопролитні зіткнення з Дагестаном та Азербайджаном. Це розпорошувало сили, перешкоджало створенню єдиного антибільшовицького фронту» [437, с. 217].

Аналіз мемуарної літератури з досліджуваного питання дає можливість стверджувати:

По-перше, маючи спільного ворога – більшовиків, ні УНР, ні Добровольча армія не спромоглися подолати політичні суперечності та досягти компромісу.

По-друге, українсько-білогвардійська війна стала поворотним етапом в історії Української революції. Зазнавши поразки, уряд УНР втратив територію і роль самостійного політичного чинника.

По-третє, петлюрівсько-денікінський конфлікт виявив відсутність внутрішньої консолідації серед українських політичних сил, проілюстрував розбрат між лідерами ЗОУНР та УНР.

По-четверте, керівники Білого руху не досягли головної мети. Незважаючи на поразку, уряд УНР не припинив своєї діяльності, а українське військо продовжило боротьбу за державність в нових умовах 1920-1921 рр.

4.5. Мемуаристика про останні місяці існування Директорії

Останній період діяльності Директорії, в часи якого відбулося ряд важливих історичних подій, значно менше відображений в мемуарній літературі. Це пояснюється передусім тим, що його учасники, перебуваючи на межі неминучої поразки, значно менше уваги приділяли опису поточних справ, більше апелюючи до переможного минулого. Однак це не зменшує його значущість та історичний інтерес.

Підставою вважати початком цього періоду є фактичний розкол Директорії на Рівненську та Станіславівську групи після її від'їзду з Вінниці. Уряд, а також С. Петлюра та А. Макаренко переїхали до Рівного, інші ж – до Станіслава. Як зазначає у спогадах І. Мазепа, такі дії С. Петлюри були зумовлені необхідністю продовжувати опір більшовикам на півночі країни, хоча реально всі розуміли, що, переїхавши в Галичину, він міг втратити залишки популярності серед військових, і, отже, владу. Відтак, не зважаючи на думку більшості, він і відбув на Волинь, де фактично монополізував владу в своїх руках [287, с. 157-159].

Відставка уряду С. Остапенка і призначення меншістю в Директорії уряду Б. Мартоса стало початком нової політичної доби в історії досліджуваного періоду, адже формально колегіальний орган фактично перетворився в допоміжний осередок при С. Петлюрі.

На відміну від попереднього, уряд Б. Мартоса значно «полівішав». У своїй декларації, текст якої вміщено у спогадах П. Христюка [411, с. 120-122], зазначено, що завданням діяльності нового уряду зокрема є практичне втілення у життя Акту соборності 22 січня 1919 р. Селянам обіцялася демократична земельна реформа, а робітникам – відновлення повноцінної

роботи підприємств. Будучи змушеним боротися за впливовість із більшовиками, Б. Мартос включив у декларацію ідею трудових рад, що мали здійснювати контроль над усіма державними органами. Це повинно було не допустити зловживання влади і допомогти подолати ту анархію й безвладдя, які відбувалися в країні. Однак, на думку автора мемуарів, такий проект було легше проголосити, аніж навіть реально спланувати, чи тим більше впровадити в життя [411, с. 124]. Значно реалістичніше, відповідно до існуючих умов виглядала зовнішньополітична доктрина нової влади, а саме боротьба за незалежність власними силами без залучення військової допомоги будь-якої іноземної держави.

Лозунги нового уряду були зорієнтовані передусім на селянство, і його метою стало «перетягування» на свій бік тих селянських отаманів, які раніше підтримали більшовиків, а потім розчарувалися в радянській владі. Взагалі, в середовищі членів уряду на той час не було традиції показувати свою недовіру до нового плану дій, хоч реальних сподівань на його успішне втілення по всій Україні майже не було.

Про нестабільність становища Директорії в той час повідомляє у мемуарах і Є. Коновалець, який однозначно говорить про те, що всі сподівання влади були пов'язані з тим, що отамани «схаменуться», а також із послабленням наступу більшовиків через їх війну з А. Денікіним [254, с. 314].

У квітні 1919 р. Директорія пережила одну з найбільш небезпечних для себе подій – «оскілковщину» [391, с. 5-15]. Отаман В. Оскілко, колишній царський прапорщик, що з перших місяців Директорії став ледь не самовладним правителем Волині, після встановлення «лівого» кабінету Б. Мартоса спробував здійснити державний переворот і заарештувати всю Директорію та її уряд. Причини цього виступу досить докладно подає у своїх споминах сам Б. Мартос, який зокрема вказує, що найбільшу зацікавленість у цьому перевороті відігравали праві українські партії, які втратили владу і планували цим кроком позбавитися і Директорії, і її уряду. Визнаючи, що цей

переворот був одним із найнеприємніших явищ для національного престижу, колишній голова уряду намагається дати йому максимально об'єктивну оцінку. Він вказує, що вина людей, які з колишніх сотників опинилися на чолі багатотисячних армій, не менша, ніж у тих, хто їх туди призначав [302, с.55]. Схожу думку висловлює у своїх спогадах і Є. Коновалець, наголошуючи на тому, що основна вина заколоту лежить на галичанах, відомих своїми консервативними поглядами [254, с. 328].

Сам отаман Оскілко у споминах писав, що метою його повстання було припинення міжпартійних чвар в уряді. Він вважав за необхідне усунути від влади соціалістів, укласти союз із Польщею, та кинути всі сили проти більшовиків, «врятувавши цим українську державність від катастрофи» [327, с.10].

Прямим винуватцем заколоту Б. Мартос називає начальника штабу Північного угруповання військ УНР, генерала В. Агапієва, який вів переговори як з правими партіями, так і з денікінцями, і відповідно був зацікавлений у перевороті. Початком же самого повстання вважається відмова В. Оскілка виступити з військом на схід проти більшовиків. 28 квітня 1919 р. С. Петлюра видав наказ про зняття отамана з посади, а як відповідь – 29 квітня, зранку віддані отаманові війська зайняли Рівний і взяли під варту весь уряд. Однак члени Директорії на чолі з С. Петлюрою перебували тоді в Здолбуніві, що й врятувало їх від арешту [180, с. 292]. Сил захопити Здолбунів у В. Оскілка не було, і саме це дало можливість С. Петлюрі придушити бунт наступного дня. Як зазначає Б. Мартос, більшість козаків В. Оскілка не розуміли всієї ситуації, і сам похід на Здолбунів їм представлено, як спробу звільнити С. Петлюру, який наче потрапив до рук більшовиків. У подальшому відозви самого С. Петлюри, який закликав не коритися заколотникові Оскілці, відіграли вирішальну роль. Уже 30 квітня Рівний було зайнято військами Головного отамана, а весь уряд звільнено з-під варту [302, с. 10].

Цей заколот вміло використали поляки, які практично без опору зайняли Луцьк та захопили значні склади з амуніцією [411, с. 128]. Сам же В. Оскілко разом із В. Агапівим втекли у Польщу. У 1926 р. Оскілка вбито «українською революційною організацією» [168, с.134].

Для самої Директорії цей заколот мав ще більш шкідливі наслідки – він настільки послабив армію, що уряд 5 квітня змушений був залишити Рівний і згодом перебратися на Галичину. Війська УНР у цей час спиралися на Збруч, утримуючи лише декілька повітів на схід від річки [302, с. 11-12].

Подальшу сторінку історії Директорії В. Винниченко своїх мемуарах іронічно у називає «вагонним табором», коли під владою українського уряду лишалися лише кілька кілометрів залізничного полотна, на яких розташовувалися вагони з владою, партіями та військом [180, с. 293]. Таку саму оцінку, тільки в менш категоричних висловах дають цьому періоду також І. Мазепа та Б. Мартос, наголошуючи, що уряд весь час пересувався лінією Броди – Золочів – Тернопіль. Частина офіцера, більшість якого походила з царської армії, лише чекала моменту, щоб перейти до А. Денікіна. Отамани ж у цей час взагалі не визнавали будь-якої влади та діяли на власний розсуд. Регіонами поширився звичайний грабіж, що прикривався назвою «реквізиції». Однак і перебування на території Галичини не могло тривати довго, адже 14 травня 1919 р. армія польського генерала Ю. Галлера розпочала широкомасштабний наступ, зайнявши 2 червня столицю ЗУНР – Тернопіль. Волочиськ на той момент контролювали вже більшовики, яких із поляками розділяла смуга шириною 20 км.

Не менш значущим для долі Директорії цього часу виявився заколот П. Болбочана, організований ним у Проскурові 9 червня 1919 р. Сам цей заколот В. Винниченко іронічно назвав виступом «другого національного героя проти першого», показуючи, що він став наслідком того самовладдя, яке Петлюра дозволяв своїм отаманам, і яке стало однією з причин падіння Директорії [180, с. 295-296]. Приводом же до цього виступу Б. Мартос називає запровадження Державного інспекторату, що мав виявляти

контрреволюційні елементи в армії та боротися з ними. Це викликало зворотну реакцію правих сил, які після придушення виступу В. Оскілка продовжили працювати в уряді. Саме вони вирішили використати полковника П. Болбочана як подальшу заміну С. Петлюрі. Головою Директорії мав стати Є. Петрушевич. Справжнім організатором цієї змови став С. Шемет, який зумів умовити П. Болбочана розпочати виступ, про ці події він залишив свої спогади [737, с. 201-220]. Зазначимо, що Болбочана за наказом Петлюри вже призначено в Італію, щоб вирішати там справу повернення українських полонених [294, с. 10]. Були спроби залучити до заклоту проти С. Петлюри також Є. Коновальця, чи принаймні заручитися його підтримкою, однак керівник Січових стрільців заявив, що підтримає призначення Болбочана лише тоді, коли воно буде проведено легально, що мало ймовірно [254, с. 329]. Цим він фактично відмовив заколотникам і підштовхнув їх до рішучих дій.

Основною ударною силою, на яку планували опертися заколотники, був Запорізький корпус, що на той час передислокувався з Румунії. Саме ним у 1918 р. командував П. Болбочан, відтак і були сподівання на підтримку козаками свого колишнього керівника [624, с. 10-11]. С. Шемет організував агітацію серед солдатів, щоб вони вимагали призначення комендантом корпусу саме свого колишнього командира. 9 червня П. Болбочан із прихильниками прибув до штабу Запорозького корпусу в Проскурові та оголосив себе командувачем. Однак досить швидка реакція уряду не дозволила заколотникам отримати реальну владу в корпусі, частини якого в цей час тримали фронт проти більшовиків під Шепетівкою. Отже, до Проскурова для вирішення ситуації на місці направлено спочатку державного інспектора В. Кедровського. Однак після провалу переговорів проти заколотників відправлено агентів петлюрівської контррозвідки, підтриманих полком ім. Д. Дорошенка, які заарештували П. Болбочана. С. Шемету вдалося втекти у Польщу. 10 червня відбувся суд над заколотником, а 24-го його розстріляно [180, с. 297].

Обидва ці заколоти, досить детально описані мемуаристами, наочно продемонстрували слабкість та ненадійність позицій Директорії, яка не могла опертися навіть на свою армію. Перехід до «лівої» орієнтації після призначення кабінету Б. Мартоса не лише посилив розкол між соціалістами та самостійниками, а й між політиками УНР та ЗУНР, які відповідно підтримували «ліву» та «праву» лінію орієнтації в майбутній політиці Української держави. Реакцією на цей розрив і стали організовані правими два військових виступи [411, с. 140-141].

Однак розриву стосунків між галичанами та східними українцями на той час завадили зовнішні умови, а саме наступ польських та більшовицьких військ, який взагалі поставив під сумнів факт існування української влади. Для організації подальшого опору необхідним було об'єднання всіх збройних сил УНР проти єдиного ворога. Проте цьому завадила одна важлива обставина, а саме призначення Є. Петрушевича диктатором. Це відразу зустріло опір із боку «лівого» уряду Директорії, члени якого не могли зрозуміти й прийняти таку зміну в політиці представників галицького громадянства. Через це було вирішено, що акт передачі влади Є. Петрушевичу від 9 червня 1919 р. є незаконним, і тому «диктатура» не є правовою. Це значною мірою й посилювало конфронтацію між галичанами та УНР.

Тим часом, як згадує у своїх спогадах генерал М. Омелянович-Павленко, українці здійснювала останню спробу здобути перевагу над поляками та змінити перебіг війни. Однак наступ під Дрогобичем у травні 1919 р. завершився поразкою (в тому числі й через нестачу озброєння). За цих умов на нараді в Бережанах прийнято рішення про об'єднання східної та західної армії під єдиним командуванням генерала О. Грекова та «закриття» польського фронту. Всі сили вирішено спрямувати проти більшовиків. Однак і остання акція в Галичині – наступ під Чортківим з метою виведення з оточення частин української армії та збереження її майна – завершився

невдало, оскільки більша половина спорядження, приготовленого для відправлення за Збруч із часом потрапила до поляків [326, с. 183-188].

Інакше факт об'єднання обох армій та перехід Галицької армії за Збруч оцінив В. Винниченко. Він назвав дії галицьких політиків «боягузством», адже вони, відкинувши пропозиції більшовиків про антипольський союз, зрадили свій народ. «Буржуазні» прагнення галицьких політиків, що не наважувалися опертися на народні маси, а сподівалися лише на власну армію, виявилися утопічними, адже Польща мала значно більший військовий потенціал. Тож останні дії Національної Ради, а також і надання Є. Петрушевичу статусу диктатора призвели до втрати Галичини, однак врятували С. Петлюру та його «отаманщину» [180, с. 402-404].

Центром нової об'єднаної влади після відступу за Збруч галичан став Кам'янець-Подільський, який вдалося відстояти від більшовиків [544, с. 120-123]. Так 6 червня 1919 р. розпочався останній етап Директорії – Кам'янецький, який остаточно довів неспроможність української влади у форматі Директорії відстояти свою незалежність. Суттєві спогади про цей час нам залишили І. Мазепа, який дав опис та власний аналіз політичних подій літа 1919 р., та М. Омелянович-Павленко, який досить детально охарактеризував ситуацію в армії та перебіг війни проти більшовиків і денікінців. Саме М. Омелянович-Павленко вказує, що відразу після об'єднання Галицької армії з армією Директорії розпочалася її уніфікація, перетворення у справжню, регулярну бойову силу. За зразок взято структуру галицького війська, яке й стало головною ударною силою в цей час [326, с. 230-231].

У політичному житті української влади такої уніфікації досягнуто не було. Як зазначає І. Мазепа, в цей час у Кам'янці-Подільському існувало дві влади: «ліва» у вагонах та «права» (галичани) в самому місті. Таке «двовладдя» й змусило С. Петлюру на початку серпня 1919 р. відійти від революційних ідей та розпочати більш тісну співпрацю з правими силами [287, с. 227-228]. Результатом таких дій стала відставка Б. Мартоса та

формування нового уряду, який очолив І. Мазепа. Колишній прем'єр зберіг посаду міністра фінансів. З цього приводу сучасник відзначив: «нетерпеливо жде з-за кордону аеропланів з друкованими грішми, – це, мабуть, єдиний тепер обов'язок міністра фінансів – діждатись тих грошей і роздати» [425, с. 349].

Однак І. Мазепа також не зміг подолати протиріччя між С. Петлюрою та Є. Петрушевичем, які особливо загострилися з початком наступу армії А. Денікіна на Україну. Ставлення до цієї нової загрози було неоднозначним – якщо для східних політиків білогвардійська армія була природнім ворогом, адже її лідери ніяким чином не визнавали можливостей існування незалежної української держави, то для галичан порозуміння з А. Денікіним означало можливість налагодження стосунків з Антантою, відтак отримання її підтримки проти польських зазіхань.

У військовому середовищі довгий час обговорювалися плани майбутнього наступу, серед яких розглядалися 2 напрямки: Одеський для з'єднання з Антантою та Київський. Більшість галицьких командирів виступали за Одеський напрямок, вважаючи його більш перспективним. Але в підсумку головним напрямком визначено саме Київський, на який наполягав С. Петлюра [326, с. 192]. У військовому плані об'єднання армій дало Директорії суттєву перевагу. Відтепер під командуванням С. Петлюри було майже 80 тисяч воїнів, які мали досвід війни з поляками та більшовиками. Подальша реорганізація армії, про яку згадує М. Омелянович-Павленко, перетворили її на контрольовану та боєздатну одиницю. Єдине командування здійснював генерал М. Юнаків, який очолював Штаб Головного отамана. Проте в самій армії, як і в Галицькій частині, так і в Дієвій (Наддніпрянській) серед офіцерів, як свідчить у своїх «Спогадах» М. Омелянович-Павленко, переважали песимістичні настрої, викликані значною перевагою білогвардійської Добровольчої армії, що здійснювала наступ Україною теж у двох напрямках: на Київ та Одесу [326, с. 193]. Командувач Галицькою армією, генерал М. Тарнавський писав у мемуарах,

що С. Петлюра запевнив його, що з боку білогвардійців небезпека не загрожує, а в разі конфлікту частина денікінців перейде на бік УНР [389, с. 97].

Незважаючи на все, в липні – серпні наступ республіканських військ проти більшовиків тривав, що знайшло відображення у спогадах українських військових [245; 476; 496; 552; 534; 659; 683; 715; 716]. Наприклад, мемуари І. Вінника, які є фактично єдиним джерелом з історії Житомирської курсантської школи, що відзначилася в боях із більшовиками за Проскурів [480, с. 168-170]. Вирішальним моментом наступу української армії стало взяття Києва. 30 серпня Галицька група генерала А. Кравса увійшла у столицю, про що розповідається у численій військовій мемуаристиці [260, с. 48; 551, с. 110-116; 602, с. 100-106]. Однак того ж дня у Київ увійшли й передові загоони денікінців, що змусили галичан залишити місто. Саме ця подія мала теж значний відгук у мемуарах сучасників, адже вона фактично поклала край сподіванням Директорії на відновлення своєї влади над Україною [231, с. 51].

Так, сам М. Омелянович-Павленко пояснює факт втрати Києва наказом Петлюри не вступати в сутички з Добровольчою армією [326, с. 197]. Інакше пояснюють причини відступу з Києва інші мемуаристи. Полковник Генштабу армії УНР В. Чабанівський відкрито звинувачує галицькі частини у тому, що ті не виконали наказу підірвати мости, що могло б зупинити наступ білогвардійців, і таким чином утримати Київ [720, с. 152-154].

І. Мазепа причиною таких дій галицьких воїнів називає їх недостатню політичну підготовленість та незнання реалій життя Наддніпрянської України. На його думку, висловлену в спогадах, шанси укріпитися в Києві були, враховуючи незначну кількість білогвардійського загону, що увійшов у місто. Однак А. Кравс не прийняв бою через те, що не вбачав у денікінцях ворогів, а розглядав їх швидше, як союзника проти більшовиків [287, с. 261].

Цікаві свідчення залишив старший син українського громадського діяча Є. Чикаленка – Л. Чикаленко. Колишній секретар Центральної і Малої

Рад, він у ці дні перебував у Києві та спілкувався як з галицькими, так і з денікінськими офіцерами. Провину за відхід із Києва він теж покладає на А. Кравса, який пішов на поступки білогвардійському командуванню. Останнє вустами полковника Стеселя заявило, що галичани – це австрійці, а українці набагато гірше більшовиків, адже вони йдуть проти неподільної Росії [425, с. 338-339]. Пізніше, перебуваючи у Кам'янці-Подільському, Л. Чикаленко зустрівся з Є. Петрушевичем і запитав: чому ж відбулася «київська трагедія»? Лідер ЗОУНР відповів: «За Денікіним стоїть ціла Антанта а на конфлікт з нею ми не підемо» [425, с. 350]. Аргумент Л. Чикаленка, про те, що у свій час отаман М. Григор'єв розгромив війська Антанти і здобув Одесу, на «диктатора» ніяк не подіяв.

У характерній для себе манері відгук дав і В. Винниченко, який один із тих небагатьох, хто не покладав всю вину виключно на Кравса. На його думку, «отаманщина» приречена самим заграванням із А. Денікіним відтак, була нездатною обороняти Київ [180, с. 448-449].

Незважаючи на такий «пошук винного» у мемуарній літературі, більшість авторів реально вказує, що відступ із Києва став початком кінця союзу галичан та військ УНР, а в перспективі – кінця й Директорії.

Варто зазначити, що сам генерал А. Денікін у своїх спогадах однозначно вказує, що він і не розраховував на союз із Директорією, адже вважав, що йти разом із людиною (С. Петлюрою), яка прагне розпаду Росії, є недопустимим. Командувач Добровольчої армії писав, що не збирався визнавати ніякої самостійної України; петлюрівці могли залишатися або нейтральними, або приєднатися до Білого руху без будь-яких умов [215, с. 282-289]. Отже, Директорія та Добровольча армія опинилися в стані війни.

Подальші дії Директорії нагадують справжню агонію. Використовуючи в черговий раз зміну політики від «лівої» до «правої», уряд УНР звернувся за допомогою до Антанти. І. Мазепа пояснює цей крок останньою можливістю зберегти державність, адже на цей раз головним виступало не політичне

питання, а питання національної державності, яке в свій час покладено в основу розв'язання територіальних суперечок у Парижі. Хоч особливих надій на цей документ сам І. Мазепа не висловлює, однак дає зрозуміти, що нічого іншого йому як главі уряду не лишалося. Не дуже сподівався на успіх і С. Петлюра, поступово розпочавши таємні переговори з поляками, які були присутні в Кам'янці-Подільському як спостерігачі [287, с. 311-312].

Реакцію на це звернення до Антанти найкраще за всіх, на нашу думку, оцінив В. Винниченко, порівнявши «кам'янецький уряд» із віслюком, якому в черговий раз показали клопоть сіна, щоб він заспокоївся. Адже результати роботи спеціальної європейської місії, що мала розібратися в українських реаліях, була суто показовою і ніяким чином не могла вплинути на наступ А. Денікіна [180, с. 456].

Описи подальших бойових дій між денікінцями та українською армією знаходимо в мемуарах їх безпосередніх учасників як з боку українців, так і білогвардійців (цю проблему автором пропонованого дослідження вже розглянуто вище). І якщо перші свою увагу акцентують на тих несприятливих умовах, що супроводжували бойові дії (відсутність ліків, перевагу ворога в кінноті та артилерії, відсутність боєдатних резервів), то офіцери Добровольчої армії більше звертаються до проблем, побічно викликаних війною, а саме: активізацію селянського повстанського руху в тилах та уповільнення наступу на Москву. Як військову загрозу, вони розглядають українську армію виключно в світлі можливого її з'єднання з повстанцями, що може допомогти більшовикам.

Колишні генерали УНР, щоправда, вже перебуваючи в еміграції, залишили спогади про Головного отамана, ставлячи під сумнів його військові здібності. Так, Омелянович-Павленко писав, що Петлюра у 1917 р. «був надія України, в кінці 1918 – муж довір'я, 1919 – слаба копія Керенського, в кінці 1920 – постать, яка ледве може служити лідером певного політичного напрямку» [326, с. 487]. Греков вважав Петлюру дилетантом у військовій справі, який своїми розпорядженнями сприяв лише плутанині, а селянські

маси, розчарувавшись у Директорії, тричі у районі Жмеринка – Проскурів пошкоджували залізницю, якою рухався потяг Головного отамана [502, с. 187].

Завершення доби існування Директорії в світлі поразок її армії було очевидним. Прискорила його епідемія тифу, що поширилася у війську, зробивши його практично небоєздатним. За цих умов, прагнучи врятувати своїх солдатів, керівництво Галицької армії підписало сепаратну угоду з білогвардійським командуванням [443]. Цю подію досить яскраво висвітлено у спогадах ад'ютанта генерала М. Тарнавського – Д. Паліїва, який описує ті складні умови, за яких укладено перемир'я з денікінцями. На його думку, це була остання можливість врятувати від загибелі 15 тисяч хворих за досить вигідних умов: збереження автономії армії, надання їй медичної допомоги та перепочинку [663, с. 6-8]. І хоч політики, зокрема Є. Петрушевич, відразу цю угоду скасували, врятувати ситуацію це не могло. Галицька армія практично повністю втратила боєздатність, і через тиждень угоду поновлено з уточненням, що бійців Галицької армії, які переходять під командування А. Денікіна, не будуть використовувати для війни з С. Петлюрою [399, с. 101].

Після розпаду армії відбувся й остаточний розпад політичної сили уряду УНР. 16 листопада 1919 р. після загальної наради уряд ЗОУНР на чолі з Є. Петрушевичем залишив Кам'янець-Подільський і відбув у Відень. Того ж дня польські війська зайняли останню столицю УНР, змусивши С. Петлюру, який отримав фактично диктаторські повноваження, однак не знав як їх використати, виїхати у Проскурів. Інші члени Директорії, А. Макаренко та Ф. Швець, остаточно склавши свої повноваження, також відбули за кордон. З усіх членів Директорії, що майже рік до того успішно розпочала протигетьманське повстання, лишився сам С. Петлюра, який перейняв на себе всю повноту влади, однак реально втратив залишки державної території.

За планом командарма УНР В. Тютюнника передбачалося відійти у розташування польських військ (з якими укладено перемир'я), дати відпочити армії, а потім рушити на білогвардійські тили, адже денікінці вже самі відходили під тиском червоних [298, с. 318]. Відступ на підконтрольні полякам землі був останньою спробою врятувати від знищення і хвороб залишки української армії, командування над якою знову перейшло до М. Омеляновича-Павленка (В. Тютюнник помер у Рівненському лазареті), який і розпочне реалізацію цього плану під час вже Першого зимового походу. Сам С. Петлюра незабаром відбув у Варшаву. 24 грудня 1919 р. постановою спільного засідання центральних комітетів партій соціал-демократів та соціалістів-революціонерів вся повнота влади в Україні передавалася уряду на чолі з І. Мазепою. При цьому ні про Головного отамана, ні про Директорію вже не згадувалося [180, с. 474]. Це стало не лише фактичним, а й юридичним завершенням доби Директорії в Україні.

Мемуаристика, зокрема військова, по суті є унікальним джерелом, де висвітлено подальший перебіг визвольних змагань: Перший та Другий зимові походи армії УНР [166; 227; 231; 262; 312; 313; 366; 397; 457; 469; 479; 520; 553; 645; 665; 666; 679; 704; 725; 726; 739], участь українських формувань в радянсько-польській війні 1920 р. та перебуванню в Польщі [348; 398; 432; 439; 557; 592, с. 79-91; 263, с. 204-209; 649; 727; 729; 755], селянсько-повстанський антибільшовицький рух в Україні [175; 197; 228; 386, с. 38-95; 511, с. 80-88; 680 690; 719; 721], невдалі переговори про спільні дії між Директорією та новим командувачем білогвардійських сил у Криму П. Врангелем [370, с. 249-262]. У цій літературі відображено яскраві бойові епізоди, діяльність окремих військових підрозділів та повстанських загонів. Проте це були вже останні спалахи Української революції 1917-1921 рр.

Отже, найменш інформативним, за мемуарною літературою, видається останній період історії Директорії – період її перебування у Рівному та Кам'янці-Подільському. І це не зважаючи на такі інформативні джерела, як спогади двох прем'єр-міністрів: Б. Мартоса та І. Мазепи. Їх мемуари, містячи

значний документальний матеріал, дуже стисло дають авторське бачення самих подій, що є зрозумілим із погляду на їх тогочасний статус, адже будь-який коментар в цьому випадку став би оцінкою результатів власної політики, що були далеко не втішними. Відтак автори найчастіше або просто викладають факти, як це роблять Б. Мартос і М. Омелянович-Павленко, або намагаються приховати свої особисті враження за документами, як І. Мазепа. Інша група мемуарів щодо останнього періоду Директорії також не викликає достатньої довіри через надмірну емоційність чи політичну заангажованість, як у В. Винниченка, представників ЗОУНР та діячів Білого руху.

Однак всі вони в комплексі створюють цілісну картину подій, що зображує ту безвихідь, в якій опинився уряд УНР та його армія влітку – восени 1919 р. Відсутність союзників чи навіть нейтральних сил зумовило необхідність ведення боротьби на 3 фронти: проти Польщі, більшовиків та Добровольчої армії. Таке становище, посилене відсутністю достатньої кількості матеріальних ресурсів, епідемією тифу та розбратом між політичними елітами УНР та ЗОУНР, врешті-решт і призвело до остаточного падіння Директорії та її фактичного саморозпуску. Щодо цього мемуаристи не стільки намагаються знайти істинні причини поразки, скільки підтверджують свої попередні тези про вину тієї чи іншої сторони.

Розглянувши висвітлення періоду існування Директорії в мемуарній літературі, можемо зробити ряд висновків. Так, більшість мемуаристів незалежно від своїх політичних уподобань намагаються дати об'єктивне уявлення про події зазначеного періоду та їх місце в загальній історії. Кожен із них із власної позиції оцінює значення Директорії, підкреслюючи її прогресивність у період повалення режиму Гетьманату (за винятком мемуаристів із гетьманського табору), однак в подальшому оцінка подій та заходів, здійснених новою владою значно різниться. Захоплення перемогою, стримана критика революційних перетворень – це та неоднорідність, що притаманна саме мемуарній літературі. Спроби проведення соціальних реформ, які залишилися на папері, побудова власної армії, стосунки з

більшовиками та Антантою – все це не знаходить однозначної оцінки в мемуарній літературі.

І з цим можна погодитися, аналізуючи різні сторони та періоди існування досліджуваного режиму. Визначене більшістю мемуаристів загальнонародне піднесення, викликане відозвами С. Петлюри, поява майже 300-тисячної армії, відступ з України окупаційних німецьких військ – все це давало майбутній владі значні політичні перспективи, про що й зазначає більшість сучасників. Успіх повстання, боєздатність нової армії, особливо її основи – корпусу Січових стрільців, лише посилювала це враження. Однак у реальності перемога була лише одна – повалення консервативного гетьманського режиму, який навіть за спогадами його апологетів втратив підтримку в суспільстві.

Подальша історія Директорії, і це яскраво прослідковується в мемуарах, стала постійною боротьбою за вплив і владу різних політичних сил як на державному рівні (протистояння В. Винниченка – С. Петлюри), так і на нижчих рівнях: боротьба між політиками та військовими, між «правими» та «лівими», між представниками Директорії в регіонах та селянськими отаманами, які дуже швидко розчарувалися в новій владі. Все це, поєднане з наступом більшовиків і розгортанням селянських повстань, поставило Директорію на грань катастрофи ще в січні 1919 р. Відступ до Вінниці, зміна правлячого кабінету, переговори з Антантою стали тими заходами, які мемуаристи однозначно вважають спробами Директорії переломити хід подій, щоб перехопити у більшовиків стратегічну ініціативу. Директорія навіть пожертвувала одним зі своїх членів – В. Винниченком, що також посилює розбіжність трактування подій у мемуарах. Однак і це не дало достатніх дивідендів через фактичне припинення переговорів із французьким командуванням. Єдиною подією, що позитивно оцінюється мемуаристами, став Акт соборності 22 січня 1919 р., однак і в його описі ми бачимо різні позиції – від піднесено-захопленого в спогадах галичан, до побутово-недовірливого в східних українців.

Отже, проаналізувавши мемуарну літератури щодо діяльності Директорії, можемо відзначити інформативність наявних спогадів у якості ґрунтового історичного джерела, яке дозволяє не лише відтворити перебіг подій, а й проаналізувати їх з позицій сучасників, досліджуючи той реальний стан речей, який був прихований як за текстами офіційних документів, так і за емоціями авторів мемуарів.

РОЗДІЛ 5.

ВИЗВОЛЬНІ ЗМАГАННЯ В ГАЛИЧИНІ У 1914-1919 РР. В МЕМУАРНІЙ СПАДЩИНІ

5.1. Український національно-визвольний рух в Галичині в роки Першої світової війни

Проблема становлення державності в період значних соціальних катаклізмів, якими є війни, революції, часи падіння імперій, завжди викликали значну увагу як у сучасників, так і істориків наступних поколінь.

Період боротьби за українську державність початку ХХ ст. визначальний тим, що значна частина сучасників залишила свої мемуари про ті роки. Серед мемуаристів зустрічаємо представників різних прошарків населення – від політиків, які очолювали Українську державу в певний історичний період, до звичайних солдатів, що воювали по різні боки фронтів. І якщо для історії Наддніпрянської України така політична строкатість є звичним явищем, оскільки тут в періоди правління Центральної Ради, Гетьманату чи Директорії головними були саме соціально-політичні питання, то в Галичині ключовою стала проблема саме збереження здобутої державності перед реальною загрозою з боку Польщі. Саме ця зовнішня небезпека відклала на другий план питання соціального реформування регіону, вирішення тих внутрішніх проблем, розв'язання яких є прерогативою кожного національного уряду. Через це більшість мемуарної літератури галичан об'єднані однією ідеєю – ідеєю незалежності України та потребою відстояти її будь-яким чином. Внутрішньополітичне протистояння таким чином втрачає ту актуальність, якою проникнуті праці їх східних колег-політиків, для яких боротьба з зовнішньою агресією (чи то більшовиків, чи то Добровольчої армії) часто слугувала лише інструментом для задоволення власних політичних амбіцій.

Однак не можна сказати, що серед мемуаристів-галичан, які висвітлюють період Першої світової війни, ЗУНР та українсько-польське протистояння 1918–1919 рр., панує абсолютна єдність. Адже і серед галицької політичної верхівки, як і на Сході, існували окремі течії, та й рівень інформованості авторів був далеко не однаковий. Характерною особливістю мемуарів, що присвячені подіям у Західній Україні, є велика кількість спогадів колишніх військових – рядових та офіцерів Українських січових стрільців та Галицької армії, які в умовах постійного збройного конфлікту з поляками відігравали значно більшу роль, аніж військові керівники УНР. У 30-ті роки ХХ ст. значну частину мемуарів колишніх військових, переважно з середовища Січових стрільців, оприлюднено на шпальтах часопису «Літопис Червоної Калини», що видавався у Львові з 1929 по 1939 р.

Проте не лише військові склали основу галицької мемуаристики. Значна кількість політичних діячів різних рангів, які після поразки ЗУНР опинилися в еміграції, створила певний масив науково-мемуарної літератури, що містить як наукові дослідження, так і власні спогади, що дозволяє їх розглядати одночасно, як монографію і джерело. Ці праці, яскравим прикладом яких є мемуари-дослідження М. Лозинського, Л. Цегельського та інших, дозволяють різнобічно проаналізувати весь перебіг боротьби за українську державність, висвітлити ті недоліки у діях конкретних політиків чи військових, які не дозволили захистити молоду державу, й навіть за наявності підтримки з боку Наддніпрянщини зупинити наступ поляків. Варто також наголосити на тому факті, що в цих працях автори вміщують значну кількість посилань на тогочасні джерела (частина з яких нині вже втрачена або малодоступна), що значною мірою підвищує рівень їх якщо й не завжди об'єктивності, то принаймні інформативності.

Тому, якщо аналізувати мемуарну літературу, присвячену визвольним змаганням у Галичині, можна виділити кілька її груп. Так, до першої слід віднести праці сучасників, що мають узагальнююче значення, містячи як

особисті спогади, так і певні документальні джерела. Передусім до них відносимо згадані вище праці М. Лозинського [620], серед яких ґрунтовна «Галичина в роках 1918–1920» [281], Л. Цегельського «Від легенд до правди: Спомини про події в Україні, зв'язані з Першим листопадом 1918 р.» [414], мемуари І. Макуха – другого (після Цегельського) секретаря внутрішніх справ ЗУНР [296], історико-мемуарні твори К. Левицького [272; 273; 616; 617]. Не можна також оминати увагою праці колишнього сотника Січових стрільців О. Осипа Думіна (Думина), який часто публікував свої твори під псевдонімом Антін Крезуб. Вони містять як історичні дослідження, так і власні враження учасника подій [529; 533]. Деякі з його спогадів вже згадувалися у попередніх розділах.

Іншу, не менш важливу для об'єктивного висвітлення подій групу мемуарних творів становлять згадки про події в Галичині діячів із Наддніпрянщини, які протягом 1918–1920 рр. так чи інакше мали зв'язки з ЗУНР, що відбувалися на різних рівнях. Так, увагу подіям у Західній Україні приділяють у своїх працях такі відомі історичні діячі: В. Винниченко [180], П. Скоропадський [369], Д. Дорошенко [225], П. Христюк [413] та багато інших, які в свій час стояли на чолі Української держави, чи просто входили до правлячої еліти. Спогади цих політиків хоч напряду і не присвячені висвітленню політичної ситуації в середині ЗУНР та її боротьби з Польщею, однак містять досить цікавий та сторонній погляд на визвольні змагання галичан. Головною темою, висвітленою в мемуарах цих авторів, є спроба створити соборну українську державу та опис власних дій на цій ниві; дій західноукраїнських політиків. Однак варто зауважити і їх головний недолік – спробу трактувати події за Збручем із позиції власної політичної платформи та відповідно до власного політичного курсу. Особливо цим грішать спогади В. Винниченка [180], який у своїй праці не приховує власного ставлення до галицьких політиків, як таких і ЗУНР взагалі. Не менш суб'єктивними є і спогади І. Мазепи [287; 290; 291], за прем'єрства якого УГА фактично розірвала взаємини з Директорією та перейшла на бік А. Денікіна, а потім і

більшовиків. Саме ці події й спричинили висловлене у мемуарах цього політика звинувачення галицьких діячів у сепаратизмі та зраді ідеалів соборності. Аналогічними настроями наповнені й праці інших східноукраїнських мемуаристів, що наочно засвідчує наявність непорозумінь, а часто й відкритого протистояння між політиками УНР та ЗУНР, які в подальшому відбилися в їх мемуарах.

Окрему, досить важливу частину мемуарної літератури становлять спогади військових, які боролися за українську державу по обидва береги Збручу. До них можна віднести праці колишніх воїнів УГА, бійців легіону Січових стрільців, солдатів і офіцерів армії УНР.

Найважливіше місце в цьому списку посідають мемуари С. Шухевича – п'ять томів «Споминів з Українсько-Галицької Армії» [441], спогади керівників УГА М. Тарнавського [389] та А. Кравса [260; 591], генералів М. Омеляновича-Павленка [326] й О. Грекова [501] та інших представників вищого командування. Не менш важливими для об'єктивного висвітлення подій, пов'язаних зі збройною боротьбою за ЗУНР, є спогади керівників нижчої ланки та рядових стрільців, які безпосередньо брали участь у військових операціях. Ці мемуаристи хоч і не володіли всім тим масивом стратегічної інформації, що належала їх керівникам, проте саме вони якнайкраще могли оцінити дії своїх командирів і діяльність політиків, що лягла в основу успіхів та невдач української армії. Мемуари цієї групи часто містять таку інформацію, яку важко знайти навіть в офіційних документах – склад того чи іншого підрозділу, безпосередньо поставлені перед ним завдання, реакція воїнів та ворогів на різні події. Ці та інші моменти знайшли своє відображення в спогадах Д. Кренжаловського, О. Кузьми, Н. Іванини, Д. Паліїва та інших [242; 267; 598; 663].

Досить цікаву групу мемуарної літератури військовиків становлять також спогади Січових стрільців – вихідців із Галичини, які більшу частину визвольних змагань провели на Східній Україні, у складі армій УНР (періоду Центральної Ради й Директорії) та Української Держави П. Скоропадського.

Їх спогади, хоча й більшою частиною присвячені подіям у Наддніпрянщині, містять цікавий матеріал про державницькі настрої галичан в цілому, їх бачення визвольних процесів на Батьківщині та особливо спільної боротьби в період існування соборної УНР. До цієї групи мемуаристів можемо віднести В. Кучабського, Р. Дашкевича, Є. Коновальця, О. Назарука [254; 268; 317; 377] та багатьох інших.

Серед військових мемуарів виділяються праці діячів армії УНР, які в різні часи мали контакти з Галицькою армією і відповідно висловлювали своє бачення подій у Західній Україні, її політичних та військових особливостей. До таких авторів варто віднести одного з організаторів «Вільного українського козацтва» і ледь не останнього бойового генерала армії УНР Ю. Тютюнника [399] та інших, які прагнули показати не лише причини невдач власної армії, а й особливості її стосунків з бійцями УГА як в період спільних дій проти більшовиків та Добровольчої армії, так і після розколу українських збройних сил восени 1919 р.

Окреме місце серед мемуарів сучасників визвольних змагань займають праці, присвячені дипломатичній діяльності ЗУНР та УНР, передусім її взаємин із країнами Антанти та участі в Паризькій мирній конференції 1919-1920 рр. Написані дипломатами та членами дипломатичних місій, учасниками конференції та задіяними в підготовці до неї особами, мемуари містять цінну інформацію про організацію дипломатичної роботи, труднощі на шляху до міжнародного визнання УНР та ЗУНР, і що головне – ті проблеми, з якими зіткнулися українські делегації в Парижі при спробі заручитися підтримкою країн-переможниць у відповідності до проголошених ними ж принципів. Особливо змістовно ці аспекти розкрито в спогадах М. Тишкевича [93], А. Марголіна [300], Д. Левицького [615], О. Шульгіна [440], Є. Онацького [658], О. Назарука [318], та інших.

Окрім вищезгаданих, події становлення ЗУНР, її боротьба з Польщею, стосунки з УНР та занепад як державного утворення відображено і в мемуарах інших сучасників, які представляли різні політичні табори. Згадки

про ці події є у лідерів російського Білого руху та учасників подій з інших країн – Польщі, Австро-Угорщини, держав Антанти тощо. Всі вони становлять той важливий джерельний комплекс, що дозволяє максимально об'єктивно досліджувати історію Західноукраїнської Народної Республіки на всіх її етапах. У цілому ж історію становлення та існування ЗУНР, її внутрішньої та зовнішньої політики досить детально висвітлено в мемуарних джерелах.

Розгляд визвольних змагань у Західній Україні більшість мемуаристів розпочинають із Першої світової війни. Адже саме з цього світового військового катаклізму і розпочалися процеси, що призвели до можливості отримання українцями власної державності. Протистояння двох військово-політичних блоків: Антанти (Англія, Франція, Російська імперія) і Четверного союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина та Болгарія), метою якого була боротьба за гегемонію в Європі та світу, не могло завершитися банальними територіальними поступками та мінімальними контрибуціями.

На терени історії покладено всі ресурси світових імперій, більшість із яких були самі по собі досить нестабільними. Надмірне напруження зусиль неодмінно мало призвести до послаблення внутрішньополітичного ладу учасників війни, і це дійсно відбулося передусім із багатонаціональними країнами. Франція, Англія та Німеччина, більшість колоній яких розташовувалися за межами Європи, в самих метрополіях зуміли зберегти внутрішню єдність, на відміну від Австро-Угорщини та Росії. Дві останні ще й до війни переживали соціальні та національні катаклізми; мали у своєму складі ті етнічні регіони, що досягли достатнього рівня національної свідомості, щоб проголосити про власні державницькі інтереси.

Особливо гострою ця проблема стала саме для Австро-Угорщини, де на відміну від Росії більшої актуальності мало саме національне, а не соціально-політичне питання. Наявність у складі імперії таких великих націй як угорці, чехи, поляки, які мали власні, досить потужні державницькі традиції,

спричинила розгортання боротьби за незалежність ще до поразки монархії Габсбургів. Спроби австрійського уряду врятувати державу шляхом її перетворення на федерацію були запізненими і вже не могли призупинити розпад країни. Всі значні етнічні групи імперії, в тому числі й українці, взяли курс на створення власної державності.

Більшість мемуаристів відкидають припущення, що початком українського визвольного руху в Галичині є 1 листопада 1918 р., коли українські військовики захопили владу у Львові [414, с. 15]. На їх думку, початком цих змагань потрібно вважати події, що передували самій війні, адже ще влітку 1913 р. на з'їзді українського студентства прийнято резолюцію про потребу використання військового конфлікту, що був неминучим для визволення України [281, с. 13]. Саме студентська молодь виявилася тією активною групою, яка з притаманним юності ідеалізмом і максималізмом відразу взяла курс на створення соборної української держави. Значна частина активістів українського студентства в свій час пройшла ідейну підготовку в українських просвітницьких та військово-спортивних організаціях «Січ» та «Сокіл», що виникли в Галичині ще наприкінці XIX – на початку XX ст. і відповідно вбачали своїм завданням практичне здійснення ідеї української державності.

Так, 3 грудня 1917 р. загальні збори студентського товариства «Січ» у Відні ухвалили заяву, в якій наголошувалося, що єдиною владою для всіх українців є Українська Центральна Рада. Цю заяву поміщено у львівській українській пресі. Вона збентежила суспільство, адже вперше публічно проголошено про потребу відходу від співпраці з австрійцями (а ця тактика була панівною ще з 1848 р.) і налагодження співробітництва з УНР. Однак досить швидко статтю конфісковано австрійською цензурою [281, с. 23].

У подальшому ідеї здобуття власної державності поширилися й на інші соціальні верстви. Передусім, це військові з числа Січових стрільців – український підрозділ, створений у складі австро-угорської армії, яких більшість мемуаристів вважають найбільш національно свідомою частиною

тогочасного українського загалу Галичини. Так, майбутній генерал-хорунжий Армії УНР, а напередодні війни студент Львівського університету Р. Дашкевич, був одним із організаторів січово–стрілецького руху в Східній Галичині. Про необхідність створення національних військових формувань пізніше він писав у мемуарах. «Загал українського народу аж до моменту вибуху світової війни ставився до військового діла майже байдуже. Тому-то Пілсудський вивів у 1914 р. в поле першу легіонову бригаду, яка мала всі роди зброї, включно з артилерією, а українські січові стрільці – заледве два курені піхоти» [206, с. 304].

У січні 1914 р. Р. Дашкевича обрано головою воєнізованого товариства «Січові стрільці–II», в якому об'єднувалися переважно львівські робітники (навколо «Січових стрільців–I» гуртувалося студентство) [207, с. 308]. У товаристві сформовано жіночий підрозділ, що налічував 33 дівчини. [378, с. 45]. Його очолила О. Степанів – майбутня хорунжа Січових стрільців та дружина Р. Дашкевича. Напередодні Першої світової у Галичині вже діяло 96 стрілецьких товариств [207, с. 309].

Зокрема про високий патріотичний дух українських військових пише у своїх спогадах і представник австрійської правлячої династії Габсбургів – Вільгельм, який під час війни командував ескадроном 13-го полку уланів, що рекрутувався переважно з українців Золочівського повіту (нинішня Львівська область) і в подальшому увійшов в історію під українським псевдонімом Василь Вишиваний [185]. Однак, за свідченням того ж самого автора, українська національна свідомість була максимально прихованою, адже уряд вважав усіх українців політично підозрілими.

Варто зазначити, що наявність такого покровителя як В. Габсбург, який сам захоплювався українською мовою та культурою, допомагала українським військовим уникнути надмірних переслідувань із боку жандармерії, та особливо офіцерів–поляків. Про високий ідейний рівень Січових стрільців згадує в своїх мемуарах також один із організаторів цього підрозділу С. Шухевич [442, с. 242]. Автор спогадів вказує, що сама війна значною

мірою сприяла зростанню національної свідомості військових галичан. Навіть відсутність українців–офіцерів не завадила цьому процесу, адже стрільці пройшли підготовку в організаціях «Січ» та «Сокіл», і саме вони поширювали національну ідею серед інших [442, с. 247].

Про бойовий шлях стрілецтва в роки війни, участь в окремих операціях є доволі значна історико-мемуарна література, як приклад можна навести спогади В. Габсбурга [304], Д. Вітовського [472], В. Дзіковського [216; 509], Є. Зиблікевича [241], М. Ірчана [243] Р. Купчинського [603], О. Назарука [315; 316; 647], С. Ріпецького [356].

У пантеон українців, учасників Першої світової війни назавжди вписано ім'я жінки-воїна, хорунжої Січових стрільців О. Степанів-Дашкевич. Вона також залишила мемуарну спадщину, що є важливим джерелом у процесі дослідження українського національного руху в Східній Галичині напередодні та в роки війни [379; 380; 382]. У її спогадах зокрема є і нарис про ще одну жінку, учасницю війни – хорунжу Софію Галечко [381, с. 77-79]. За бої у Карпатах обидві були нагороджені медалями за хоробрість.

Однак не лише прості українські солдати були проникнуті ідеями національної свідомості. Та невеличка частина етнічних українців, що змогла досягнути офіцерського звання, також мала власні національно-державницькі амбіції. Про це свідчить наведений у мемуарах М. Лозинського факт, що 31 травня 1917 р. у Відні відбулася таємна нарада гуртка молодих офіцерів австрійської армії з метою створення організації, яка мала б відірвати Галичину і Буковину від Австрії та приєднати її до Великої України (яка на той момент вже створила свій представницький орган – Центральну Раду і де розпочалася робота з проголошення автономії). На зібранні планувалося проведення пропаганди серед солдатів-українців із метою забезпечення цієї майбутньої організації свідомою збройною силою. Однак організація так і не вийшла з початкової стадії та саморозпустилася [281, с. 23].

Питанню захисту українських інтересів із можливим набуттям Україною власної державності приділяли увагу не лише студенти та

військові, а й політики, тобто ті люди, які мали очолювати цей процес. Взагалі, на початок Першої світової війни український політичний істеблішмент Галичини складався з двох частин: з одного боку, українські депутати австрійського парламенту та діячі українських партій; з іншого – політичні емігранти зі Східної України: А. Жук, Д. Донцов, М. Залізник, М. Меленевський, О. Скоропис–Йолтуховський та інші, які ще 4 серпня 1914 р. утворили проавстрійську організацію – Союз визволення України (СВУ) [452, с. 164-175]. У СВУ об'єдналися представники різних соціальних станів та політичних переконань [543, с. 115].

Варто сказати, що кожна з груп мала і власне бачення майбутнього України. Якщо СВУ головний акцент робив на наданні незалежності тим українським землям, яких відвоює у Росії німецька та австрійська армії, то програма місцевих політиків була більш прагматичною, спрямованою на створення автономного «королівства Галичини і Володимирії» у складі Австрійської монархії [273, с. 75]. Про це й вказано у маніфесті 3 серпня 1914 р. Головною українською радою (ГУР), створеною із представників політичних партій Галичини. Однак дії обох цих груп щодо практичного впровадження своїх програм особливо на початковому етапі війни реальних успіхів не мали.

За мемуарними свідченнями, поява СВУ з його проавстрійською орієнтацією викликала неоднозначну оцінку серед наддніпрянських українців як в середовищі лібералів, так і соціалістів. Помірковане Товариство українських поступовців закликала Союз не робити заяв від імені всієї України. Українські «ліві» вважали політичну орієнтацію СВУ помилковою. У грудні 1914 р. представник Союзу О. Назарук, який перебував у Стокгольмі, отримав листа від С. Петлюри. У ньому позиція галицьких діячів називалася «трагічним непорозумінням ситуації і перспектив», що навіть свідчило про «банкрутство галицької політики» [335, с. 37]. Автор листа писав про міць Росії (адже на той момент Галичина була під її контролем) і виказував припущення, що

західноукраїнські землі прилучать до Російської імперії і тоді «спільними силами прийдеться в нових умовах працювати над добром народу» [335, с. 38]. Також частина українських соціал-демократів – політемігрантів, що перебувала у Швейцарії, засудила співпрацю галицьких українців з офіційним Віднем [614].

Отже, в Російській імперії українські ліберали та соціалісти заявили про підтримку царського уряду в цій війні. Як писав у своїй мемуарній праці В. Винниченко, були сподівання, що грім перемоги «зм'ягчить круте серце царизму аж до степені народоправства, до парламентаризму й до волі націй» [178, с. 39]. С. Петлюра у відомій статті «Війна і українці» наголошував на необхідності захисту цілісності держави. Щоправда, у 1915 р. в іншій статті «Рік мовчання», засуджуючи урядову постанову від 9 січня про припинення українських видань, закликав: «поверніть же нам наші газети, наші журнали, наше рідне слово!» [339, с. 171].

Таким чином, мемуарні свідчення дають підставу зробити висновок, що українське суспільство в умовах військових дій виявилось розділеним не тільки кордонами ворожих держав, а й ідеологічними поглядами щодо майбутнього України.

На початку війни в умовах наступу російських військ австрійська влада за підтримки місцевої польської адміністрації розпочала репресії проти галицьких українців, звинувачуючи їх у зраді та «русофільстві». Так, Д. Дорошенко у спогадах свідчив, що Михайло Грушевський, який повернувся з Галичини у Київ, до свого заслання ще встиг виступити на зборах Товариства українських поступовців і розповів про масові арешти галичан у Львові в перші дні війни [225, с. 34-36].

У серпні 1914 р. австрійські війська, що відступали, влаштували розправу над населенням Галичини [295]. Мартиролог жертв цих репресій великий [129; 130]. Так, у серпні за даними по Городоцькому повіту Львівщини страчено: у м. Городку – 14 мешканців, у м. Каменоброді – 44 особи, поблизу с. Подавиче – 60 селян, у с. Зушицях – 16 селян [129, с. 42-

44]. 15 вересня угорські солдати розправилися з 44 «зрадниками»-галичанами у Перемишлі [129, с. 108]. Зазначимо, що каральні акції здійснювалися не на ворожій території, а проти підданих імперії Габсбургів. Тисячі «неблагонадійних» українців, у тому числі й представників уніатського духовенства, відправлено у концентраційні табори. Символом репресій австро-угорської влади став сумнозвісний табір Талергоф, куди вже на початку вересня 1914 р. прибула перша партія в'язнів. Про перебування в цьому таборі є доволі значна мемуарна література, як приклад можна навести спогади, які залишили нам сучасники тих трагічних подій [374; 402; 468], а також свідчення українських в'язнів, вміщені в двох із 4-х випусків мемуарно-документальної пам'ятки – «Талергофського альманаху» [131; 132].

Про переслідування австрійцями галичан за «русофільство» вказував на сторінках свого щоденника російський письменник (а в роки війни – кореспондент газет) М. Пришвін [352, с. 94-95]. Генерал О. Брусилов, який у 1914 р. командував 8-ю російською армією, у спогадах відзначив, що населення Галичини в цілому прихильно ставилося до нової влади, крім партії «мазепинців, що виставили проти нас декілька легіонів» [174, с.117].

Восени 1914 р. Галичина зайнята російською армією. У відозвах до поляків та українців верховний головнокомандувач російських збройних сил, великий князь Микола Миколайович запевняв про захист та національне відродження слов'янських народів, пригнічених Габсбургами [787, с. 318-320]. Заради об'єктивності, слід зазначити, що частина галицьких українців, переважно з селянства, на відміну від поляків та євреїв прихильно віднеслася до приходу російських військ. Так, за свідченнями архієпископа Волинського Євлогія, десятки тисяч галичан, побоюючись помсти з боку австрійців, перетворилися на біженців і у 1915 р. пішли на схід з російською армією, що відступала [307, с. 248-251].

Проте і російська адміністрація теж активно розпочала переслідувати українців, звинувачуючи їх вже в «австрофільстві». На завойованих

територіях створено військово-генерал-губернаторство на чолі з Г. Бобринським, одним із завдань якого була боротьба з «мазепинством» у регіоні. Політику царської адміністрації підтримала проросійська частина галицького політикуму – москвофіли (Ю. Яворський, В. Дудкевич та ін.). Про обшуки, арешти, закриття «Просвіт», заслання вглиб Росії залишили спогади як галичани [347; 461; 503; 660; 664; 713], так і наддніпрянські українці. Зокрема громадський діяч, військовослужбовець російської армії М. Галаган згадував, що, коли у Львові солдати спалювали книги із української книгарні, це викликало обурення прапорщиків його полку, що походили з Полтавської та Чернігівської губерній. Такі дії царської адміністрації змушували українців згадати про свою національну приналежність [191, с. 160]. Із часом це проявиться у 1917 р., коли в російській армії розпочнеться українізація цілих дивізій.

У своїй історико-мемуарній праці відповідальність за ці репресії проти галичан К. Левицький покладав не на Відень, а саме на місцеву польську адміністрацію та москвофілів [272, ч. 1, с. 73-84].

Про страждання розореного війною населення Галичини залишив свідчення спостережливий свідок тих подій – російський військовий лікар Л. Войтоловський [181, с. 505-510].

Д. Дорошенко у мемуарах розповідає про діяльність однієї з небагатьох українських легальних організацій воєнного часу – «Товариства допомоги населенню Півдня Росії, що постраждало від воєнних дій». У ті роки він був заступником голови цієї установи, що надавала в Києві допомогу біженцям та українцям, депортованим царською владою з Галичини [225, с. 52-60]. За словами М. Грушевського, «йшла тиха, невидимо маленька, але цінна робота коло опіки над вивезеними галичанами» [506, № 8, с. 113-114]. Інший мемуарист відзначив конструктивний вплив національної свідомості галичан на наддніпрянських українців. Галичани засвідчили «відданість Україні, старалися нам допомагати і трималися надзвичайно здисципліновано, виявляючи великий організаційний хист» [252, с. 192].

Навіть військовополонені-галичани, перебуваючи у важких умовах таборів, намагалися відстояти власну національну ідентичність. Так, О. Степанів згадувала про вороже ставлення до українців чехів, які становили більшість полонених у таборі, та були налаштовані тоді проросійськи. Вони вбачали в галичанах ворогів слов'янства [380, с. 70-71]. Про свої поневіряння Сибіром у якості депортованої розповідається також у спогадах ще однієї галичанки – представниці Українського педагогічного товариства у Львові [625; 626; 627; 628; 629]. Її звинувачували в приналежності до терористичної партії, що наче готувала замах на генерал-губернатора Г. Бобринського [626, с. 7-8].

Про дії російської адміністрації у Львові (1914-1915 рр.) також залишили спогади й представники польської громадськості [888; 890; 892].

Брутальна політика в Галичині царської адміністрації засвідчина у мемуарах лідера російської ліберальної опозиції П. Мілюкова. Зокрема він звинувачував у всіх репресивних заходах російських «правих націоналістів» [306, с. 397].

Російські правлячі кола розуміли, що приналежність до греко-католицької церкви є важливим критерієм самоідентифікації галицьких українців, тому особлива увага приділялася церковному життю в краї. Представники уніатського духовенства вказували на примусове переведення їх парафій у православ'я за наказом архієпископа Волинського Євлогія [491; 514; 515; 570; 637]. У своєю чергу, Євлогій у мемуарах писав, що після Брусиловського наступу 1916 р. у звільнених повітах Волині виявилось, що православні храми Луцька, Дубна, Почаївської лаври осквернені та розграбовані австрійцями [307, с. 252-255].

Отже, українці, розподілені кордонами ворогуючих імперій, опинилися між «двох вогнів» і змушені були поповнювати лави армій ворогуючих династій – Габсбургів та Романових. Близько 250 тисяч українців служили в австро-угорському війську, а близько 3,5 млн. – у російському. У спогадах Р. Дашкевича про фронтові будні простежується смуток із приводу того, що

українці воюють за інтереси династії Габсбургів: «зневага до тих, які вмирили або хотіли вмерти за цісаря і чужу державу» [205, с. 284]. Він стурбований, що серед офіцерів австрійської армії обмаль українців; що українське населення Волині залякане жорстокістю угорських частин і сподівається, що з часом буде все ж таки служити українській справі.

В умовах війни спроби галицьких політиків та інтелігенції підняти в австрійському парламенті питання навіть про автономію України, не кажучи вже про незалежність, часто натрапляло на значний опір більш організованих та впливових поляків, які вбачали в Галичині виключно частину майбутньої незалежної Польщі. В свою чергу намагання членів Головної української ради та Союзу визволення України знайти порозуміння у Відні натрапляло на однозначну відповідь про те, що уряд Габсбургів непереконливий у щирості та відданості українського суспільства. Причиною такого ставлення до українців мемуаристи однозначно називають діяльність польських політиків, яким австрійський уряд довіряв значно більше. Така пропольська орієнтація австрійського уряду не зникла навіть після офіційного визнання ним Української держави у 1918 р., на що вказує в автобіографії В. Габсбург [185].

Однак потреба протистояти польській агітації змусила українців продовжити процес захисту національної самоідентичності та відстоювати ідеї державності. З метою недопущення повної передачі українців під польський контроль замість ГУР 5 травня 1915 р. створено Загальну українську раду, до складу якої увійшли представники всіх політичних партій Галичини та Буковини і делегати від Союзу визволення України. Програму дій цієї організації вмістив у своїх мемуарах М. Лозинський. Він зокрема зазначає, що вона мала дві частини: 1) для українських земель Росії, які будуть звільнені за допомогою Австро-Угорщини та Німеччини, вони домагалися державної самостійності, 2) для земель, що входять до складу Австро-Угорщини, – з'єднання в окремий, автономний український край [281, с. 18].

Особливий пік діяльності Загальної української ради припав на 1916 р., коли вона на обговорення австрійського уряду висунула власний проект майбутнього українців. Апеляція до імператора та спроби протиставлення відданих австрійському престолу українців неблагонадійним полякам не дала реального результату – своїм указом від 4 листопада 1916 р. імператор Франц-Йосиф I фактично відкинув всі проекти створення українського автономного краю під австрійською зверхністю. Територія Галичини мала увійти до новоствореної Польської держави разом із тими українськими землями, що будуть завойовані в Росії. Українці ж мають лише сподіватися на певну автономію у складі Польщі. Після такої поразки Загальна Українська Рада розпалася, адже більшість партій відкликали з неї своїх представників [281, с. 20].

Сам по собі документ 4 листопада 1916 р., що передбачав після завершення війни створення самостійної Польської держави, до складу якої й мали ввійти землі східної Галичини, став серйозним ударом по проавстрійських настроях української верхівки. У своїх мемуарах К. Левицький дає досить промовисту оцінку цій ситуації, вказуючи, що Австрія на патріотизм галицьких українців відповіла репресіями, інтернуванням, реквізиціями, і нарешті мала віддати їх полякам, фактично засудивши на національну смерть. Відповідь на цей документ оголосила 7 листопада 1916 р. українська група в парламенті. Депутати одноголосно заявили, що «Українська нація не визнає ніколи відокремлення Галичини під польським пануванням та ніколи не зречеться права самоуправи її національної території і створення окремого краю в рамках Австрії» [273, с. 69]. Варто зазначити, що ця відозва найкраще демонструє позицію тогочасної західноукраїнської політичної еліти. Незважаючи на образ і відкрите ігнорування імператором Францом-Йосифом I їх позиції, вони навіть не намагалися радикалізувати свою програму, продовжили політику відданості династії та австрійській державі, сподіваючись на зміну позиції Відня.

Підстави для такого сподівання були. Адже в цілому ставлення представників австрійської еліти до українців не було таким однозначним, про що засвідчує у своїх мемуарах В. Габсбург, який особисто був знайомий із багатьма тогочасними політиками. Зокрема він наголошує, що в основі пропольської орієнтації були особисті уподобання імператора Франца – Йосифа I. Більш прихильно ставився до українців вбитий у Сараєво Франц-Фердинанд і спадкоємець престолу Карл I. Однак останній навіть після свого приходу до влади у листопаді 1916 р. не наважився на поділ Галичини на польську та українську, хоча вже підготував проект цього наказу. Як зазначає автор спогадів, Карл I просто не хотів скандалів у парламенті, які неодмінно б влаштували польські депутати [185].

Наступною спробою досягнення порозуміння між українськими політиками та австрійським урядом щодо майбутнього галицьких земель стала активізація діяльності депутатів австрійського парламенту – Української парламентської репрезентації (УПР), керівництво якою здійснював Є. Петрушевич. Однак єдності серед галицького політикуму не існувало. Так, очолюваний К. Левицьким Народний комітет (Львів), а також група депутатів з Буковини діяли окремо від УПР, не визнаючи монополії Є. Петрушевича та його репрезентації на відстоювання українських інтересів. М. Лозинський, який у своїх спогадах досить детально описує цей розкол між українцями, вказує, що він значно послабив їх роль у парламенті [281, с. 22].

Більше того, М. Лозинський відкрито звинувачує представників УПР в неспроможності виконання завдань щодо створення української держави і недопущення включення Східної Галичини до складу майбутньої Польщі. На його думку, репрезентація та її лідери зберегли ту саму тактику, яка призводила до попередніх невдач, а саме: спроба досягнути порозуміння з австрійським урядом та угодницька позиція перед ним, недостатньо ефективного використання парламентської трибуни для захисту українських інтересів тощо. Наводячи текст промови Є. Петрушевича в парламенті 19 грудня 1917 р. в ході дебатів про допущення народів імперії до мирних

переговорів, автор вказує на відсутність в ній навіть натяку на власну державу, а можливість об'єднання австрійської України з Наддніпрянською виглядала лише у формі далекого ідеалу. Максимальне, чого домагалася в цей час репрезентація, – це автономія України в складі Австрії, а не Польщі [281, с. 23].

Інакше характеризує в мемуарах діяльність УПР її учасник Л. Цегельський. Випускаючи з уваги 1917-й р., він вказує на ту значну роботу, яку провели члени цієї групи напередодні подій 1 листопада 1918 р. Зокрема наголошується на участь представників репрезентації у багатосторонніх переговорах із делегаціями інших слов'янських народів – хорватів, словенців, чехів, словаків щодо рекомендацій імператору Карлу I про зміну державної структури імперії в цілому. Він також наголошує, що розбіжності між українськими групами не були такими сильними, і у переговорах з імператором Карлом I щодо майбутнього держави спільно виступили віце-президент парламенту Ю. Романчук, голова Української парламентської репрезентації Є. Петрушевич, представник від Буковини М. Василько та голова львівського Народного комітету К. Левицький [414, с. 26-27].

Одночасно у мемуарах Л. Цегельський відкидає і звинувачення сучасників щодо небажання лідерів УПР надалі відстоювати ідею об'єднання Галичини з Наддніпрянською Україною. Причиною таких дій своїх соратників він називає саме ситуацію в Києві, де при владі знаходився проросійський гетьман П. Скоропадський, проти якого вже встигла сформуватися опозиція з числа українських соціалістичних партій. На думку автора спогадів, будь-який протигетьманський переворот мав неодмінно призвести до захоплення України більшовиками, що звичайно ніяк не суміщалося з планами існування єдиної, соборної держави [414, с. 30].

Важливим заходом, проведеним УПР на початку 1918 р., стала нарада 25 березня, на яку скликано представників усіх політичних партій Галичини. Її предметом було вирішення питання щодо організації національних сил. На

нараді присутніми були 500 депутатів, що засвідчує зацікавленість у поставлених питаннях усіх політичних сил регіону. Прийнята резолюція містила низку положень, зокрема щодо визнання Брестського миру, як першого кроку до української державності, чергового наголошення на невідривності українських земель від Австро-Угорщини, вимога остаточно відокремити «королівство Галичин» від польської адміністрації та перетворення Галичини й Буковини в окреме державне об'єднання [273, с. 8-11]. Нарада продемонструвала ту розбіжність, що існувала ще на початку 1918 р. щодо майбутнього українських земель у різних соціальних прошарках Галичини. Якщо молодь та військові, особливо Січові стрільці, виступали передусім за незалежну соборну Україну, то парламентарії та партійці до останнього трималися федералістської позиції щодо майбутнього устрою Австрійської імперії [268, с. 28-29].

Протягом літа – початку осені 1918 р. у середовищі УПР розроблялися різні проекти майбутньої української державності в Галичині як у складі Австрії, так і як незалежної країни. Особливо помітно це стало тоді, коли поразка країн Центрального блоку в світовій війні проявилася досить очевидно. Тим більше, що на міжнародній арені серед лідерів Антанти ставлення до майбутнього Австро-Угорщини поступово змінювалося. Якщо на початку 1918 р. пріоритетним видавався проект американського президента В. Вільсона про збереження Австрійської імперії як федеративної держави з широкими повноваженнями всіх національних меншин, то в подальшому більшої ваги став набувати проект французького прем'єра Ж. Клемансо щодо повного розгрому Австрії та її розподілу на низку незалежних держав. І чим далі тягнулася війна, тим реалістичнішим ставав саме французький проект, у якому були впевнені чехи, словаки, поляки та південні слов'яни [281, с. 26].

Одним із заходів з розробки плану майбутньої співпраці Галичини з Антантою став проект створення у складі антантівської армії українського легіону з військовополонених галичан на Італійському фронті. Його автором

став редактор газети «Діло» В. Панейко, який ще в квітні 1918 р. виїхав у Швейцарію і там розпочав зустрічі з представниками Антанти [414, с. 32]. З метою реалізації названого проекту він повернувся у Львів та вів переговори з К. Левицьким та Є. Петрушевичем про фінансування такої діяльності. Однак, отримавши відмову від обох політиків, В. Панейко змушений був повернутися в Швейцарію ні з чим. При цьому Є. Петрушевич відкрито заявив, що він не братиме участі у таких заходах, адже вважає їх зрадою Центральному блоку, засвідчивши таким чином ще раз позицію УНР щодо автономії України у складі Австрії [273, с. 52-54].

Політика вичікування української верхівки врешті-решт дала збій. Про це однозначно вказують більшість мемуаристів, які висвітлюють події жовтня 1918 р. [616]. У цей час військова та політична криза Австро-Угорщини стала настільки очевидною, що навіть галицькі політики змушені були змінити свою тактику вичікування та перейти до відкритих вимог. Так, ще 22 вересня 1918 р. у великому залі Народного Дому у Львові відбулося маніфестаційне віче українців, що стало протестом жителів міста проти приєднання Галичини до Польщі. Окрім простих громадян на віче присутніми були К. Левицький (який вмістив у свої мемуари опис цієї події), секретар Народного комітету С. Баран, письменник М. Левицький, доктор Л. Цегельський та інші відомі персони. Основною ідеєю цих зборів стала вимога виконання австрійським урядом усіх зобов'язань перед Українською Державою відповідно до Брестського договору, а також зобов'язань зі створення автономного українського коронного краю в самій Австрії. Ключовою темою віча стала ідея єдності всіх українських земель. І хоч в черговий раз було наголошено на вірності ідеям автономізму, все більш яскраво проступала ідея власне української соборної держави [273, с. 97-98].

Наступним кроком відходу від попередньої політики стали парламентські дебати у Відні, що розпочалися 1 жовтня 1918 р. Діяльність українських парламентарів на цій сесії досить детально висвітлив у своїх мемуарах М. Лозинський. Основою для дебатів стало оголошення «унії»

Австрії з Польщею, що вкотре підкреслило ігнорування австрійцями всіх українських проектів. У відповідь на неї 4 жовтня в своєму виступі голова УПР Є. Петрушевич уперше відкрито пригрозив розривом із Австрією в разі відмови від поділу Галичини на українську та польську частини. Ще більш радикальним став виступ К. Левицького, який чітко заявив, що шлях українців веде не до Варшави, а до Києва [273, с. 105]. Більше того, в його промові читалося попередження про рішучість українців збройним шляхом відстоювати свої права і не допустити переходу у «польське рабство». Підсумував же прагнення української сторони депутат від соціал-демократів С. Вітик, який заявив, що українці обрали свій шлях, і він веде до «з'єднання вільної України» [281, с. 27].

Така позиція українських парламентаріїв не лише наочно продемонструвала іншим депутатам рішучість української сторони, а й фактично підштовхнула їх самих до реальних справ із забезпечення власної державності. Як згадує у своїх мемуарах Л. Цегельський, українці стали грати в подвійну гру, з одного боку, засвідчуючи свою відданість Габсбургам, а з іншого – готуючи переворот [414, с. 34]. Однак, як і кожна конспірація, ця не могла тривати вічно, тим більше, що події та публічні заяви змушували діяти рішуче. Через це 10 жовтня 1918 р. у Відні проведено нараду УПР, на яку зібралися всі українські депутати разом із С. Вітиком, митрополитом А. Шептицьким та депутатами з Буковини, очолювані М. Васильком. Рішенням цієї наради, прийнятим одногосно, стало скликання 19 жовтня 1918 р. до Львова представників усіх українських областей Австро-Угорщини з метою створення власного керівного органу – Української національної ради, яка буде уповноважена проголосити й реалізувати право самовизначення українського народу на його західних землях [273, с. 105-106].

Потрібно сказати, що не лише парламентарі розпочали роботу з переходу влади в Галичині до українського керівництва. Такі ідеї поширювалися й серед українських військовиків (і солдат, і офіцерів). І якщо

депутати більше уваги приділяли саме організаційним моментам, щоб провести заходи в «законному полі», то військові готували практичні проекти. Як зазначає у своїх мемуарах В. Габсбург, ще 15 жовтня до нього приїхали два українських офіцери з Галичини і повідомили, що українці готуються перейняти владу в регіоні. Більше того, ними обговорювалися реальні заходи, зокрема план знищення мосту через р. Сян, що мало забезпечити неможливість швидкої відповіді поляків [185]. Ця згадка засвідчує, що плани військового перевороту готувалися не перший день, і військовики реально розцінювали можливість перемоги. А той факт, що про свої плани вони доповіли хоч і прихильному до українців, але все ж таки представнику правлячої династії, засвідчує, що ніхто з них не розглядав можливість реальної протидії з боку австрійської влади подальше існування Австрійської імперії.

Отже, можна стверджувати про те, що на середину жовтня 1918 р. більша частина українського суспільства Галичини, особливо його політично активні прошарки, були готові до радикальних змін, прагнули продовжувати боротьбу за українську державність на всіх рівнях.

Подальші події в Австро-Угорщині розвивалися досить швидко, і що головне – на користь українській справі. Так, 6 жовтня на Буковину для поповнення з Великої України переведено частину підрозділів Січових стрільців – найбільш національно свідомої частини українських військових, які могли стати головною опорою нової влади [185].

А 16 жовтня 1918 р. зникла й остання перепона для скликання національних зборів – імператор Карл I Габсбург опублікував свій маніфест, у якому сам закликав кожне «плем'я» в країні створити свій власний державницький організм [273, с. 109] Передбачалося для всіх народів, які прагнули увійти до складу нової, перебудованої Австрії (а українці декларативно відносилися саме до таких), необхідність створення власних національних Рад, що мають займатися справами свого народу. Проголошення цього указу ставило під сумнів правове підґрунтя від

польської сторони, адже тепер дії українців відбувалися не самовільно, а відповідно до імператорського маніфесту. Однак, маніфест розрахований передусім на поляків, ще раз підкреслив їх право на створення власної держави і лише висловлював надію щодо «унії» Польщі з Австрією. Він практично повністю ігнорував інтереси українців не лише Галичини, а й тих регіонів, що до неї не належали, передусім Холмщини, Підляшшя та Закарпаття. Опублікована в «Ділі» відповідь української сторони, складена в дусі УПР, чітко зазначала, що за таких умов українці не бачать для себе перспективи. Лише відокремлення українських регіонів від Польщі та здійснення їх повноцінного захисту від полонізації дозволить виправдати дії українців зі збереження союзу з Австрією [281, с. 28].

Враховуючи все вищезгадане, Всенародний конгрес Східної Галичини, що відбувся 19 жовтня 1918 р. перетворився на вирішальну політичну подію цієї доби. Сам цей захід дуже детально описано більшістю мемуаристів – учасників конгресу: К. Левицьким, Л. Цегельським, М. Лозинським та ін. Вони зазначають, що на зібранні присутні були практично всі представники української політичної верхівки, а головуєчим був голова УПР Є. Петрушевич. Однак тривало воно не довго. Головуючий зачитав прийняті напередодні постанови про утворення Української національної ради та її статут, постанову про проголошення незалежності всіх західноукраїнських земель. Спроба соціал-демократів нав'язати дискусію з приводу подальших відносин із Великою Україною та проведення соціальних реформ завершилася невдачею – конгрес було закрито [281, с. 31].

Однак не всі політичні сили були задоволені таким завершенням конгресу. Як засвідчує у своїх спогадах О. Кузьма, того ж дня прихильники соборності українських земель зібралися на окрему нараду. Її рішенням стало відправлення у Київ власної делегації з заявою про прилучення українських земель Австро-Угорщини до Наддніпрянщини [266, с. 109]. Підкресленням цього факту автор показав, що з моменту виникнення української влади, вона не була єдиною, і вже в жовтні 1918 р. проявився розкол на дві групи –

прибічників власне галицької незалежності та тих, хто виступав за єдину, соборну українську державу.

Головним же результатом конгресу стало проголошення прокламації Національної ради, в якій задекларовано курс на самостійну українську державу на території Східної Галичини. Враховуючи той факт, що більшість членів Національної ради на чолі з Є. Петрушевичем мали від'їхати у Відень на переговори з австрійським урядом, створено також львівське представництво УНРади, очолюване К. Левицьким, яке мало на місці вирішувати питання щодо процедури переходу влади до національного уряду і фактично готувати військовий переворот, що і відбувся 1 листопада [414, с. 34].

Однак боротьба за проголошену незалежність не обмежилися тільки конгресом 19 жовтня 1918 р. Наступні тижні тривала робота з практичного впровадження його рішень. У Відні розпочала переговори група УНРади, очолювана безпосередньо Є. Петрушевичем [319]. Проте австрійський уряд у характерній для себе манері затягував переговори щодо визнання статусу української держави та повноважень Української національної ради. Лише на 30 жовтня призначено зустріч із главою уряду Лямашем, на якій українська делегація мала представити свої вимоги [414, с. 40]. Відповідно таке затягування негативно позначалося і на ситуації у Львові, де місцеві політики на чолі з К. Левицьким не мали можливості перейняти реальну державну владу в Східній Галичині [273, с. 128-129].

Таке затягування часу було вигідним іншій стороні – полякам. 18 жовтня майже одночасно з українцями поляки створили Польський національний комітет на чолі з Р. Дмовським, який відразу висловив претензії на Познанщину, Західну Білорусь та Галичину. Маючи достатні гарантії від австрійської сторони про майбутнє створення власної держави та входження усієї Галичини до її складу, вони не поспішали зі створенням додаткових представницьких інституцій, адже і так більша частина адміністрації в Галичині була в їх руках. Лише 28 жовтня 1918 р. у Кракові

відбулася нарада польських депутатів, на якій засновано Польську ліквідаційну комісію, що претендувала на контроль над усім регіоном, а 1 листопада комісія повинна була приїхати у Львів і перейняти в австрійських урядовців всю владу. За таких умов вичікування відповіді з Відня було політично смертельним для Української національної ради, яка могла втратити владу навіть її не отримавши. Як зазначає у своїх мемуарах К. Левицький, наближався конфлікт, який мав вирішити: хто ж буде господарем у Східній Галичині [273, с. 120].

Отже, історико-мемуарна література свідчить, що Перша світова війна стала важливою віхою процесу консолідації української нації. Збройне протистояння монархій Габсбургів та Романових сколихнуло національні почуття українців обох імперій, сприяло актуалізації політичних вимог щодо створення власної соборної державності.

5.2. «Листопадовий Зрив» у спогадах сучасників

Перехід влади до українців у Львові, що в історіографії отримав назву «Листопадового зриву», став настільки несподіваною для більшості подією і настільки бажаною для проінформованих, що не міг залишитися поза увагою практично всіх мемуаристів, які описують у своїх працях події того часу. 1 листопада 1918 р. стало ключовою межею, з якої розпочалася практична, а не декларативна боротьба за незалежність Західної України. Саме вона докорінно змінила політичну свідомість великої кількості українців, вихованих до того часу в дусі відданості Габсбургам. Після захоплення українськими військами Львова більшість із них відчули себе справжніми українцями, які не менше, аніж інші народи – поляки, чехи, угорці заслуговують на свою державність. Зрозуміло, що такий ключовій історичній момент знайшов широке відображення у спогадах сучасників, часто навіть тих, хто не був свідком цих подій.

Висвітлити події перших днів, пов'язаних з антипольським повстанням в Галичині, що розпочалося 1 листопада 1918 р., дозволяють доволі детально зробити спогади політичних лідерів ЗУНР: К. Левицького, М. Лозинського, Л. Цегельського. Про перебіг боротьби у Львові залишили численні свідчення українські [236; 308; 546; 555; 560; 563; 598] та польські [886; 887; 889] військові, які опинилися в ті дні на різних барикадах. У цілому існуюча мемуарна література дозволяє всебічно розглянути передумови та перші дні Листопадового повстання на західноукраїнських землях, наслідком якого стало створення ЗУНР.

Поразка Австро-Угорщини у Першій світовій війні восени 1918 р. сприяла активізації національно-визвольного руху поневолених народів імперії Габсбургів. Ще наприкінці вересня у Львові сформовано Український генеральний військовий комітет (УГВК), який розпочав підготовку збройного повстання. Коли 31 жовтня стало відомо, що до міста прибуде Польська ліквідаційна комісія, щоб перебрати від австрійського намісництва владу в Галичині, УГВК приймає рішення про збройний виступ. У ніч на 1 листопада найважливіші установи Львова перейшли під контроль українських військових.

Однак, аналізуючи ці події, не можна уникнути тієї підготовчої роботи, що відбулася напередодні повстання. Як уже зазначалося вище, 1 листопада мало стати днем прибуття до Львова членів Польської ліквідаційної комісії й відповідно встановленням польської влади над містом. Представники Української національної ради в цей час перебували у досить невизначеному стані. Як зазначає у своїх мемуарах голова львівського осередку Ради К. Левицький, її нарада 30 жовтня тривала до пізнього вечора, а рішенням стало: самостійно, не чекаючи реакції Відня, здобути Львів і перейняти на себе всю державну владу в регіоні [273, с. 129].

Ще раніше з метою забезпечення військового перевороту здійснено ряд заходів із централізації управління українськими підрозділами. Проте, на жаль, довгий час УГВК не мав власного керівника, і лише, коли 29 жовтня у

Львів приїхав сотник Січових стрільців Д. Вітовський, влада була зосереджена в його руках. Однак невирішеність деяких моментів, а також недосвідченість членів українського військового керівництва стала очевидною в перші дні боїв за місто.

Останній день перед переворотом усі мемуаристи описують майже однаково. Ключовими його подіями стали нарада Національної ради, на якій були присутні К. Левицький, І. Ківелюк, В. Сінгалевиц, С. Голубовський, М. Лозинський, С. Баран, а також приїзд із Відня Л. Цегельського [281, с. 39-40]. На вищезгаданій нараді окрім членів Національної Ради присутнім був також сотник Січових стрільців Д. Вітовський. Сама нарада проходила таємно, що було характерно для української політики того часу, оскільки загроза від пропольської адміністрації була досить серйозною. Д. Вітовський, як згадує К. Левицький, по-військовому прозвітував перед нарадою про повну готовність українських підрозділів до захоплення міста. Приїзд же з Відня Л. Цегельського пригальмував рішучість членів Національної ради. Зокрема він приніс звістку, що саме на 1 листопада очікується приїзд у Львів кур'єра від уряду, який і має привести акт про передачу влади Українській національній раді. Враховуючи цей факт, у зібрання виникло питання про перенесення дати перевороту, однак проти цього рішуче виступив Д. Вітовський. На його думку, це негативно позначиться на військових, які лише чекали наказу. В мемуарах Л. Цегельського дослівно передано слова сотника: «Все готове! Кур'єр або приїде, або ні, а тим часом поляки захоплять Львів. Нам ніяк не можна відкладати!» [414, с. 43].

З мемуарів Л. Цегельського помітно, що така поведінка ніяк не влаштувала автора, і конфлікт між ними на нараді таки відбувся. Протягом усіх спогадів прослідковується негативне ставлення до Д. Вітовського взагалі, здійснюється спроба максимально зменшити його роль у цих подіях. Не маючи можливості заперечити його заслугу в перевороті цілком, Л. Цегельський наголошує на тих негативних рисах, що були, на його думку, більш серйозними, аніж популярність серед військових та патріотизм:

політична наївність, надмірний радикалізм, недостатня військова підготовка для організації армії [414, с. 16]. І хоча таку критику Д. Вітовського автор пояснює бажанням зруйнувати створені в мемуарній літературі легенди, однак у ній прослідковується особиста образа. На це у своїй праці наголосив С. Ріпецький [839, с. 25-31]. Зауважимо, що саме Д. Вітовський зумів переконати К. Левицького та його колег у необхідності рішучих дій та захопленні Львова саме в ніч на 1 листопада. М. Лозинський відкрито в своїх мемуарах говорить про те, що саме Д. Вітовський змусив членів Ради прийняти його план перевороту [281, с. 40]. І якщо більшість політиків змирилися з таким тиском військових, представляючи в мемуарах дискусію між Д. Вітовським та Л. Цегельським, як звичайні дебати, то сам Цегельський відкрито говорить про інцидент, звинувачуючи свого опонента в незнанні парламентських методів і процедур [414, с. 43]. Це лише зайвий раз засвідчує, наскільки напруженою була ситуація під час наради, і як вплинув на неї приїзд Л. Цегельського. Останній по суті виявився форпостом попередньої політики, що орієнтувалася виключно на законні засоби боротьби і до останнього сподівалася на порозуміння з австрійським урядом.

Тим часом УВГК перейменовано на Українську генеральну команду, до складу якої увійшли сотник Д. Вітовський, отаман С. Горук, поручики П. Бубела, Б. Гнатевич, І. Цьокан та ін. Саме ці люди й взялися за розробку остаточного плану перевороту, представленого в подальшому членам Національної ради.

Незважаючи на те, що події, безпосередньо пов'язані з переворотом, описано в мемуарах Д. Палієва, І. Фенціва, В. Кривокульського, І. Рудницького, М. Дем'янчука, А. Чайковського [328; 714; 599; 508; 199; 681; 723] та ін., жоден із авторів не дає опису тієї підготовчої роботи, що велася серед українських військовослужбовців напередодні повстання. Згадується лише той факт, що майже ніхто з солдатів, крім деяких офіцерів точно не знали дати виступу. Інші автори взагалі стверджують, що виступ почався тому, що всі його чекали, а відповідно наказ Д. Вітовського був лише

останньою краплею [714, с. 6]. Цікавим також видається спеціально зауважена Л. Цегельським спроба ряду авторів представити Д. Вітовського ледь не єдиним організатором перевороту за максимальної віддаленості його від діячів Української національної ради. І дійсно, такий варіант висвітлення початку перевороту 1 листопада 1918 р. дуже притаманний мемуаристам із числа колишніх військових, для яких перемога у Львові була ледь не найбільшим успіхом за всю подальшу кар'єру. Власне ситуація в регіоні на той момент була настільки напруженою, що всі солдати з дня на день вичікували наказу про виступ. Через це аргумент Д. Вітовського про неможливість відкладення початку операції був дійсно слухним і переконливим, адже настрої військових могли швидко змінитися в разі невиправдання їх сподівань. Тим більше існував аргумент, що наступного дня поляки стануть непереможними, адже Львів є їх політичним та адміністративним центром [281, с. 39].

Відповідно прибуття до міста представників Польської ліквідаційної комісії стане приводом до відкритого виступу всіх поляків, підтриманого також австрійською адміністрацією, яка змушена буде забезпечити передачу влади новій силі. Українці за таких умов взагалі залишаться поза законом. Не можна при цьому ігнорувати і той факт, що більшість жителів Львова на той момент були представниками польської культури, відтак очікувати від них допомоги було марно. Лише рішучість галицьких українців, на якій і наголошують у своїх мемуарах сучасники, могла дати потрібний результат.

Спогади учасників про безпосередній виступ є досить однорідними. Військові зазначають, що наказ про захоплення ключових об'єктів – будівлі вокзалу, ратуші, інших урядових установ виконано швидко і без-будь якого опору. Польські урядовці виявилися не готовими до таких радикальних заходів із боку українців, не маючи у місті достатньо сил, щоб йому протидіяти. Тим більше напередодні 1 листопада на території Львова діяло декілька нелегальних польських організацій із різною політичною орієнтацією, і подолати ці розбіжності їм було не легше, аніж українцям.

Через це опір організувати в перші години було просто нікому. Незначні перестрілки стали більше винятком, аніж реальною спробою протидіяти українським підрозділам [599, с. 12]. Австрійського намісника, графа Гуйна та військового коменданта міста, генерала Пфєффера затримано у домівках та оголошено заарештованими. Однак окрім фактичного домашнього арешту проти австрійських чиновників не здійснено ніяких заходів. Діячі Української національної ради готували процедуру законної передачі влади від намісника і через це віднесли до заарештованих із повагою [281, с. 41]. Саму процедуру арешту намісника досить докладно передав у своїх спогадах Л. Цегельський [414, с. 48-50]. Усього ж у перевороті, за офіційними даними, на які й спираються більшість мемуаристів, брало участь 1500 українських військових – практично весь український військовий контингент у місті. Допомога цивільних українців, які теж прагнули взяти участь у виступі, не знадобилася, тим більше, що про цей захід практично ніхто не знав.

Як згадує в своїх мемуарах К. Левицький, захоплення Львова обійшлося для українських військових без жодної втрати. У подальшому в місті лунали лише поодинокі постріли, коли українські патрулі займалися вилученням зброї у поляків, не даючи їм можливості для швидкої організації опору. Д. Вітовський, який перейняв на себе функції коменданта, був переконаний, що українське військо контролює ситуацію і його становище є цілком певним [273, с. 136]. Таку успішність перевороту мемуаристи пояснюють майже однозначно – головними підвалинами успіху стала якісна підготовка плану з захоплення міста і повна таємність цієї операції.

Однак варто врахувати і позицію М. Лозинського, який змушений був визнати, що вся ця акція виявилася справжньою імпровізацією. Поляки, як з числа військових, так і з цивільного населення навіть не підозрювали, що українці наважаться на такі радикальні дії і тому не спробували завадити перевороту [281, с. 41]. Підхорунжий Січових стрільців М. Заклинський, передаючи атмосферу та враження сучаників тих днів, у спогадах підкреслив, що вперше після 1349 р. Львів – знову українське місто [238, с. 216].

Проте, незважаючи на швидку перемогу, українцям з самого початку довелося її відстоювати збройною силою. Адже ще 1 листопада, як засвідчують очевидці, поляки спробували здійснити контрпереворот, організувавши в міській школі ім. Конарського, в районі головного залізничного вокзалу, свою військову акцію. Вона фактично стала початком війни за Львів, що тривала до 22 листопада [281, с. 41]. І хоч українцям вдалося в перший день не допустити поширення польського заколоту, однак у подальшому військові сутички посилювалися, наступного дня перейшовши у відкрите протистояння. Вуличні бої охоплювали цілі райони, і перевага в них поступово почала переходити до поляків, значно краще обізнаних із містом.

Для більшості жителів переворот 1 листопада 1918 р. пройшов зовсім непомітно. Більшість невійськових мемуаристів активно використали у своїх працях фразу: «мешканці лягли спати в Австрії, а прокинулися в Україні». Символом нового порядку став жовто-синій прапор над міською ратушею. Такий перебіг подій у Львові викликав негативну реакцію поляків та здивування євреїв, які випитували українських вартових що сталося. Ті відповідали, що «Прийшла Україна!» [273, с. 136]. Така реакція простих міщан наочно демонструє правдивість аргументів Д. Вітовського, адже саме несподіваність стала основною перевагою українців, і вичікування ще одного дня могло б призвести до цілком протилежних результатів.

Однак захопити владу над містом і організувати власну державність виявилось не такою легкою справою, особливо за наявності потужного, організованого ворога – поляків. Як засвідчує В. Габсбург, далеко не всі необхідні заходи здійснено вчасно. Так, не встигли українці підірвати міст через р. Сян, що дозволило полякам швидко перекинути резерви до повсталого Львова [185]. Не вдалося здійснити також вчасну передислокацію куренів Січових стрільців з Буковини, де вони знаходилися під командуванням В. Габсбурга, і це дозволило полякам укріпитися в місті в районі Кастелівці. Ще надвечір 1 листопада поляки зуміли припинити внутрішнє протистояння (а саме воно й стало затримкою початку

широкомасштабного польського контрповстання) та об'єдналися під керівництвом капітана Ч. Мончинського. І що головне, як засвідчує очевидець подій Л. Цегельський, – не вдалося налагодити достатню дисципліну серед української армії. Д. Вітовський не зумів повноцінно виконати обов'язки коменданта, дозволивши польським легіонерам укріпитися на Кастелівці. Нервовість як військових, так і цивільних політиків у перші години знівельовала всю ту перевагу, яку отримано вночі. Провину за такий розвиток подій Л. Цегельський покладає особисто на Д. Вітовського [414, с. 60].

І якщо українські військові допустили певну «поблажливість» до виступу поляків, то цивільні з перших годин розпочали роботу з улаштування всіх правових процедур отримання влади. Так, того ж дня на вулицях було розвішано «Відозву до населення міста Львова», в якій оголошувалося про створення Української держави на українських землях Австро-Угорської монархії. Таким чином ще раз публічно задекларовано приналежність до імперії. Відтак українська влада на законних підставах переймає владу від австрійців. Про розрив стосунків з Віднем у цей час навіть не йшлося. І вже в полудень 1 листопада українська делегація УНРади вирушила в палац заарештованого намісника графа Гуйна. К. Левицький, який очолював українців, детально описав цю подію. Віце-президент намісництва В. Децикевич, який офіційно заарештованим не був, підписав з українською делегацією протокол про передачу влади Українській національній раді [273, с. 138-139]. Так цивільна влада набула легального статусу за всіма «канонами права».

Того ж дня відбулася й передача військової влади в місті. Військовослужбовці австрійської армії з числа неукраїнців просто розійшлися, і генерал Пфедфер залишився без армії. Тому на Бернардинській площі він разом з іншими австрійськими офіцерами урочисто передав владу коменданту Д. Вітовському. Таким чином і цивільна, і військова влада офіційно перейшла до рук українців. Однак тут і допущено стратегічної

помилки – поза увагою лишилися поляки-військовослужбовці, які почали скупчуватися на Кастелівці, організовуючи там осередок антиукраїнського руху. Сподівання українських офіцерів, що поляки не наважаться на відкритий виступ виявилось ілюзорним [599, с. 12].

Наступним, важливим для державного будівництва кроком стало оприлюднення програми дій, які нова влада вважала першочерговими. Так виникла «Відозва Української Національної Ради у Львові до українського народу», включена в мемуари практично усіх авторів. Зміст цієї відозви складав програму дій та основи конституції нової держави. В ній було проголошено громадянську рівність усіх незалежно від народності та віросповідання, оговорено право національних меншин: німців, євреїв, поляків – надіслати своїх представників до Ради. До прийняття нових законів у силі лишалися закони Австрійської імперії, адже вони, на думку авторів документа, не суперечили ідеї української держави. Сама ж Національна рада визначалася як тимчасовий уряд, що діятиме до того часу, коли вдасться провести вибори на засадах рівного, загального і таємного виборчого права. Сформовані на виборах Установчі збори й повинні вирішати майбутню долю Західноукраїнської держави.

Однак ключовим моментом цього документа можна вважати ту його частину, що напряду присвячена армії та необхідності захисту власної державності. Всім воїнам-українцям наказувалося перейти в підпорядкування Українській національній раді. Особлива увага також приділялася налагодженню оборони стратегічних об'єктів – залізниць, пошти і телеграфу [281, с. 42-43].

Сам текст документа наочно демонструє ту небезпеку, яка постала перед молодого українською державністю. Легка й безкровна перемога у Львові стала лише першим кроком і не могла приховати ту загрозу, що становили поляки, які так і не змирилися з втратою важливого стратегічного центру. Не менш важливим для галичан стало захоплення влади у регіонах, адже самим Львовом держава не обмежувалася. Як зазначає у своїх спогадах

К. Левицький, ще зранку 1 листопада до міста прибули представники повітових організацій, які прагнули отримати безпосередні інструкції дій та документи, що мали підтвердити їх легітимність, як комісарів Української національної ради для перейняття влади в повітах [273, с. 138-139]. Однак останній момент виявився досить складним і затягнувся на певний час. Особливу увагу йому приділили лише після створення спеціального виконавчого органу – Тимчасового державного секретаріату.

Тим часом сама ситуація в місті була досить нестабільною. Поляки вже 2 листопада спробували контратакувати. Їм досить швидко вдалося захопити склади зброї та продовольства, що дозволило озброїти нові підрозділи. Як засвідчує Л. Цегельський, саме здобуття вантажного вокзалу забезпечило полякам перевагу, адже там знаходилася значна кількість боєприпасів. Наступною помилкою, якої допустилися українські політики, стало укладання перемир'я терміном на 24 години. Саме його найбільш якісно змогли використати поляки, зосередивши в місті нові резерви [414, с. 57-62].

Досить швидко поляки змогли довести число своїх воїнів до 1150, з яких 500 були кадровими офіцерами. Незважаючи на те, що українців було більше (на 3 листопада їх нараховувалося в місті 2050 осіб), їм бракувало досвідчених офіцерів. Військові мемуаристи, описуючи ці події, часто називають причинами невдач відсутність у галичан військової техніки та озброєння, однак наголошують на високому бойовому дусі солдат [508, с. 13]. Ними наводяться дані, що не підтверджуються документально, які часто перебільшують чисельність поляків, їх втрати і т. п.. Звичайно, що кожен галицький стрілець виглядав зразком бойової вправності. І хоч заперечити мужність українських військових неможливо, однак не можна й однозначно списувати причини поразки на звичайну невдачу, як це намагається показати у своїх спогадах В. Горбай [498, с. 10]. Більш об'єктивно видається причина, згадана Л. Цегельським, який пояснює поразки українців 2-3 листопада недосвідченістю офіцерів і особисто Д. Вітовського, який не зумів налагодити керівництво гарнізоном.

Як згадує К. Левицький, Д. Вітовський сам попросив про відставку, обумовлюючи її тим, що його армія не має досвіду воювати з населенням у місті й через це почала розходитися по домівках [273, с. 145]. Однак відставка Д. Вітовського 3 листопада і призначення комендантом полковника Г. Коссака не тільки не вирішила питання, а ще більше дезорганізувала українців [414, с. 64-65].

Важливим рішенням Української військової команди став наказ основним куреням Січових стрільців, що на момент повстання дислокувалися у Чернівцях, якнайшвидше їхати у Львів. Цей наказ Д. Вітовського ще 1 листопада передано командирові легіону В. Габсбургу, про що він згадує в своїх мемуарах. Однак він так само і зазначає, що більшість стрільців не бажала залишати Чернівці, плануючи обороняти місто від наступаючої румунської армії. Офіцерський корпус, незважаючи на рекомендацію Василя Вишиваного виконати наказ, не вірив в те, що поляки можуть розпочати повстання. І тільки особисте втручання командира забезпечило відправку Січових стрільців о 4 годині ранку 2 листопада 1918 р. [185]. До Львова ці сотні прибули на добу пізніше, аніж планувалося. Лише 3 листопада до станції Сихів (Львівські вокзали вже були в руках поляків) прибула перша група стрільців. На думку Л. Цегельського, ця затримка січовиків мала фатальні наслідки у боротьбі за Львів [414, с. 22].

Окрім Січових стрільців, аналогічні накази отримали командири українських підрозділів Золочева, Бродів, Станіславова та інших міст. Однак надходження допомоги з регіонів затримувалося. Як згадує Л. Цегельський, лише з Бродів прибуло 200 бійців, а місцеве керівництво у Станіславові, Коломиї та Тернополі хоч і мало достатньо досвідчених військових, штучно затримувало їх відправку, побоюючись повстання місцевих поляків та не розуміючи стратегічної різниці між можливою втратою їх міст і реальною втратою Львова [414, с. 60-61].

Головною надією галичан у протистоянні з поляками стала допомога з боку Української Держави Скоропадського. Є. Чикаленко, добре обізнаний у

політичних справах (йому не раз пропонували очолити гетьманський уряд), 5 листопада 1918 р. відзначив у своєму щоденнику, що Національна Рада телеграфом постійно прохає про військову допомогу. Проте гетьман не піде на конфлікт із Польщею. П. Скоропадський лише пообіцяв просити німецьке командування, щоб те заборонило полякам порушувати умови Брестського миру і займати своїм формуванням Холмщину [423, с. 194].

Наступний перебіг боїв за Львів наочно продемонстрував перевагу поляків, добре обізнаних із містом. Незважаючи на надходження вночі 4 листопада нової допомоги – приїхали інші стрілецькі загони з Чернівців, наступ українців на вокзал виявився невдалим. Ці поразки деморалізували січовиків. Їх довіра до власних офіцерів знизилася. Проте приїзд нового стрілецького підрозділу – сотні Іваницького, певною мірою стабілізував ситуацію в місті та тимчасово зупинив наступ польських легіонерів [508, с. 14]. Це дало можливість перейти до створення управлінської структури – Державного секретаріату та проголошення 13 листопада Західноукраїнської Народної Республіки.

5.3. Утворення ЗУНР

На початку листопада 1918 р., коли у Львові ще тривали бої за місто між українськими військами та польськими повстанцями, Українська національна рада розпочала створювати власний управлінський апарат, якого так потребувала новостворена держава. Однак для цього були свої складнощі, адже частина її членів перебувала у Відні, серед них і президент Ради Є. Петрушевич. Їх повернення на батьківщину було під значним питанням, адже Краків вже контролювали поляки, а в Угорщині розпочалася революція. За таких умов реальним інститутом, що міг діяти, виявилася т. зв. львівська делегатура Української національної ради. Однак фактично львівське представництво складалося лише з незначної групи людей, які змушені були в тих умовах перейняти на себе всю повноту влади [414, с. 63].

Також потрібно відзначити, і на цьому наголошують більшість авторів мемуарів, що українські політики виявилися не готовими відразу створити управлінський апарат. Лише 9 листопада сформовано Тимчасовий державний секретаріат, що перейняв від Національної ради виконавчі функції і безпосередньо розпочав роботу зі створення державного апарату управління [296, с. 238-240]. До складу Тимчасового секретаріату увійшли: голова та секретар фінансів – К. Левицький, секретар внутрішніх справ – Л. Цегельський, закордонних справ – В. Панейко, секретар судових справ – С. Голубович, військовий секретар – Д. Вітовський, секретаріат із віросповідань та шкільних справ – О. Барвінський, земельних справ – С. Баран, торгівлі та промисловості – Я. Литвинович, праці та суспільної опіки – А. Чернецький, суспільного здоров'я – І. Куровець, шляхів – І. Мирон, пошти та телеграфа – О. Пісецький. За своєю структурою цей уряд був коаліційним, адже до нього входили представники різних політичних партій: націонал-демократичної – 8 секретарів, радикальної – 2 секретарі та по одному від християнсько-суспільної та соціал-демократичної партій [281, с. 44; 617, с. 15-18; 621, с. 109].

Однак мемуаристи в своїй переважній більшості були схильні до думки, що такий склад уряду є далеко недосконалим. Він формувався фактично з тих людей, які на той момент перебували у Львові та часто навіть не уявляли всього обсягу своєї діяльності. Не було також головного – досвідчених службовців, які мали виконувати свої безпосередні функції [414, с. 53]. Ще однією серйозною проблемою, з якою зіткнувся новий уряд, стала потреба у визначенні подальших політичних орієнтирів, за якими мала розвиватися держава. І ледь не ключовим у цей час виявилось питання майбутніх стосунків із Наддніпрянською Україною, від якої чекали допомоги проти Польщі. Особливо такі ідеї були поширені серед військових, соціалістів та радикалів, яким імпонувала революційність Києва, і які вбачали як в Гетьманській державі, так і в опозиційних до неї силах свого природнього союзника. В той же час більшість членів Ради з числа націонал-

демократів, вихованих у проавстрійському руслі, передбачали швидке падіння Гетьманату та ставилися до ідеї союзу з революційними силами досить обережно. Одноманітну градацію українських політичних сил щодо питання про соборність подає в своїх спогадах В. Винниченко, який вказує, що соціал-демократи та трудовий люд були за союз з революційною Україною, а дрібнобуржуазні націонал-демократи – проти [180, с. 397-398].

На останніх подіяла лише їх пряма залежність від армії в період вуличних боїв, і що головне – потреба пошуку хоч якогось зовнішнього союзника проти поляків. Відтак 10 листопада, окрім присяги членів Тимчасового секретаріату, опубліковано і його відозву з чітким зазначенням – головним завданням нового уряду є забезпечення виконання національного ідеалу всього українського народу та проведення всіх необхідних заходів для об'єднання всіх українських земель в одну державу [281, с. 45]. Як зазначає у своїх спогадах Л. Цегельський, навіть без голосних заяв потреба у допомозі з Києва була необхідною. Відсутність боєздатної армії, важкого озброєння, амуніції та грошей робило неможливим не лише відбиття Львова, а й саме існування держави в східній Галичині. І тому навіть він, який до цього був ледь не найбільшим «сепаратистом», змушений був погодитися на приєднання всіх західноукраїнських земель до Гетьманату. Однак при цьому Л. Цегельський не забуває вказати й на ту загрозу, яка чекала Галичину вразі протигетьманського перевороту і приходу революційної армії – хаос, який утвориться в спокійній «австрійській Україні» в разі її союзу з революційною Україною [414, с. 74-75].

Наступним важливим кроком до розбудови власної державності стало формування її нормативно-правової бази. Через це в перші дні Державний секретаріат приділяв основну увагу виробленню «Тимчасового основного закону про державну самостійність українських земель бувшої австро-угорської монархії». Документ опубліковано 13 листопада, і його повністю вмістив у свій твір М. Лозинський. Зокрема документ, складений з п'яти артикулів, містив основні положення існування держави – принцип

суверенітету та державного заступництва. В ньому також чітко визначалися кордони нової держави – Галичина, Буковина та частина угорських комітатів Закарпаття за тими кордонами, що існували на офіційних картах колишньої імперії. Визначено також і державну символіку – гербом став золотий лев на синьому фоні, повернутий у правий бік. Офіційною назвою нової держави визначено Західноукраїнська народна республіка [281, с. 45-46]. Автор мемуарів спеціально звертає увагу на назву «народна республіка», підкреслюючи цим розуміння галицькими політиками ситуації в тогочасній Європі та особливо в Україні. М. Лозинський чітко вказує, що, визначаючи назву, вони орієнтувалися на той зразок державного устрою, що був сформований ще у 1917 р. Центральною Радою, а діючий на той час гетьманський режим доживав свої останні дні. Орієнтація власне на антигетьманську опозицію хоч і не була приємна всім (зокрема категорично проти неї виступав Л. Цегельський), однак саме вона стала найбільш перспективною і прагматичною на той момент.

Ще більш жорстко висловився з цього приводу в своїх мемуарах В. Винниченко. На його думку, члени галицької верхівки були виховані, як «сеймові канцеляристи», і відповідно не могли уявити всіх перспектив, що створював загальнонародний революційний рух [180, с. 395].

Окрім вищезгаданого документ, під час свого недовготривалого перебування у Львові Секретаріат розробив, а Національна Рада прийняла ще 2 важливих документи – Закон про тимчасову адміністрацію областей Західноукраїнської Народної Республіки (16 листопада) та Закон про тимчасову організацію судів і власті судейської. Ці документи по суті визначали внутрішні організаційні принципи функціонування державного апарату, закладали підвалини до майбутньої перебудови її на республіканських засадах. Але на практиці запроваджувати ці закони виявилось набагато складніше. Головними перепонами в цьому процесі стали відсутність кваліфікованих кадрів та непорозуміння, пов'язані зі швидким і непередбаченим переходом влади від австрійських установ. У відповідності

до інструкції першим завданням нової влади ставало створення українських повітових рад. Проте реальна влада перейшла до рук «комісарів української республіки», яких часто обирали серед місцевих, а потім в телефонному режимі затверджували у Львові [414, с. 54-55]. Однак навіть створення таких місцевих управлінських органів викликало значні труднощі. Так, з окремими гірськими районами взагалі не могли зв'язатися через брак на місцях звичайних телефоністів. Але за них, як зазначає мемуарист, урядовці були спокійні – в цих районах не було великих польських компактних поселень, та й для польської армії вони не становили великого інтересу.

Спогади учасників тих подій є важливим і часто єдиним джерелом, що висвітлює Листопадове повстання в інших містах регіону. Зокрема мемуарні свідчення М. Соневицького розповідають про перебіг подій у Чорткові [375, с. 394-396], М. Бігуна та С. Нижанківського – у Стрию [167, с. 372-377; 650, с. 6-10], Ю. Рабія – у Камінці Струмилівій [355, с. 311-321], Л. Рубінгера – у Золочеві [357, с. 306-309], М. Фляка – у Самбірї [405, с. 365-370], М. Кордуби – в Буковині [585], В. Виноградського у Балигороді [474], В. Воробця в Коломиї [484] та інші. Як правило, усі ці мемуаристи вказують, що виступи місцевих українців для поляків були дійсно несподіваними, і влада переходила до рук повстанців без значного опору.

Більш складною виявилася ситуація з Перемишлем – ключовим містом на польсько-українському порубіжжі. Як зазначають у мемуарах сучасники, захопивши владу, місцеві представники Національної Ради та військового командування так і не змогли організувати оборону міста від поляків, зокрема знищити мости через р. Сян. 11 листопада польське військо захопило Перемишль. Трапився «перемиський скандал» [334, с. 64-69; 490]. Українці втратили не тільки ключовий форпост на заході держави, а й важливий залізничний вузол, через який поляки змогли в подальшому перекинути підкріплення до Львова. Фактично ця поразка багато в чому визначила весь

подальший перебіг українсько-польського протистояння не лише за Львів, а й за Східну Галичину в цілому.

Та й в інших містах, де українцям вдалося здобути владу, ситуація була далекою від ідеальної. Л. Цегельський, який у перші дні свого секретарства здійснив поїздки різними містами, наводить цілу низку недоліків у їх організації та функціонуванні – від самовільного, неузгодженого захоплення влади, до призначення на посаду зовсім некомпетентних осіб. Хоча це, на думку автора, і засвідчувало про високий державницький дух галицьких українців, які самостійно спромоглися сформувати державний апарат [414, с. 86]. Зауваження мемуариста про здатність західних українців до політичної самоорганізації вважаємо цілком слушними, особливо у порівнянні з аналогічними заходами в Наддніпрянській Україні, де жодна з влад так і не змогла створити дієвий державний управлінський апарат.

Однак, незважаючи на такі патріотичні заяви галицьких мемуаристів, більшість тогочасних політиків розуміли, що власними силами відстояти Львів їм не вдасться, адже з кожним днем польський опір посилювався, і поляки поступово займали всі стратегічні позиції у місті. Через це на початку другої декади листопада перед Національною Радою та Державним секретаріатом постало головне завдання – якнайшвидше отримати допомогу з Наддніпрянської України. З необхідністю термінового направлення делегації до Києва погоджувалися всі українські політики незалежно від своєї політичної приналежності [586]. І вже 5 листопада до Гетьманату відправлено делегацію Української національної ради у складі О. Назарука та В. Шухевича, які мали офіційно звернутися до П. Скоропадського про допомогу [317, с. 5].

До Києва делегація Української національної ради прибула лише 11 листопада – в день, коли Німеччина, головна тогочасна зовнішня опора Гетьманату, підписала Комп'єнське перемир'я, капітулювавши перед державами Антанти у Першій світовій війні. Звістка про це лише посилила паніку правлячого гетьманського режиму, що тепер остаточно змушений був

самостійно організувати боротьбу як проти зростаючої внутрішньої опозиції – Директорії, так і проти військ більшовиків, що лише вичікували початку евакуації німецької армії з України [718, с. 264-265]. Через це приїзд по допомогу зі Львова української делегації не викликав жодного ентузіазму гетьманських урядовців, хоча всі зовнішні риси зацікавленості дотримувалися. Так, делегація змушена була дві години чекати аудієнції в гетьмана, а коли вона нарешті відбулася, то стало зрозуміло, що допомога скоро не надійде. Хоча П. Скоропадський прийняв дипломатів досить привітно і відразу заявив, що допомогу надасть, однак зауважив, що не хоче офіційного оприлюднення своєї участі в цьому конфлікті, пропонував зробити так, наче допомога прийшла без його відома [414, с. 79]. Причини такої поведінки розкриває сам П. Скоропадський у своїх «Спогадах»: перемога Антанти вже була реальною справою, і відповідно пошук із нею порозуміння ставав ключовою необхідністю. Через це пряме втручання у внутрішні справи Австро-Угорщини могло бути сприйнятим переможцями, як виклик. Це питання мало однозначно вирішуватися на мирній конференції держав Антанти. До того ж публічне проголошення антипольського виступу зумовило появу ще одного ворога – відновленої Речі Посполитої, яка користувалася повною підтримкою Антанти [369, с. 455].

І хоч обіцяна допомога, що мала надійти від гетьмана, виглядала досить поважно (броневих автомобілі та важка артилерія), однак це не завадило членам делегації вступити в контакти і з опозицією, представленою В. Винниченком, С. Петлюрою та Є. Коновальцем. Вони повідомили галичан про підготовку перевороту та запропонували власну допомогу після приходу до влади. Така зацікавленість опозиції галицькими справами була очевидною, оскільки головною ударною силою, що мала йти на допомогу ЗУНР, стають Січові стрільці, які на той момент були і головною військовою опорою Директорії. І відповідно втрачати їх (а стрільці-галичани мали бажання повернутися на батьківщину) напередодні виступу було недоречним [268, с. 120-121]. Аргументи навів В. Винниченко, який

посилався на необхідність збереження української влади в Наддніпрянській Україні. Відтак розпорошення всіх українських патріотичних сил між Києвом і Львовом, на думку майбутнього глави Директорії, може стати загибеллю для української ідеї взагалі [180, с. 397]. Варто зазначити, що сам В. Винниченко не вмістив цю розмову з делегатами у своїх мемуарах, що лише засвідчує його суб'єктивність у процесі написання праці «Відродження нації».

Результатом зустрічі галицької делегації з опозицією стало перенесення переговорів до Білої Церкви, яка знаходилася під захистом Січових стрільців, і з 14 листопада 1918 р. перетворилася на штаб нового, тимчасового, революційного українського уряду – Директорії. Саме туди змушені були переїхати О. Назарук та В. Шухевич, отримуючи обіцянки тепер від нового лідера – Головного військового отамана С. Петлюри. Однак як з часом переконалися учасники делегації, реальна влада належала не Директорії, а стрілецькій раді – виборному органу управління січовиків, лідерами якого були Є. Коновалець та А. Мельник. Саме стрілецька рада, розглянувши пропозицію відкомандирувати частину підрозділу у Львів, виступила категорично проти цього. Аргументація майже повністю повторювала ту, яку свого часу застосував В. Винниченко: Січові стрільці, хоч і походять з Галичини, пов'язані передусім із державницькими інтересами Великої України; Київ – важливіший за Львів, а відправлення однієї частини загону до Львова могло б привести до того, що й Києва не здобудуть, і Львів не втримають [254, с. 299].

На думку О. Назарука, який значною мірою захопився ідеями лідерів Директорії про спільний похід спочатку на Київ, а потім на Львів, затримка з відправленням Січових стрільців на захід була виправданою, адже з кожним днем армія Директорії збільшувалася. Співпраця між О. Назаруком та керівництвом протигетьманського повстання зросла настільки, що галицький дипломат фактично почав виконувати функції міністра преси та пропаганди УНР – писав відозви, вів переговори з німецькими гарнізонами

тощо [317, с. 90-91]. Це дійсно надавало певного оптимізму в Білій Церкві, у той час як у Львові справи українців ставали з кожним днем все гірше. Неодноразові переговори з лідерами польських повстанців про припинення бойових дій у місті сприяли лише подальшому посиленню поляків. Розкладався також військовий дух українських воїнів, які реально усвідомлювали не лише власну нездатність протистояти полякам, а й втрачали надію на перемогу взагалі.

Деякі мемуаристи, описуючи стан та настрої українських військових, чітко та безапеляційно вказують на той факт, що вони, незважаючи на свій патріотизм, програли передусім завдяки «сільській психіці», що полягала не лише у нерозумінні міста, а й у певній неприязні до нього. Для більшості українських стрільців, як зазначає у своїх спогадах Р. Купчинський, саме по собі місто було виразником ворожого оточення, чужорідним елементом. Відповідно перші ж успіхи польських повстанців лише посилили прагнення більшості стрільців залишити Львів і перенести бойові дії у звичну для них відкриту місцевість [604, с. 50].

Мемуаристи, описуючи сутички в місті, неодноразово підкреслювали героїство, продемонстроване бійцями з обох сторін. Так, Л. Цегельський, відзначаючи мужність українських солдат, наголошує також і на героїзмі польських повстанців, серед яких були навіть дівчата. Окрім іншого, через виступи поляків практично припинилося прибуття резервів із регіонів. Ледь не останнім прибув до Львова на допомогу українським військам загін ім. І. Гонти під проводом отамана А. Долуда з Наддніпрянщини – по суті єдина допомога, яка прийшла із-за Збручу. Досить швидко цей отаман перетворився на місцеву легенду, хоч реальної допомоги його підрозділ надати вже не міг [414, с. 67-68]. Українська армія за чисельністю й надалі переважаючи польських повстанців, почала втрачати плацдарм за плацдармом, поступово витісняючись все далі на схід, опинившись на 20 листопада під реальною загрозою оточення. Єдиним виходом, що міг би

дозволити українцям евакуюватися з міста, лишалося Підзамче, де стояв підрозділ Січових стрільців, посилений артилерією [508, с. 15].

У таких умовах Рада державних секретарів постановила розпочати підготовку до створення свого політичного центру поза межами міста. Однак, будучи переконаними у своїй безпеці, більшість Ради мала залишатися у Львові. Така позиція базувалася на впевненості, що українська армія зможе протриматися в місті ще два тижні, поки не прийде допомога з регіонів [281 с. 53]. Варто наголосити, що жоден із мемуаристів, описуючи події кінця листопада, вже не говорить про сподівання на підтримку з Наддніпрянщини. Це засвідчує факт повної невдачі місії О. Назарука та В. Шухевича, що став очевидним не лише для політиків. Щоправда учень львівської гімназії, який 21 листопада залишив Львів з українськими підрозділами, що відступали, у своїх спогадах відзначив: «І раптом пригадалося мені, скільки ще недавно було в мене і в моїх друзів надії на поміч гетьмана, на його військо...» [258, с. 254].

Сподівання на допомогу з інших міст Галичини, як і переконання у боєздатності українських військ у самому Львові, виявилися примарними. Відразу після завершення перемир'я, 21 листопада стало очевидним, що сили польських повстанців значно зросли, і не лише за рахунок місцевого населення. Поляки встигли отримати військову допомогу, і відповідно їх наступ став ще рішучішим, поставивши українців на межу оточення. Відтак й прийнято рішення якнайшвидше евакуюватися з міста, щоб зберегти як залишки армії, так і самих членів Української національної ради та Державного секретаріату. Ввечері 21 листопада український уряд та військо розпочали евакуацію, і наступного дня центром ЗУНР вже стало м. Золочів, куди переїхав Державний секретаріат та штаб армії. Львів залишено полякам, що стало одним із вирішальних чинників українсько-польської війни [548, с. 146-150]. Здобувши місто, поляки отримали не лише важливий стратегічний центр, а й моральну перевагу.

Більше того, як зауважив у своїх мемуарах Л. Цегельський, захопивши Львів, поляки на 50 % виграли війну, адже тепер Антанта отримала аргумент про безпідставність українських претензій на Галичину [414, с. 111-112]. Отже, існуюча мемуарна література як лідерів ЗУНР, так і їх політичних опонентів, є важливим джерелом, що дозволяє об'єктивно висвітлити перші кроки становлення державності в Східній Галичині у листопаді 1918 р.

5.4. Внутрішня політика ЗУНР та українсько-польська війна

Листопадове антипольське повстання 1918 р., що розпочало визвольні змагання в Східній Галичині, зумовило й подальший розвиток західноукраїнської державності. Саме під час боїв за Львів закладено її підвалини – створено уряд, прийнято перші документи, розпочалося формування внутрішньої державної служби та правоохоронних органів – жандармерії. Однак, як засвідчують сучасники, ці процеси розвивалися досить повільно і не відповідали потребам часу. В їх основу покладено систему колишньої Австро-Угорської монархії, і це значною мірою уповільнило державне, національне будівництво.

За умов втрати Львова перед українським урядом постала низка проблем, які потрібно було вирішити якнайшвидше. Всі вони досить ґрунтовно висвітлені в мемуарній літературі. Так, більшість авторів однозначно вказує, що головними перед галицьким політикумом в цей час стають 3 питання: 1) організація органів державної влади і управління на місцях, 2) створення національної армії, 3) налагодження ефективного співробітництва і відповідно отримання допомоги з Великої України [414, с. 113-115].

Вирішення цих трьох ключових проблем розпочалося українськими урядовцями ще за часів їх перебування у Львові. Однак перед цим стояла значна проблема, а саме неможливість зібрання в одному місці всіх членів Національної Ради, оскільки частина з них перебувала у Львові, інші – в

містах, що потрапили під польський контроль (Перемишль, Ярослав); а значна частина політиків на чолі з Є. Петрушевичем продовжувала залишатися у Відні. Фактично влада перейшла до тієї частини Державного секретаріату, що з 1 по 21 листопада перебувала у Львові. Саме вона на нараді 23 листопада у Золочеві прийняла низку важливих рішень, що й визначили основні вектори розбудови держави. Першим стало рішення перенести столицю у Тернопіль, що має значно зручніші умови для контролю над транспортними артеріями провінції та з Києвом. Наступним, не менш важливим постало питання про проведення довиборів у законодавчий орган держави, що мало забезпечити його легітимність та дієвість. Зокрема до сформованого ще у жовтні 1918 р. складу Національної ради мали долучитися також депутати з інших міст, і що важливо – представники національних меншин – євреїв, поляків та німців. Однак, як засвідчують документи та мемуаристи, жодна з цих меншин своєї делегації до законодавчого органу, скликаного в січні 1919 р. у Станіславові, так і не відправила [281, с. 62].

Щоправда, пізніше у складі 1-го корпусу Галицької армії було сформовано національну частину – єврейський Пробоєвий курінь [481, с. 22]. А єврейське населення Львова, яке нейтрально поставилося до проголошення ЗУНР, зазнало з боку польської влади звинувачень у «зраді».

Незважаючи на далекоглядні плани, передусім необхідно було вирішити поточні питання, що й стали завданням для Державного секретаріату в Тернополі. Найголовнішими з них вважаються: організація української армії та налагодження контактів з Директорією – політичною силою, що все більше встановлювала свій контроль у Наддніпрянській Україні.

Важливою проблемою, з якою зіткнулися галицькі урядовці у ході створення власної армії, стала практична відсутність офіцерів вищого рангу, здатних не лише керувати окремими підрозділами, а й

планувати стратегічні операції та здійснювати комплексне командування збройними силами [326, с. 116].

Про відсутність кадрових офіцерів наголошував у спогадах І. Козак, підкреслюючи, що більшість з українських старшин мали тільки цивільну фахову освіту [580, с. 18]. Саме це, на думку ряду мемуаристів, і стало головною причиною поразки українців у Львові. І дійсно, серед українців, які займали офіцерські посади, не було не лише генералів, а й полковників. Через це проблему заповнення вищих командних вакансій вирішено шляхом запрошення військових професіоналів із Наддніпрянської України. Там Директорія більше дивилася на партійну приналежність, ніж на здібності колишніх представників російської імператорської армії. Саме залучення таких офіцерів стало одним із головних завдань галицької делегації на Велику Україну. Крім цього, їй необхідно було налагодити офіційні стосунки з Директорією та обговорити проблему подальшого створення єдиної соборної держави.

Значна частина військових мемуаристів, С. Шухевич, М. Заклинський, В. Горбай, Т. Марінчак, описуючи становлення Галицької армії (після об'єднання восени 1919 р. з Денікіним – Українська Галицька Армія), звертають увагу на конфлікт між військовими комендантами Львова та командуванням Січових стрільців. Так, 21 листопада керівництво січовиків відмовилося виконувати наказ коменданта про передислокацію до Куровичів, де мали зібратися всі українські частини, що відступали зі Львова. Стрілецькі старшини вважали, що можливості обороняти місто ще не втрачені. Однак, коли стало зрозумілим, що власними силами стрільцям вистояти не вдасться, вони самовільно відійшли з міста, закріпившись на лінії Підбірці – Лисиничі – Винники – Чижки, утворивши таким чином Львівський фронт [546; 497; 630].

За таких умов формування армії набуло стихійного характеру. Як згадують у своїх мемуарах більшість сучасників, до приїзду з Наддніпрянщини генерала М. Омеляновича-Павленко українське військо

практично було неконтрольованим [414, с. 115]. Зокрема Галицька армія на той момент становила низку об'єднань: групи «Схід» та «Старе Село» формувалися переважно з Січових стрільців, які й склали основу Львівського фронту; група «Північ» тримала фронт у районі Белза та Яворова; група «Південь» діяла в районі Перемишля. Вище командування (Начальна команда) всіх сил на той момент знаходилося в Бережанах.

Неоднорідним був також особовий склад українських підрозділів. Більшу частину з них становили колишні військові: українці зі складу австро-угорської армії, які в жовтні почали повертатися на батьківщину (передусім з Італійського фронту); добровольці з різних повітів регіону; Січові стрільці – фактична еліта тогочасної армії з високим рівнем боєздатності та патріотичного духу [414, с. 114]. Однак перетворити ці різномасті підрозділи в реально керовану та боєздатну армію виявилось не під силу Секретаріату військових справ. Через це одним із важливих завдань, що покладалося на делегацію ЗУНР стало забезпечення прибуття в Галичину військових спеціалістів із Наддніпрянщини.

Рішення про відправку цієї делегації прийнято на засіданні Державного секретаріату в Золочеві. До її складу увійшли Л. Цегельський та Д. Левицький, які до останнього не знали, з яким саме урядом у Києві їм доведеться вести переговори. Програма візиту передбачала отримання військової допомоги – штабних офіцерів, фінансів, важкої артилерії, амуніції та одягу для армії, що мала вести позиційну війну взимку [414, с. 115]. Тим часом українські війська продовжували бої з поляками. Останні зосередилися на обороні захоплених плацдармів – Львова і Перемишля, та практично не намагалися наступати. Причина цього було досить очевидною, і її називає у своїх мемуарах генерал М. Омелянович-Павленко: Польща в той час вела боротьбу проти всіх сусідів (німців, литовців, чехів), і її військових ресурсів не вистачало для наступу в Галичині [326, с. 132].

Як зазначає у мемуарах сам учасник делегації Л. Цегельський, переговори з Директорією були досить складними. Члени революційного

керівництва у Фастові відмовлялися від дискусії, апелюючи до того, що «вірчі грамоти» були адресовані керівництву Української Держави П. Скоропадського, а вони представляють Українську Народну Республіку. Більш результативно пройшли переговори з Головним отаманом С. Петлюрою, який досить швидко погодився надіслати офіцерів до Галичини. Зокрема вирішено відкомандирувати генерала М. Омеляновича-Павленка з обраним ним начальником штабу та надати фінансову допомогу [414, с. 148-149]. Однак домовленість із верхівкою Директорії не вирішила всіх питань – навіть офіційно призначеного керівника «Начальної команди» довелося чекати у Фастові три дні. Лише після цього відбулася особиста зустріч делегації з М. Омеляновичем-Павленком та його начальником штабу, полковником Є. Мишківським, якого звільнили перед цим з-під арешту Директорії за нібито прихильність до «федеративної грамоти» гетьмана [326, с. 111].

Лише 7 грудня делегація, отримавши частину необхідного спорядження та обіцяних Директорією коштів, відбула на захід. Сам Л. Цегельський у мемуарах висловлює задоволення результатами місії – окрім штабних офіцерів, він таки отримав 10 мільйонів крон, військове спорядження, передусім гармати, кулемети та продовольство [414, с. 150]. Проте головна обіцянка Директорії – відразу після здобуття Києва направити до Галичини декілька корпусів – реалізована так і не була.

Для керівництва ЗУНР це дійсно був великий успіх, що в подальшому дозволив генералу М. Омеляновичу-Павленку реформувати збройні сили, стабілізувати фронт та створити боєздатні підрозділи Галицької армії.

Сам же процес створення Галицької армії як єдиної бойової сили зайняв майже місяць. Як засвідчують у своїх спогадах учасники цих подій, у першу чергу цьому завадила недостатність матеріального забезпечення. М. Омелянович-Павленко згадував, що після свого призначення головнокомандуючим він зіткнувся з великою кадровою та мовною проблемою – значну кількість офіцерів в українських частинах складали

австрійці, і офіційною мовою була саме німецька, що недостатньо зрозуміла простим солдатам. Та й самі новопризначені головнокомандувач з начальником штабу були не готові до роботи за австрійськими військовими статутами. Всього ж у розпорядженні нового командування, як зазначає у спогадах генерал, було 15 тисяч солдат, 40 гармат та повна відсутність технічних засобів [326, с. 116].

Однак протягом наступних місяців чисельність та боєздатність Галицької армії значно зростає. На початок весни 1919 р. замість практично неконтрольованих груп створено окремі корпуси та бригади з певним забезпеченням військовою технікою та допоміжними службами. Чисельність армії наближалася до 100 тисяч солдат та офіцерів, що на той момент було досить значною силою [281, с. 66]. Це дозволило військам ЗУНР не лише провести низку оборонних і наступальних операцій у Східній Галичині, а й пізніше у складі об'єднаних військ УНР взяти участь у військовій кампанії в Наддніпрянщині. Як зазначав у своїх спогадах М. Омелянович-Павленко, ледь не найболючішою проблемою нової армії стала організація санітарної служби. Йому як командувачу довелося навіть звернутися до населення регіону, щоб створювалися спеціальні благодійні товариства, адже державним коштом вирішити проблему було неможливо [326, с. 141]. Про значну підтримку, надану військовим в цьому контексті українським населенням, писав у щоденнику юрист із Коломиї В. Глинський [761, с. 641].

У цілому ж, аналізуючи тогочасну справу на фронтах, М. Омелянович-Павленко слушно зауважував в своїх мемуарах, що вона змінювалася ледь не кожен місяць [326, с. 135]. І якщо спочатку Галицька армія намагалася усіляко повернути Львів, то в подальшому її дії стали більш оборонними і врешті-решт завершилися відходом за Збруч. Варто зазначити, що однією з причин подальших її невдач стало перемир'я, укладене між українською та польською стороною 25 лютого 1919 р. за вимогою антантівських посередників, зокрема надісланого з Парижа генерала Бертелемі. Він привіз свій план припинення війни та встановлення демаркаційної лінії між

українськими та польськими військами. Як зазначає М. Лозинський, для української сторони це перемир'я було зовсім недоречним, оскільки її війська на той момент контролювали майже всю Східну Галичину, у той час як поляки – лише ділянку залізниці між Львовом та Перемишлем.

Самі переговори у Львові тривали досить напружено і завершилися ультиматумом українській стороні відійти за т. зв. «лінію Бертелемі». Однак ультиматум відкинуто Державним секретаріатом [281, с. 75-80; 326, с. 161-162]. І якщо в подальшому деякі галицькі політики сумнівалися у правильності такого кроку, адже вони втратили не частину Галичини, а всю територію, то східноукраїнські діячі наголошували на безперспективності співробітництва з Антантою взагалі. Зауважимо, що для дипломатів Антанти Польща завжди була значно пріоритетнішим партнером, аніж Україна [180, с. 393].

Проте з цим твердженням не погоджується С. Петлюра, аналізуючи усі події, він писав: «мені тяжко згадувати деякі непоправні факти, що нанесли тяжкий удар не тільки ідеї нашої державності, але загальмували і справу спеціально галицьку» [341, с. 226]. Головний отаман військ УНР, який наполягав на визнанні демаркаційної лінії, був упевнений, що після цього кроку Антанта визнає українську державність і надасть допомогу в боротьбі з більшовизмом. Однак галичани прислухалися до порад генерала М. Омеляновича-Павленка, «який ніколи не орієнтувався в державних справах», і зірвали переговори [341, с. 226].

Отже, не лише військові поразки на рубежі 1918-1919 рр. визначали становище ЗУНР. У той час, коли військові намагалися реформувати армію та повернути втрачений Львів, політики здійснили низку кроків до подальшої розбудови держави. На кінець листопада реальна влада перебувала в руках Державного секретаріату, очолюваного К. Левицьким. Національну раду старого складу розпорошено, а її глава – Є. Петрушевич ще перебував у Відні. Однак протягом грудня ситуація в середовищі західноукраїнської верхівки змінилася. Так, 7 грудня з посади голови Державного секретаріату

усунено К. Левицького, якого навіть політичні опоненти характеризували поміркованим та працездатним політиком. Його посаду зайняв більш виважений С. Голубович, який, на думку Л. Цегельського, не спроможний був до самостійних політичних заходів – «політик без власного «Я» [414, с. 166].

Новим поштовхом до активізації державного життя стало повернення Є. Петрушевича, якого сучасники характеризують, як політичного максималіста та людину, що не схильна до компромісів. Саме ці дві особи – максималіст Є. Петрушевич та залежний від нього С. Голубович і стали тією силою, що здійснила остаточну розбудову нової держави. Важливим заходом у їх подальшій діяльності стала співпраця з новим складом Національної ради, що зібралася у Станіславові 3 січня 1919 р. Цей орган тепер складався з 150 депутатів, які представляли різні політичні партії, однак не мали представництва національних меншин регіону [281, с. 62]. І саме в перші дні діяльності цього органу прийнято ті ключові постанови, на основі яких мала розбудовуватися система державного управління. Зокрема першою стала постанова про об'єднання з УНР, значення якої різні мемуаристи висвітлюють у залежності від власних політичних симпатій.

Переважна більшість (О. Станімір, М. Лозинський, О. Назарук) позитивно оцінюють таку перспективу, в той час як інші, до того-ж представники різних політичних сил (В. Винниченко, І. Мазепа), віднеслися до неї більш ніж прохолодно, про що вже наголошувалося у ході аналізу доби Директорії.

Більш практичними стали прийняті закони, що визначали заходи зі встановлення вертикалі влади в країні. Зокрема доповнено статут Української національної ради, за яким упроваджено структуру її президії; Закон про створення відділу УНРади – нового керівного органу держави, до складу якого мали увійти президент та його радники, і який уповноважувався змінювати склад уряду, а також здійснювати низку державних заходів, наприклад, оголошення амністії, підписання нових законів тощо; Закон про

недоторканість членів Державного секретаріату. Одночасно прийнято рішення про обрання нового складу Секретаріату, що остаточно сформувався 4 лютого 1919 р., і в якому більшість посад зберегли попередні державні секретарі [281, с. 63-64].

Проте не лише законодавчою діяльністю визначалася робота органів державного управління ЗУНР у цей час. Зокрема державний секретар внутрішніх справ Л. Цегельський у своїх мемуарах досить детально описує заходи, проведені його відомством із налагодження повноцінного життя країни. Так, він вказує на необхідності швидкого реформування всього інституту повітових комісарів, більшість із яких прийшли до влади, не маючи достатніх навичок управлінської роботи. Крім цього, становленню органів влади та правопорядку на місцях заважали натовпи австрійських та російських солдатів, які, повертаючись із фронту або з полону через Галичину, влаштували грабежі місцевого населення. А на Сокальщині з колишніх військових утворилися загони «вільного козацтва», що проявляли анархічні настрої та грабували польських мешканців. Л. Цегельський порівнює 2 млн. полонених із колишніх австрійської та російської армій, які пройшли в обидві боки Галичини, з новою добою «Великого переселення народів» [414, с. 121-122]. Отже, щоб перешкоджати анархії, наступним важливим заходом стала організація національної жандармерії. Для цього створено спеціальний підготовчий заклад, очолюваний капітаном австрійської жандармерії М. Федитником. Уже на кінець грудня цей заклад підготував перших 1200 українських правоохоронців [414, с. 167].

Складною виявилася проблема налагодження зв'язку – телефонного та телеграфного. Причини цього автор мемуарів називає чітко – відразу після падіння австрійської влади місцеві селяни поспилювали стовпи та розікрали дроти. Також не вистачало кваліфікованих кадрів для роботи пошти, телефона та телеграфа, адже до цього більшість із них займали поляки та євреї, які не бажали співпрацювати з новою українською владою. З метою виправлення ситуації організовано спеціальні курси для українських дівчат,

випускниці яких до кінця 1918 р. зайняли більшість вакансій [414, с. 168]. Ще складнішою була ситуація на залізницях, де окрім кадрового питання, існувала проблема з вугіллям, якого в Східній Галичині не було, а завозити його з Донбасу не дозволяла революційна анархія. Тому в місцевих майстернях вперше у Європі почали переобладнувати локомотиви на опалювання їх нафтою [414, с. 168]. Про саботаж польських залізничників у Галичині писав у спогадах і представник дипломатичної місії УНР в Угорщині М. Галаган [191, с. 410].

Найбільш проблемним виявилось питання наповнення державної скарбниці, адже в умовах війни збирання податків було досить складним, а з експортної сировини східна Галичина мала лише нафту. Через це збільшення мита на її вивіз стало ледь не єдиним джерелом прибутків, породивши одночасно внутрішні проблеми з виробниками та торгівцями, які розглядали підвищення мита, як зловживання з боку української влади. Наслідком такого «вирішення зверху» нафтового питання, а також цілої низки інших непопулярних серед робітників заходів стало Дрогобицьке повстання, очолюване соціалістом С. Вітиком. Цей виступ вдалося придушити українській адміністрації, лише залучивши військові підрозділи з фронту [456]. Однак і в подальшому проблема нафти стала ще більш актуальною в умовах визнання делегатами Антанти приналежності дрогобицького району до польської зони, відтак, й вимог вивести звідти українські війська та адміністрацію. Зокрема на особливу зацікавленість українських галицьких політиків у нафті неодноразово натякає в своїх мемуарах їх ідеологічний опонент В. Винниченко. З притаманним йому публіцистичним стилем він називає їх «кулуарними нафтовими патріотами», натякаючи на надмірну консервативність та прагнення будь-якою ціною зберегти контроль саме над нафтовими родовищами [180, с. 394].

І таких питань, що мали практичне значення у ході становлення державницьких інституцій, було більш аніж достатньо – питання

перерозподілу панських лісів, націоналізованих державою; земельні питання; становлення української освіти; українізація державної служби тощо.

Усі вони вимагали негайного вирішення, і, як засвідчують більшість мемуаристів з середовища тодішньої влади, реально вирішувалися. Зокрема, як вважає М. Лозинський, прийняття в березні 1919 р законів «Про мову державних установ» та «Про основи шкільництва» вирішило ці найболючіші питання [281, с. 65]. І хоч такий оптимізм галицьких мемуаристів і був перебільшенням реального стану речей, однак в якості виправдання їх позиції можна навести порівняння з Наддніпрянською Україною, де лише «контрреволюційний» гетьманський режим спробував провести аналогічні реформи, а українська Директорія обмежилася заміною вивісок на установах у Києві [180, с. 202-203]. За таким порівнянням діяльність Державного секретаріату видається значно більш ґрунтовною, аніж її реальні наслідки. Через це неодноразова критика діяльності галицьких урядовців, вміщена в спогадах їх політичних опонентів, окрім раціонального зерна, містить звичайні спроби приниження їх досягнень.

Аналізуючи всю внутрішню політику ЗУНР в цей час, варто зупинити увагу на ключову політичну акцію, що проведена передусім за ініціативи західноукраїнських політиків – проголошення єдиної, соборної України. Саме питанню соборності приділяють значну увагу більшість мемуаристів, незважаючи на їх соціальне походження та політичні погляди. Однак при цьому варто визначити певну закономірність – якщо представники західноукраїнської політичної еліти основну увагу приділяють саме процесу підготовки цієї акції, то у мемуарах східноукраїнських сучасників головний акцент робиться саме на заходах 22 січня 1919 р. та їх наслідках. І в такому висвітленні подій є свій сенс, адже для галичан, які пріоритетним вважали саме національне відродження, ідея створення соборної держави була вершиною політичної діяльності.

Для їх колег із Наддніпрянської України, більш зорієнтованих на соціальну боротьбу, проголошення соборності стало звичайним політичним

кроком, що мав забезпечити взаємодопомогу українцям по обидва береги Збруча. Відповідно наслідки цієї події трактуються по-різному – від захоплення, що порівнюється з «хрещенням Русі», щоправда, з обмовкою про декларативність соборності, у Л. Цегельського [414, с. 252], до проголошення її «мертвонародженим проектом» В. Винниченком [180, с. 243].

Однак, незважаючи на таку розбіжність в оцінці результатів, усі мемуаристи майже одноставно називають початком цієї акції підписання договору 1 грудня 1918 р. у Фастові між Директорією в особі В. Винниченка, П. Андрієвського, Ф. Швеця й С. Петлюри та делегацією Державного секретаріату в складі Л. Цегельського та Д. Левицького [180, с. 154-156]. Один із авторів цього документа, Л. Цегельський досить детально у своїх спогадах описує дискусію щодо майбутнього статусу Західної України в єдиній державі, результатами якої було забезпечення автономії Галичини, на яку дуже неохоче погоджувалися члени Директорії. Основне протиріччя полягало у баченні майбутнього соціального ладу, адже соціалісти з Наддніпрянщини настоювали на соціалізації та націоналізації, а їх західноукраїнські колеги – на пріоритеті приватної власності на землю [414, с. 138]. Але, незважаючи на розбіжності, договір таки укладено, і ключовим пунктом у ньому стало зобов'язання обох сторін провести «злуку» ЗУНР та УНР у найкоротший час.

Виконання ж цієї угоди відбулося досить швидко. Так, головною перепоною, яка стояла перед проголошенням Акту соборності була необхідність відбити у гетьманців Київ, що й затягнулося фактично до кінця грудня 1918 р. Відтак урочистості довелося перенести на січень наступного року – через потребу скликання Трудового конгресу, вищої владної інституції, що передбачена декларацією Директорії. В свою чергу Українська національна рада, яка до скликання загальноукраїнських Установчих зборів вважалася вищою владною інстанцією у Східній Галичині, урочисто проголосила «Акт соборності» на своєму засіданні вже 3 січня 1919 р., не очікуючи реакції Києва [414, с. 210-212]. Одночасно обрано делегацію в

складі 65 осіб, які повинні були їхати у Київ для нотифікації угоди про воз'єднання [281, с. 68].

Опис подій у Києві 22 січня 1919 р. знаходимо в більшості мемуарів сучасників, однак реакція на них є досить неоднорідною [646; с. 4-7]. Так, визначаючи урочистий характер заходів, їх пишність та помпезність, автори по-різному до них ставляться. Наприклад, представник Директорії В. Винниченко вважає ці заходи зайвою демонстрацією марнославства С. Петлюри [180, с. 242]; О. Назарук, вказуючи на урочистість, не намагається їх описувати через існування зовнішньої загрози для Української держави [317, с. 116]. Близький до О. Назарука погляд висловлюють представники керівництва Січових стрільців. Так, Р. Дашкевич наголошує, що лише Січові стрільці не раділи святку, бо журилися над долею України [204, с. 139-140], а В. Кучабський трактує цю подію, як велику перемогу, затьмарену наступом ворогів на всіх фронтах [268, с. 177]. Л. Цегельський та М. Лозинський називають проголошення соборності початком нової державності, адже наступного дня розпочалася робота першого спільного державного органу – Трудового конгресу, в якому брали участь делегати з обох частин України [414, с. 239-240; 281, с. 69].

Не оминули увагою західноукраїнські мемуаристи і роботу самого Трудового конгресу, висловлюючи про нього досить одноманітні думки. Більшість сучасників, окрім звичного визначення ролі галичан у його роботі (С. Вітик став членом президії), наводять і власну критику щодо його організації та діяльності – нетривалий час засідань, відсутність досвіду парламентської роботи (зрозуміло за виключенням галицької делегації), політичне протистояння між представниками різних партій тощо. Все це звело нанівець ті позитивні моменти, що могла створити діяльність цього представницького органу. Результат же роботи став досить прогнозований – в середовищі українських партій посилилася диференціація; конгрес не створив нової влади, фактично продовживши термін діяльності Директорії;

жодне з питань внутрішньої політики, що вже наболіло, так і не було вирішено [281, с. 69-70; 414, с. 262-266].

Щодо самої ЗУНР, то її перейменовано в Західну Область Української Народної Республіки (ЗОУНР), наділено широкими автономними правами до скликання загальноукраїнських Установчих зборів, а лідера Української національної ради Є. Петрушевича включено у склад Директорії. Однак, не дивлячись на такі оптимістичні декларативні заяви, рішення про реальну допомогу галичанам у війні з Польщею так і не було прийнято. ЗУНР, незважаючи на зміну назви, і надалі лишилася сам на сам із польською загрозою, що посилювалася з кожним днем, і стала, на жаль, ще одним підтвердженням номінального характеру соборності України в ті часи.

5.5. ЗОУНР і поразка галицької державності

Останній період існування Західноукраїнської держави, що тривав протягом більшої частини 1919 р., на відміну від попередніх періодів («Листопадовий зрив» та ін.) висвітлений у мемуарній літературі порівняно вузько. Його розкрито переважно лише в спогадах військових, як українських [183; 209; 260; 270; 326; 376; 389; 441; 462; 471; 486; 489; 559; 565; 566; 567; 578; 579; 582; 632; 701; 803], так і польських [885], які й були реальними носіями державності. Очевидці подають детальну інформацію про основні події цієї доби. У монографії науковця М. Литвина зазначено біля 380 позицій подібних публікацій [810, с. 400-418]. І якщо праці С. Шухевича, М. Омеляновича-Павленка, А. Кравса насичені значним фактичним матеріалом щодо утворення та функціонування збройних сил, то спогади О. Станіміра зосереджені на спробі пояснити причини невдач. На його думку, державницька ідея у суспільстві належним чином не спиралася на власні фізичні та моральні сили, тобто на військо та церкву [376, с. 7-11].

Мемуари сучасників є не тільки важливим джерелом військової кампанії, а й висвітлюють історію повсякденності армійського побуту. До

них належать спогади Н. Іванини [242, с. 33-40], Р. Купчинського [604, с. 48-54], А. Дівнича [512, с. 101-106], С. Жибачинського [234], М. Шарика [431].

Більшість же політиків, особливо тих, хто власними діями (чи бездіяльністю) призвів до падіння цього осередку західноукраїнської державності, намагаються максимально скоротити ту частину мемуарів, що присвячена саме поразці. Така традиція притаманна не лише західноукраїнській мемуарній спадщині, а всьому масиву матеріалів, присвячених визвольним змаганням 1914-1921 рр. Саме через це викладення подій 1919 р. в Галичині у спогадах сучасників є досить різноманітними. Отже, спробуємо через призму мемуарної літератури висвітлити останні місяці існування ЗОУНР, виявити внутрішні та зовнішні чинники, що призвели до поразки визвольних змагань у Східній Галичині.

Незважаючи на офіційну зміну державницького статусу – перехід від незалежної держави до автономної області у складі УНР, - політичний розвиток Східної Галичини в першій половині 1919 р. тривав по-особливому. Втручання паризької Найвищої Ради мирної конференції у перебіг збройного українсько-польського протистояння значною мірою погіршило перспективи українців власними силами захистити державність. Вимушене перемир'я дозволило полякам не лише зупинити «Вовчухівський наступ» галичан, а й забезпечити плацдарм для власного просування на схід. Тим часом новим центром ЗОУНР стає м. Станіславів. І саме в цьому місті Українська національна рада продовжила процес державного будівництва. Будучи по суті лише тимчасовим керівним органом, Національна рада підготувала і прийняла ряд законопроектів, що мали стабілізувати внутрішню структуру держави.

Так, з 25 березня по 15 квітня тривала чергова сесія законодавчого органу регіону, на якій прийнято низку важливих законів. У своїх мемуарах М. Лозинський наводить тексти цих документів, що значною мірою (завдяки авторським коментарям) дозволяє проаналізувати їх значущість для державного життя. Зокрема 15 квітня прийнято 2 закони про майбутню владу

– «Закон про вибори до сейму» та «Закон про скликання сейму». Ці документи не лише визначали принципи формування нового, загальнонародного представницького органу влади, а й здійснювали розподіл території країни на виборчі округи і обумовлювали принципи українського виборчого права. Інший не менш важливий документ – «Закон про виконання громадянських прав і обов'язків у Західній Області УНР» від 8 квітня 1919 р., на думку мемуариста, забезпечив правову єдність жителів обох частин України, адже відповідно до нього громадяни УНР також прирівнювалися до громадян ЗОУНР [281, с. 89-92]. На цій сесії, що передбачалася, як остання для Національної ради (в червні 1919 р. вже мав бути обраний сейм), здійснено також спробу розв'язання земельного питання. Будучи ледь не ключовим для українського населення, воно потребувало якнайшвидшого практичного вирішення, чого сама Національна рада зробити не могла. Через це прийнятий 14 квітня закон містив лише основи майбутньої земельної реформи, проведення якої відкладалося на той час, коли солдати повернуться з війни, і головне (як зауважив М. Лозинський) – поки не визначиться міжнародна ситуація. Через небажання дати полякам додатковий аргумент проти ЗОУНР, так і не було чітко встановлено процедуру націоналізації великих земельних наділів, більшість із яких належала саме польським власникам [281, с. 92].

Однак така поміркована політика української влади не досягла потрібної мети. І окрім власне внутрішніх, не менш важливими були й зовнішньополітичні причини. Незадоволення значної частини населення і особливо політиків соціал-демократичного спрямування орієнтацією Державного секретаріату на Антанту (і небезпідставне в світлі її ставлення до українсько-польського конфлікту) вилилася в пошук нового політичного союзника. Якщо в перші місяці ЗУНР таким орієнтиром була Наддніпрянська Україна, то після втрати Директорією Києва та її політичного коливання в бік тієї ж самої Антанти, надія на допомогу з боку С. Петлюри значно знизилася. Нарада в Рівному, на якій присутніми були військові керівники УГА та армії

Директорії, досить детально описана в спогадах М. Омеляновичем-Павленком. Вона ще раз лише засвідчила, що С. Петлюра сам сподівався на підтримку з боку Галицької армії, а не збирався допомагати їй проти поляків [326, с. 180-181].

Колишній міністр закордонних справ Гетьманату Д. Дорошенко, який опинився у Станіславові, згадував, що був там неприємно вражений великою кількістю офіцерів різних отаманських загонів Директорії. Петлюрівська «отаманщина» викликала розчарування серед галичан [225, с. 441-442]. Тож на кінець весни 1919 р. лишалося тільки два можливих політичних орієнтири – союз із відомим українофобом, який відмовлявся навіть визнавати право українців на власну державу – білогвардійським генералом А. Денікіним, або союз із більшовиками, яких не сприймали не лише західноєвропейські політики, а й більшість представників галицької еліти. Саме в цей час в Угорщині встановлюється радянська влада, і Угорська соціалістична республіка усіма силами намагалася здобути територіальний «коридор» до більшовицької Росії. Найкоротший шлях до об'єднання цих двох радянських країн проходив саме через територію ЗОУНР, що й спричинило спроби більшовиків порозумітися з Національною радою [180, с. 321-322].

Сам факт переговорів з угорськими комуністами про створення цього «коридору» мемуаристи розцінюють по-різному. У той час, як В. Винниченко однозначно називає їх єдиною спробою врятувати українську державу, яку буржуазні політики відкинули через страх перед революцією, М. Лозинський згадує, що самі по собі переговори велися на приватному, а не на офіційному рівні. Більше того, він як мемуарист, аналізуючи їх результати, апелює до твердження – ані Антанта, ані більшовики реально не хотіли бачити українську державу і не збиралися виконувати свої обіцянки [281, с. 103]. Взагалі про стосунки УНР та Угорщини якнайкраще розповідають спогади М. Галагана. Ще на початку січня 1919 р. міністр закордонних справ УНР В. Чехівський призначає М. Галагана головою дипломатичної місії в Будапешті. Перед українською дипломатією в

Угорщині стояло 2 нерозв'язаних питання: проблема територіальної приналежності Закарпатської України та повернення українських військовополонених колишньої російської армії з угорського полону. 22 лютого 1919 р. М. Галагана прийняв президент Угорської республіки М. Карольї. Зустріч виявила різні погляди щодо бачення проблеми навколо Закарпаття. Український дипломат переконував, що цей регіон – українська етнічна територія. Президент навпаки доводив, що Угорщина має всі історичні права на ці землі [191, с. 425]. Через місяць, у березні 1919 р. владу в Угорщині захопили ліворадикальні сили, і на мапі Європи з'явилася Угорська радянська республіка. М. Галаган відвідав комісара закордонних справ, комуніста Бела Куна, проте той дав зрозуміти, що у зовнішній діяльності червона Угорщина буде орієнтуватися на більшовицьку Росію [191, с. 442–444]. Переговори української сторони з урядом комуністичної Угорщини викликали невдоволення з боку країн Антанти, що не сприяло авторитету УНР на міжнародній арені.

За таких умов небажання галицьких політиків йти на контакт із Москвою та Будапештом виглядало досить обґрунтованим.

Політичні баталії та внутрішнє протистояння, що були визначальними для верхівки ЗОУНР, лише підкреслювали ту кризу, в якій опинився регіон на початку травня 1919 р. До того ж військово-стратегічна ситуація змінилася там на користь поляків. Уже 20 квітня польські війська розпочали наступ у районі Львова і повністю зняли його блокаду. 30 квітня до міста прибув генерал Ю. Галлер разом із французькими офіцерами. Його корпус, сформований у роки війни у Франції з поляків, був озброєний та вишколений за найкращими зразками і не мав собі рівних на українсько-польському фронті [326, с. 182].

Одночасно в перші дні травня на бік поляків перейшов отаман УНР В. Оскілко, який мав тримати оборону Волині. Однак після невдалого державного перевороту змушений був тікати під польське прикриття про що вже зазначалось нами. Поляки увійшли в Луцьк. Це відкрило увесь правий

фланг оборони Галицької армії, змушуючи її відступати. Як згадує генерал М. Омелянович-Павленко, наступ поляків тривав у напрямку Хирів – Старий Самбір із подальшим виходом до нафтових районів. Одночасно з півдня розпочався наступ румунської армії, що підійшла ледь не до Станіславова. Взагалі бойові дії Галицької армії з румунами на Покутті слабо відображені в мемуаристиці. В якості джерела слід навести спогади М. Бурандза [463, с. 131-141].

Уже 18 травня українські війська змушені були відійти в трикутник Дністер – Збруч – Золота Липа [326, с. 183-184]. Опис цих подій різними мемуаристами, незважаючи на відмінності, засвідчував одне – українська армія не могла вже на рівних боротися з поляками. 23 травня, не маючи можливості захищати Станіславів від румунської армії, що наступала, Державний секретаріат прийняв рішення про початок евакуації. 26 травня президент Національної ради Є. Петрушевич та члени уряду залишили місто і відбули спочатку до Бучача, звідти до Заліщик і нарешті до Чорткова [281, с. 106].

Ситуація, в якій опинилися ЗОУНР на кінець травня 1919 р., увійшла в історичну та мемуарну літературу під назвою «трикутника розпачу», адже дезорганізація в армії та уряді була значною. Як засвідчує О. Станімір, урядовці продовжували дискутувати навіть на мості в Заліщиках, а моральний стан солдатів був вкрай низьким. Не було ніякої визначеності щодо майбутнього. Єдиним шансом, на думку офіцерів, мало стати створення військової диктатури, яка зуміє об'єднати всі зусилля армії для перемоги [376, с. 157-174]. Результатом подальших консультацій між військовими і урядовцями став перехід 9 червня 1919 р. усіх владних повноважень Є. Петрушевичу, який отримав посаду «диктатора» [281, с. 107]. В. Винниченко з притаманним для нього «чорним гумором» описав цю подію, як дії купки кулуарних бійців, які спочатку узурпували владу, а потім на мосту в Заліщиках передали її одному кулуарному герою [180,

с. 403]. І хоч таке висвітлення подій також має право на життя, однак за тих умов іншого вибору в галичан фактично не було.

Встановлення диктатури, як тимчасового явища, призвело і до змін у політичній структурі держави. Замість попередніх державних органів створено уряд Головноуповноважених диктатора, які виконували функції міністрів. При владі з'явилися й інші люди, зокрема новим головнокомандуючим став генерал О. Греков. Заходи, проведені диктатором, певною мірою стабілізували ситуацію в українській армії, а генерал О. Греков зміг підготувати план загального наступу, що увійшов в історію під назвою «Чортківської офензиви».

Саме наступ у червні під Чортковом став останньою великою битвою Галицької армії на батьківщині, яка несподіваним ударом змогла заволодіти Чортковом і в подальшому відтіснила поляків на лінію Золотої Липи. Ця перемога знайшла своє відображення у численних спогадах учасників тих подій [460, с. 9-10; 513, с. 78-82; 455, с. 18-19; 453, с. 4-5; 631]. На його здійснення пішли всі ресурси Галицької армії, як людські, так і матеріальні. Метою операції стала підготовка до подальшого можливого наступу на Львів [326, с. 187]. На 26 червня 1919 р. лінія фронту зупинилася на ділянці Дністер – Букачівці – Перемишляни – Броди, але розвивати успіх не було можливості через брак амуніції та зброї. Про боротьбу в цей час «літунів» з польською авіацією розповідають спогади одного з організаторів повітряних сил ЗУНР П. І. Франка – сина видатного українського письменника Івана Франка [717].

На кінець червня поляки зуміли зосередити на вищеназваній лінії армію Галлера, яка 28 червня розпочала загальний контрнаступ усім фронтом. Як засвідчує у своїх спогадах М. Омелянович-Павленко, плани О. Грекова щодо наступу на Львів з самого початку були блефом, адже військовий потенціал поляків був значно вищим. Через це відступ української армії на старі позиції, а в подальшому й відставка самого О. Грекова стали закономірними явищами [326, с. 188]. Відступ Галицької

армії на територію між Стрипою та Збручем, що завершився на початку липня, підсумував результати українсько-польської війни [607; 804]. Українці втратили не лише всю територію, а й по суті саму державність, залишками якої виявилися уряд та армія без власних громадян.

16 липня видано наказ про перехід р. Збруч та переміщення Начальної команди і уряду до м. Кам'янець-Подільський [753]. З цього моменту розпочинається останній етап історії ЗУНР та її боротьби за незалежність. М. Лозинський зазначає, що Збруч перейшли близько 100 тисяч солдатів [281, с. 66]. Проте генерал М. Омелянович-Павленко наголошував, що кількість боєздатних серед них не перевищувала 60 тисяч [326, с. 141]. Очолювані власним керівництвом галичани, незважаючи на свою присутність на території Директорії, не поспішали переходити під владу С. Петлюри. Колишній секретар внутрішніх справ ЗУНР Л. Цегельський у спогадах відзначив, що на той момент розчарувавшись у Директорії, він залишив уряд ЗОУНР, оскільки був впевнений, що галицьким військам треба відступати не за Збруч, а в Карпати для забезпечення прихильності та допомоги саме з боку Чехословаччини [414, с. 291]. Ще більш незрозумілим виявився статус Є. Петрушевича у загальноукраїнському керівництві. Як зазначає О. Назарук, ситуація ускладнилася після заяви диктатора про його вихід зі складу Директорії, яка самою Директорією прийнята не була. Через це важко було визначити, чи є він членом цього органу, чи ні, а його іменем східноукраїнські політики прикривалися відповідно до власних політичних потреб. Не менш заплутаною була ситуація з урядом УНР, до складу якого входили також представники ЗОУНР – С. Вітик, В. Темницький, О. Безпалко та інші. Всі вони за політичною спрямованістю були соціал-демократами, що відповідало загальній приналежності уряду. Однак для керівництва ЗОУНР міністри УНР були опозиціонерами, що лише посилювало розкол між цими владними інституціями. За таких умов навіть резиденції двох урядів знаходилися в різних районах Кам'янця. Отже, фактично єдиною причиною,

через яку уряди обох частин УНР змушені були діяти спільно, був зовнішній виклик: загроза з боку Польщі та більшовиків.

Не було єдності й у планах дій українських армій. Галичани, перейшовши Збруч, діяли за лозунгом, наведеним М. Лозинським – «Через Київ на Львів», що передбачало звільнення України від більшовиків, а потім спільними зусиллями – визволення Галичини від поляків. Однак такий проект ніяк не вписувався в плани С. Петлюри, який вже на той час вів таємні переговори з Ю. Пілсудським про спільні дії, і Галичина розглядалася ним, як розмінна монета для торгу [317, с. 228]. Варто також зазначити, що обидві сторони не полишали надії на порозуміння з Антантою, незважаючи на той факт, що Найвища Рада мирної конференції ще 25 червня 1919 р. фактично визначила долю Галичини. В її рішенні чітко було вказано на необхідності польської окупації регіону [281, с. 146-149].

У відповідності до існуючих умов складено й два плани майбутнього наступу об'єднаної української армії. Так, Директорія наполягала на необхідності захоплення Києва, що дозволить заручитися підтримкою всіх антибільшовицьких сил; галичани у свою чергу більше схилилися до ідеї походу на Одесу, адже це дозволить встановити прямий зв'язок з Антантою [326, с. 192]. І коли врешті-решт прийнято було остаточне рішення просуватися на Київ, з'явилася нова проблема - наступаюча армія А. Денікіна, який відстоював позиції «єдиної та неподільної Росії» та взагалі відкидав можливість співробітництва з «більшовиком та сепаратистом» С. Петлюрою. Однак А. Денікін розглядався галицькими політиками, як можливий союзник у боротьбі проти Польщі. Та й сам Головний отаман УНР до останнього сподівався на можливість порозуміння з білогвардійською Добровольчою армією на ґрунті боротьби зі спільним ворогом – більшовиками.

Сам серпневий похід об'єднаних українських армій на Київ описано у багатьох мемуарах, адже його значення важко було переоцінити [183; 260; 309; 389; 416; 441; 547; 561; 569; 602; 695]. Через це подальша

невдача, викликана переважно політичними, а не військовими обставинами, була сприйнята всіма учасниками подій досить неоднорідно [568, с. 38-46]. Саме дії галицького генерала А. Кравса, який, зайнявши Київ 30 серпня, вже 31-го без бою залишив його денікінцям, викликали в мемуарах східноукраїнських політиків появу звинувачень у зраді та сепаратних переговорах галичан із білогвардійцями [231, с. 51].

Однак інший мемуарист, В. Винниченко зазначає, що існував наказ С. Петлюри не вступати в конфлікт з А. Денікіним за будь-яких умов, відтак, А. Кравс його лише виконав [180, с. 448-449]. Аналогічно пояснював причини відводу українських військ із Києва і М. Омелянович-Павленко, вказуючи на наявність наказу не вступати в конфлікт із Добровольчою армією до приїзду офіційної делегації для переговорів [326, с. 196]. Самі ж переговори, на які так сподівалися українські політики, лише посилили розкол між ними. Генерал А. Денікін погодився мати справу лише з керівництвом Галицької армії, ігноруючи С. Петлюру та його уряд. В ультимативній формі командування Добровольчої армії вимагало підпорядкування петлюрівців собі, в іншому разі вони розглядатимуться, як вороги [215, с. 289]. Отже, на початок осені ситуація в українському керівництві була досить напруженою – кожна зі сторін вела переговори з потенційним союзником (Петлюра – з Пілсудським; Петрушевич – з Денікіним), де ставкою за власну державу була незалежність іншої частини України. І хоч більшість мемуаристів намагаються не наголошувати на таких обставинах, проте вони яскраво читаються поміж рядків. Навіть спільний маніфест, присвячений оголошенню війни А. Денікіну від 24 вересня 1919 р.; спільна нарада 25 жовтня та інші заходи, що мали продемонструвати єдність, були, на думку М. Лозинського, лише тимчасовими спробами приховати існуючий серед політичної еліти розкол [281, с. 146-149]. Навіть припинення переговорів із Добровольчою армією та оголошення їй війни не зняло напруги між українськими політиками та військовими. Галицька армія та армія УНР продовжували діяти окремо. І хоч їм вдалося на певний час зупинити наступ

денікінців, проблеми лише посилювалися [172, с. 30-33]. Особливо це стосувалося галичан, які практично не мали матеріального забезпечення, і в середовищі яких розпочалася епідемія тифу [648, с. 138-139]. Війська поступово втрачали боєздатність [743, с. 147]. Не могло сприяти примиренню й укладання перемир'я з Польщею 3 жовтня 1919 р., яке хоч і було визнане Є. Петрушевичем, однак більшістю галицьких військових розглядалося, як відкрита зрада з боку наддніпрянців.

Вирішальною подією, що остаточно розірвала союз ЗУНР та УНР, стала угода між командуванням УГА та Добровольчою армією, укладена 6 листопада (угода Тарнавського – Шиллінга). За нею Галицька армія на засадах автономії входила до складу білогвардійської армії [399, с. 101]. Головними причинами таких дій галицького військового командування, за свідченням мемуаристів, стало бажання врятувати від неминучої загибелі 15 тисяч хворих на тиф, та зберегти армію від повного розкладу [663]. І навіть незважаючи на те, що ще 5 листопада Є. Петрушевич своїм наказом усунув М. Тарнавського від командування, а підписану угоду не було затверджено новим командуючим й самим диктатором, звинувачення у зраді були неминучими. Їх ми знаходимо в багатьох мемуарах східноукраїнських авторів. У цей час їхні західноукраїнські колеги по-різному намагаються виправдати дії своїх керівників. Навіть подальший арешт М. Тарнавського (9 листопада), суд над ним (11 листопада) та денонсація угоди змінити ситуацію не змогли [281, с. 197]. Пізніше на початку 1920 року галицькі частини під назвою Червоної української галицької армії (ЧУГА) увійдуть до складу радянських військ [639; 415; 750; 754]. Про цей останній «акт трагедії» залишив детальні спогади Н. Гірняк [195].

Такий розвиток подій, на думку В. Винниченка, став кінцем петлюрівської «отаманщини», адже вона в той час спиралася виключно на підтримку Галицької армії [180, с. 386]. 15 листопада член Директорії А. Макаренко відкрито заявив про необхідність евакуації з Кам'янця. Того ж дня Є. Петрушевич провів нараду зі своїми офіцерами, яка, за свідченням

М. Лозинського, завершилася ухваленням рішення про необхідність еміграції. В ніч з 15 на 16 листопада 1919 р. диктатор із членами уряду перейшли румунський кордон, а звідти вже виїхали у Відень [281, с. 200]. Одночасно Кам'янець залишив і уряд УНР, переїхавши на підконтрольну полякам територію. Цим фактично завершилися тоді не лише визвольні змагання, а й соборність УНР. Незабаром між А. Лівіцьким (з польської сторони) та С. Петлюрою укладено угоду, за якою Головний отаман відмовлявся від претензій на Галичину в обмін на підтримку Польщі у війні з більшовиками [180, с. 474-475]. Цим він лише підтвердив побоювання галичан, які давно очікували такого розвитку подій.

Перехід до еміграції уряду ЗУНР та подальше коливання УГА між А. Денікіним, більшовиками та повстанцями з її подальшим інтернуванням на території Чехословаччини фактично підсумували боротьбу за незалежність Східної Галичини. Останньою спробою щось досягнути дипломатичним шляхом стала участь делегації ЗУНР у Ризькій мирній конференції 1920 р., про яку в своїх мемуарах пише О. Назарук [318]. Як згадує автор, це була перша українська дипломатична місія, що діяла чітко за попередньо затвердженим планом. Склад делегації був досить представницьким – К. Левицький, Е. Брайтнер, Л. Мишуга та О. Назарук, а її завданням стало не лише відстоювання права Східної Галичини на власну державність й представлення її інтересів на міжнародних конференціях, а й привернення уваги до цієї проблеми світової преси. На самій конференції позицію ЗУНР з власних кон'юнктурних міркувань підтримали більшовики, однак практичних результатів для відновлення незалежності вона не мала [318, с. 140-142]. Після цього спроби керівництва ЗУНР на високому дипломатичному рівні відстояти власну державність фактично припиняються.

Отже, проаналізувавши мемуарну літературу, можемо зробити загальний висновок. Завдяки багатоманітності джерельної бази, сформованої спогадами не лише політиків, а й військових – учасників визвольних змагань,

бачимо досить об'єктивну картину боротьби за державність в Східній Галичині. Її особливістю (порівняно з Великою Україною), на чому загострюють свою увагу більшість мемуаристів, стала спроба збудувати власну державу не на соціальних, а на національних принципах, зі збереженням стабільності та недопущення революційних вибухів. Відповідно й дії урядовців були спрямовані саме на формування державницьких інститутів – органів влади та армії, а не на вирішення соціально-економічних проблем регіону.

Це стало як сильною (наявність власної, боєздатної армії), так і слабкою (відсутність народної боротьби з польськими окупантами) стороною цього політичного проекту, що зауважують більшість авторів. Не меншою особливістю є й стан постійної війни, що супроводжував ЗУНР з перших годин її існування і врешті-решт призвів до її падіння. Саме поразка у війні з поляками стала головною причиною не лише втрати державності як такої, а й відмови Антанти визнати право українців на власну державу, що неодноразово зауважують більшість мемуаристів. Однак такий розвиток подій в Україні став закономірним результатом усіх державницьких процесів на рубежі XIX–XX ст., а його наслідки – проявом особливостей визвольних змагань як в Наддніпрянщині, так і в Галичині.

ВИСНОВКИ

У **висновках** узагальнено результати дослідження, викладено основні здобутки автора, сформульовано теоретичні положення та зроблено відповідні рекомендації:

1. Комплексний аналіз української мемуаристики національно-визвольних змагань 1914–1921 рр. доводить: вона представлена значним масивом різнопланової літератури, яка є важливим історичним джерелом. Водночас ця література, на відміну від більшості інших видів джерел, містить у собі й специфічні складові: суб'єктивне бачення епохи на тлі незаперечної історичної інформації (реальних фактів – історичного тла), яких автор не може уникнути, але подає у власній, специфічній інтерпретації.

Поєднання цих двох головних складових – об'єктивного та суб'єктивного – дозволяє дослідникові висвітлити такі аспекти проблеми, що не містять інші види джерел, у першу чергу, документальні. Адже для якісного та всебічного вивчення епохи потрібно не лише знати послідовність та розуміти закономірності розвитку подій, а й бачити їхню рецепцію у свідомості людей, внутрішньому розумінні особливостей певної історичної доби, події, факту. Встановлено, що джерельна база є достатньою для розв'язання сформульованих завдань дослідження. Для висвітлення даної проблеми використовувався методологічний інструментарій та категоріальний апарат переважно гуманітарних наук.

Серед робіт новітньої історіографії своєю продуктивністю відзначаються теоретичні напрацювання сучасних науковців: В. Великочия, І. Верби, В. Верстюка, В. Горака, І. Дацківа, Ю. Каліберди, М. Литвина, А. Малика, Р. Пирога, О. Реєнта, О. Рубльова, М. Стопчака. У поєднанні з загальнонауковими методами історичного пізнання вони дозволили розкрити заявлену проблему. Під час дослідження проаналізовано й класифіковано джерелознавчий та історіографічний матеріал з вітчизняної мемуаристики

революційної доби; у науковий обіг введено значну кількість маловідомих спогадів свідків і безпосередніх учасників цих подій.

2. Мемуарна література за своєю суттю не може бути цілком об'єктивною. Адже кожен із авторів так чи інакше намагається показати власне бачення причин та наслідків як особистих дій, так і діяльності сучасників. Підтримка та засудження, нерідко відверта іронія щодо дій опонентів – ці суттєві ознаки мемуарної літератури посилюються зі зростанням історичної значущості описуваних процесів, а отже, дозволяють зробити об'єктивні висновки не лише щодо історичної ролі власне автора мемуарів, а й усіх згадуваних ним у роботі осіб. Відтак у ході її використання неможливо спиратися лише на якусь одну працю, наскільки б близьким до подій не був її автор.

Мемуарні джерела мають суто індивідуальне походження і, відповідно, відображають суб'єктивне сприйняття подій, а тому вимагають критичного аналізу й вивчення умов їх створення, осіб авторів, обов'язкової верифікації за іншими джерелами. Чимало мемуарних творів написано в контексті «історії повсякденності» (внутрішні переживання, світосприйняття, деталізація побуту), що дозволяє науковцю глибше проникнути та «вжитися» в досліджуваний ним період, чим підвищує значення мемуаристики як історичного джерела.

3. Мемуарний матеріал (спогади, щоденники, листування) дозволяє реконструювати просопографічні портрети окремих мемуаристів. Узагалі мемуарний жанр відтворює життєдіяльність відомих історичних персон, що ґрунтувалося на особистих контактах і навіювалося споминами мемуариста. При цьому дуже часто відбувалася ідеалізація осіб, акцентувалася увага на їх ролі в доленосних воєнно-політичних подіях, що призводило до перебільшення дійсних впливів і суспільної значущості. На оцінку особи накладалися політична кон'юнктура та особиста симпатія чи антипатія мемуариста. Отже, аналізуючи історичну постать, її велич і трагізм, слід враховувати ті політичні реалії, які зумовили її вчинки, моральні риси особи.

4. З'ясовано суспільно-політичні умови написання мемуарів як джерела з історії Першої світової війни та Української революції. Показано негативний вплив ідеологічних стереотипів та політичних уподобань на висвітлення сучасниками подій в мемуарній літературі. Ідеологічна боротьба між колишніми учасниками революційних подій призвела до формування базових напрямів історії визвольних змагань: республікансько-демократичний (уенерівський), консервативно-державницький (гетьманський) та, на думку деяких науковців, – «зуенерівський». У спогадах також простежується і регіоналістський підхід (галичани, наддніпрянці) при висвітленні подій, що не сприяло відтворенню цілісного загальноукраїнського процесу. Сучасна історіографія (В. Великочий, В. Верстюк, М. Литвин, О. Рєєнт, О. Рубльов, В. Солдатенко, М. Стопчак) неодноразово звертала увагу на безперспективність цього підходу при вивченні історії визвольного руху 1914–1921 рр.

Автори мемуарної спадщини були носіями переважно національно-державницької ідеології, обстоювали права й свободи українського населення, насамперед його право на самостійний державний розвиток. Вважаємо, що активне залучення спогадів учасників тих подій сприятиме формуванню максимально об'єктивної картини перебігу революційних процесів 1917–1921 рр., причин їхньої незавершеності, активізуватиме пошук нетрадиційних шляхів вивчення буремних процесів перших двох десятиліть ХХ ст. представниками сучасної академічної історичної науки.

5. Історико-мемуарна спадщина дозволяє висвітлити активізацію українського національного руху в роки Першої світової війни, проаналізувати основні етапи та особливості державного будівництва (УНР, Гетьманат, ЗУНР) та суспільно-політичного життя в Україні доби визвольних змагань 1917–1921 рр., виявити їх регіональну специфіку та причини невдач. Однак мемуарні свідчення детально розкривають переважно зовнішню сторону процесу державотворення (військово-політичні події), тоді як

внутрішнім чинникам (соціально-економічні фактори) і наслідкам приділяється значно менше уваги.

6. Велике значення відіграє мемуарна література в процесі вивчення подій української історії минулого століття. Адже саме ХХ ст. стало найбільш заідеологізованим, відзначалося поширенням тих форм контролю над суспільною думкою, які були недоступні за попередньої доби. Офіційна історіографія СРСР та УРСР, перебуваючи під суворим державним контролем, могла трактувати події лише в тому руслі, що допускалося діючою владою. І лише мемуарна література в таких випадках могла дозволити собі якщо не відверто, то принаймні завуальовано відійти від визначених постулатів. Саме передані у спогадах особисті враження часто дозволяли показати ту тонку грань, що відділяла офіційну історичну концепцію від реальних подій. І тому часто особисте враження автора мемуарів, ті настрої та переживання, що збереглися в його пам'яті з моменту події до написання власної праці, той його суб'єктивізм дозволяють більш детально висвітлити об'єктивні явища та процеси історії.

7. Враховуючи, що носіями державотворчих процесів у першу чергу були військові маси, тому не випадково військова тематика стала домінуючою у мемуарній спадщині, що істотно вплинуло на її історико-аналітичне осмислення. Колишні учасники визвольної боротьби, перебуваючи на західноукраїнських землях та за кордоном, оприлюднили величезний масив першоджерел, у яких чітко простежується «наддніпрянська» (гуртувалася у Польщі – Варшава, Каліш) та «галицька» (Чехословаччина, Польща – Львів) військові еміграції, які оцінювали події минулого крізь призму власних національно-політичних уподобань. Для останньої прикметний національно-патріотичний пафос щодо Січового стрілецтва та Галицької армії як уособлення жертвної боротьби. Військова мемуаристика по суті часто виступає єдиним джерелом щодо історії певних військових формувань, проведення окремих бойових операцій та їх безпосередніх учасників.

8. Слід визнати значну актуальність висвітлення періоду історії Першої світової війни та Української революції 1917–1921 рр. крізь призму мемуарної літератури, поєднуючи та порівнюючи її інформацію з даними інших джерел, а найголовніше – з офіційною історичною доктриною як радянського, так і сучасного періодів. Це, на нашу думку, не лише дозволило якісніше висвітлити основні аспекти дослідження, а й розкрити «моральну особливість» тієї епохи, а саме – настрої конкретних людей: політиків, мистецьких діячів, військових та інших осіб, які залишили нам мемуари. Завдяки ним можна було побачити всю багатогранність тогочасної ментальності людини, яка потрапила у вир буремних подій.

У плані порівняння мемуарів представників різних сторін, які часто суперечать або й відверто полемізують один з одним, пошук у них спільних рис і відмінностей дозволяє не лише підтвердити чи заперечити певні концепції та підходи, а й перевірити достовірність історичних міфів та світоглядних стереотипів, що склалися у наступні епохи.

9. У дослідженні визначено роль наукових інституцій та періодичних видань як в Україні, так і за кордоном у формуванні та використанні історико-мемуарного фонду з історії Першої світової війни та Української революції. Це, у першу чергу, Українське воєнно-історичне товариство (Каліш), Український науковий інститут у Берліні, Український науковий інститут у Варшаві, Український вільний університет (Відень – Прага), Музей визвольної боротьби України (Прага), воєнно-історичне товариство «Червона Калина» (Львів).

Важливою складовою джерельної бази дослідження стали періодичні видання 1920–1930-х рр., зокрема паризький часопис «Тризуб», празька «Розбудова нації», воєнно-літературний журнал «Табор» (Каліш – Варшава), збірник «За державність», часопис «Український Скиталець» (Ліберці – Відень), львівські – «Літературно-науковий вістник» (згодом «Вістник»), календарі-альманахи «Червоної Калини», «Літопис Червоної Калини» та ін.

Усі вони періодично й системно вміщували спогади активних учасників і свідків подій 1914–1921 рр. в Україні.

10. Небільшовицька мемуаристика Української революції посідає певне місце у радянському історіографічному дискурсі. Жорсткі рамки радянської ідеології обмежували використання та оприлюднення цієї мемуарної спадщини. Лише у 1920-х рр., коли ідеологічний тиск у радянській Україні не був доведений до крайньої межі, була можливість із відповідними купюрами та коментарями оприлюднювати спогади представників небільшовицького табору. Українська радянська історіографія втратила можливість розвивати власну, саме національну, концепцію державотворення.

Важливу роль у збереженні та публікації радянських мемуарних свідчень відіграла створена у 1920-х рр. мережа Істпарту (друкований орган – «Літопис революції»). Проте аж до часів «перебудови» написання спогадів про українські визвольні змагання, а тим більше їх публікація за радянських умов, було практично неможливою справою через систему перманентного контролю за друкованим словом у СРСР.

11. Проведене дослідження демонструє важливість вивчення історико-мемуарної літератури часів визвольних змагань. Отже, нагальним залишається подальше ґрунтовне дослідження мемуарної спадщини 1914–1921 рр. Пропонуємо наступні рекомендації щодо майбутніх перспектив цієї проблематики:

- мемуарна спадщина з української історії 1914–1921 рр. невинувато розпорошена у різних виданнях та зберігається в різних архівних установах. Ефективному пошуку і залученню до історичних досліджень вітчизняної мемуаристики заважає відсутність зведених бібліографічних покажчиків, створення яких – нагальна потреба для сучасних науковців;

- доцільним є вивчення перебігу визвольних змагань на регіональному рівні саме крізь призму мемуаристики;

- перспективним виглядає подальше дослідження мемуарної спадщини в контексті національно-культурницьких, церковно-релігійних процесів,

адже головний зміст спогадів визначали переважно події воєнно-політичного характеру;

– на окреме вивчення також заслуговують життєдіяльність етнічних спільнот зазначеного періоду, питання, пов'язані з дипломатичною діяльністю українських урядів, та селянсько-повстанський рух.

Подальше вивчення даної проблеми, забезпечення аргументованості та переконливості висновків вимагає не лише розширення джерельної бази, а й удосконалення методики її аналізу, підвищення рівня археографічного осмислення джерел.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Архівні джерела

**Центральний Державний архів вищих органів влади
та управління України, м. Київ - ЦДАВО України.**

**Ф. 811. Український воєнний Генеральний комітет при
Українській Центральній Раді.**

Оп. 1.

1. Спр. 7. Рапорты, телеграммы и переписка с Украинской военной радой, членами Генерального комитета и др. о поддержании Центральной Рады., 117 арк.

Ф. 1075. Військове Міністерство Української Народної Республіки.

Оп. 1.

2. Спр. 6. Щоденник отамана Окремого козацького Чорноморського Кошу петлюрівської армії., 15 арк.

Ф. 1216. Міністерство внутрішніх справ Української Держави.

Оп. 1.

3. Спр. 16. Телеграми з Херсонської губернії, Хотинського та Звенигородського повітів про заворушення селян, проект положення про організацію Української Державної варти, пояснююча записка до статуту МВС 1918 р, 98 арк.

Ф. 1429. Канцелярія Директорії Української Народної Республіки.

Оп. 1. Справи постійного зберігання за 1919 р.

4. Спр. 35. Автобіографії, фотокартки членів буржуазно-націоналістичного уряду України, діячів науки і мистецтва, 1919–1920 рр., 68 арк.

Оп. 2. Справи постійного зберігання за 1919–1924 рр.

5. Спр. 111. Мемуари голови Місії УНР у Франції О. Шульгина та про його зустріч з А. Бріаном, 1921 р., 173 арк.

6. Спр. 116. Рукопис невідомого автора про Зимовий похід військ УНР 1919–1920 рр., 151 арк.

Ф. 1876. Євтимович Варфоломій Пимонович (1888–1950) – військовий і громадсько-політичний діяч, член Союзу гетьманців-державників, полковник Армії УНР.

Оп. 1.

7. Спр. 22. «Денник помічника начальника оперативної частини штабу 11 стрілецької бригади хорунжого О. Голенка», 11 листопада 1920 р. – 22 березня 1921 р., 112 арк.

8. Спр. 27. Листування з редакціями часописів «Новий час», «Українська культура», «Червона Калина», видавництвом «Книга» та іншими про друк статей та сплату грошей за часописи, 27 жовтня 1935 р. – 23 квітня 1938 р., 69 арк.

Ф. 2592. Народне міністерство закордонних справ Української Народної Республіки. Відділ дипломатичний.

Оп. 2.

9. Спр. 3. Тексти мирного договору між Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною з однієї і Центральної Ради з другої сторони в Брест-Литовську 29 січ. (9 лют.) 1918 р., 38 арк.

Ф. 3504. Обідний Михайло Юрійович - (1889 1938) - етнограф, поет, співзасновник Етнографічного товариства Підкарпатської Русі, сотник армії УНР, урядовець Головного військово-історичного музею-архіву при Генеральному штабі військ УНР у м. Празі.

Оп.1.

10. Спр. 2. Рукопис творів «Отаман повстанців Ілько Струк», «Українські повстанці. Отаман Юрко Тютюнник», 66 арк.

Ф. 3518. Надзвичайна дипломатична місія Української Народної Республіки в Угорщині, м. Будапешт.

Оп. 1.

11. Спр. 95. Особові справи членів та службовців Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині, 18 листопада 1918 р. – 21 січня 1924 р., 134 арк.

Ф. 3543. Жуковський Олександр Тимофійович –генерал армії УНР, військовий міністр Центральної Ради, ревізор військової місії УНР за кордоном, секретар закордонної делегації УП соціалістів-революціонерів.

Оп. 2.

12. Спр. 1. Спомин О. Жуковського, написаний під час арешту німецькою комендатурою м. Києва та перебуванні у Лук'янівській в'язниці 1918 р., 165 арк.

Ф. 3560. Животко Аркадій Петрович (1890–1948) – культурний і політичний діяч, публіцист, дослідник історії української преси, член Української Центральної Ради, член ЦК Української партії соціалістів-революціонерів, керівник Українського історичного кабінету в Празі.

Оп. 1. Справи постійного зберігання за 1917–1945 рр.

13. Спр. 57. Життєпис, посвідчення, заяви, фотокартки, 16 березня 1917 р. – 23 листопада 1944 р., 43 арк.

14. Спр. 58. Щоденники, 1 серпня 1927 р. – 29 грудня 1935 р., 410 арк.

Ф. 3562. Григорій Ничипір (Никифор) Якович (1883–1953) – голова ЦК Української партії соціалістів-революціонерів за кордоном, член Української Центральної Ради, міністр освіти УНР (УЦР), професор Українського соціологічного інституту в Празі.

Оп. 1. Справи постійного зберігання за 1919–1941 рр.

15. Спр. 50. Праці «Спогади «руїтника»», «Руїтники і будівничі», 13 травня 1937 р., 208 арк.

16. Спр. 65. Автобіографічний нарис та список праць, [б. д.], 337 арк.

Оп. 2. Справи постійного зберігання за 1925–1939 рр.

17. Спр. 1. Біографія; уривки статей та промов «Шляхом необхідності і воління», «В Українській Центральній Раді», «Трудова програма й українська еміграція», «Міжнародна гра на самостійності України» тощо (машинопис), 1925 р. – 22 січня 1929 р., 98 арк.

Ф. 3563. Шаповал Микита Юхимович (1882–1932) – політичний і державний діяч, член ЦК УПСР, міністр пошт і телеграфу УНР, міністр земельних справ Директорії УНР, доктор соціології Українського соціологічного інституту в Празі, Української господарської академії в Подєбрадах.

Оп. 1.

18. Спр. 58^a. Рукопис «Гетьманщина і Директорія (уривок з споминів)», 22 березня – літо 1919 р., 65 арк.

19. Спр. 118. Автобіографія та спомини, 1919–1929 рр., 179 арк.

20. Спр. 119. Щоденник, 20 лютого 1919 р. – 16 квітня 1920 р., 164 арк.

21. Спр. 119^a. Щоденник, 6 листопада 1920 р. – 4 березня 1927 р., 226 арк.
22. Спр. 120. Щоденник, 5 березня 1927 р. – 23 жовтня 1929 р., 65 арк.
23. Спр. 121. Щоденник, 5 грудня 1929 р. – 4 січня 1932 р., 36 арк.
24. Спр. 192. Листи від В. Петріва, 24 серпня 1922 р. – 24 серпня 1925 р., 87 арк.
25. Спр. 193. Листи від В. Петріва, 5 березня 1926 р. – 12 листопада 1928 р., 71 арк.

Ф. 3695. Шелухін Сергій Павлович (1864–1939) – правознавець, історик, політичний і державний діяч, письменник, член Української Центральної Ради, генеральний суддя УНР, міністр судових справ, професор, декан і проректор Українського вільного університету в Празі.

Оп. 1.

26. Спр. 80. Статті «Конституція» С. Петлюри та А. Лівицького», «Варшавський договір між поляками й С. Петлюрою», «Політична конвенція між Польщею та Україною», «Петлюрівці в світлі права» та ін.; стаття В. Андрієвського «Проти провокації»; листи від М. Мандрики, В. Біднова, А. Макаренка, Ф. Швеця та інших кореспондентів, 1922–1932 рр., 245 арк.

Ф. 3766. Міністерство закордонних справ Української Держави.

Оп. 1.

27. Спр. 126. Про взаємне визнання «Української Держави» і уряду «Все- великого війська Донського» і призначення українського посла до Донського уряду, про склад посольства його потреби. 17 липн. – груд. 1918., 23 арк.

Ф. 3793. Український соціологічний інститут в Празі (Чехословаччина).

Оп. 1.

28. Спр. 279. Життєпис члена Інституту В. М. Петріва, 6 лютого 1925 р., 2 арк.

29. Спр. 313. Листування з Музеєм-архівом визвольної боротьби України про збірку матеріалів, склад працівників Архіву та відозви в день свята 22 січня «День Музею визвольної боротьби», 16 арк.

Ф. 3803. Тищенко (Сірий) Юрій Пилипович (1880–1953) – журналіст, публіцист, видавець української літератури за кордоном.

Оп. 1. Справи постійного зберігання за 1918–1940 рр.

30. Спр. 7. Щоденник, 1919–1922 рр., 58 арк.

31. Спр. 8. Щоденник, 1923 р., 44 арк.

Ф. 3807. Жук Андрій (1880–1939) – громадсько-політичний діяч, публіцист, діяч українського кооперативного руху, член ЦК Української соціал-демократичної робітничої партії, член проводу «Спілки визволення України» (СВУ), радник Міністерства закордонних справ УНР.

Оп. 2. Справи постійного зберігання за 1903–1934 рр.

32. Спр. 23. Звернення ініціативної групи бувших членів РУП для видання спогадів про участь в партійній роботі. Спогади Д. Дорошенка, П. Андрієвського, прокламації РУП, березень 1903 р. – квітень 1934 р., 28 арк.

Ф. 3830. Приходько Віктор Кіндратович (1886–1982) – громадський і культурний діяч, член Української Центральної Ради, міністр юстиції, товариш міністра фінансів Директорії УНР, викладач Української господарської академії в Подєбрадах.

Оп. 1.

33. Спр. 9. Праця «Мої спомини: До історії українського культурно-

національного і громадсько-політичного руху на Поділля на початку ХХ ст.» тощо (рукопис і машинопис), 13 жовтня 1927 р. – 1929 р., 389 арк.

34. Спр. 38. Листування з Головною еміграційною радою українських націоналістів, Земельним банком, Товариством українських економістів, Союзом українських студентів «Основа» в м. Данцигу, видавництвом «Червона Калина» та іншими організаціями і установами, 1 травня 1929 р. – 23 серпня 1941 р., 86 арк.

Ф. 3864. Щербаківський Вадим Михайлович (1876–1957) – етнолог і археолог, професор Полтавського університету, перший ректор Українського вільного університету в Празі, член АН Чехословаччини.

Оп. 1. Справи постійного зберігання за 1914–1945 рр.

35. Спр. 1. Анкета з біографічними даними, жовтень 1931 р., 2 арк.

36. Спр. 44. Листування з редакціями видань «Життя і знання», «Сьогочасне і минуле», «Світло й тінь», «Української загальної енциклопедії» щодо публікації творів, 20 вересня 1930 р. – 10 липня 1944 р., 58 арк.

Ф. 3866. Український історичний кабінет в Празі (Чехословаччина).

Оп. 1. Справи постійного зберігання за 1930–1945 рр.

37. Спр. 130. Уривки з спогадів С. Гасенка про діяльність 2-го чехословацького полку в Києві під час Жовтневої революції 1917 р., 1920-ті рр., 17 арк.

38. Спр. 141. Листування комісії по збиранню документів з історії Сірої дивізії з українськими емігрантами (є список осіб, яким надіслано анкети), 1934 р., 39 арк.

Ф. 3884. Пилькевич Олександр Меркурович (1880–1922) – член Української Центральної Ради і Українського генерального військового комітету, генерал-хорунжий Армії УНР.

Оп. 1. Справи постійного зберігання за 1917–1944 рр.

39. Спр. 1. Рукописи статей «Чи брати вони нам?», «П'ять років в боротьбі за волю», «Тим, що безсмертні», 1920–1922 рр., 52 арк.

40. Спр. 9. Листування з редакціями часописів в таборах інтернованих українців у Ланцуті, Щипіорно про участь та матеріальну допомогу видавничій справі, вересень 1919 р. – 18 грудня 1921 р., 16 арк.

Ф. 3889. Русова Софія Федорівна (1856–1940) – педагог, громадська й культурно-освітня діячка, член Української Центральної Ради, професор Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова, Українського інституту громадознавства в м. Празі, Голова Української національної жіночої ради.

Оп. 1. Справи постійного зберігання за 1905–1939 рр.

41. Спр. 4. Мемуари 1856–1925 рр., 1925 р.–15 серпня 1927 р., 287 арк.

Оп. 2. Справи постійного зберігання за 1878–1940 рр.

42. Спр. 12. Щоденник С. Ф. Русової, 13 грудня 1919 р.–15 червня 1920 р., 97 арк.

Ф. 3933. Мазепа Ісаак Прохорович (1884–1952) – секретар ЦК Української соціал-демократичної робітничої партії, міністр внутрішніх справ, голова Ради народних міністрів Директорії УНР, доктор права Українського вільного університету в м. Празі, викладач Української господарської академії в м. Подєбрадах.

Оп. 1. Справи постійного зберігання за 1919–1945 рр.

43. Спр. 4. Документи про взаємовідносини Уряду УНР з радянським урядом, іноземними державами, використані І. Мазепою для написання

книги «Україна в огні й бурі революції» (1943 р.), вересень 1919 р. – 1920 р., 48 арк.

44. Спр. 17. Листування з В. Винниченком, В. Кедровським, А. Лівницьким, Б. Мартосом, С. Петлюрою, Є. Петрушевичем, М. Шаповалом та іншими кореспондентами, 1919–1936 рр., 133 арк.

Ф. 3947. Петрів Всеволод Миколайович (1883–1948) – генерал-хорунжий та військовий міністр УНР, викладач Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в м. Празі, дійсний член НТШ.

Оп. 1. Справи постійного зберігання за 1921–1929 рр.

45. Спр. 3. Промова «До проблем майбутніх світових збройних конфліктів», уривки зі спогадів та нотатки до них, 5 вересня 1922 р. – січень 1927 р., 62 арк.

46. Спр. 11. Перелік документів, переданих Українському національному архіву-музею, та список книжок, переданих до бібліотеки Соціологічного інституту в м. Празі, 18 червня 1929 р., 7 арк.

47. Спр. 16. Листування з редакціями часописів «Вісті з Лугу», «Громадський голос» та видавничою спілкою «Червона Калина», 8 вересня 1926 р. – 24 травня 1929 р., 65 арк.

Оп. 2. Справи постійного зберігання за 1923–1941 рр.

48. Спр. 2. Проект впорядкування військово-історичних документів і експонатів в Українському національному музеї-архіві при Українському інституті громадознавства у Празі, складений В. Петрівим, без дати, 1 арк.

49. Спр. 19. Рецензія М. Шаповала на книгу В. Петріва «Спомини з часів української революції (1917–1921 рр.)»; рецензії В. Петріва на різні праці, 1925–1927 рр., 11 арк.

50. Спр. 25. Біографічні матеріали та особисті документи В. Петріва, 1920–1932 рр., 32 арк.

Ф. 3876. Білецький Леонід Тимофійович (1882–1955) – літературознавець, доктор філології, член Партії соціалістів-федералістів, президент УВАН, ректор Українського педагогічного інституту ім. М. Драгоманова у м. Празі.

Оп. 1.

51. Спр. 3. Рукопис праці «Мої спомини (1917–1926 рр.)», 282 арк.

Ф. 4012. Омелянович-Павленко Михайло Володимирович (1878–1952) – генерал-полковник, командуючий Дієвою армією УНР, міністр військових справ УНР в екзилі.

Оп. 1.

52. Спр. 1а. Праця «На Катеринославщині за національною працею, рік 1917, VIII–XII місяці» (машинопис з правками), 1918 р., 35 арк.

53. Спр. 2. Праця «Київ в зиму 1917–1918 рр.» (машинопис з правками), 30 березня 1928 р., 25 арк.

54. Спр. 3. Праця «По ворожим запіллям, або Зимовий похід Армії Української Народної Республіки в зиму 1919–20 рр.» в 3-х частинах (машинопис), без дати, 149 арк.

55. Спр. 4. Праця «Останній відворот», ч. I (рукопис, машинопис); мапа західноукраїнських земель (калька), без дати, 154 арк.

56. Спр. 5. Праця «Останній відворот», ч. II, III (рукопис, машинопис); схеми зв'язку Армії УНР 1920 р. (калька); мапи бойових дій; примірник газети «Слово» – органу Подільської районної Національної ради; нотатки, 10 листопада 1920 р. – [1923 р.], 100 арк.

57. Спр. 6. Нотатки до праці «Останній відворот», 12 серпня 1927 р., 67 арк.

58. Спр. 7. Уривки з щоденника вартового старшини при штабі Дієвої Армії УНР про події на фронті в 1920 р., 11 січня 1928 р., 21 арк.

59. Спр. 8а. Стаття підполковника Генерального штабу О. Лушненка «Наступ Армії УНР в листопаді 1920 р. та бій 4-ї Київської стрілецької дивізії у с. Обухова 12 листопада» та критичний огляд цієї статті генерал-

хорунжого Армії УНР [П. Ліпка] (друкарський примірник, машинопис), 18 серпня 1921 р., 35 арк.

60. Спр. 11. Спомини полковника Армії УНР М. Крата про окремі епізоди Зимового походу та примітки до них М. Омеляновича-Павленка (рукопис), 2 серпня 1923 р. – 19 січня 1928 р., 22 арк.

61. Спр. 12. Спомини полковника Армії УНР М. Крата про Вапнярський прорив та примітки до них М. Омеляновича-Павленка (рукопис), 8 серпня 1923 р. – 6 серпня 1927 р., 53 арк.

62. Спр. 13. Праця Ю. Магалецького «Останній акт трагедії (Етап визвольної боротьби українського народу)» та замітки М. Омеляновича-Павленка до неї (друкарський примірник, рукопис), 9 січня – 4 лютого 1928 р., 48 арк.

63. Спр. 14. Листи М. Омеляновича-Павленка до Українського національного музею-архіву в м. Празі про гонорар за працю «Останній відворот», 4 серпня 1920 р. – 20 серпня 1927 р., 3 арк.

Ф. 4186. Дорошенко Дмитро Іванович (1882–1951) – історик, історіограф, архівознавець, політичний і громадський діяч, голова Генерального секретаріату та міністр внутрішніх справ Української Центральної Ради, міністр закордонних справ в уряді Української Держави, перший президент УВАН, професор УВУ, Карлового університету в Празі, Варшавського університету, директор Українського наукового інституту в Берліні.

Оп. 1.

64. Спр. 5. Д. Дорошенко. Матеріали до 3-го тому «Історії України», 1940–1941 рр., 55 арк.

Ф. 4379. Боберський Іван (1873–1947) – український емігрант, професор академічної гімназії у Львові, голова руханкового товариства «Сокіл» у Львові.

Оп.1.

65. Спр. 13. Листи І. Боберського до різних осіб за 1936 р. Копії, 1 січня – 31 грудня 1936 р., 377 арк.

66. Спр. 14. Листи І. Боберського до різних осіб за 1937 р. Копії, 1 січня – 31 грудня 1937 р., 288 арк.

67. Спр. 16. Листи І. Боберського до різних осіб за 1939 р. Копії, 1 січня – 31 грудня 1939 р., 343 арк.

Ф. 4451. Бригада генерала Кравса Української Галицької армії.

Оп.1.

68. Спр. 5. Денник 5-ї Херсонської дивізії УНР за час від 6.6. - 25.8.1920 р., 16 арк.

Ф. 4453. Безпалко Осип - видавець і редактор соціал-демократичного часопису «Боротьба» в Чернівцях, активний діяч СВУ в таборах полонених українців в Німеччині, член ЦК УСДРП, член Української Центральної Ради, міністр праці УНР, головний кошовий Українського Січового союзу за кордоном.

Оп.1.

69. Спр.1. Робочі замітки Безпалько Осипа про Україну Галичину, Буковину, діяльність УСДРП, уряду УНР про становище на радянській Україні та інших питаннях 1914-1919 рр., 48 арк.

Ф. 4547. Стеллецький Борис Семенович, генерал, начальник штабу гетьмана Скоропадського, емігрант.

Оп. 1.

70. Спр.1. Стеллецький «Гетман П.Скоропадський. Воспоминания о событиях на Украине в 1918 г. От Грушевского до Петлюры». Рукопись, 1923., 177 кадрів.

71. Спр.2. Стеллецький «Гетман Павло Скоропадський. Воспоминания о событиях на Украине в 1918 г.» Продолжение. Рукопись, 1923., 86 кадрів.

Центральний Державний архів громадських і політичних об'єднань України, м. Київ - ЦДАГО України.

Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України.

Оп. 8. Протоколи засідань Секретаріату ЦК КП(б)У і матеріали до них, 1938–1967 рр.

72. Спр. 2697. Матеріали до протоколу № 51 (пункти 1³ – 31³) засідання Секретаріату ЦК КП України, 18 квітня 1959 р., 165 арк.

Ф. 269. Колекція документів «Український музей в Празі».

Оп. 2. Документи і матеріали українських державних, військових, громадсько-політичних діячів, представників науки, культури і освіти, інших осіб, 1886–1952 рр.

73. Спр. 18. Листи З. Кузелі, Є. Онацького, В. Проходи, О. Севрюка, С. Шелухина, О. Шульгина, С. Русової, Українського товариства прихильників книги, Об'єднання українських організацій в Америці, інших осіб та установ до Д. Антоновича та його дружини (у справі є брошура німецькою мовою про українську графіку), 8 січня 1933 р. – 15 грудня 1935 р., 150 арк.

74. Спр. 120. Анкета, листи та поздоровлення на адресу генерал-поручника М. Омеляновича-Павленка від українських емігрантських організацій, генерал-хорунжих М. Безручка, М. Удовиченка, П. Шандрука, інших осіб. Конспект реферату полковника М. Крата «Партизанський зимовий похід 6 грудня 1919 р. – 6 травня 1920 р.» (рукопис) (у справі є фотографія і малюнки), 30 жовтня 1922 р. – 22 квітня 1925 р., 119 арк.

75. Спр. 121. Польова книжка наказного отамана військ УНР генерал-хорунжого О. Осецького, посвідчення голови Української військової місії в Бельгії, інші особисті документи. Листування з колегами, рідними і знайомими (у справі є записка полковника П. Шандрука про специфічні особливості боротьби з більшовиками), 1914–1921 рр., 125 арк.

76. Спр. 124. Свідчення колишніх старшин Армії УНР про участь генерал-хорунжого В. Петріва у визвольних змаганнях 1917–1920 рр.; інші особисті і творчі документи (машинописні та рукописні примірники і фрагменти спогадів, доповідей, статей, літературних розвідок тощо), 1921–1931 рр., 84 арк.

77. Спр. 125. Листування генерал-хорунжого В. Петріва з членами Українського військово-історичного товариства у Варшаві, союзами бувших вояків українських армій у Європі, США та Канаді, іншими українськими емігрантськими об'єднаннями, видавництвами, з військовими та політичними діячами щодо організації воєнно-наукової роботи серед української еміграції, діяльності Українського військово-наукового товариства (УВНТ) у Празі, об'єднання зусиль українських військовиків за кордоном на випадок розвитку подій на Сході Європи та з інших питань, 1921 р. – 29 грудня 1931 р., 97 арк.

78. Спр. 128. Листування генерал-хорунжого В. Петріва з військовими діячами і старшинами Армії УНР, Союзом бувших українських вояків у Канаді, редакторами видавництв і часописів «Червона Калина» (м. Львів), «Українське видавництво» (м. Краків), «Нація в поході» (м. Берлін), іншими кореспондентами (серед дописувачів і адресатів –

А. Лівницький, генерал-поручник М. Омелянович-Павленко, генерал-хорунжі А. Вовк, В. Курманович, О. Удовиченко, полковники М. Садовський, В. Мурашко, Ю. Дзюбенко, В. Вербовий, Р. Ільницький та ін.) стосовно суспільно-політичних подій, пов'язаних з наближенням Другої світової війни та участю в ній українства, 20 березня 1939 р. – 7 грудня 1940 р., 63 арк.

79. Спр. 150. Машинопис спогадів генерала УГА А. Кравса про боротьбу з поляками в Східній Галичині. Частини 1–2 (неповний текст німецькою мовою), 227 арк.

80. Спр. 151. Машинопис рукопису праці колишнього сотника УГА Г. Коха «Договір з Денікіним» (1–17 листопада 1919 р.) (німецькою мовою), 48 арк.

81. Спр. 158. Рукописи виступів, рефератів, статей та інших творчих матеріалів В. Проходи про С. Петлюру, з історії визвольних змагань 1917–1920 рр., історії Армії УНР, 191 арк.

82. Спр. 296. Життєпис, послужні списки, спогади сотника В. Шевченка; посвідчення особи і заяви до українських емігрантських організацій; інші особисті документи; запрошення для участі в громадських та культурно-освітніх заходах еміграції. Записна книжка командира 3-ї кінної батареї В. Шевченка, інші матеріали, липень 1920 р. – жовтень 1928 р., 223 арк.

Державний архів Служби безпеки України – ДА СБ України.

Ф. 6. Кримінальні справи на реабілітованих осіб.

83. Спр. 26440-ФП: У 3 т. Справа по обвинуваченню гр. Порохівського Гната Єрмиловича, Варди Миколи Володимировича, Власюка Григорія Никифоровича за ст. Кримінального кодексу УРСР, 16 листопада 1944 р. – 29 листопада 1947 р., Т. 1., 391 арк.

84. Спр. 69840-ФП: У 3 т. Справа по обвинуваченню гр. Галагана Миколи Михайловича та ін. за ст. 54–4, 54–11 Кримінального кодексу УРСР,

24 травня – 15 листопада 1945 р., Т.1, 399 арк.

85. Спр. 69840-ФП: У 3 т. Справа по обвинуваченню гр. Галагана Миколи Михайловича та ін. за ст. 54–4, 54-11 Кримінального кодексу УРСР, 24 травня – 15 листопада 1945 р., Т. 2., 329 арк.

86. Спр. 69865-ФП. Справа по обвинуваченню гр. Сухоручка-Хословського Бориса Борисовича за ст. 54–4, 54–11 Кримінального кодексу УРСР, 22 травня 1945 р. – 6 грудня 1946 р., 249 арк.

87. Спр. 74412-ФП. Справа по обвинуваченню гр. Проходи Василя Хомича за ст. 54-2, 54-13 Кримінального кодексу УРСР, 2 лютого 1945 р. – 27 квітня 1998 р., 197 арк.

88. Спр. 75049-ФП. Справа по обвинуваченню гр. Сінклера Володимира Олександровича за ст. 54–13 Кримінального кодексу УРСР, 13 березня 1945 р. – 27 травня 2000 р., 147 арк.

Державний архів Київської області, м. Київ – Держархів Київської обл.

Ф. Р-4823. Колекція спогадів та інших документів учасників боротьби за встановлення радянської влади у м. Києві та губернії.

Оп. 1.

89. Спр. 3. Воспоминания бывшего солдата 3-го авиационного парка Ефремова Каленика Ефремовича о участии солдат 3-го авиационного парка в борьбе за установление советской власти в г. Киеве (1912–1918)., 1955 г., 101 арк.

90. Спр. 12. Воспоминания бывшего красногвардейца отряда Демиевского снарядного завода г. Киева Кофмана Наума Мееровича о борьбе за установление советской власти, 1959 г., – 11 арк.

91. Спр. 16. Воспоминания бывшего члена Демиевского подпольного райкома комсомола г. Киева Сергеева Ефима Сергеевича о борьбе молодежи Демиевки за установление советской власти, 1959 г., 15 арк.

**Центральний державний історичний архів України, м. Львів –
ЦДАЛ України.**

**Ф. 368. Томашівський Степан, історик, публіцист, політичний діяч
(1875 – 1930).**

Оп. 1.

92. Спр. 77. Перелік політичних вимог представників французького уряду в Одесі до уряду Директорії та уряду Директорії до держав Антанти, 1918 р., 4 арк.

**Ф.681. Тишкевич Михайло – граф, публіцист, історик, меценат,
дипломат і політичний діяч УНР (1857–1930).**

Оп. 1.

93. Спр. 4. Спогади Тишкевича Михайла про його діяльність як голови делегації УНР в Парижі. Копії, 1919–1920 рр., 18 арк.

**Державний архів Дніпропетровської області, м. Дніпропетровськ –
Держархів Дніпропетровської обл.**

**Ф. 3493. Воспоминания ветеранов партии – участников
революционных событий на Екатеринославщине.**

Оп.1.

94. Спр. 39. Воспоминания С.М. Логвинова об участии в борьбе с петлюровцами и гайдамаками в 1917 г. в Екатеринославе., 12 арк.

**Державний архів Вінницької області, м. Вінниця –
Держархів Вінницької обл.**

Ф.Р.–1196. Маніфести, відозви різних партій та організацій

Оп.1.

95. Спр.32. Отчеты генштаба Гетманского «правительства», доклады и рапорта уездных комендантов о военных событиях, борьбе населения против гетманского «правительства» и австро–венгерских оккупационных войск, противоречиях между местной гетманской «властью» и австро–венгерскими войсками по уездам, 1918 г., 42 арк.

Державний архів Одеської області, м. Одеса – Держархів Одеської обл.

Ф.П-2. Институт истории партии и Октябрьской революции на Украине. Одесский областной филиал.

Оп.1.

96. Спр.535. О борьбе трудящихся Одессы против австро-немецких оккупантов, 1918 г., 284 арк.

97. Спр.904. Первые столкновения в гражданской войне в Одессе (Воспоминания 1917–1918)., 17 арк.

98. Спр.1034. Борьба с гайдамаками. Воспоминания. 1918 г., 6 арк.

99. Спр.1037. Борьба с Радой и взятие власти. Воспоминания. 1917–1918 гг., 55 арк.

Державний архів Миколаївської області, м. Миколаїв – Держархів Миколаївської обл.

Ф.П.-1817. Окружний відділ по вивченню історії Комуністичної партії і Жовтневої революції інституту історії партії і Жовтневої революції м. Миколаїв, 1921-1930 рр.

Оп.2.

100. Спр.173. Коллекция документов периода революции и гражданской войны на Николаевщине (1917–1920 гг.), 134 арк.

101. Спр. 279. Коллекция документов о борьбе трудящихся Николаевщины с Центральной Радой и австро-немецкими оккупантами,

1917–1918., 43 арк.

Ф.П.-4074. Коллекция документов периода Октябрьской революции и гражданской войны. Институт истории партии. Николаевский областной филиал.

Оп.1.

102. Спр.83. Борьба Красной Гвардии с гайдамаками и немецкими оккупантами в 1918 году, 13 арк.

Державний архів Херсонської області – Держархів Херсонської обл.

Ф.Р-3264. Собрание документов по истории революции и установления советской власти на Херсонщине.

Оп.1.

103. Спр.119. Воспоминания руководителей херсонской большевистской организации. 1917-1918., 39 арк.

104. Спр.120. Материалы и воспоминания о победе Советской власти на Херсонщине (октябрь 1917 – январь 1918 гг.), 54 арк.

Збірники документів

105. Берестейський мир: 3 нагоди 10-тих роковин 9 / П. 1918 – 9 / П.1928 р.: Спомини та матеріали / Зладив і попередив вступом І. Кедрин. – Львів – К.: Червона калина, 1928. – 320 с.

106. Борьба за Октябрь на Артемовщине: Сб. воспоминаний и статей. – М. – Харьков: Пролетарий, 1929. – 392 с.

107. Борьба за Советы на Екатеринославщине: Сборник воспоминаний и статей. – Днепропетровск: Днепропетр. Истпарт при Окружкоме КП(б)У, 1927. – 292 с.

108. Великий Жовтень на Київщині: Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції / Каховський К. І. (відп. редактор) та ін. – К.: Держполітвидав УРСР, 1957. – 354 с.
109. Героическое подполье. В тылу деникинской армии. Воспоминания / Сост. Петровская О. – М.: Политиздат, 1975. – 416 с.
110. Дипломатія УНР та Української Держави в документах та спогадах сучасників: У 2 т. – К.: Укр. письменник, 2008. – Т. 1. – 369 с.
111. Дипломатія УНР та Української Держави в документах та спогадах сучасників: У 2 т. – К.: Укр. письменник, 2008. – Т. 2. – 379 с.
112. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки, листопад 1919 – листопад 1920 рр.: документи і матеріали / упоряд. В. Верстюк. – К., 2006. – Т. 1. – 688 с.
113. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки, листопад 1919 – листопад 1920 рр.: документи і матеріали / упоряд. В. Верстюк. – К., 2006. – Т. 2. – 744 с.
114. Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879-1926). – К.: МП «Фенікс», 1992. – 258 с.
115. Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923 рр.: документи і матеріали. – Т. 1: Листопадова 1918 р. національно-демократична революція. Проголошення ЗУНР / уклад. О. Карпенко, К. Мицан. – Івано-Франківськ: Лілея – НВ, 2001 – 584 с.
116. Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923 рр.: документи і матеріали. – Івано-Франківськ: Лілея – НВ, 2002. – Т. 2. – 712 с.
117. Змагання за українську державність на Буковині (1914–1921 рр.): документи і матеріали / О. Добржанський, В. Старик. – Чернівці: Чернівецька обласна друкарня, 2009. – 512 с.
118. Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов) / под ред. М. Горького, И. Минца, Р. Эйдемана. – М.: Госиздат «История гражданской войны», 1936. – 206 с.

119. Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р.: Протоколи і стенограми пленарних засідань: Збірник документів і матеріалів / НАН України: Інститут історії України; Ін-т східноєвропейських досліджень; Східноєвропейський дослідний ін-т ім. В. К. Липинського (США); Головархів України: ЦДАВО України; упоряд.: О. І. Лупандін та ін. редкол.: В. Ф. Верстюк (відп. ред.) та ін. – К. – Нью-Йорк – Філадельфія: Вид-во М. П. Коць., 1999. – 367 с.

120. Нас вдохновляла революция. Воспоминания ветеранов гражданской войны / Лит. запись Е. Пятигорский. – К.: Политиздат, 1978. – 230 с.

121. Незабутні роки: Спогади учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни на Україні. – К.: Політвидав України, 1967. – 606 с.

122. Октябрь в Екатеринославе: Сборник документов и материалов / Под общей ред. С. П. Хвостенко. – Днепропетровск: Днепропетровское областное издательство, 1957. – 379 с.

123. Октябрьские грозы. Сборник очерков и воспоминаний о революционных событиях на Николаевщине / Сост. П. Выборный. – Одесса: Маяк, 1977. – 230 с.

124. Пилькевич О. Про минуле Українського Генерального Військового Комітету і початок організації української армії (спроба історичних спогадів) / Олександр Пилькевич; [публікація В. Скальського] // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.: Збірник наукових статей / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. Ф. Верстюк (голов. ред.) та ін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – Вип. 9. – С. 308–319.

125. Против Деникина. Сборник воспоминаний / Сост. А. П. Алексашенко. – М.: Воениздат, 1969. – 406 с.

126. Революция на Украине по мемуарам белых / Сост. С. А. Алексеев, под ред. Н. Н. Попова. – М. – Л.: Госиздат, 1930. – 435 с.

127. Східне Поділля в добу Центральної Ради та Гетьманату П. Скоропадського (березень 1917 – грудень 1918 рр.): Збірник документів та матеріалів / Упорядники: К.В. Завальнюк, Т. В. Стецюк. – Вінниця: ПП О. Власюк, 2008. – 208 с.

128. Страницы борьбы: сборник материалов по истории революционного движения в Николаеве. – Николаев: Николаевское бюро Истпарта, 1923. – 245 с.

129. Талергофский альманах. Пропамятная книга австрийских жестокостей, изуверств и насилий над карпато–русским народом во время Всемирной войны 1914–1917 гг. – Вып. 1. Террор в Галичине в первый период войны 1914–1915 гг. – Львов: издание Талергофского Комитета, 1924. – 207 с.

130. Талергофский альманах. Пропамятная книга австрийских жестокостей, изуверств и насилий над карпато–русским народом во время Всемирной войны 1914–1917 гг. – Вып. 2. Террор в Галичине. Террор в Буковине. Отзвуки печати. – Львов: издание Талергофского Комитета, 1925. – 150 с.

131. Талергофский альманах. Пропамятная книга австрийских жестокостей, изуверств и насилий над карпато–русским народом во время Всемирной войны 1914–1917 гг. – Вып. 3. Талергоф. Ч. 1. – Львов: издание Талергофского Комитета, 1930. – 160 с.

132. Талергофский альманах. Пропамятная книга австрийских жестокостей, изуверств и насилий над карпато–русским народом во время Всемирной войны 1914–1917 гг. – Вып. 4. Талергоф. Ч. 2. – Львов: издание Талергофского Комитета, 1932. – 162 с.

133. Україна у вогні революції. Спогади учасників національно-визвольних змагань 1917–1920-х років. – К.: Укр. видав. спілка ім. Ю. Липи, 2009. – 100 с.

134. Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: Документи і матеріали / Ред. колегія: В. Верстюк (кер. автор.

колективу) та ін. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. – 1024 с.

135. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали; У 2 т. / НАН України. Ін-т історії України, Центр. держ. арх. вищ. органів влади і упр. України / Упоряд. В. Ф. Верстюк та ін. – Т. 1.: 4 березня – 9 грудня 1917. – К.: Наукова думка, 1996. – 589 с.

136. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали; У 2 т. / НАН України. Ін-т історії України, Центр. держ. арх. вищ. органів влади і упр. України / Упоряд. В. Ф. Верстюк та ін. – Т. 2.: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. – К.: Наукова думка, 1996. – 422 с.

137. Харьков в 1917 году. Воспоминания активных участников Великой Октябрьской социалистической революции. – Харьков: Харьковское обл. изд-во, 1957. – 184 с.

138. Червонці. Спогади ветеранів Червоного козацтва. – К.: Політвидав України, 1968. – 242 с.

139. Червонное казачество. Воспоминания ветеранов / сост. Е. Журавлев, М. Жохов. – М.: Воениздат, 1969. – 256 с.

140. Этих дней не смолкнет слава. Воспоминания участников гражданской войны. / сост. М. Комарова и др. – М.: Политиздат, 1958. – 375 с.

Бібліографічні покажчики

141. Биковський Л., Чайковський І. Наша мемуаристика. – Мюнхен // Український Історик. – 1974. – № 1–3 (41–43). – С. 173–175.

142. Бібліографія джерел до історії Українських Січових Стрільців / упоряд. С. Ріпецький. – Нью-Йорк: Видавнича комісія Братства УСС, 1965. – 115 с.

143. Калинович І. Українська мемуаристика 1914–1924 (Бібліографічний реєстр) / Іван Калинович // Стара Україна. – 1924. – № 9–10. – С. 145–150.

144. Калинович І. Українська мемуаристика 1914–1924 (Бібліографічний реєстр) / Іван Калинович. – Львів: Друкарня наукового товариства ім. Шевченка, 1925. – 32 с.

145. Кривецький І. Українська мемуаристика, її сучасний стан і значіння / Іван Кривецький. – Кам'янець: Видання «Стрільця», органу Галицької армії, 1919. – 31 с.
146. Список джерел до історії української визвольної війни 1914–1921 // Літопис Червоної Калини. – 1929. – № 1. – С. 22–23; № 3. – С. 23–24; 1939. – № 1. – С. 22–24.
147. Українська революція і державність (1917–1920 рр.). Науково-бібліографічне видання / НАН України. Національна бібліотека ім. В.І. Вернадського / редкол.: О. С. Онищенко (голова) та ін. – К.: [б. в.], – 2001. – 816 с.
148. Фіголь А. Бібліографічні джерела до історії бою під Крутами // Студентський шлях. – 1933. – № 1. – С. 7–11; № 2. – С. 15–23.
149. Центральний державний архів громадських об'єднань України: Путівник / Держкомархівів України. ЦДАГО України; автори-упоряд.: Б. Іваненко (кер.), О. Бажан, А. Кентій, Н. Маковська, А. Соловйова. – К.: Держкомархівів України, 2001. – С. 243–282.
150. Чайковський І. Наша мемуаристика / А. Чайковський // Наукові записки. – Мюнхен: Український технічно-господарський інститут, 1966. – Т. XI (XIV). – С. 63–94.
151. Шанковський Л. Бібліографія до історії українського повстанського руху під час визвольної війни 1917–1920 рр. і після неї, 1921–1924 рр. // Українська книга. – 1972. – № 1. – С. 26–29; № 2. – С. 102–106.
152. Шендрик І. Матеріали до бібліографії Січових Стрільців // Золоті ворота. – Львів: Червона Калина, 1937. – С. 321–380.

Спогади, щоденники, листування

153. Алексеев И. (Небутев). Из воспоминаний левого эсера: (Подпольная работа на Украине) / И. Алексеев (Небутев). – М.: Гос. изд-во, 1922. – 52 с.

154. Андрієвський В. З минулого. – Т. 1. 1917 рік на Полтавщині. – Берлін: Накладом «Українського слова», 1921. – 308 с.
155. Андрієвський В. З минулого. – Т. 2. Від Гетьмана до Директорії. – Берлін: Накладом «Українського слова», 1923. – 262 с.
156. Антонов-Овсеенко В. А. Записки о гражданской войне: [в 4 т.] / Антонов-Овсеенко В. А. – М.-Л.: Высший военный редакционный совет. – Т. 1. – 1924. – 271 с.
157. Антонов-Овсеенко В. А. Записки о гражданской войне: [в 4 т.] / Антонов-Овсеенко В. А. – М. – Л.: Высший военный редакционный совет. – Т. 2. – 1928. – 297 с.
158. Антонов-Овсеенко В. А. Записки о гражданской войне: [в 4 т.] / Антонов-Овсеенко В. А. – М. – Л.: Высший военный редакционный совет. – Т. 3. – 1932. – 350 с.
159. Антонов-Овсеенко В. А. Записки о гражданской войне: [в 4 т.] / Антонов-Овсеенко В. А. – М. – Л.: Высший военный редакционный совет. – Т. 4. – 1933. – 343 с.
160. Арбатов З. Ю. Екатеринослав 1917-1922 гг. // Архив Русской Революции – Т. 1–2. – М.: Терра - Политиздат, 1991. – С. 83–148.
161. Артюшенко Ю. Генерал Борис Поджію (Спогад) / Ю. Артюшенко. – Чікаго – Торонто: Український воєнно-історичний інститут, 1955. – 16 с.
162. Артюшенко Ю. Події і люди на моєму шляху. Боротьба за Державу 1917–1966 / Ю. Артюшенко. – Чікаго – Торонто: Український воєнно-історичний інститут, 1966. – 221 с.
163. Аршинов П. А. История махновского движения (1918–1921) / Пётр Андреевич Аршинов. – Запорожье: Дикое Поле, 1995. – 248 с.
164. Афанасьев С. И. Лихой налёт улан 1-го уланского Петроградского полка / Сергей Иванович Афанасьев / Возрождённые полки Русской армии в Белой борьбе на юге России. – Т. 7. – М.: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2002. – С.197–203.

165. Безручко М. Від Проскурова до Чарторії / Марко Безручко / Історія січових стрільців. – К.: Україна, 1992. – С. 202–286.
166. Битинський М. Степан Щербак (Спогад до 35-річчя смерті) / Другий Зимовий похід. Листопадовий рейд. – К.: Фундація ім. О. Ольжича, 1995. – С. 237–239.
167. Бігун М. Першого листопада 1918 року в Стрию / Микола Бігун / Перший Листопад 1918 року на західних землях України зі спогадами і життєписами членів Комітету Виконавців Листопадового Чину / Упор. М. Гуцуляк. – К.: Либідь, 1993. – С. 372–377.
168. Білон П. Спогади / Петро Білон. – Ч. 1. – Пітсбург: До Світла, 1952. – 164 с.
169. Білокінь С. На зламах епохи: Спогади історика / Сергій Іванович Білокінь. – Біла Церква: Вид-во О. Пшонківського «Яніна», 2005. – С. 210–211.
170. Бобарыков И. Киев – Севастополь – Германия – Англия 1918-1919 / 1918 год на Украине: серия «Белое движение в России» – М.: ЗАО Изд-во Центрополиграф, 2001. – Т. 5. – С. 169–194.
171. Боберський І. Щоденник. 1918–1919 рр. / Іван Боберський / упоряд. Ю. А. Мищик. – К.: Академія, 2003. – 250 с.
172. Бородієвич Є. В чотирикутнику смерті. Причинки до трагедії УГА на Великій Україні / Є. Бородієвич. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1975. – 86 с.
173. Бош Е. Год борьбы: Борьба за власть на Украине с апреля 1917 г. до немецкой оккупации / Евгения Бош. – К.: Политиздат Украины, 1990. – 447 с.
174. Брусилов А. А. Мои воспоминания / Алексей Алексеевич Брусилов. – Минск: Харвест, 2003. – 432 с.
175. Буденный С. М. Пройденный путь / Семен Михайлович Буденный – М.: Воениздат, 1965. – Т. 2. – 391 с.; 1973. – Т. 3. – 408 с.

176. Вернадский В. Дневники 1917-1921. Октябрь 1917 – январь 1920 / Владимир Вернадский. – К.: Наукова думка, 1994. – 471 с.
177. Винниченко В. Щоденник / Володимир Винниченко / Редакція, вступна стаття і примітки Г. Костюка.– Едмонтон – Нью-Йорк: Видавництво Канадського Університету Українських Студій, 1980. – Т. 1: 1911–1920. – 500 с.
178. Винниченко В. Відродження нації: Історія української революції, марець 1917 р. – грудень 1919 р. / Володимир Винниченко. – К.: Вид-во політичної літератури України, 1990. – Ч. 1. – 348 с.
179. Винниченко В. Відродження нації: Історія української революції, марець 1917 р. – грудень 1919 р. / Володимир Винниченко. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1990. – Ч. 2. – 328с.
180. Винниченко В. Відродження нації: Історія української революції, марець 1917 р. – грудень 1919 р. / Володимир Винниченко. – К.: Вид-во політичної літератури, 1990 – Ч. 3. – 542 с.
181. Войтоловский Л. По следам войны / Л. Войтоловский / Первая мировая: воспоминания, репортажи, очерки, документы / Сост. С. Н. Семанов. – М.: Молодая гвардия, 1989. – С. 505–525.
182. Войнаренко О. З гетьманських часів: Спогади самовидця з року 1918 / О. Войнаренко. – Детройт: Накладом Жіночого відділу Укр. гетьманської організації, 1950. – 30 с.
183. Волицький В. На Львів і Київ. Воєнні спогади 1918–1920 / В. Волицький. – Торонто: Гомін України, 1963. – 240 с.
184. Врангель П. На трьох войнах. Воспоминания / Петр Врангель. – М.: Прозаик, 2013. – 608 с.
185. Вільгельм Габсбург. Автобіографія. [Електроний ресурс] – режим доступу: <http://www.rulit.net/tag/biography-memoirs/avtobiografiya-get-192070.html>
186. Гаврилюк І. Другий військовий з'їзд / Ілько Гаврилюк. / Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). – К.: МП «Фенікс», 1992. – С. 203–209.

187. Гайдук С., Теселько С. Непримиримая Баштанка // Героическое подполье. В тылу деникинской армии. Воспоминания. – М.: Политиздат, 1975.– С. 296–298.
188. Галаган М. З моїх споминів / Микола Галаган. – Львів: Червона Калина, 1930. – Ч. 2: Світова війна. Розвал царату. Українська революція. – 196 с.
189. Галаган М. З моїх споминів / Микола Галаган. – Львів: Червона Калина, 1930. – Ч. 3: III Військовий з'їзд. Делегація на Кубань. Більшовицька навала. – 174 с.
190. Галаган М. З моїх споминів / Микола Галаган. – Львів: Червона Калина, 1930. – Ч. 4: Дипломатична місія в Румунії. Гетьманщина й повалення Гетьмана. Директорія. Дипломатична місія на Угорщині. – 298 с.
191. Галаган М. З моїх споминів (1880-ті – 1920-ті рр.) / Микола Галаган. – К.:Темпора, 2005. – 656 с.
192. Галан В. Батарей смерті / В. Галан. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1968. – 240 с.
193. Герасименко Н. В. Батько Махно. Мемуари белогвардейца / Н. В. Герасименко. – М. – Л.: Государственное издательство, 1928. – 127 с.
194. Герчанівський Д. З Євгеном Коновальцем за державну незалежність України (1917-1919) / Д. Герчанівський // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – С.178–224.
195. Гірняк Н. Останній акт трагедії Української Галицької Армії / Никифор Гірняк. – Український Військово–Історичний Інститут в США, 1959. – 285 с.
196. Гольденвейзер А. Из Киевских воспоминаний (1917–1921) / А. Гольденвейзер // Архив русской революции. – Т. 6. – М.: Terra – Политиздат, 1991. – С. 161–303.
197. Горліс-Горський Ю. Холодний Яр: спогади осавула 1-го куреня полку гайдамаків Холодного Яру / Юрій Горліс-Горський. – К. – Вінниця: Історичний клуб «Холодний Яр», 2011. – 512 с.

198. Гофман М. Записки из дневника, 1914–1918 / Макс Гофман. – Л.: Красная газета, 1929. – 264 с.
199. Горбай В. 1 листопада 1918 // Перший листопад 1918 року на західноукраїнських землях України (зі спогадами і життєписами членів Комітету Виконавців Листопадового Чину). – К.: Либідь, 1993. – С. 232 – 240.
200. Гуцуляк М. Перший листопад 1918 року на західноукраїнських землях України (зі спогадами і життєписами членів Комітету Виконавців Листопадового Чину) / Михайло Гуцуляк. – К.: Либідь, 1993. – 408 с.
201. Гуль Р. Киевская эпопея / Р. Гуль // Архив русской революции. – М.: Terra – Политиздат, 1991. – Т.2. – С. 59–86.
202. Гуммерус Г. Україна в переломні часи. Шість місяців на чолі посольства в Києві: Спогади / Г. Гуммерус. – К.: Таксон, 1997. – 199 с.
203. Гурко В. И. Политическое положение на Украине при гетмане / В. И. Гурко // Революция на Украине по мемуарам белых. – М. – Л.: Госиздат, 1930. – С. 212–221.
204. Дашкевич Р. Артилерія Січових стрільців у боротьбі за золоті Київські ворота / Роман Дашкевич. – Нью-Йорк: Червона калина, 1965. – 205 с.
205. Дашкевич Р. Дев'ять різдвяних свят (Спомин від 1914-1921 рр.) // Олена Степанів – Роман Дашкевич: Спогади і нариси. – Львів: ЛА «Піраміда», 2009. – С. 283-287.
206. Дашкевич Р. Маршал Пілсудський і початки українських збройних сил // Олена Степанів – Роман Дашкевич: Спогади і нариси. – Львів: ЛА «Піраміда», 2009. – С. 302–304.
207. Дашкевич Р. Початки Українських Січових Стрільців // Олена Степанів – Роман Дашкевич: Спогади і нариси. – Львів: ЛА «Піраміда», 2009. – С. 305–309.
208. Дашкевич Р. Про Січових Стрільців // Степанів О., Дашкевич Р. Спогади і нариси / О. Степанів, Р. Дашкевич. – Львів: Піраміда, 2009. – С. 343–366.

209. Денник Начальної команди Української Галицької армії 1919–1920. – Нью-Йорк: Упр. издат. коопер., 1974. – 326 с.
210. Деникин А.И., Маргулиес М.С., Брайкевич М.В. Французы в Одессе: Из белых мемуаров. – Л.: Красная газета, 1928. – 252 с.
211. Деникин А.И. Гетманство и Директория на Украине // Революция на Украине по мемуарам белых. – М. – Л.: Госиздат, 1930. – С. 136–185.
212. Деникин А.И. Очерки русской смуты. Крушение власти и армии. Февраль – сентябрь 1917 / Антон Иванович Деникин. – Минск : Харвест, 2002 – 464 с.
213. Деникин А.И. Очерки русской смуты: Вооруженные силы на юге России (октябрь 1918 – январь 1919) / Антон Иванович Деникин. – Минск: Харвест, 2002. – 560 с.
214. Деникин А.И. Очерки русской смуты: Белое движение и борьба Добровольческой армии. Май – Октябрь 1918г. / Антон Иванович Деникин. – Минск: Харвест, 2002. – 464 с.
215. Деникин А.И. Очерки русской смуты: Вооружённые силы юга России. Заключительный этап борьбы. Январь 1919 – март 1920 / Антон Иванович Деникин. – Минск: Харвест, 2002. – 464 с.
216. Дзіковський В. Коло Потутор (13.VIII. – 30. IX. 1916 р.) Спомини учасника / Василь Дзіковський. – Відень: Бібліотека Центральної Управи У.С.С., 1917. – Ч.3. – 32 с.
217. Добриловський М. З історії господарської політики незалежної України (1919 – 1920 рр.) // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). – К.: МП «Фенікс», 1992. – С.149–165.
218. Донцов Д. Рік 1918, Київ / Дмитро Донцов. – К.: Темпора, 2002. – 208 с.
219. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918) / Дмитро Дорошенко. – Львів: Червона Калина, 1923. – Ч. 1: Галицька Руїна 1914–1917 рр. – 131 с.

220. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918) / Дмитро Дорошенко. – Львів: Червона Калина, 1923. – Ч. 2: 3 початків відродження Української державності: Доба Центральної Ради. – 96 с.

221. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918) / Дмитро Дорошенко. – Львів: Червона Калина, 1923. – Ч. 3: Доба Гетьманщини (1918). – 122 с.

222. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918) / Дмитро Дорошенко. – Львів: Червона Калина, 1924. – Ч. 4: Під Директорією. На чужині (1919–20). – 104 с.

223. Дорошенко Д. Война и революция на Украине / Д. Дорошенко // Революция на Украине по мемуарам белых. – М. – Л.: Государственное издательство, 1930. – С.64–98.

224. Дорошенко Д. І. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 рр.) / Дмитро Іванович Дорошенко. – К.: Темпора, 2007. – 272 с.

225. Дорошенко Д. І. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.) / Дмитро Іванович Дорошенко. – К.: Темпора, 2007. – 632 с.

226. Дорошенко М. Стежками Холодноярськими. Спогади 1918 р. / М. Дорошенко. – Філадельфія, 1973 – 220 с.

227. Доценко О. Зимовий похід (6.12.1919 – 6.5.1920) / О. Доценко. – Варшава, 1932. – 368 с.

228. Дубасов М. Трипольская трагедия // Этих дней не смолкнет слава. Воспоминания участников гражданской войны / сост. М. Комарова и др. – М.: Политиздат, 1958. – С. 246–262.

229. Дубинский И. В. Трубачи трубят тревогу / Илья Владимирович Дубинский. – М.: Воениздат, 1961. – 304 с.

230. Дубинський І. В., Шевчук Г. М. Так починалось // Червонці. Спогади ветеранів Червоного козацтва. – К.: Політвидав України, 1968. – С. 28–36.

231. Дяченко П. Г. Чорні запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії УНР / Петро Гаврилович Дяченко. – К.: Стікс, 2010. – 448 с.

232. Євтимович В. Військо йде: Уривок зі спогадів про березень 1917 р. в Києві / Варфоломій Євтимович. – Львів: Видавець І. Тиктор, 1937. – 123 с.

233. Єфремов С. Щоденники, 1923–1929 / Сергій Єфремов // Національна б-ка України ім. В. І. Вернадського; упоряд.: О. І. Путро, Т. В. Вересовська, В. А. Кучмаренко та ін. – К.: ЗАТ «Газета «РАДА»», 1997. – 848 с.

234. Жибачинський С. Мармарош-Сигітська кампанія. Як Галичане займали Угорську Україну / С. Жибачинський. – Кам'янець: Українські Мемуари, 1919. – 16 с.

235. З епістолярної спадщини Д. І. Дорошенка: Листи Д. І. Дорошенка до М. М. Грінченко / Публ. Ю. Пінчука та Л. Гриневич // Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії / редкол.: Я. Пеленський, П. Сохань (співголови). – К.: Українознавство, 1996. – С. 223–255.

236. Заклинський М. А ми тую стрілецькую славу збережемо: спомини з визвольної війни / М. Заклинський. – Львів: Всесвіт, 1936. – Ч. 1. – 142 с.; Ч. 2. – 111 с.

237. Заклинський М. Бої у Львові в листопаді 1918 року / М. Заклинський // Українська Галицька Армія: матеріали до історії. – Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1958. – С. 370–391.

238. Заклинський М. Вечір і ніч перед Першим листопада / Мирон Заклинський // М. Гуцуляк Перший листопад 1918 року на західних землях України зі спогадами і життєписами членів Комітету Виконавців Листопадового Чину. – К.: Либідь, 1999. – С. 208–216.

239. Затонський В. П. Жовтень 1917 р. в Києві // Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні. – К.: Держ. вид-во політичної літератури УРСР, 1957. – С. 52–64.

240. Зеньковський В. Пять месяцев у власти (15 мая – 19 октября 1918 г.). Воспоминания / В. Зеньковский. – М.: Крутицкое патриаршее подворье, 1995. – 238 с.

241. Зиблікевич Є. Зі споминів січовика (1914–1919) / Є. Зиблікевич. – Відень: Вид. «Український прапор», 1921. – 16 с.
242. Іванина Н. Залізні роки. Спомини 1914–1922 / Н. Іванина. – Львів: Вид. І. Тиктора, 1937. – 132 с.
243. Ірчан М. В бур'янах. Спогади / М. Ірчан. – Твори в 2-х т. – К., 1987. – Т. 2. Спогади. Повісті. Новели. Оповідання. Публіцистика / Упоряд. М. Острика. – С. 5–101.
244. Ігрєнев Г. Екатеринославские воспоминания / Г. Ігрєнев // Архив русской революции. – М.: Терра – Политиздат, 1991. –Т. 3. – С. 234–243.
245. Капустянський М. Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році / Микола Капустянський // Україна: 1919 рік – К.: Темпора, 2004. – С. 19–286.
246. Кедровський В. І. Обриси минулого / Володимир Іванович Кедровський. – Нью-Йорк – Джерзі Ситі: Свобода, 1966. – 134 с.
247. Кедровський В. 1917 рік: Спогади члена українського військового комітету і товариша секретаря військових справ у часи УЦР / Володимир Іванович Кедровський. – Вінніпег: Тризуб, 1967. – 526 с.
248. Кедровський В. Початки національного війська / Володимир Кедровський // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). – К.: МП «Фенікс», 1992. – С. 216–220.
249. Кедрин І. Життя – події – люди: Спомини і коментарі / Іван Кедрин-Рудницький. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1976. – 724 с.
250. Керенский А. Ф. Россия на историческом повороте: Мемуары / Александр Федорович Керенский. – М.: ТЕРРА, 1996. – 512 с.
251. Кефели Я. С генералом А.В.Шварцем в Одессе (осень 1918 – весна 1919 года) / Я. Кефели // Белое движение в России. – Т. 5. 1918 год на Украине. – М.: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2001. – С. 348–367.

252. Ковалевський М. М. При джерелах боротьби. Спомини, враження. Рефлексії / Микола Миколайович Ковалевський. – Інсбрук: Накладом Марії Ковалевської, 1960. – 717 с.
253. Коновалець Є. Причинки до історії української революції / Євген Коновалець. – [БМ]; Накладом Проводу Українських Націоналістів, 1948. – 48 с.
254. Коновалець Є. Спомини й уваги / Євген Коновалець // Історія січових стрільців. – К.: Україна, 1992. – С. 287–346.
255. Король Н. Як Павло Скоропадський став гетьманом України (Уривок з споминів) / Н. Король. – Нью-Йорк, 1967. – 23 с.
256. Косець І. Фрагмент спогадів з часів збройної визвольної боротьби / Іван Косець // Україна у вогні революції. Спогади учасників національно-визвольних змагань 1917–1920-х років. – К.: Укр. видав. спілка ім. Ю. Липи, 2009. – С. 67–74.
257. Костюк Г. Зустрічі і прощання: Спогади / Г. Костюк. – Едмонтон: Канадський ін-т укр. студій Альбертського ун-ту, 1987. – Кн. 1. – 691 с.
258. Кохановський З. Листопад 1918 року / Зіновій Кохановський // Перший Листопад 1918 року на західних землях України зі спогадами і життєписами членів Комітету Виконавців Листопадового Чину / Упор. М. Гуцуляк. – К.: Либідь, 1993. – С. 249–254.
259. Кочубей В. Генерал Я. Г. Гандзюк / Василій Кочубей // Гроза 1914. Великая война в воспоминаниях очевидцев (Военные мемуары). – М.: Вече, 2014. – С. 257–271.
260. Кравс А. За українську справу. Спомини про 3-й корпус УГА після переходу за Збруч / А. Кравс. – Львів: Червона Калина, 1937. – 99 с.
261. Краснов П. Всевеликое Войско Донское / Петр Краснов // Белое дело. – Т. 3. Дон и Добровольческая армия. – М.: Голос, 1992. – С. 5–209.
262. Крат М. Як то було у Зимовому Поході / Михайло Крат // Україна у вогні революції. Спогади учасників національно-визвольних змагань 1917–1920-х років – К.: Укр. видав. спілка ім. Ю. Липи, 2009 / Михайло Крат. – С. 20–28.

263. Крат М. Вапнярська операція (Спогад) / Михайло Крат. – У кн.: Чорні запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії УНР. – К.: Стікс, 2010. – С. 212–227.

264. Кришевский Н. В Крыму (1916–1918) / Н. Кришевский // Архив Русской Революции. – Т. 13. – М.: Политиздат, 1991. – С. 71–129.

265. Крымцы Ее Величества в Добровольческой армии, Вооруженных силах Юга России и в Русской Армии. 1918–1920 годы // Возрождённые полки Русской армии в Белой борьбе на юге России: серия «Белое движение в России». – Т. 7. – М.: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2002. – С. 229–302.

266. Кузьма О. Листопадові дні 1918 р. / Олекса Кузьма. – Львів: Накладом автора, 1931. – 464 с.

267. . Кузьма О. Листопадові дні 1918 р. / Олекса Кузьма. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1960. – 464 с.

268. Кучабський В. Від першопочинів до Проскурівського періоду / Василь Кучабський // Історія січових стрільців. – К.: Україна, 1992. – С. 12–201.

269. Лабинский И. В. О Екатеринославском походе / Игорь Викторович Лабинский // 1918 год на Украине: серия «Белое движение в России» - М.: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2001. – Т. 5. – С. 294–300.

270. Ласовський В. Генерал Тарнавський. Репортаж. – Львів: Червона Калина, 1935. – 32 с.

271. Лахтюк А. Боротьба Київських робітників-залізничників з українською Центральною Радою // Великий Жовтень на Київщині: Зб. спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції. – К.: Держполітвидав УРСР, 1957. – С. 207–213.

272. Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918 / Кость Антонович Левицький. – Львів, 1929. – Ч. 1. – 288 с.; Ч. 2. – С. 289–496; Ч. 3. – С. 497–774.

273. Левицький К. Великий зрив (До історії української державності від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів) / Кость Антонович Левицький. – Львів: Червона Калина, 1931. – 149 с.

274. Левицький О. Галицька армія на Великій Україні (спомини з часу від липня до грудня 1919) / О. Левицький. – Відень: Українські мемуари, 1921. – 194 с.

275. Липинський В. Твори. Архів. Студії / В'ячеслав Липинський // Східноєвропейський дослідний ін-т ім. В. К. Липинського; загальна ред.: Є. Зиблікевич. – Філадельфія, Пенсільванія, 1973. – Архів. – Т. 6: Листи Дмитра Дорошенка до В'ячеслава Липинського / Ред. І. Коровицький. – 452 с.

276. Липинський В. Твори. Архів. Студії / В'ячеслав Липинський // Східноєвропейський дослідний ін-т ім. В. К. Липинського; загальна ред.: Є. Зиблікевич. – Філадельфія, Пенсільванія, 1976. – Архів. – Т. 7: Листи Осипа Назарука до В'ячеслава Липинського / Ред. І. Лисяк-Рудницький. – 530 с.

277. Липинський В. Повне зібрання творів, архівів, студій. – Т. 6: Політологічна секція: Кн. 1. Листи до братів – хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму / В'ячеслав Липинський. – К. – Філадельфія, 1995. – 470 с.

278. Лисий М. Одна незаписана подія / Михайло Лисий // Україна у вогні революції. Спогади учасників національно-визвольних змагань 1917–1920-х років. – К.: Укр. видав. спілка ім. Ю. Липи, 2009. – С. 55–61.

279. Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / Упорядкув. Г. Сварник; вступна ст. Я. Дашкевича. – Львів – Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 1998. – 268 с.

280. Лихтенбергский Г. Как началась «Южная Армия» // Архив русской революции. – М.: Терра – Политиздат, 1991. – Т. 8. – С. 166–83.

281. Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920 / Михайло Лозинський. – Відень: Український Соціологічний Інститут, 1922. – 228 с.

282. Лотоцький О. Сторінки минулого / Олександр Лотоцький. – Варшава: Український науковий ін-т, 1939. – Ч. 1 - 3. – 392 с.
283. Лукасевич Л. Роздуми на схилку життя / Левко Лукасевич. – Нью-Йорк: Українське православне вид-во Св. Софії, 1982. – С. 60–71.
284. Лукомский А. С. Противосоветские организации на Украине и начало гетманства / А. С. Лукомский // Революция на Украине по мемуарам белых. – М. – Л.: Госиздат, 1930. – С. 196–211.
285. Лукомский А. Из воспоминаний / А. Лукомский // Архив русской революции. – М.: Terra – Политиздат, 1991. – Т. 5. – С. 101–189.
286. Людендорф Э. Мои воспоминания о войне 1914-1918 гг. / Эрих Людендорф. – Минск: АСТ – Харвест, 2005. – 800 с.
287. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921рр.: Спогади / Ісаак Прохорович Мазепа. – К.: Темпора, 2003. – 608 с.
288. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції, 1917–1921: [Спогади] / Ісаак Прохорович Мазепа. – Прага: Пробоем, 1942. – Т. 1: Центральна Рада. Гетьманщина. Директорія. – 210 с.; Т. 2: Кам'янецька доба. Зимовий похід. – 232 с.; Прага: Пробоем, 1943. – Т. 3: Польсько-український союз. Кінець збройних змагань УНР. – 231 с.
289. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції, 1917–1921.: Спогади: в 3 т. / Ісаак Прохорович Мазепа. – Мюнхен: Прометей, 1950. – Т. 1: Центральна Рада, Гетьманщина, Директорія. – 209 с.
290. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції, 1917–1921.: Спогади: в 3 т. / Ісаак Прохорович Мазепа. – Мюнхен: Прометей, 1951. – Т. 2: Кам'янецька доба. Зимовий похід. – 245 с.
291. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції, 1917–1921.: Спогади: в 3 т. / Ісаак Прохорович Мазепа. – Мюнхен: Прометей, 1951 – Т. 3: Польсько-український союз. Кінець збройних змагань. – 220 с.
292. Майоров М. Из истории революционной борьбы на Украине (1914-1919) / М. Майоров. – К.: Державне видавництво, 1922. – 109 с.

293. Майстренко І. Історія мого покоління: Спогади учасника революційних подій в Україні / Іван Майстренко. – Едмонтон: Канадський ін-т укр. студій Альбертський ун-ту, 1985. – 416 с.

294. Макаренко Г. Полковник П. Болбочан (Останній акт життя) / Григорій Макаренко. – У кн.: Чорні запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії УНР. – К.: Стікс, 2010. – С. 162–166.

295. Маковський В. Гмінд. Табор українських збігців і виселенців у часі світової війни 1914–1918. Спогади зперед 20-ти літ / В. Маковський. – Львів : Діло, 1935. – 301 с.

296. Макух І. На народній службі / І. Макух. – Детройт: Вид-во Укр. Вільної Громади Америки, 1958. – 116 с.

297. Маланюк Є. Уривки зі спогадів / Євген Маланюк // Україна: 1919 рік. – К.: Темпора, 2004. – С. 287–349.

298. Маланюк Є. Пам'яті Василя Тютюнника / Євген Маланюк // Україна: 1919 рік. – К.: Темпора, 2004. – С. 309–321.

299. Марголин А. Украина и политика Антанты (Записки еврея и гражданина) / А. Марголин – Берлин: Издательство С. Ефрон, 1922. – 397 с.

300. Марголин А. Украина и политика Антанты / А. Марголин // Революция на Украине по мемуарам белых. – М. – Л.: Госиздат, 1930. – С. 359–392.

301. Мартос Б. Визвольний рух України / Борис Мартос. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1989. – 320 с.

302. Мартос Б. Оскілко й Болбачан: спогади / Борис Мартос. – Мюнхен: П. Белей, 1958. – 63 с.

303. Махно Н. И. Воспоминания / Нестор Иванович Махно. – М.: Республика, 1992. – 334 с.

304. Мемуари Вільгельма Габсбурга Полковника УСС. Начато писання їх 28-IX–1919 : автобіографія / публ. і комент. Лариси Стрельської // Лицарі рідного краю: січово-стрілецька традиція в історії, культурі та мистецтві України ХХ

століття : м-ли Всеукр. наук.-теор. конф., 17 травня 2007 р. / ред. І. Монолатія. – Коломия: Вік, 2007. – С. 265–280.

305. Милоданович В. «Полтавский бой» 27 ноября 1918 года / Всеволод Милоданович // Белое движение в России. – Т. 5. 1918 год на Украине. – М.: ЗАО Изд. Центрполиграф, 2001. – С. 245–263.

306. Милюков П. Н. Воспоминания / Павел Николаевич Милюков. – М.: Современник, 1991. – 446 с.

307. Митрополит Евлогий (Георгиевский). Путь моей жизни: Воспоминания. – М.: Московский рабочий, 1994. – 621 с.

308. Михайлів В. Як ми розоружили вояків в казармі 19 пп. у Львові під час Листопадового Зриву / В. Михайлів. – Нью-Йорк, 1972. – 26 с.

309. Мишуга Л. Похід українських військ на Київ (Серпень 1919) / Л. Мишуга. – Відень, 1920. – 32 с.

310. Мицюк О. Доба Директорії УНР: спомини і роздуми / Олександр Корнійович Мицюк. – Львів: Громад. голос, 1938. – 116 с.

311. Могилянський Н. М. Трагедия Украины (Из пережитого в Киеве в 1918 году) / Н. М. Могилянський // Архив русской революции. – М.: Терра – Политиздат, 1991. – Т. 11. – С. 74–105.

312. Монкевич Б. Чорні запорожці. Зимовий похід й остання кампанія чорних запорожців / Борис Григорович Монкевич. – Львів, 1929. – 152 с.

313. Монкевич Б. Нічний наступ Чорних запорожців на с. Багринівці / Борис Григорович Монкевич. – У кн.: Чорні запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії УНР. – К.: Стікс, 2010. – С. 242–246.

314. Мякотин В. Из недавнего прошлого (Отрывки воспоминаний) / В. Мякотин // Революция на Украине по мемуарам белых / Сост. С. А. Алексеев. – М. – Ленинград: Госиздат, 1930. – С. 222–297.

315. Назарук О. Слідами Українських Січових Стрільців / Осип Назарук. – Львів: Видання Союзу визволення України, 1916. – 156 с.

316. Назарук О. Над Золотою Липою (В таборах У.С.С.) / Осип Назарук. –Відень: Бібліотека Української Боевої Управи, 1917. –Ч. 2. – 104 с.
317. Назарук О. Рік на Великій Україні. Конспект споминів з української революції / Осип Назарук. – Відень: Вид. Українського прапора, 1920. – 344 с.
318. Назарук О. Галицька делегація в Ризі: 1920. Спомини учасника / Осип Назарук. – Львів: Накладом Укр. Христ. Організації, 1930. – 170 с.
319. Німчук І. Українська військова організація у Відні в днях перевороту. / І. Німчук. - Відень-Львів: Накладом Українського Прапора, 1922. - 40 с.
320. Нестерович-Берг М. В Киеве в конце 1918 года / Мария Нестерович-Берг // Белое движение в России. – Т.5. 1918 год на Украине. – М.: ЗАО Изд. Центрполиграф, 2001. – С.157–168.
321. Оберучев К. Воспоминания / К. Оберучев. – Нью-Йорк, 1930. – 289 с.
322. Огієнко І. Рятування України. На тяжкій службі своєму народові / Іван Огієнко. – Вінніпег: Вид-во тов-ва «Волинь», 1968. – 94 с.
323. Омелянович-Павленко М. Спомини / Михайло Омелянович-Павленко. – Львів: Накладом Української видавничої спілки, 1930. – 64 с.
324. Омелянович-Павленко М. На Україні, 1917–1918: Спомини / Михайло Омелянович-Павленко. – Прага: Накладом т-ва «Stilus», 1935. – 120 с.
325. Омелянович-Павленко М. На Україні, 1919: Переговори й війна з російською Добровольчеською армією: Спомини голови та командира Запорізької групи. – Прага: Накладом компанії «Stilus», 1940. – 96 с.
326. Омелянович-Павленко М.В. Спогади командарма (1917-1920) / Михайло Володимирович Омелянович-Павленко. – К.: Темпора, 2007. – 608 с.
327. Оскілко В. Між двома силами / Володимир Оскілко. – Рівне: УНП, 1924. – 124 с.

328. Паліїв Д. Листопадова революція: 3 моїх споминів / Д. Паліїв. – Львів: Новий Час, 1929. - 44 с.
329. Паньків І. На панцирному потягу «Отаман Мельник». (Спогади з 1918-1919 років) / Іван Паньків. – Вінніпег: Новий шлях, 1954. – 56 с.
330. Пасіка М. Земельна справа в Українській державі / М. Пасіка // За велич нації. У 20-ті роковини відновлення Української Гетьманської Держави. – Львів, 1938. – С. 73–78.
331. Пархоменко М. Атаман Григорьев в Николаеве // Страницы борьбы: сборник материалов по истории революционного движения в Николаеве. – Николаев: Николаевское бюро Истпарта, 1923. – С. 190–194.
332. Пастернак П. Висунская республика / П. Пастернак // Героическое подполье. В тылу деникинской армии. Воспоминания. – М.: Политиздат, 1975. – С. 293–294.
333. Первая Червонная 1917–1929: Сборник. – М.: Воениздат, 1931. – 189 с.
334. Перемиський скандал // Перший Листопад 1918 року на західних землях України зі спогадами і життєписами членів Комітету Виконавців Листопадового Чину / Упор. М. Гуцуляк. – К.: Либідь, 1993. – С. 64–69.
335. Петлюра С. В. Лист до д-ра О. Назарука / Симон Васильович Петлюра // Народе Український: вибрані статті, листи, документи. – Харків: Лівий берег, 1992. – С. 36–39.
336. Петлюра С. В. Народе Український! / Симон Васильович Петлюра // Народе Український: вибрані статті, листи, документи. – Харків: Лівий берег, 1992. – С. 95–98.
337. Петлюра С. В. Народе Український: вибрані статті, листи, документи / Симон Васильович Петлюра – Харків: Лівий берег, 1992. – 149 с.
338. Петлюра С. В. Статті / Симон Васильович Петлюра – К.: Дніпро, 1993. – 341 с.
339. Петлюра С. В. Рік мовчання / Симон Васильович Петлюра // Статті – К.: Дніпро, 1993. – С. 168–171.

340. Петлюра С.В. Проти погромів / Симон Васильович Петлюра // Статті – К.: Дніпро, 1993. – С. 183–186.
341. Петлюра С.В. Лист до генерала-хорунжого Миколи Удовиченка / Симон Васильович Петлюра // Статті – К.: Дніпро, 1993. – С. 220–228.
342. Петрів В. Спомини з часів української революції (1917–1921) / Всеволод Петрів. – Львів: Червона Калина, 1927. – Ч. 1. До Берестейського миру. – 180 с.
343. Петрів В. Спомини з часів української революції (1917–1921) / Всеволод Петрів. – Львів: Червона Калина, 1928. – Ч. 2. Від Берестейського миру до заняття Полтави. – 184 с.
344. Петрів В. Спомини з часів української революції (1917–1921) / Всеволод Петрів. – Львів: Червона Калина, 1930. – Ч. 3. Від Кримського походу до гетьманського перевороту. – 164 с.
345. Петрів В. Спомини з часів української революції (1917–1921) / Всеволод Петрів. – Львів: Червона Калина, 1931. – Ч.4. Гетьманщина і повстання Директорії. – 120 с.
346. Петрів В. Військово-історичні праці. Спомини / Всеволод Петрів / упоряд. В. Сергійчук. – К.: Поліграфкнига, 2002. – 640 с.
347. Петрович І. [Крип'якевич І.] Галичина під час російської окупації (Серпень 1914 – червень 1915). – Відень: Видавництво «Політична Бібліотека», 1915. – 116 с.
348. Пилсудский Ю. 1920 год / Юзеф Пилсудский. – М.: Изд-во «Военный вестник», 1926. – 171 с.
349. Плешко Н. Из прошлого провинциального интеллигента / Н. Плешко / Архив Русской Революции. - Т.9. – М.: Политиздат, 1991. – С. 195–243.
350. Порохівський Г. Українська армія та її вождь / Г. Порохівський / Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879-1926). – К.: МП «Фенікс», 1992. – С. 220–223.
351. Примаков В. Борьба за советскую власть в Украине. Этапы большого пути / Виталий Примаков. – М.: Воениздат, 1963. – 191 с.

352. Пришвин М. М. Дневники 1914-1917 гг. / Михаил Михайлович Пришвин. – М.: Московский рабочий, 1991. – 432 с.
353. Прохода В. Записки непокірливого: Історія національного усвідомлення, життя і діяльності звичайного українця / Василь Хомич Прохода. – Торонто: Накладом Укр. вид-ва «Пробоем», 1967. – Кн. I: В Україні. – 434 с.
354. Прохода В. Вождь та військо / Василь Прохода // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). – К.: МП «Фенікс», 1992. – С. 109–148.
355. Рабій Ю. Першолистопадовий спогад / Юліан Рабій // Перший Листопад 1918 року на західних землях України зі спогадами і життєписами членів Комітету Виконавців Листопадового Чину / Упор. М. Гуцуляк. – К.: Либідь, 1993. – С. 311–321.
356. Ріпецький С. Українське Січове Стрілецтво. Визвольна ідея і збройний чин / С. Ріпецький. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1956. – 360 с.
357. Рубінгер Л. Листопадовий зрив у Золочеві / Лев Рубінгер // Перший Листопад 1918 року на західних землях України зі спогадами і життєписами членів Комітету Виконавців Листопадового Чину / Упор. М. Гуцуляк. – К.: Либідь, 1993. – С. 306–309.
358. Рубцов И.И. Петроградские уланы в Гражданской войне на Юге России 1918-1920 годы / Иван Иванович Рубцов // Возрождённые полки Русской армии в Белой борьбе на юге России: серия «Белое движение в России». – Т. 7. – М.: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2002. – С. 167 – 195.
359. Русова С. Мемуари. Щоденник / Софія Русова. – К.: Поліграфкнига, 2004. – 544 с.
360. Сакович Г.Г. Екатеринославский поход / Георгий Георгиевич Сакович // 1918 год на Украине: серия «Белое движение в России» – М.: ЗАО Изд-во Центрополиграф, 2001. – Т. 5. – С. 286-294.
361. Самійленко В. Дні слави (Спогади полковника української армії) / В. Самійленко. – Нью-Йорк: Укр. Вільна Академія Наук у США, 1954. – 268 с.

362. Селявкин А.И. В трёх войнах на броневиках и танках / Алексей Илларионович Селявкин. – Харьков: Прапор, 1981. – 183 с.
363. Сікевич В. Сторінки із Записної книжки / Володимир Сікевич. – Саскатун: Новий шлях, 1941. – Т. I. – 63 с.
364. Сікевич В. Сторінки із Записної книжки / Володимир Сікевич. – Вінніпег: Новий шлях, 1943. – Т. II. – 76 с.
365. Сікевич В. Сторінки із Записної книжки / Володимир Сікевич. – Едмонтон: Новий шлях, 1947. – Т. V. – 77 с.
366. Сім'янцев В. Спогади / Валентин Сім'янцев. – У кн.: Чорні запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії УНР. – К.: Стікс, 2010. – С. 173–199.
367. Синклер В. Пам'яті С.В. Петлюри / Володимир Синклер // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879-1926). – К.: МП «Фенікс», 1992. – С. 224–227.
368. Скоропадський П. Спомини / Павло Петрович Скоропадський. – К.: Україна, 1992. – 112 с.
369. Скоропадський П. П. Спогади: кінець 1917–грудень 1918 / Павло Петрович Скоропадський / Передмова Я. Пеленський. – К. – Філадельфія, 1995. – 492 с.
370. Слащов-Крымский Я. А. Белый Крым, 1920: Воспоминания / Яков Александрович Слащов. – М.: Вече, 2013. – 304 с.
371. Слезкин Ю. Ингерманландский гусарский полк в гражданской войне / Ю. Слезкин // Возрожденные полки русской армии в Белой борьбе на Юге России: серия «Белое движение в России». – М.: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2002. – Т. 7. – С. 125-129.
372. Соболевский М. Я. Отдельный Полтавский добровольческий батальон в боях на Украине / Михаил Яковлевич Соболевский // 1918 год на Украине: серия «Белое движение в России» – М.: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2001. – Т. 5. – С. 234–245.

373. Соколов К.Н. Правление генерала Деникина / Константин Николаевич Соколов // Белое дело. – Т. 8. Кубань и Добровольческая армия. – М.: Голос, 1992. – С. 5–284.

374. Соколович Г. Терновый Венец. Картины Талергофа, юдоль слёз, плача и смерти / Глеб Соколович. – Ужгород, 1923. – 78 с.

375. Соневицький М. Перший листопад 1918 р. у Чорткові / Михайло Соневицький / Перший Листопад 1918 року на західних землях України / Упоряд. М. Гуцуляк. – К.: Либідь, 1993. – С. 394–396.

376. Станімір О. Моя участь у визвольних змаганнях 1917–1920. / Осип Станімір. – Торонто, 1966. – 192 с.

377. Степанів О., Дашкевич Р. Спогади і нариси / О. Степанів, Р. Дашкевич. – Львів: Піраміда, 2009. – 623 с.

378. Степанів О. Напередодні великих подій: Власні переживання і думки. (1912–1914 рр.) / Олена Степанів – Роман Дашкевич: Спогади і нариси. – Львів: ЛА «Піраміда», 2009. – С. 29–50.

379. Степанів О. Записки старшого десятника Олени Степанівної (29 вересня – 1 грудня 1914 р.) / Олена Степанів – Роман Дашкевич: Спогади і нариси. – Львів: ЛА «Піраміда», 2009. – С. 51–58.

380. Степанів О. Спогади з російського полону (31 травня 1915 – 7 серпня 1917 рр.) / Олена Степанів – Роман Дашкевич: Спогади і нариси. – Львів: ЛА «Піраміда», 2009. – С. 62–74.

381. Степанів О. Софія Галечко. В 25-ту річницю смерті / Олена Степанів – Роман Дашкевич: Спогади і нариси. – Львів: ЛА «Піраміда», 2009. – С. 77–79.

382. Степанів О. З воєнних усмішок / Олена Степанів – Роман Дашкевич: Спогади і нариси. – Львів: ЛА «Піраміда», 2009. – С. 59–61.

383. Сумский С. Одиннадцать переворотов (Гражданская война в Киеве) / С. Сумский // Революция на Украине по мемуарам белых. – М. – Л.: Госиздат, 1930. – С. 99–114.

384. Суровцова Н. В. Спогади / Надія Віталіївна Суровцова. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 1996. – 432 с.
385. Суровцова Н. Листи / Упоряд. Л. Лук'янова, А. Барінова. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2001. – Кн. 1. – 704 с.
386. Суслик Р. Криваві сторінки з неписаних літописів (козацько-хуторянська Полтавщина в боротьбі проти московського комунізму / Роман Суслик. – Дербі: Накладом автора, 1956. – 338 с.
387. Суханов Н. Н. Записки о революции: в 3 т. / Николай Суханов. – М.: Политиздат, 1991. – Т.2. – 399 с.
388. Таборенко П. Панцирний поїзд «Стрілець». – Оповідання–спомин з українсько-московської війни / П. Таборенко. – Нью-Йорк: Говерля, 1960. – 41 с.
389. Тарнавський М. Спогади / М. Тарнавський. – Львів: Вечірня година, 1992. – 128 с.
390. Татарський В. Під чотирма прапорами. Спогад / В. Татарський. – Мюнхен, 1959. – 134 с.
391. Томашевський В. Шлях до катастрофи. Події в Рівнім. Повстання отамана Оскілка / В. Томашевський. – Відень – Київ, 1920. – 20 с.
392. Тонів В. Борці за визволення України / В. Тонів // Спогади. – Ч. 1. Каліш, 1921. – С. 24–29.
393. Трайтелович С.И. В одесском подполье / С. И. Трайтелович // Этых дней не смолкнет слава. Воспоминания участников гражданской войны. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1958. – С. 225–232.
394. Трильовський К. Щоденник. 1918–1919 рр. / Кирило Трильовський. – К., 2003. – 236 с.
395. Троцкий Л. Моя жизнь: Опыт автобиографии / Лев Троцкий. – М.: Панорама, 1991. – 624 с.
396. Трубецкой С. Е. Минувшее / Сергей Евгеньевич Трубецкой. – М.: ДЭМ, 1991. – 336 с.

397. Тютюнник Ю. Зимовий похід. 1919-1920 рр. / Юрко Тютюнник. – Нью-Йорк: Говерла, 1966. – 99с.
398. Тютюнник Ю. З поляками проти України (Мемуари) / Юрко Тютюнник – К.: Україна, 1990. – 120 с.
399. Тютюнник Ю. Й. Записки генерал-хорунжого / Юрій Йосипович Тютюнник. – К.: Книга Роду, 2008. – 312 с.
400. У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941) / Упоряд. О. В. Гайова, У. Я. Єдлиньська, Г. І. Сварник. – К.: Наукова думка, 1993. – 768 с.
401. Українська Галицька Армія: збірка спогадів / уклад. М. Баран. – Львів, 2002. – 122 с.
402. Федоричка І. Талергоф або русько-українська Голгофта...Опис мук і страждань галицько-українського народу під германським ярмом в часі всесвітньої війни на заслання в Талергофі 1914-1917 р. рукою мученика й очевидця / Іван Федоричка. – Коломия, 1923. – 71 с.
403. Федоров В. За владу Рад / В. Федоров // Октябрьские грозы. Сборник очерков и воспоминаний о революционных событиях на Николаевщине. – Одесса: Маяк, 1977. – С.114–128.
404. Феценко-Чопівський І. А. Хроніка мого життя: Спогади міністра Центральної Ради та Директорії / Іван Андріанович Феценко-Чопівський. – Житомир: КВО Житомирський вісник, 1992. – 142 с.
405. Фляк М. Перший листопад 1918 р. в Самборі / Микола Фляк // Перший Листопад 1918 року на західних землях України зі спогадами і життєписами членів Комітету Виконавців Листопадового Чину / Упоряд. М. Гуцуляк. – К.: Либідь, 1993. – С. 365–370.
406. Хитрово В. Киевская эпопея 1918 года / В. Хитрово // Белое движение в России. – Т. 5. 1918 год на Украине. – М.: ЗАО Изд. Центрполиграф, 2001. – С. 142–157.
407. Христич Я. Українські Зелені Свята у Севастополі (Спогад учасника) / Яким Христич // Україна у вогні революції. Спогади учасників

національно-визвольних змагань 1917–1920-х років. – К.: Укр. видав. спілка ім. Ю. Липи, 2009. – С. 17–19.

408. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції, 1917–1920 рр.: у 4 т. / Павло Христюк. – Відень: Український соціологічний інститут, 1921 – Т. 1. – 152 с.

409. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції, 1917–1920 рр.: у 4 т. / Павло Христюк. – Відень: Український соціологічний інститут, 1921. – Т. 2. – 204 с.

410. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції, 1917–1920 рр.: у 4 т. / Павло Христюк. – Відень: Український соціологічний інститут, 1921. – Т. 3. – 160 с.

411. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції, 1917–1920 рр. : у 4 т. / Павло Христюк. – Відень: Український соціологічний інститут, 1922. – Т. 4. – 192 с.

412. Христюк П. О. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. / Павло Оникійович Христюк. – К.: Академкнига, 2011. – Т. 1–2. – 353 с.

413. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. / Павло Оникійович Христюк. – К.: Академкнига, 2011. – Т. 3–4. – 354 с.

414. Цегельський Л. Від легенд до правди: Спомини про події в Україні зв'язані з Першим листопада 1918 р. / Лонгин Цегельський. – Львів: Свічадо, 2003. – 336 с.

415. Цьокан І. Від Денікіна до більшовиків. Фрагмент споминів з Радянської України / І. Цьокан. – Відень, 1921. – 20 с.

416. Чабанівський В. Вступ Українських Військ до Київа 31 серпня 1919 р. / Василь Чабанівський. – У кн.: Чорні запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії УНР. – К.: Стікс, 2010. – С. 167–170.

417. Чайковський А. Чорні рядки: Мої спомини за час від 1 листопада 1918 до 13 травня 1919 / Андрій Чайковський. – Львів: Червона Калина, 1930. – 119 с.

418. Чайковський А. Чорні рядки: Мої спомини за час від 1 листопада 1918 р. до 13 травня 1919 р. / Андрій Якович Чайковський. – Спогади. Листи. Дослідження: У 3 т. / упорядкування Б. З. Якимовича та ін. – Львів, 2002. – Т. 1. – 511 с.

419. Чеботарів М. Ю. Визвольні змагання очима контррозвідника (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва) / Микола Юхимович Чеботарів. – К.: Темпора, 2003. – 288 с.

420. Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине в период Центральной рады и гетмана / И. Чериковер // Революция на Украине по мемуарам белых / Сост. С. А. Алексеев. – М. – Ленинград: Госиздат, 1930. – С. 239–276.

421. Чернин О. Брест-Литовск / Оттокар Чернин // Архив русской революции. – М.:Терра – Политиздат, 1991. – Т. 2. – С. 108–132.

422. Чернин О. В дни мировой войны. Воспоминания бывшего австрийского министра иностранных дел / Оттокар Чернин. – М. – Петроград: Госиздат, 1923. – 297 с.

423. Чикаленко Є. Щоденник (1918–1919) / Євген Харламович Чикаленко. – К.: Темпора, 2011. – 424 с.

424. Чикаленко Є. Уривок з моїх споминів за 1917 рік / Євген Харламович Чикаленко // Щоденник (1918–1919) – К.: Темпора, 2011. – С. 23–46.

425. Чикаленко Л. Уривки зі спогадів з років 1919-1920 /Левко Чикаленко // У кн.: Чикаленко Є. Щоденник (1918–1919) – К.: Темпора, 2011. – С. 335–414.

426. Чикаленко Щоденник (1919–1920) / Євген Харламович Чикаленко. – К.: Темпора, 2011. – 720 с.

427. Шандрук П. Сили доблесті. Мемуари / Павло Шандрук. – К.: Вища школа, 1999. – 240 с.
428. Шаповал М. Щоденник: [У 2 ч.] / Микита Шаповал /упоряд. С. Зеркаль. – Нью-Йорк: Українська громада ім. М. Шаповала в Новім Йорку, 1958. – Ч. I: Від 22 лютого 1919 р. до 31 грудня 1924 р. – 128 с.
429. Шаповал М. Ю. Занепад УНР [1919 р.] / М. Ю. Шаповал. – Прага: Вільна спілка, 1928. – 42 с.
430. Шаповал М. Гетьманщина і Директорія: Спогади / Микита Шаповал / упорядкув. С. Зеркаль. – Нью Йорк : Українська громада ім. М. Ю. Шаповала в Новім Йорку, 1958. – 126 с.
431. Шарик М. Діти війни: Спогади. – Вінніпег: Іван Тиктор, 1955–1956. – Ч. 1. – 128 с., Ч. 2. – 127 с., Ч. 3. – 127 с.
432. Шелухин С.П. Варшавський договір між поляками й С. Петлюрою 21 квітня 1920 р. / Сергій Павлович Шелухин. – Прага: В-во «Нова Україна», 1926. – 40 с.
433. Шелухін С.П. Як то було на Україні за часів Гетьманщини 1918 р. / Сергій Павлович Шелухін. – Львів: Червона Калина, 1938. – 36 с.
434. Шемет С. До історії Української демократично-хліборобської партії / Сергій Михайлович Шемет – Львів: Хліборобська Україна, 1923. – С. 112–113.
435. Шкільник М. Україна в боротьбі за державність в 1917–1921 рр.: Спомини і роздуми / Михайло Шкільник. – Торонто: Друкарня Василян, 1971. – 366 с.
436. Шкловский В. Б. Сентиментальное путешествие. Воспоминания 1917-1922 / Виктор Борисович Шкловский. – М.: Новости, 1990. – 368 с.
437. Шкуро А. Г. Записки белого партизана / Андрей Григорьевич Шкуро // Добровольцы и партизаны. – М.: Голос, 1996. – Т. 7. – С. 75–246.
438. Шульгин В. Дни / Василий Витальевич Шульгин // Годы. Дни. 1920 год. – М.: Новости, 1990. – С. 330–548.

439. Шульгін О. Пам'яті генерала Мишковського / А. Шульгін // Героїчний бій під Чорним Островом. – Торонто: Укр. Воєнно-історичний ін-т, 1961. – С. 98–101.

440. Шульгін О. Симон Петлюра та українська закордонна політика / О. Шульгін // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). – К.: МП «Фенікс», 1992. – С. 172–176.

441. Шухевич С. Спомини з Українсько-Галицької Армії (1919–1920): У 5 ч. / Степан Шухевич. – Львів: Червона Калина, 1929. – Ч. 1. – 176 с.; Ч. 2. – 176 с.; Ч. 3. – 162 с.; Ч. 4. – 164 с.; Ч. 5. – 147 с.

442. Шухевич С. Моє життя. Спогади / Степан Євгенович Шухевич. – Лондон: Українська видавнича спілка, 1991. – 619 с.

443. Яворовський Є. Денікіяда Української Галицької Армії / Є. Яворовський. – Яворів, 1929. – 46 с.

Мемуаристика у періодичних виданнях

444. Аверин В. Октябрьская революция в Екатеринославе (сентябрь 1917 – апрель 1918 гг.) / В. Аверин // Летопись революции. – 1927. – № 5–6. – С. 119–125.

445. Аверин В. Под гнетом австро-германского империализма (1918 г. на Екатеринославщине). Воспоминания / В. Аверин. // Літопис революції. – 1928. – № 6. – С. 233–272.

446. Андрух І. Січові стрільці на роздоріжжі (Спомини сотника) // Літопис «Червоної Калини». – 1994. – № 10–12. – С. 21–24.

447. Андрух І. Січові Стрільці у корпусі ген. Натієва // Літопис «Червоної Калини». 1930. – № 4. – С. 5–31; № 5. – С. 15–17.

448. Анулов Ф. Союзный десант на Украине / Ф. Анулов // Летопись революции. – 1923. – № 5. – С. 167–211; 1924. – № 1. – С. 5–75; № 2. – С. 5–38.

449. Алешин А. П. Первые месяцы австро-германской оккупации в Николаеве / А. П. Алешин // Літопис революції. – Харків, 1929. – № 5/6. – С. 45–62.
450. Альошин О. Останні дні гетьманщини на Миколаївщині // Літопис революції. – Харків, 1930. – № 3–4. – С.33–47.
451. Антонов–Овсієнко В. В боротьбі за українську революцію / В. Антонов–Овсієнко // Літопис революції. – 1930. – № 4/6. – С. 173–193.
452. Баран С. Австрійські Українці на військовій еміграції у Відні в рр. 1914/15 (Спомини) // Календар Товариства «Просвіта» на 1916 р. – Львів: Просвіта, 1916. – С. 164–175.
453. Бачинський В. З-під Чортків на Бережани // Літопис Червоної Калини. – 1936. – № 7–8. – С. 4–5.
454. Безручко М. Січові Стрільці в боротьбі за державність // За Державність. – 1930. – № 2. – С. 47–72; 1932. – № 3. – С. 55–108.
455. Бізанц А. Ягольниця / А. Бізанц // Календар Червоної Калини на 1934 р. – Львів : Червона Калина, 1933. – №7–8. – С. 18–19.
456. Бірчак В. Дрогобицький бунт // Діло. – 1929. – 23 серпня. – С. 2.
457. Битинський М. В ім'я Вірності, Честі і Слави (У 15 річницю Зимового Походу) / М. Битинський // Гуртуймося. – 1935. – № 1. – С. 2–5.
458. Богун–Чопівська І. Той буремний 1920-й // Дзвін. – 1994. – №1. – С. 96–99.
459. Борис Р. Вільне козацтво. Ідея озброєного народу в 1917 р. на Україні // Студентський шлях. – Львів, 1934. – №7–8, – С. 191–217.
460. Борковський І. Удар на Чортков / І. Борковський // Літопис Червоної Калини. – 1938. – № 7–8. – С. 9–10.
461. Боцян О. З днів московського наїзду. (Записки з вересня 1914 р.) / О. Боцян // Нива. – Львів. – 1916. – № 1. – С.26–42.
462. Будз П. Гуцули в боях під Городком в марті 1919 р. (З дневника учасника) / П. Будз // Український скиталець. – 1922. – № 12. – С. 8–9.

463. Бурандз М. На Українсько–румунському пограниччі. Спомин // Календар Червоної Калини на 1932 р. – Львів, 1931 – С. 131–141.
464. Бутович М. Зі споминів Сірожупанника / М. Бутович // За Державність. – Варшава, 1938. – Ч. 8. – С. 9–17.
465. Бутович М. Формування Сірої дивізії у Володимирі-Волинському / М. Бутович // За державність : матеріали до історії укр. війська. – Торонто : Український військово-історичний ін-т, 1966. – Зб. 11. – С. 18–29.
466. Быструков В. Городянщина в 1917–1918 гг. (Из истории гражданской войны на Черниговщине) / В. Быструков // Летопись революции. – 1925. – №4. – С. 103–131.
467. Быструков В. Из истории гетманско-петлюровского периода на Черниговщине: (Воспоминания) / В. Быструков // Летопись революции. – Харків, 1926. – № 2. – С. 101–108.
468. Ваврик Р. Талергоф / Р. Ваврик // Русский голос. – Львов. – 1925. – № 108–110, 115, 117.
469. Ващенко П. До рейду 1921 року / П. Ващенко // За Державність. – 1932. – № 3. – С. 135–140.
470. Велівченко І. Вільне козацтво на охороні залізниці Корсунь-Біла Церква / І. Велівченко // За Державність. – 1938. – Ч. 9. – С. 179–205.
471. Венгринович С. Зі споминів гарматника / С. Венгринович // Літопис Червоної Калини. – 1932. – Ч. 2. – С. 14–16.
472. Вітовський Д. З карпатських боїв. Борба за Маківку.(Спомини) / Дмитро Вітовський // Шляхи. – Львів. – 1916. - № 6. – С. 195-196.
473. Винницький Р. Похід на Крим / Р. Винницький // Календар Червоної Калини на 1929 р. – Львів, 1928. – С. 21–29.
474. Виноградський В. Спомини з падолистого перевороту в Балигороді і Ліську / В. Виноградський // Український Скиталець. – 1921. – № 4. – С. 5–95; № 5. – С. 8–11; № 6. – С. 4–10.

475. Вислоцький І. 16 місяців у рядах Київських Січових Стрільців. 1918-1919 / І. Вислоцький // Літопис Червоної Калини. – 1935. – № 7–8. – С. 29–34; № 9. – С. 14–18; № 10. – С. 6–7; № 11. – С. 20–22; № 12. – С. 9–12.
476. Вишнівський В. Вапнярська операція (Зі спогадів командира Синього полку) / В. Вишнівський // За Державність. – 1934. – № 4. – С. 161–190.
477. Вишнівський В. До історії Сірих Сірожупанників / В. Вишнівський // Табор – 1927. – № 5. – С. 22–45.
478. Вишнівський В. До історії Синіх і Залізних (Збірник спогадів командира 7-го Синього полку) // За Державність. – 1937. – № 6. – С. 68–102.
479. Вишнівський О. Трагедія 3-ї дивізії Армії УНР // Вільна Україна. – 1963. – №39. – С.17–63.
480. Вінник І. Бої Житомирської пішої юнацької школи / І. Вінник // За Державність. – 1938. – № 9. – С. 164–170.
481. Вовк П. Пояснення / П. Вовк // Український Скиталець. – 1921. – № 5. – С. 21–24.
482. Водяний Я. Виступ Вільного Козацтва проти москалів на ст. Вінниці (Уривок спогадів) / Я. Водяний // За Державність. – 1935. – № 5 – С. 202–207.
483. Водяний Я. Нарис історії 3-го куреня 24 полку піхоти ім. гетьмана Петра Дорошенка // Літопис Червоної Калини. – 1938. – № 10. – С. 7; № 11. – С. 14; № 12. – С. 20.
484. Воробець В. 1 падолиста в Коломиї / В. Воробець // Український Скиталець. – 1921. – № 1. – С. 19–21.
485. Гаврилюк І. Четвертий універсал (Спогади) / І. Гаврилюк // Літературно-науковий вісник. – 1929. – Кн.1. – С. 16–24.
486. Гадзинський В. Генерал Павленко // Стрілець. – 1919. – № 29. – С. 7.
487. Галаган М. Богданівський полк / Микола Галаган // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1937. – Ч. 6. – С. 3-5.
488. Галин М. Спостереження військового лікаря з часу від великої війни і революції // За Державність. – 1934. – № 4 – С. 237–266; 1935. – № 5. – С.227–242; 1936. – №6. –С. 162–188; 1937. – №7. - С. 181–182; 1937. – №7. – С. 181–222.

489. Галушка І. Спомини про мої переживання. Від 24 жовтня 1918 до середини січня 1921 року / І. Галушка // Вісті. – Мюнхен, 1962. – Ч. 105. – С. 6–8.
490. Гальченко Б. Сумної пам'яті дні в Перемишлі / Б. Гальченко // Український Скиталець. – 1921. – № 1. – С. 14–19; № 2. – С. 13.
491. Гвоздецький А. 3 днів смутку і горя. (До історії переслідувань українського духовенства в часі московського наїзду) / А. Гвоздецький // Українське Слово. – Львів. – 1916. – № 82–83.
492. Гнойовий І. Спомини про 19-й піший Український полк року 1917 / І. Гнойовий // Табор. – Варшава, 1928. – № 6. – С. 49–62.
493. Гончаренко А. Бій під Крутами / Аверкій Гончаренко // За Державність. – 1938. – № 9. – С. 145–152.
494. Гончаренко А. 1-ша Юнацька школа ім. Богдана Хмельницького // Аверкій Гончаренко // Вісті. – Мюнхен, 1957. – Ч. 3. – С. 8–10.
495. Гончаренко А. Моя військово-адміністративна служба. Спомин / Аверкій Гончаренко // Вісті Комбатанта. – 1961. – Ч. 4. – С. 54–59.
496. Гонта Д. На панцернику «Хортиця» / Д. Гонта // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1931. – С. 71–82.
497. Горбай В. На переломі. Спомини 17-літнього хлопця / В. Горбай // Літопис Червоної Калини. – 1930. – № 11. – С. 2–4.
498. Горбай В. Наступ на Кульпарків // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1931. – Ч. 1. – С. 10.
499. Греков О. Весна 1918 в Україні / О. Греков // За Державність, 1964. – № 10. – С. 23–27.
500. Греков А. П. На Украине в 1917 году / Александр Петрович Греков // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2004. – № 1–2. – С. 129–136.
501. Греков А. П. Переговоры украинской директории с французским командованием в Одессе в 1919 году / Александр Петрович Греков // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2004. – № 1–2. – С. 137–172.
502. Греков А. П. Петлюровщина / Александр Петрович Греков // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2004. – № 1–2. – С. 173–190.

503. Григор М. Перший прихід царських військ до Городенки та їхнє «адміністрування» / М. Григор // Городенщина: історико-мемуарний збірник / за ред. М. Марунчака. – Нью-Йорк; Торонто; Вінніпег: НТШ, Український архів ХХХІІІ, 1978. – С. 212–225.

504. Григорович М. Український військовий рух на Придніпровщині / М. Григорович // Календар Червоної Калини на 1938. – Львів. – 1937. – С. 17–20.

505. Грушевський М. Спомини / Михайло Грушевський // Київ. – 1988. – № 9. – С.115–149; № 10. – С.131–139; № 11. – С. 120–138; № 12. – С. 116–140;

506. Грушевський М. Спомини / Михайло Грушевський // Київ. – 1989. – № 8. – С. 126–154; № 9. – С. 108–149; № 10. – С. 122–158; № 11. – С. 113–155.

507. Дашкевич Р. Бій за Мотовилівку. Артилерія Січових Стрільців у боротьбі за Золоті Київські Ворота / Роман Дашкевич // Україна: Наука і культура. – К., 1994. – С. 65–69.

508. Дем'янчук М. Фрагменти з боїв на Підзамчу / М. Дем'янчук // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1933. – Ч. 6. – С.13–15.

509. Дзіковський В. Семиковецькі бої. (Воєнні описи й спомини) / Василь Дзіковський // Світ. – Львів. – 1918. – № 1. – С. 7–9; № 2. – С. 21–24; № 3. – С. 42–44.

510. Дибенко П. Харків – Дніпропетровськ / П. Дибенко // Літопис революції. – 1930. – № 2. – С.167–179.

511. Дидик Є. З повстанцями (Весна 1920 р. на Великій Україні) // Календар-альманах Червоної Калини на 1930 р. – Львів, 1929. – С. 80–88.

512. Дівнич А. В Житомирі. (Начерк із побуту УГА в 1919 р.) // Календар Червоної Калини на 1923 р. – Львів, 1922. – С. 101–106.

513. Дівнич А. Під Янчином (Вершок наступу й початок відступу УГА в червні 1919 р.) // Календар Червоної Калини на 1926 р. – Львів, 1925. – С. 78–82.

514. Дольницький І. Із минулих днів. (Спомини) / І. Дольницький // Календар Місіонера на 1924 рік. – Жовква, 1923. – С. 122–135.

515. Дольницький М. Над пропастью. Причинки до історії УГАрмії з часів безпосередньо перед переходом на сторону армії Денікіна // Український

Скиталець. – 1922. – № 10. – С. 11–18; № 11. – С. 6–7; № 12. – С. 9–11; № 13. – С. 5–7; № 15. – С. 6–8.

516. Дорошенко Д. Записки до історії 1918 року на Україні: (Спомины) / Дмитро Дорошенко // Хліборобська Україна. – Відень, 1921. – Кн. 3. – Зб. 5/6. – С. 75–104.

517. Дорошенко Д. Война и революция на Украине / Д. Дорошенко // Историк и современник. – Берлин, 1922. – Кн. 1. – С. 207–245; Кн. 2. – С. 180–205; Кн. 3. – С. 178–209; 1923. – Кн. 4. – С. 178–209; 1924. – Кн. 5. – С. 73–125.

518. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918) / Дмитро Дорошенко // Український історичний журнал. – 1992. – № 6. – С. 131–142; № 7–8. – С. 140–147; № 9. – С. 145–155; № 12. – С. 152–159; 1993. – № 1. – С. 131–139; № 2–3. – С. 104–114; № 4–6. – С. 80–93; № 7–8. – С. 102–115.

519. Доценко О. Історія Звенигородського Коша Вільного Козацтва // Календар Червоної Калини на 1933 р. – Львів, 1932. – С. 35–103.

520. Доценко О. Генеза Зимового походу (6.12.1919–6.05.1920) // Календар-альманах Червоної Калини на 1930 р. – Львів, 1929. – С. 80–88.

521. Дубовий І. Окремий Запорізький загін (До історії Запорізького полку) / І. Дубовий // Запорожець. – 1938. – № 19–20. – С. 102–182.

522. Дубрівський П. Сірожупанники (Перша стрілецько-козацька дивізія) / П. Дубрівський // За Державність. – 1964. – № 10. – С. 18–42.

523. Дудко Ф. День 5 липня 1917 р. в Києві (Про виступ полку ім. гетьмана П. Полуботка) // Календар Червоної Калини на 1926 р. – Львів, 1925. – С. 78–82.

524. Думін О. Галичани і їх військово-організаційна праця на Наддніпрянщині в 1917-1919 рр. / Осип Думин // Календар-альманах «Неділя». – Львів, 1930. – С. 85–92.

525. Думін О. Уривки споминів з 1917–1920 рр. // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1934 р. – Львів, 1933. – С. 52–55.

526. Думін О. Стрілецький суд: Спомин: [березень 1918 р.] / Осип Думин // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1935 р. – Львів: Червона Калина, 1934. – С. 34–40.

527. Думін О. Табор Окремого загону Січових Стрільців в Білій Церкві / Осип Думин // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1935. – № 3. – С. 2–4.

528. Думін О. До початків організації наддніпрянських Січових Стрільців: Спогад / Осип Думин // Вістник. – Львів, 1938. – № 7–8. – С. 557–562.

529. Думін О. Бої за Львів і наддніпрянські Січові Стрільці / Осип Думин // Календар Червоної Калини на 1926 р. – Львів, 1925. – С. 55–60.

530. Думін О. Мотовилівський бій. Критичні завваги до його історії / Осип Думин // Календар Червоної Калини на 1928 р. – Львів, 1927. – С. 70–75.

531. Думін О. Облога Київа (Спогади з листопада-грудня 1918 р.) / Осип Думин // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1928. – Кн.1. – С. 25–40; Кн. 3. – С. 242–251; Кн. 4. – С. 309–324.

532. Думін О. Повстання проти гетьмана Скоропадського і Січові Стрільці / Осип Думин // Літературно-науковий вісник. – 1928. – Кн. 11. – С. 219–225; Кн. 12. – С. 309–319.

533. Думін О. Полк. Дмитро Вітовський в спогадах (кілька заміток і побажань) / Осип Думин // Літопис Червоної Калини. – 1936. – Ч. 11. – С. 4–6.

534. Євтимович В. До історії Кам'янецької спільної юнацької школи / Варфоломій Євтимович // Літопис Червоної Калини. – 1936. – № 4. – С. 4–6.

535. Євтимович В. Поручник Микола Міхновський, творець новітнього українського війська / Варфоломій Євтимович // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1937 р. – Львів: Червона Калина, 1936. – С. 46–53.

536. Є[втимович] В. Українське вояцьке віче на фронті в 1917 р.: Спогади // Батьківщина: Календар на рік 1937. – Львів, 1936. – С. 33–35.

537. Євтимович В. Початки українського військового шкільництва у 1917–1918 рр. // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1937. – № 12. – С. 7–11.
538. Євтимович В. Ставлення до гетьмана: Уривок зі споминів. / Варфоломій Пимонович Євтимович. – Торонто: Накладом і друком «Укр. робітника», 1937. – 16 с.
539. Єремійв М. За лаштунками Центральної Ради (Сторінки зі спогадів) / М. Єремійв // Український історик. – Мюнхен, 1968. – № 1–4 (17–20). – С. 97–107.
540. Єрошевич П. З боротьби українського народу за свою незалежність / П. Єрошевич // За Державність. – 1937. – № 8. – С. 9–65; № 9. – С. 18–59.
541. Єрошевич П. Спомини з часів гетьмана Павла Скоропадського на Україні. Повстання народу українського проти влади гетьмана та німців-окупантів / П. Єрошевич // Табор. – 1928. – № 9. – С. 37–80; № 10. – С. 75–83.
542. Жук А. Вільне Козацтво / Андрій Жук // Український Скиталець. – 1923. – № 1–2. – С. 56–59.
543. Жук А. Як дійшло до заснування «Союзу Визволення України» / Андрій Жук // Календар–альманах «Дніпро» на звичайний рік 1935. – Львів, 1935. – С. 103–117.
544. Завадський В. Як ми мандрували. Кам'янецький період. (Евакуаційні нариси) // Календар «Дніпро» на рік 1924. – Львів, 1924. – С. 117–124.
545. Завадський Б. Генерал Володимир Сальський / Б. Завадський // За Державність. – 1964. – № 10. – С. 235–237.
546. Заклинський М. Оборона казарм Фердинанда (Фрагмент із Львівських боїв) / М. Заклинський // Календар–альманах Червоної Калини на 1937 р. – Львів. – 1936. – С. 66–77.
547. Заклинський М. Перший раз на Великій Україні // Календар–альманах Червоної Калини на 1931 р. – Львів. – 1930. – С. 19–29.
548. Заклинський М. Відворот (Фрагмент зі львівських боїв 1918 року) // Календар–альманах Червоної Калини на 1934 р. – Львів, 1933. – С. 146–150.

549. Залізник М. Моя участь у мирових переговорах у Берестю-Литовському / М. Залізник / Берестейський мир, 1918–1928: спогади й матеріали. – Львів: Червона Калина, 1928. – С. 92–131.
550. Залізник М. У Києві. Уривок зі споминів / М. Залізник // Календар-альманах «Дніпро» на 1931 р. – Львів, 1930. – С. 110–112.
551. Залізник М. Армійська група ген. Кравса в наступі на Київ / М. Залізник // Календар Червоної Калини на 1923 р. – Львів, 1922. – С. 108–117.
552. Зарицький В. Історія 3-ї легкої батареї 4-го гарматного полку Січових Стрільців / В. Зарицький // Вісті. – 1965. – № 119. – С. 103–109.
553. Зарицький В. Випад повстанського загону: від Гусятин під Київ, 1921 р. // Історичний календар Червоної Калини на 1932 р. – Львів, 1931. – С. 6-7.
554. Зайцев Ф. Как мы творили Октябрь (1917–1918 гг. в Юзовке) / Ф. Зайцев // Летопись революции. – 1925. – № 4. – С. 132–146.
555. Застирець Й. Із записок про облогу Львова 1918–19 року / Й. Застирець // Народний ілюстрований ювілейний календар «Просвіти» на звичайний рік 1938. – Львів: Просвіта, 1938. – С.125–127.
556. Затонський В. Із спогадів про Українську революцію / Володимир Затонський // Літопис революції. – 1929. – № 4. – С. 139–170; № 5–6. – С. 115–141; 1930. – № 5. – С. 140–172.
557. Заславский Д. Поляки в Киеве в 1920 году: Очерк / Д. Заславский // Былое. – 1922. – № 18. – С. 135-158.
558. Зелинський В. Останнім з Києва. Із споминів старшини / В. Зелинський // Календар-альманах «Дніпро» на 1934 р. – Львів, 1933. – С. 99–100.
559. Зиблікевич Є. Зі споминів січовика (1914–1919) / Є. Зиблікевич. – Відень: Вид-во «Українського прапора», 1921. – 16 с.
560. Зубик Р. Із моїх споминів (Про боротьбу за Львів) / Р. Зубик // Календар Українського Робітничого Союзу на 1924 р. – С. 55–57.
561. Ілащук В. III курінь 8-ї бригади в наступі на Київ // Український Скиталець. – 1922. – № 16. – С. 15–16; № 17. – С. 9–10; № 18. – С. 5–7.

562. Ірчан М. [Баб'юк А.] Махно і махновці (Враження очевидця) // Календар Червоної Калини на 1936 р. – Львів, 1935. – С. 115–122.
563. Калина В. Українські Січові Стрільці в українсько-польській війні / В. Калина // Вісті Комбатанта. – 1964. – № 3. – С. 9–14.
564. Калита Г. З. 1918 рік на Ніженщині. Уривки із спогадів (осінь 1917 – кінець 1918 р.) / Г. З. Калита // Літопис революції. – Харків, 1933. – № 1/2. – С. 210–224.
565. Капустянський М. Славетна дія під Чорним Островом (Спомин) // Українська Стрілецька Громада 1933–1938. – Саскатун, 1938. – С. 107–110.
566. Карпинець І. Історія 8-ї Галицької бригади (давнішої «групи Рудки» або «групи Гофмана» // Літопис Червоної Калини. – 1932. – № 6. – С. 7–10.
567. Карпинець І. Панцерний поїзд / І. Карпинець. – Ч. 2. // Дзвін. – 1994. – № 5. – С. 132–136.
568. Карпенюк М. День 31 серпня 1919 р. в м. Києві / М. Карпенюк // Календар Червоної Калини на 1930 р. – Львів, 1929. – С. 34–48.
569. Карпенюк М. На Київ (Спомин учасника) / М. Карпенюк // Календар «Бистриці» на 1923 р. – Станіславів, 1922. – С. 48–63.
570. Карпинський П. Наше духовенство і церков в часі російської інвазії в Теробовельському деканаті. (Спомини) / П. Карпинський // Нива. – Львів. – 1917. – № 11. – С. 343–348.
571. Квиринг Э. Дооктябрьские дни в Екатеринославе / Э. Квиринг // Звезда. – 1921. – № 29. – С. 34–36.
572. Кедровський В. Повалення більшовиками Російського Тимчасового уряду і перехід влади на Україні до Центральної Ради / Володимир Кедровський // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1925. – №1. – С. 29–45.
573. Кедровський В. З Другого Всеукраїнського військового з'їзду / Володимир Кедровський // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1923. – Кн. 10. – С. 142–148;

574. Кедровський В. Мотовилівський бій (Пам'яті Федора Черника та Миколи Загаєвича) / Володимир Кедровський // Літературно–науковий вісник. – Львів, 1928. – Кн. 12. – С. 321–324.

575. Кедровський В. Українізація в російській армії (Спогади) / Володимир Кедровський // Український історик. – 1967. – № 3–4. – С. 130–138.

576. Кедровський В. Повстання проти Гетьмана. Уривки // Літературно–науковий вісник. – 1928. – № 5. – С. 36–47; № 6. – С. 126–132.

577. Кин Д. Повстанческое движение против деникинцев на Украине / Д. Кин // Летопись революции. – 1926. – № 7. – С. 70–90.

578. Клодницький О. Моя служба в УГА / О. Клодницький // Вісті Комбатанта. – 1969. – № 26. – С. 24–32.

579. Ковтун П. Спроба організації українського легіону на боці Антанти / П. Ковтун // Календар Червоної Калини на 1938 р. – Львів, 1937. – С. 104–197.

580. Козак І. Присяга. Спомин / І. Козак // Український Скиталець. – Відень. – 1923. – 15 березня. – Ч. 6. – С. 18.

581. Козуб І.В. Повстання проти гетьманщини та петлюрівщини (Нотатки з історії повстанського руху в Переяславському, Пирятинському та Золотоноському повітах. Кінець 1918 – початок 1919 рр.) / І. Козуб // Літопис революції. – 1926. – № 1. – С. 90–97.

582. Колтанюк Р. З кліщів смерті // Український Скиталець. – 1922. – № 16. – С. 10–12; № 17. – С. 2–3; № 18. – С. 11–18; № 20. – С. 32–36; № 21. – С. 12–16; 1923. – № 23. – С. 17–22.

583. Коновалець Є. Зі споминів [про історію «болбочанівщини»] / Євген Коновалець // Воля. – Відень, 1921. – Т. 3. – Ч. 3/5. – С. 129–132.

584. Коновалець Є. Причинки до історії ролі Січових Стрільців в українській революції / Євген Коновалець // Розбудова нації. – Прага, 1928. – № 1. – С. 18–23; № 2. – С. 60–64; № 3. – С. 104–110; № 4. – С. 153–156; № 5. – С. 199–204; № 6. – С. 241–244.

585. Кордуба М. Переворот на Буковині. (З особистих споминів) / Мирон Кордуба // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1923. – Кн. 10. – С.135–141; Кн. 11. – С. 229-239; Кн. 12. – С.321-333; Львів, 1924. – Кн. 3–4. – С. 334–346.

586. Кордуба М. В посольстві до гетьмана: Уривок із щоденника / Мирон Кордуба // Літопис Червоної Калини. - Львів. – 1930. – Ч. 10. – С. 12–14; Ч. 11. – С. 5–10; Ч. 12. – С. 11–15.

587. Корніїв В. Спогади про Українізацію 36-го пішого Орловського полку (X корпусу російської армії) в році 1917 / В. Корніїв // За Державність –Каліш, 1929. – Ч. I. – С. 65–74.

588. Король Н. Очима звичайного учасника / Н. Король // Визвольний шлях. – Лондон, 1967. – № 10. – С. 11–49.

589. Королів В. Кінець гетьманату: Фрагмент спогадів / Василь Королів-Старий // Календар–альманах «Дніпро» на рік 1928. – Львів: Накладом Українського т-ва допомоги емігрантам з Великої України, 1927. – С. 89–90.

590. Косенко Н. Провидіння (правдива подія з життя сотника Миколи Дишканта в січні 1918 р.) / Н. Косенко // Українське Козацтво. – 1974. – Чикаго. – Ч. 4. – С. 34–37.

591. Кравс А. Зв'язок моєї групи. Уривок зі споминів / А. Кравс // Український Скиталець. – 1922. – № 16. – С. 4–7; № 17. – С. 4–6.

592. Крат М. 1920 рік. (Про забуті події українського війська) / М. Крат // За державність. – 1964. – № 10. – С. 79–91.

593. Кребський Г. Боротьба проти Денікіна / Г. Кребський // Українські вісті – 1927. – № 15. – С. 57–58.

594. Крезуб А. Осада Києва Директорією 1918 р. // Літературно-науковий вісник. – 1928. – Кн. 1. – С. 25–40; Кн. 3. – С. 242–258; Кн. 4. – С. 309–324.

595. Крезуб А. Повстання проти гетьмана Скоропадського і Січові Стрільці / А. Крезуб // Літературно-науковий вісник. – 1928. – Кн. 11. – С. 219–225; Кн. 12. – С. 303–318.

596. Крезуб А. Група полк. Рогульського (Замітки і матеріали до її історії) / А. Крезуб // Календар–альманах Червоної Калини. – Львів, 1929. – С. 51–71.
597. Крезуб А. У визволенному Києві (Спогади з грудня 1918 – січня 1919) / А. Крезуб // Літературно-науковий вісник. – 1932. – № 2. – С. 138–147; № 3. – С. 218–226; № 4. – С. 334–337; № 6. – С. 525–530.
598. Кренжаловський Д. Львів в українських руках (1-21. XI 1918) / Д. Кренжаловський // Українські мемуари. – Кам'янець, 1919. – 53 с.
599. Кривокульський В. Памятні хвилини: Спомин / В. Кривокульський // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1938. – Ч.11. – С.11–12.
600. Криворучко Н. П. Из боевых воспоминаний / Н. П. Криворучко // Літопис революції. – Харків, 1927. – № 11 (23). – С. 75–82.
601. Криловецький І. Мої спогади з часів збройної визвольної боротьби / І. Криловецький // За Державність. – Торонто: Укр. воєнно–історичний інститут, 1964. – Зб. 10. – С. 220–230.
602. Купчанко К. Армія групи ген. Кравса у наступі на Київ в серпні 1919 року // Календар Червоної Калини на 1923 р. – Львів, 1922. – С. 100–106.
603. Купчинський Р. Від Стрипи до Золотої Липи. Переживання від 10–12 серпня 1916. (Спомини) // Діло. – Львів. – 1916. – № 258–260.
604. Купчинський Р. За рідну землю (Зі спогадів Визвольної Війни) / Роман Купчинський // Календар Українського Народного Союзу на 1929 рік. – Джерзі Сіті, 1928. – С. 49–51.
605. Курах М. Перша батарея Січових Стрільців / М. Курах // Вісті. – 1959. – Ч. 94. – С.130–135; Ч. 95. – С. 164–168.
606. Курах М. Перший козацький піхотний полк ім. гетьмана Мазепи / М. Курах // Вісті. – 1955. – Ч. 7–8. – С. 4–8; Ч. 9–10. – С. 17–21; 1956. – Ч. 3–4. – С. 9–13; Ч. 5–6. – С. 12–15.
607. Кучабський В. Зовнішньо-політичне положення об'єднаних українських армій у чотирикутнику смерті в липні–серпні 1919 р. // Літопис Червоної Калини. – 1931. – № 10. – С. 13–17; № 11. – С. 7–10; № 12. – С. 15–18.

608. Кущинський А. В літучій сотні Українського Вільного Козацтва / А. Кущинський // За Державність. – 1964. – № 10. – С. 173–179.
609. Лазаревський Г. У Києві за гетьмана: Побутова картинка з життя Києва у 1918 р. / Гліб Лазаревський // Календар-альманах «Дніпро» на звичайний рік 1939. – Львів: Накладом Українського т-ва допомоги емігрантам з України у Львові, 1938. – С. 28–35.
610. Лазорський О. З повстанського руху на Полтавщині. // Літопис революції. – Харків – 1930. – № 2. – С. 211–225.
611. Лапчинський Г. Перший уряд Радянської влади на Україні, ЦВК та Народний Секретаріат // Літопис революції. – Харків, 1928. – № 1. – С. 170–172.
612. Лапчинський Г. Боротьба за Київ. Січень 1918 року // Літопис революції. – Харків, 1928. – № 2. – С. 209–219.
613. Лапчинський Г. З перших днів Всеукраїнської радянської влади / Г. Лапчинський // Літопис революції. – Харків, 1927. – № 5–6. – С. 46–66.
614. Левинський В. В брудах світової війни (спогади) / В. Левинський // Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, відділ рукописів. – Ф. 1, спр. 546, арк. 1–39.
615. Левицький Д. З дипломатичних споминів / Д. Левицький // Календар-альманах Червоної калини на 1939 рік. – Львів: Червона Калина, 1938. – Вип. 18. – С. 70–79.
616. Левицький К. Розпад Австрії і українська справа. (Політичні спомини з р. 1918) / Кость Левицький // Воля. – Відень. – 1920. – Т. 3. – № 1. – С. 8–13; № 2. – С. 54–59.
617. Левицький К. Перший Державний Секретаріат у Львові (Спомини) // Український Скиталець. – Відень, 1923. – № 11. – С. 15–18.
618. Левченко С. 8-й Катеринославський корпус / С. Левченко // За Державність. – 1938. – № 9. – С. 96–101.
619. Липа Ю. Одеська «Січ» / Юрій Липа // За Державність. Матеріали до історії Війська Українського. – Каліш, 1935. – Збірник 5. – С. 207–208.

620. Лозинський М. Моє співробітництво з президентом Петрушевичем / Михайло Лозинський – Львів: Накл. «Нового Часу», 1925. – 44 с.
621. Лозинський М. Спомини про Дмитра Вітовського / Михайло Лозинський // Воля. – Відень, 1919. – № 3. – С. 106–110.
622. Лоський І. Крути / І. Лоський // Літопис Червоної Калини. – 1932. – № 2. – С. 2–4.
623. Мадзенко Й. Сірожупанники. Табір полонених української старшини у Йозефштадті, Австро-Угорщина / Й. Мадзенко // За Державність. – 1937. – № 3. – С. 3–6; № 4. – С. 9–14.
624. Макаренко Г. Полковник П. Болбочан (Останній акт життя) / Г. Макаренко // Літопис Червоної Калини. – 1930. – Ч. 7-8. – С. 10–11.
625. Малицька К. На хвилях світової війни: 1. Львів зо російської окупації / К. Малицька // Діло. – 1937. – 27 березня. – Ч. 67. – С. 3–4.
626. Малицька К. На хвилях світової війни: 2. У тюрмі і в дорозі на заслання / К. Малицька // Діло. – 1937. – 28 березня. – Ч. 68. – С. 7–8.
627. Малицька К. На хвилях світової війни: 3. Перші враження в Азії / К. Малицька // Діло. – 1937. – 30 березня. – Ч. 69. – С. 3–4.
628. Малицька К. На хвилях світової війни: 4. Серед тайги / К. Малицька // Діло. – 1937. – 31 березня. – Ч. 70. – С. 3–4.
629. Малицька К. На хвилях світової війни: 5. Засланці та поселенці / К. Малицька // Діло. – 1937. – 1 квітня. – Ч. 71. – С. 7–8.
630. Марінчак Т. На переломі. Щоденник підхорунжого з 1918 р. // Літопис Червоної Калини. – 1936. – № 1. – С. 16–19; № 2. – С. 21–24; № 3. – С. 20–23; № 4. – С. 19–21; № 5. – С. 14–16.
631. Марінчак Т. От. Волощук про Чортківську офензиву / Т. Марінчак // Літопис Червоної Калини. – 1937. – № 3. – С. 36; № 4. – С. 9–14.
632. Марінчак Т. Останні дні II корпусу/ Т. Марінчак // Літопис Червоної Калини. – 1936. – № 3. – С. 4–6.

633. Мартос Б. Перші кроки Центральної Ради / Борис Мартос // Український історик (Нью-Йорк – Мюнхен). – 1973. – № 3–4 (39–40). – С. 99–112.
634. Марущенко-Богдановський А. Матеріали до історії 1-го кінного Лубенського імені запорожського полковника Максима Залізняка полку // За Державність. – Каліш. – 1935. – Зб. 5. – С. 209–226.
635. Марущенко-Богданівський А. Штурм Арсеналу / А. Марущенко-Богданівський // Табор. – Варшава, 1927. – Ч. 5. – С. 20–23.
636. Маслівець Г. Гордієнківський кінний полк / Г. Маслівець // За Державність. – 1964. – № 10. – С. 129–154.
637. Масляк В. З переживань Бучацького монастиря. (Спомини з воєнних літ) // Українське Слово. – Львів. – 1918. – № 96–101.
638. Меньшиков М. О. Дневник / Михайл Осипович Меньшиков // Российский Архив – М.: Российский Архив, 1993. – Вып. 4. – С. 11–222.
639. Мигович П. При 1-й Бригаді Червоних Українських Січових Стрільців // Літопис Червоної Калини. – 1938. – № 10–12; 1939. – № 1–3.
640. Миронов Є. З підпілля за Центральної Ради й гетьманщини: спогади про підпільну роботу на Одещині, 1918 р. / Є. Миронов // Літопис революції. – Харків, 1930. – № 3/4. – С. 138–147.
641. Михайлик М. Виступ Першої Української Військової Школи / М. Михайлик // Літопис Червоної Калини. – 1931. – № 3. – С. 18–22.
642. Михайлик М. 16 січня 1918 (ст.ст.) / М. Михайлик // Літопис Червоної Калини. – 1932. – № 2. – С. 12–13.
643. Мищенко С. Январское восстание в Киеве / С. Мищенко // Літопис революції. – Харків, 1924. – № 3(18). – С. 20–43.
644. Монкевич Б. Дещо про співпрацю панцерних авт під час оборони Києва в січні 1918 р. // Літопис Червоної Калини. – 1931. – № 6. – С. 11–13.
645. Монкевич Б. Нічний наступ Чорних Запорожців на с. Баринівці / Б. Монкевич // Поступ. – 1928. – № 1. – С. 14–16.

646. М. Ч. [Чубатий]. Десять днів у Києві в січні 1919 р. Спомин з Трудового Конгресу / М. Ч. [Чубатий] // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1935. – Ч. 5. – С. 4–7.
647. Назарук О. Над Стрипою. Спомини / Осип Назарук // Вістник Союзу визволення України – Відень. – 1917. – № 133–136.
648. Наливайко В. Спомини лікаря з української війни / В. Наливайко // За Державність. – Ч. 9. – Каліш, 1939. – С. 92–144.
649. Науменко Ю. Моя служба в 5-й Херсонській стрілецькій дивізії / Ю. Науменко // За Державність. – 1938. – № 7. – С. 165–180.
650. Ніжанківський С. Перші дні перевороту в Стрию / С. Ніжанківський // Український Скиталець. – 1921. – № 3. – С. 5–12.
651. Німилович О. Спомини про останні дні 3-го полку 1-ї Бригади УСС / О. Німилович // Літопис Червоної Калини. – 1936. – № 5. – С. 20–21.
652. Окунь С. Січневий штурм // Глобус. – 1930. – № 2. – С. 18–20.
653. Омельченко Т. Мої спогади про Синіх / Т. Омельченко // За Державність. – Варшава, 1937. – Ч. 7. – С. 57–66.
654. Омелянович-Павленко М. Зимовий похід (6.12.1919– 6.05.1920) / М. Омелянович-Павленко // За Державність. – Каліш, 1929. – № 1. – С. 5–47.
655. Омелянович-Павленко М. На чолі Запорозців в 1919 р. у боях з Денікіним // Календар–альманах «Дніпро» на 1930 р. – Львів, 1929. – С. 46–60.
656. Омелянович-Павленко М. Останні місяці 1918 р. // Розбудова нації. – Прага, 1928. – № 10–11. – С. 392–397; № 12. – С. 438–448.
657. Омелянович-Павленко М. Початок 1919 р. / М. Омелянович-Павленко // Розбудова нації. – Прага, 1929. – № 1–2. – С. 38–47; № 3–4. – С. 109–117; № 5. – С. 166–176; № 6–7. – С. 210–217; № 8–9. – С. 276–281.
658. Онацький Є. Під омофором барона М. Василька. Записки журналіста й дипломата / Євген Онацький // Український історик. – 1980. – Ч. 1-4 (65-68). – Нью-Йорк – Торонто. – Мюнхен: Українське історичне товариство. – С. 110–133.
659. Островерх М. Рік 1919 / М. Островерх // Літопис Червоної Калини. – 1939. – № 7. – С. 3–8.

660. Охримович В. Зі Львова на Ангару. (Спомин) / В. Охримович // Календар «Просвіти» на рік 1920. – Львів, 1919. – С. 73–91.
661. Падалка В. Виступ полуботківців 4–6 липня 1917 року в м. Києві на фоні політичної ситуації того часу // До зброї. – 1921. – № 1. – С. 58–74.
662. Палеолог І. К. Звільнення Кам'янець-Подільського від більшовиків у 1918 р. / І. К. Палеолог // За Державність. – 1964. – № 10. – С. 129–154.
663. Паліїв Д. На чисту воду: З моїх спогадів / Д. Паліїв // Літопис Червоної Калини. – 1930. – Ч. 6. – С. 6–8.
664. Партика О. Спомини з часів російського наїзду / О. Партика // Календар «Просвіти» на р. 1916. – Львів, 1916. – С. 144–153.
665. Петренко А. Листопадовий рейд через польсько-український кордон (Спомин з II Зимового походу в листопаді 1921 р.) / А. Петренко // Літопис Червоної Калини. – 1934. – С. 6–84.
666. Первухин П. Під Вознесенськом / Петро Первухин // Дороговказ. – Торонто, 1969. – Ч. 26 (45). – С. 7–8.
667. Петрів В. Уривки зі споминів / Всеволод Петрів // Календар Червоної Калини на 1929 р. – Львів, 1928. – С. 29–38.
668. Петрів В. До історії формування війська на Україні під час революції / Всеволод Петрів // Літературно-науковий вісник. – 1930. – №11. – С. 981–987.
669. Петрів В. Декілька слів про Запорозький ім. Кошового Отамана Костя Гордієнка полк кінних гайдамаків. / Всеволод Петрів // Літературно-науковий вісник. – 1928. – №4. – С. 306–308.
670. Петрів В. Українська пропаганда серед «сибіряків» і «туркестанців» у революційні роки. / Всеволод Петрів // Календар Червоної Калини на 1938 р. – Львів, 1937. – С. 68–71.
671. Плющ Л. Пам'яті Надії Суровцової: Спогади / Л. Плющ // Сучасність. – 1985. – № 12. – С. 84–90.
672. Порохівський Г. В часи повстання проти гетьмана Скоропадського (від 1.10. до 15.12. 1918 р.) / Г. Порохівський // Календар-альманах «Дніпро» на 1939 р. – Львів: Дніпро, 1938. – С. 36–49.

673. Порохівський Г. Перша українська дивізія / Г. Порохівський // Календар–альманах «Дніпро» на 1936 р. – Львів: Дніпро, 1935. – С. 50–67.
674. Порохівський Г. Спогади про 1-й український корпус // Календар–альманах «Дніпро» на 1933 р. – Львів: Дніпро, 1932. – С.77–94.
675. Прохода В. Записки до історії Сірих або Сірожупанників / В. Прохода // Табор. – Варшава, 1927. – Ч. 5. – С. 47–62; 1928. – Ч. 6. – С. 22–48; Ч. 7. – С. 43–52; Ч. 8. – С. 53–63; 1930. – Ч. 14. – С. 98–110.
676. Прохода В. Сірожупанники в повстанні проти уряду гетьмана Скоропадського / В. Прохода // Табор. – Варшава, 1928. – Ч. 9. – С. 90–95.
677. Проценко П. Українізація на Північному фронті російської армії // За Державність. – 1937. – № 8. – С. 8–55; 1938. – № 9. – С. 18–59.
678. Пузицький А. Боротьба за доступ до Києва / А. Пузицький // За Державність. – 1936. – № 7. – С. 9–57.
679. Ремболович І. Рейд 1921 року / І. Ремболович // За Державність. – 1933. – № 3. – С. 156–172.
680. Ремболович І. 1918 рік на Чернігівщині / І. Ремболович // За Державність. – 1938. – Зб. 8. – С. 86–98.
681. Рудницький І. Спомини Львівських Листопадових днів 1918 р. // Український Скиталець. – 1921. – №1. – С. 7.
682. Ряппо Я. Революционная борьба в Николаеве (1918–1919 гг.) // Летопись революции. – 1924. – № 4. – С. 5–43.
683. Савич І. Гуцульський полк морської піхоти в Армії УНР // Літопис Червоної Калини. – 1932. – № 4. – С. 15.
684. Савченко В. Український рух у російських частинах у 1917 та у 1918 рр. // За Державність – Каліш, 1934. – Ч. 4. – С.145– 60.
685. Савченко В. Нарис боротьби Армії УНР на Лівобережжі наприкінці 1918 р. на початку 1919 р. / В. Савченко // За Державність. – 1935. – № 5. – С. 158–185; 1936. – № 6. – С. 119–154.

686. Савченко В. Спогади про український рух у 12-й російській армії в 1917 р. / В. Савченко // За Державність. – 1929. – №1. – С. 42–64.
687. Севрюк О. Підписання Берестейського договору / О. Севрюк // Календар Червоної Калини на 1939 р. – Львів. – 1938. – С. 57–61.
688. Севрюк О. Підписання Берестейського договору: (спомини учасника мирових переговорів) / О. Севрюк // Ювілейний календар–альманах «Українського голосу» на 1968 р. – Вінніпег, 1968. – С. 45–53.
689. Серeda М. На вулицях Києва з 30 січня до 8 лютого 1918 р. // Календар Червоної Калини на 1938 р. – Львів:Червона Калина, 1937. – С. 23–32.
690. Серeda М. Отаманина / М. Серeda // Літопис Червоної Калини. – 1929. – №3. – С. 22–24; 1930. – № 1. – С. 10–12; № 2. – С. 6–8; № 3. – С. 15–17; № 4. – С.12–14; № 6. – С.17–30.
691. Серeda М. Перші українські військові частини // Історичний Календар–альманах Червоної Калини на 1929 рік. – Львів, 1929. – С. 45–51.
692. Сікевич В. Сторінка із Записної книжки / Володимир Сікевич // Ілюстрований календар «Українського голосу» на 1929 рік. – Вінніпег, [1928]. – С. 41–54.
693. Сікевич В. Один спомин з війни [1917 р.] // Ілюстрований календар «Українського голосу» на 1929 рік. – Вінніпег, [1928]. – С. 75–83.
694. Сивицкий. Взятие Киева / В. Сивицкий // Революционная военная мысль – 1922. – № 7. – С. 124–128.
695. Скидан М. Шлях 1-го Галицького Корпусу по поході на Київ / М. Скидан // Літопис Червоної Калини. – 1936. – № 2. – С. 3–5; № 3. – С. 4–6; № 4. – С. 7–8; № 5. – С. 6–7.
696. Скоропадський П. Уривок зі «Споминів» Гетьмана П. Скоропадського: 1-й Український Корпус / Павло Скоропадський // Хліборобська Україна. – Відень, 1922–1923. – Кн. IV. – С. 3–40.
697. Скоропадський П. Уривок зі «Споминів» Гетьмана П. Скоропадського: Від початку 1918-го року до проголошення Гетьманства // Хліборобська Україна. – Відень. – 1924–1925. – Кн. 5. – С. 31–92.

698. Скоропадський П. Українська культурна праця за Гетьманщини 1918-го року: Сторінки споминів / Павло Скоропадський // Наша культура. – Львів. – 1936. – Кн. 4. – С. 241–247.

699. Смовський К. Гайдамацький кіш Слобідської України та його артилерія в 1917–1918 роках / К. Смовський // За Державність. – Варшава, 1935. – Ч. 5. – С. 137–157.

700. Смовський К. Окремий Чорноморський Кіш / К. Смовський // За Державність. – Варшава, 1938. – № 8. – С. 99–118.

701. Стефанів З. Від Славянська до Тухолі: Спомини підхорунжого / З. Стефанів // Український Скиталець. – Прага, 1922. – № 16. – С. 4–7; № 17. С. 4–6; 1923. – № 21–23 (43–44). – С. 8–12; 1924. – № 8. – С. 3–8.

702. Сулківський Б. З історії формування Другого Січового Запорізького корпусу / Б. Сулківський // Табор. – Варшава, 1937. – № 4. – С. 71–86.

703. Суровцова Н. Життя Надії Суровцової, описане нею самою в селищі Нижній Сеймчан Магаданської області / Публ. О. Сергієнко. Ч. I // Наука і культура. Україна: Щорічник АН УРСР. – К.: Т-во «Знання» УРСР, 1990. – Вип. 24. – С. 414–560; Ч. II // Наука і культура. Україна: Щорічник АН України. – К.: Т-во «Знання» України, 1991. – Вип. 25. – С. 218–301; Ч. III. – 1993. – Вип. 26/27. – С. 285–321.

704. Сушко Р. Базар: могили 359 героїв / Роман Сушко // Історичний Календар Червоної Калини на 1931 р. – Львів, 1930. – С. 104–127.

705. Сушко Р. Січові Стрільці за Центральної Ради (Мої спомини про першу сотню СС / Роман Сушко // Календар Червоної Калини на 1928 р. – Львів, 1927. – С. 9–37.

706. Сушко Р. Брат на брата: (Матеріали до історії Ударної групи СС): [Спогади] / Роман Сушко // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1928 р. – Львів, 1927. – С. 53–58.

707. Сушко Р. Мої спомини про першу сотню СС / Роман Сушко // Національна думка. – Прага, 1926. – Ч. 4. – С. 26–32; 1927. – Ч. 1. – С. 28–34; Ч. 2. – С. 23–37.
708. Тарнавський А. Історія 4-го Запорізького полку імені І. Богуна / А. Тарнавський // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1930. – С. 104–127.
709. Тютюнник Ю. Революційна стихія (Спогади) / Ю. Тютюнник // Дзвін. – 1991. – № 7. – С. 87–95; № 8. – С. 92–102.
710. Удовиченко О. Загибель студентського куреня під Крутами / О. Удовиченко // Військова справа. – Париж, 1928. – № 2. – С. 5–8.
711. Удовиченко О. Перша боротьба за Київ (1917–1918) / О. Удовиченко // Військова справа. – Париж, 1927–1928. – Ч. 1. – С. 8–14.
712. Удовиченко О. Форсування Дністра під Городнищею (14 вересня 1920) / О. Удовиченко // За державність. – 1934. – № 4. – С. 190–200.
713. Федак С. Мої спомини / С. Федак // Календар «Просвіти» на 1918 р. – Львів: Видання «Просвіта», 1917. – С. 189–205.
714. Фенців І. Українська артилерія у Львові 1–21. XI. 1918 р. // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1929. – Ч. 1. – С. 6.
715. Феценко-Чопівський М. Мотовилівка в 1919 році / М. Феценко-Чопівський // За Державність. – 1966. – № 11. – С. 175–179.
716. Філанович В. Бої за Житомир // Гуртуймося. – 1932. – № 9. – С. 25–31.
717. Франко П. Летунський відділ УГА // Літопис Червоної Калини. – Львів: Червона Калина, 1937. – Ч. 10. – С. 3–5; Ч. 11. – С. 9–11.
718. Франц Г. Евакуація німецьких військ з України (зима 1918–1919) / Г. Франц // Историк и современник. – Берлін. – 1921. – С. 262–269.
719. Харченко С. З кривавих днів 1919 р. Зі споминів українського партизана / С. Харченко // Неділя. – Львів. – 1935. – № 36. – С. 3.
720. Чабанівський В. Вступ українських військ до Києва 31 серпня 1919 року / Василь Чабанівський // За Державність. – 1938. – № 8. – С. 152–154.
721. Чайка Л. На крайньому хуторі (зі спогадів повстанця) // Календар Червоної Калини на 1934 р. – Львів, 1933. – С. 192–206.

722. Чайковський А. Чорні рядки. Мої спомини за часів від 1 листопада 1918 р. – до 13 травня 1919 р. / А. Чайковський // Дзвін. – 1990. – № 6. – 44–79.
723. Чайковський А. Як українці перебрали в свої руки залізничну станцію у Львові / А. Чайковський // Свобода. – Джерсі–Сіті, 1968. – 1 листопада.
724. Черячукин А. Донские делегации на Украину и в Берлин. / А. Черячукин // Донская летопись. – 1924. – Вып. 3. – С. 163–217.
725. Чорний С. Мої спомини. Маршрутні замітки / С. Чорний // Гуртуймося. – 1931. – № 3. – С. 18–23.
726. Чорний С. Сторінки з 2-го Зимового походу / С. Чорний // За Державність. – 1933. – № 3. – С. 192–206.
727. Цапко І. Кінний бій під Сидоровим / І. Цапко // За Державність. Матеріали до Історії Війська Українського – Торонто: Український воєнно-історичний інститут, 1964. – Зб. 10. – С. 204–209.
728. Шандрук П. Армія УНР і її боротьба за державність / Павло Шандрук // Гуртуймося. – 1932. – № 9. – С. 7–15.
729. Шандрук П. Бої 3-ої Залізної дивізії під с. Сидоровим над Збручем 19-26 липня 1920 р. / Павло Шандрук // Табор. – 1923. – № 1. – С. 94–101.
730. Шаповал М. 22 січня: (Спомини і висновки) / Микита Шаповал // Трудова Україна. – Прага, 1932. – № 2. – С. 6–10; № 3/4. – С. 28–30; № 5/6. – С. 10–13; № 7/8. – С. 10–12; № 9. – С. 8–11.
731. Шаповал М. Гетьманщина і Директорія. Уривки із споминів // Вітчизна. – 1995. – № 11-12. – С. 131-141; 1996. – № 1-2. – С. 131-136; № 5 – 6. – С. 125-141.; № 7–8. – С. 127–140.
732. Швед А. Революционные события в Павлограде (март 1917 – март 1918 г.) // Летопись революции. – 1927. – № 4. – С. 105–115.
733. Швець А. Історія Полуботківського полку // Українське козацтво. – 1971. – Ч. 18. – С. 20–22.
734. Шелухін С. Визнання Української Республіки Росією: [1918 р.] / Сергій Шелухін // На переломі. – Відень, 1920. – 20 березня. – Ч. 3. – С. 23–28.

735. Шелухін С. Як будовано Українську соборність: В. Панейко на роботі в українській делегації на Мирову конференцію в Парижі 1919-го року: [Доповідь у Товаристві українських письменників і журналістів у Празі, 9 квітня 1935 р.] // Наша культура. – Варшава, 1936. – № 1. – С. 47–54.
736. Шемет С. Микола Міхновський. Посмертна згадка / Сергій Шемет // Хліборобська Україна. – Відень, 1923. – Кн. 5. – С. 3–30.
737. Шемет С. Полковник Петро Болбачан (Замітки до історії Запорізького корпусу 1917-1919 рр.) / Сергій Шемет // Хліборобська Україна. – 1922–1923. – Кн. 4. – С. 200–236.
738. Шляхтиченко М. До історії «Директорії» УНР (Спогад) // Український історик. – 1965. – № 1–2. – С. 56–61; № 3. – С. 52–59.
739. Шпилинський О. Базар (1921–1931) / О. Шпилинський // За Державність. – 1933. – № 3. – С. 109–135.
740. Шпилинський О. Замітки до історії 3-го піхотного полку імені Наливайка / О. Шпилинський // Табор. – 1929. – № 12. – С. 54–69.
741. Шрамченко С. Піднесення українського прапора на Чорноморському флоті // За державність. – 1930. – № 2. – С. 120–124.
742. Шрамченко С. Українські Воєнно–Морські Школи (1918–1920 рр.) / С. Шрамченко // Табор. – Каліш, 1931. – Ч. 15. – С. 80–84.
743. Шустикевич А. З останніх боїв (осінь 1919 року на Великій Україні) // Альманах Червоної Калини на 1930 рік. – Львів, 1929. – С. 144–148.
744. Щаденко Е. Из записок о Николае Щорсе / Е. Щаденко // Советская Украина. – 1958. – № 5. – С. 133–148.
745. Щоденник значкового Ясинського, старшини Окремого Чорноморського коша // Військово-історичний альманах. – 2000. - №1. – С. 57–70.
746. Щуровський В. Зі записів лікаря Бригади УСС // Календар–альманах Червоної Калини на 1924 рік. – Львів; 1923. – С. 79–90.
747. Юртик Г. Перший Сімферопольський полк ім. гетьмана Петра Дорошенка.(Зі споминів) // Літературно-науковий вісник. – Львів. – 1923. – Кн. 1. – С. 31–42.

748. Юртик Г. Другий всеукраїнський військовий з'їзд. Перший Універсал.(Зі споминів) // Літературно-науковий вісник. – Львів. – 1923. – Кн. 3. – С. 228–234; Кн. 4. – С. 306–314.

749. Юртик Г. Звенигородський Кіш вільного козацтва (Спомини) // Літературно-науковий вісник. – Львів. – 1922. – № 2. – С. 125–133.

750. Яворовський Є. Останній місяць ЧУГА . Історичні факти на основі «Денника Начальної Команди ГА» // Новий Час. – Львів, 1937. – № 8. – С.7–8.

751. Якимів Е. Гостини Махна в Умані. Зі споминів очевидця // Календар–альманах Червоної Калини на 1932 рік. – Львів, 1931. – С. 78–80.

752. Янчевський М. Із спогадів 1 березня 1917 р. Фондул – Молдова – Кімнолунг; Серпень–грудень 1917 року. Борисоглібськ – Одеса / М. Янчевський // За Державність. – 1930. – Ч. 2. – С.137–150.

753. Ярославин С. За Збруч (Уривок зі споминів б. підхорунж. 18 бригади УГА) / С. Ярославин // Літопис Червоної Калини. – 1931. – № 7–8. – С. 35–37.

754. Ярославин С. Як ми ставали большевиками / С. Ярославин // Літопис Червоної Калини. – 1935. – № 9. – С. 3–5.

755. Яськевич С. Кілька поправок до історії Кам'янецької спільної юнацької школи / Сава Яськевич // Літопис Червоної Калини. – 1936. – №4. – С. 4–6.

Монографії, брошури, статті

756. Андрусишин Б. «Спомини» П. Скоропадського як джерело вивчення соціально-економічної політики Української Держави / Б. І. Андрусишин // Наукові записки: Матеріали звіт.-наук. конференції викладачів Укр. пед. ун-ту ім. М. Драгоманова за 1992 р. – К., 1993. – С. 224–227.

757. Баран М. Збірка спогадів про УГА / М. Баран // Рукописна україніка у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України та проблеми створення інформаційного банку даних: м-ли Міжнар. наук. -практ. конф., 20–21 вересня 1996 р. – Львів, 1996. – С. 175–180.

758. Бачинський Л. Українська таборова преса / Л. Бачинський // Книжка. – 1921. – № 4–6. – С. 87–89.
759. Білокінь С. Спомини Михайла Грушевського про Центральну Раду / С. Білокінь // Розбудова держави. – 1993. – № 1. – С. 8–19.
760. Боряк Т. Документальна спадщина української еміграції в Європі: Празький архів (1945–2010) / Тетяна Боряк. – Ніжин: Вид-во НДУ імені Миколи Гоголя, 2011. – 544 с.
761. Васильчук М. «Літопис Спостерігача»: Щоденник Володимира Глинського 1916-1920 рр. як зразок української мемуаристики періоду Першої світової війни та доби ЗУНР – УНР // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Збірник наукових праць. – Вип. 18. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. – С. 635–642.
762. Велика війна 1914-1918 рр. і Україна / Ред. колегія: О. Реєнт (кер. автор. колективу) та ін. – К.: ТОВ Видавництво «КЛІО», 2013. – 784 с.
763. Великочий В. Джерела до вивчення державного будівництва в ЗУНР: монографія / Володимир Великочий; Прикарпатський нац. ун-тет ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ : Плай, 2003. – 278 с.
764. Великочий В. Українська історіографія суспільно-політичних процесів у Галичині 1914-1919 рр. / Володимир Великочий. – Івано-Франківськ, 2009. – 812 с.
765. Верба І. Життя і творчість Наталії Полонської-Василенко (1884-1973) / Ігор Верба. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2008. – 324 с.
766. Верба І. Олександр Оглоблин: життя і праця в Україні: До 100-ліття з дня народження / Ігор Верба. – К.: НАНУ, Інститут укр. археографії та джерелознавства, 1999. – 384 с.
767. Верига В. Визвольні змагання в Україні: 1914-1923 рр.: У 2 т. / В. Верига. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1998. – Т. 1. – 524 с.; Т. 2. – 503 с.

768. Верстюк В.Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918–1921) / Владислав Федорович Верстюк. – К.: Наукова думка, 1991. – 368 с.

769. Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник / В. Верстюк, Т. Осташко. – К.: Видруковано на Київській нотній фабриці, 1998. – 255 с.

770. Верстюк В. Революція в оцінках Євгена Чикаленка / В. Ф. Верстюк // Чикаленко Є. Щоденник 1919–1920 / УВАН у США, Історична секція; НАН України, Ін-т історії України; Дослідний ін-т новітньої історії України (Філадельфія, США); за ред. В. Верстюка та М. Антоновича. – К. – Нью-Йорк: Вид-во імені Олени Теліги, 2005. – С. 17–32.

771. Верстюк В. 1917 рік у щоденникових записах В.І. Вернадського // Україна ХХ ст.: культура, ідеалогія, політика. Зб. статей / Відп. ред. В.М. Даніленко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – С. 73–81.

772. Войцехівська І. Мемуаристика / Ірина Войцехівська // Спеціальні історичні дисципліни: довідник / І. Н. Войцехівська (кер. авт. колективу), В. В. Томазов, М. Ф. Дмитрієнко та ін. – К.: Либідь, 2008. – С. 359–366.

773. Воронкова Т. І. Суровцова-Олицька Надія Віталіївна (1896–1985) / Особові архівні фонди Інституту рукопису: Путівник / НАН України. НБУВ, Інститут рукопису; редкол: О. С. Онищенко (відп. ред.) та ін. – К., 2002. – С. 528–531.

774. Гамрецький Ю. М. Про «Спомини» Д. І. Дорошенка: [Вступна стаття до публікації «Моїх споминів про недавнє минуле» Д. Дорошенка] / Ю. М. Гамрецький // Український історичний журнал. – 1992. – № 6. – С. 130–131.

775. Генерал-хорунжий Армії УНР. Невідома автобіографія Ю. Тютюнника. / Публікація О. Божка // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – Ч. 1–2. – С. 24–56.

776. Горак В. С. Гетьманський переворот 29 квітня 1918 р. в інтерпретації П. Скоропадського / В. С. Горак // Український історичний журнал. – 2008. – № 4. – С. 110–122.

777. Горак В. С. Українська гетьманська держава 1918 року у світлі споминів її сучасників / Володимир Сергійович Горак. – К.: ВД «Стилос», 2010. – 200 с.

778. Грицак Я. Українська революція, 1914–1923: нові інтерпретації / Я. Грицак // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні. – Львів, 1999. – Вип. 2: 1995–1997 рр. – С. 117–137.

779. Грушевський М. С. Українська Центральна Рада й її універсали. Перший і другий / М. С. Грушевський. – К.: Друкарня товариства «П. Барський», 1917. – 14 с.

780. Грушевський М. С. Якої ми хочемо автономії і федерації / М. С. Грушевський. – К.: Друкарня товариства «П. Барський», 1917. – 16 с.

781. Грушевський М. По шкоді / Михайло Грушевський // Літературно-науковий вісник. – Т. 172 (кн. XII, грудень). – 1918. – С. 233–243.

782. Дацків І.Б. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів 1917–1923 рр. / Ігор Богданович Дацків. – Тернопіль: Астон, 2009. – 520 с.

783. Дашкевич Я. Надія Суровцова: Нотатки з нотаток / Ярослав Дашкевич / Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. – Львів: Літ. агенція «Піраміда», 2007. – С. 366–374.

784. Дубинський І.В., Шевчук Г.М. Червоне козацтво / І.В. Дубинський, Г. М. Шевчук. – К.: Політвидав України, 1987. – 242 с.

785. Злупко С. Спогади В. П. Левинського «В брудах світової війни» – цінне джерело з історії української суспільно–економічної думки / С. Злупко // Рукописна україніка у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України та проблеми створення інформаційного банку даних: м-ли Міжнар. наук. – практ. конф., 20–21 вересня 1996 р. – Львів, 1996 – С. 117–125.

786. Історичне джерелознавство: підручник / Я. С. Калакура, С. Ф. Павленко та ін. – К.: Либідь, 2002. – 488 с.
787. История Великой войны / под ред. А. Шеманского. – М.: Изд. т-ва Н. Васильева, 1915. – Т. 2. – 321 с.
788. Калакура Я.С. Українська історіографія: курс лекцій / Я. С. Калакура. – К.: Генеза, 2004. – 496 с.
789. Каліберда Ю. Військова мемуаристика як джерело дослідження військової політики Української Держави доби гетьмана П. Скоропадського / Ю. Каліберда // Воєнна історія. – 2002. – № 5–6. – С. 85–93.
790. Каліберда Ю. Історія вільного козацтва за мемуарами учасників національно-визвольних змагань в Україні (1917–1921 рр.) / Ю. Каліберда // Збірник наукових праць. – Київський військовий гуманітарний ін-т, 1997. – Вип. 2. – Кн. 1. – С. 65–77.
791. Каліберда Ю. Мемуари як джерело з історії українського військового руху в російській армії (лютий 1917 – січень 1918 рр.) / Ю. Каліберда // Збірник наукових праць. – Київський військовий гуманітарний ін-т, 1997. – Вип. 1. – С. 66–83.
792. Капелюшний В. П. Замасковані імена: псевдоніми і криптоніми та проблема атрибуції авторства в історіографії українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. / В. П. Капелюшний. – К.: Нора-Прінт, 2001. – 103 с.
793. Капустянський М. О. Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році / Микола Олександрович Капустянський // Україна 1919 рік. – К.: Темпора, 2004. – С. 19–286.
794. Кедрин І. Викрєвлена правда. Події в Україні у 1918 р. у кривому дзеркалі споминів д-ра Лонгіна Цегельського / Іван Кедрин. – Їью-Йорк: Вид. Братства УСС, 1963. – 35 с.
795. Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння / Михайло Ковальчук. – К.: Темпора, 2006. – 576 с.

796. Ковалюк Р. Волинський щоденник Дмитра Вітовського (1916–1917 рр.) / Р. Ковалюк. – Львів: Вид. центр Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка, 2002. – 64 с.
797. Колесник І. І. Українська історіографія (XVIII – початок ХХ століття) / І. І. Колесник. – К.: Генеза, 2000. – 256 с.
798. Коляструк О. А. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності / О. А. Коляструк // Український історичний журнал. – 2008. – № 2. – С. 145–153.
799. Комаренко Н. В. Журнал «Літопис революції» (Історіографічний нарис) / Н. В. Комаренко. – К.: Наукова думка, 1970. – 170 с.
800. Кос А. І. З-під знаку Стрільця: Олена Степанів-Дашкевич у світлинах, документах та спогадах / Анна Іванівна Кос. – Львів: ТОВ Поліграфсервіс, 2012. – 120 с.
801. Кривецький І., Назарук О. Як писати мемуари? / І. Кривецький, О. Назарук. – Відень, 1921. – 34 с.
802. Кривецький І. Українська мемуаристика, її сучасний стан і значіння / Іван Кривецький. – Кам'янець: Видання «Стрільця», органу Галицької армії, 1919. – 31 с.
803. Крезуб А. Нарис історії українсько-польської війни 1918–1919 років / А. Крезуб. – Нью-Йорк, 1966. – 64 с.
804. Кривава книга. Українська Галичина під окупацією Польщі в рр. 1919-1920 / упоряд. Я. Радевич-Вінницький / передрук вид. 1919 і 1921 рр. – Дрогобич: Відродження, 1994. – 274 с.
805. Кураєв О.О. Маловідомий комплекс джерел Австрійського державного архіву у Відні про події в Україні 1914–1922 рр. (за публікацією Т. Горникевича) / О. О. Кураєв // Архіви України. – 2000. – № 1–3. – С. 97–102.
806. Кужель Л. Я. Українські таборіві видання у Польщі (20-ті роки ХХ століття) // Збірник праць науково-дослідницького центру періодики НАН України / Під ред. М. Романюка. – Львів, 1995 – Вип. II. – 424 с.
807. Лазаревський Г. Гетьманщина: [Рец. на кн.:] Проф. Дмитро Дорошенко. Ілюстрована історія України 1917–1923 рр. II том: Українська

Гетьманська Держава 1918 р. – Ужгород, 1930. – 424 с. / Гліб Лазаревський // За Державність: Матеріали до історії війська українського. – Каліш, 1930. – Зб. 2. – С. 197–216; Каліш, 1932. – Зб. 3. – С. 234–268.

808. Лазаревський О.О. Лазаревський Гліб Олександрович / О. О. Лазаревський, І. Б. Усенко // Енциклопедія історії України: У 10 т. / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2009. – Т. 6. – С. 26–27.

809. Литвин М.Р. Історія ЗУНР / М. Р. Литвин, К. Є. Науменко. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1995. – 368 с.

810. Литвин М.Р. Українсько-польська війна 1918–1919 рр / Микола Романович Литвин. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1998. – 488 с.

811. Литвин С. Симон Петлюра у 1917–1926 роках. Історіографія та джерела / С. Литвин. – К.: Аквілон-Прес, 2000. – 464 с.

812. Лихолат А. В. Розгром націоналістичної контрреволюції на Україні / А. В. Лихолат. – К.: Держполітвидав УРСР, 1955. – 662 с.

813. Лукасевич Л. Роздуми на схилку життя / Левко Лукасевич. – Нью-Йорк: Українське православне вид-во Св. Софії, 1982. – 342 с.

814. Макарчук С. Писемні джерела з історії України: Курс лекцій / Степан Макарчук. – Львів: Світ, 1999. – 352 с.

815. Малик А. О. Мемуари учасників визвольних змагань 1917–1920 рр. (За матеріалами української періодики у міжвоєнний період) // Українська періодика: Історія і сучасність. Третя Всеукр. теор. конф. (22–23 грудня 1995 р). – Львів, 1995. – С. 83–85.

816. Малик А. О. Мемуари як джерело до історії української революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.) / А. О. Малик. – Львів: ЛДУ ім. Івана Франка, 1999. – 74 с.

817. Малик А. О. Мемуари як джерело з історії визвольної боротьби на західно-українських землях в 1914–1921 рр. / А. О. Малик // Історичне

краєзнавство та національне виховання: Матеріали науково-практичної конференції. – Львів: ЛДУ ім. Івана Франка, 1994. – С. 55–56.

818. Малик А. О. Мемуари як джерело до вивчення історії формування Синьої і Сірої дивізій: Період діяльності Центральної Ради / А. О. Малик // Наукові записки. Національний пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 1999. – Т. 35. – Ч. 3. – С. 270–280.

819. Масенко Л. Читаючи «Спогади» Павла Скоропадського / Л. Масенко // Слово і час. – 1998. – № 12. – С. 44–53.

820. Монолатій І. Галичина і галицькі українці у «Спогадах» Павла Скоропадського: ідейні орієнтації та національні пріоритети / І. Монолатій // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2005. – Вип. 9. – С. 346–355.

821. Михальський І. До мемуарів діячів національно-визвольного руху України кінця ХІХ – початку ХХ ст. / І. Михальський // Пам'ять століть. – 2003. – № 5. – С. 96–106.

822. Мхиторян Н. Мемуари О. Лотоцького як цінне джерело досліджень історії українсько-турецьких взаємовідносин / Н. Мхиторян // Розбудова держави. – 1995. – № 5–6. – С. 54–59.

823. Мушинка М. Музей визвольної боротьби України в Празі та доля його фондів: Історико-архівні нариси / Микола Мушинка [Держкомархівів України; Асоціація українців Словаччини, Наукове т-во ім. Шевченка у Словаччині]. – К., 2005. – 128 с.

824. Олейников О. Мемуари як джерело вивчення історії боротьби трудящих проти інтервенції буржуазно-поміщицької Польщі та розгрому білогвардійських військ Врангеля (березень-листопад) 1920 р. // Український історичний журнал. – 1983. – № 12. – С. 122–128.

825. Олейников А. А. Мемуары как источник изучения борьбы трудящихся против интервентов на Украине. / А. А. Олейников. – К.: Вища школа, 1988. – 134 с.

826. Отземко О. В. Мемуарні джерела в російській історіографії XIX-початку XX ст. / О. В. Отземко // Гуржіївські історичні читання. – Черкаси, 2014. – Вип. 7. – С. 15–16.

827. Палієнко М. Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій) / Марина Геннадіївна Палієнко. – К.: Темпора, 2008. – С. 174–215.

828. Пеленський Я. Спогади Гетьмана Павла Скоропадського (кінець 1917 – грудень 1918): [передмова] / Ярослав Пеленський. // Скоропадський П. Спогади: кінець 1917 – грудень 1918. – К. – Філадельфія, 1995. – 492 с.

829. Передерій В. Матеріали до вивчення історії ЗУНР на сторінках «Літопису Червоної Калини» (1929–1939 рр.), (1991–1995 рр.): джерелознавчий аспект / В. Передерій // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Збірник наукових праць. – Вип. 18. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2009. – С. 666–673.

830. Пиріг Р. Павло Скоропадський у дзеркалі своїх спогадів / Р. Я. Пиріг // Гетьманат Павла Скоропадського між Німеччиною і Росією. – К., 2008. – С. 43–52.

831. Пиріг Р. Спогади Павла Скоропадського як історичне джерело / Р. Я. Пиріг // Студії з архівної справи та документознавства. – 2008. – Т. 16. – С. 57–72.

832. Пиріг Р. Я. Мемуари сучасників як джерело з історії Української революції / Р. Я. Пиріг // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – Вип. 4. – С. 31–58.

833. Пиріг Р. Я. Джерела з історії Української революції 1917-1921 років: Матеріали особового походження / Р. Я. Пиріг // Архіви України. – 2011. – № 6. – С. 83–102.

834. Погребенник Ф. Невідомі щоденники Євгена Чикаленка / Ф. Погребенник // Слово і час. – 1993. – № 10. – С. 25–30.

835. Політична історія України ХХ ст. - У 6 т. – Т.2.: Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917-1920) / В. Ф. Верстюк, В. Ф. Солдатенко. – К.: Генеза, 2003. – 488с.

836. Прохода В. Уваги до праці д-ра Матвія Стахова «Україна в добі Директорії УНР» (тт. 1–7, 1962–1966, Скрантон, США) / Василь Прохода // Український історик. – 1967. – № 1–2 (13–14). – С. 91–102.

837. Реєнт О.П., Сердюк О.В. Перша світова війна і Україна / О. П. Реєнт, О. В. Сердюк. – К.: Генеза, 2004. – 480 с.

838. Реєнт О.П. Павло Скоропадський / Олександр Петрович Реєнт. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. – 304 с.

839. Ріпецький С. Листопад 1918 року. Листопадовий зрив, Українські Січові Стрільці, полковник Дмитро Вітовський в кривому дзеркалі споминів Лонгіна Цегельського / Степан Ріпецький. – Нью-Йорк, Дітройт: Вид. Братства УСС, 1961. – 49 с.

840. Р.С. (Шандрук П.) Рефлексії на «Спомини» Д-ра С. Шухевича // Літопис Червоної Калини. – 1930. – № 1. – С. 81–84.

841. Рубльов О., Реєнт О. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. / О. Рубльов, О. Реєнт. – «Україна крізь віки». – Т.10. – К.: Альтернативи, 1999. – 320 с.

842. Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939 рр) / Олександр Рубльов. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 648 с.

843. Рубльов О. «Я мушу продовжувати свою справу літописця...»: Гулагівська «одісея» Надії Суровцової 1927–1954 рр. у реабілітаційно-мемуарному контексті / О. С. Рубльов, П. Е. Синицький // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2007. – № 2 (29). – С. 215–282.

844. Симоненко Р. Г. Проти буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історії України: [Рец. на кн.:] J. Majstrenko. Borot'bism: A Chapter in the History of Ukrainian Communism / Research Program on the

USSR, № 4. – New York, 1954. – 325 P. / Р. Г. Симоненко // Український історичний журнал. – 1958. – № 3. – С. 158–162.

845. Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1917—1920 рр.) / Валерій Федорович Солдатенко. – К.: «Книга Пам'яті України», 1999. – 508 с.

846. Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу. Т.1.: Рік 1917. / Валерій Федорович Солдатенко. – Харків: Прапор, 2008. – 560 с.

847. Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу. Т.2.: Рік 1918. / Валерій Федорович Солдатенко. – К.: Світогляд, 2009. – 411 с.

848. Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу / Валерій Федорович Солдатенко. – Т. 3.: Рік 1919. – К.: Світогляд, 2010. – 453 с.

849. Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу / Валерій Федорович Солдатенко. – Т. 4.: Рік 1920. – К.: Світогляд, 2010. – 442 с.

850. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР: У 7 т. / М. Стахів. – Торонто, 1962. – Т. 1. Власними силами. – 272 с.

851. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР: У 7 т. / М. Стахів. – Торонто, 1963. – Т. 2. Україна між двома силами. – 248 с.

852. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР: У 7 т. / М. Стахів. – Торонто, 1963. – Т. 3. Україна між двома силами. – 276 с.

853. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР: У 7 т. / М. Стахів. – Торонто, 1964. – Т. 4. Директорія і Антанта. – 353 с.

854. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР: У 7 т. / М. Стахів. – Торонто, 1964. – Т. 5. Директорія і Антанта. – 248 с.

855. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР: У 7 т. / М. Стахів. – Торонто, 1965. – Т. 6. Криза на всіх фронтах. – 247 с.

856. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР: У 7 т. / М. Стахів. – Торонто, 1966. – Т. 7. Вихід із кризи. – 248 с.

857. Стопчак М. В. Протигетьманське повстання Директорії УНР у мемуарній літературі / М. В. Стопчак // Вісник Київ. держ. лінгвіст. ун-ту. – К., 2001. – Вип. 5. – С. 179–191.

858. Стопчак М. Утворення та діяльність Директорії УНР (1918–1920 рр.): Історіографічний нарис / Микола Стопчак. – Вінниця: І. Балюк, 2010. – 812 с.

859. Стрельський Г. В. Січневе збройне повстання київських трудящих проти Центральної Ради (1918 р.) у спогадах учасників / Г. В. Стрельський // Український історичний журнал – 1973. – №2. – С. 135–138.

860. Стрельський Г. В. Мемуари как источник изучения истории Великого Октября на Украине / Г. В. Стрельський. – К.: Вища школа, 1978. – 135 с.

861. Стрельський Г. В. Мемуари діячів контрреволюції: оцінки, підходи до вивчення і використання / Г. В. Стрельський // Науково-методичні праці з історії СРСР : Зб. наук. статей. – К., 1991. – Вип. 1. – С. 451–459.

862. Тимошик-Сударикова А. Паризький журнал «Тризуб». 1925–1940 рр.: формування та функціонування / Аліна Миколаївна Тимошик-Сударикова; [НАН України. ЛННБУ ім. В. Стефаника]. – К.: Наша культура і наука, 2013. – 408 с.

863. Тинченко Я. Генерал Олександр Греков: військова діяльність і доля / Ярослав Тинченко // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2001. – № 2. – С. 343–415.

864. Тинченко Я. Українські збройні сили, березень 1917 р. – листопад 1918р. (організація, чисельність, бойові дії) / Ярослав Тинченко. – К.:Темпора, 2009. – 480 с.

865. Ткачук А. Г. Крах спроб Центральної Ради використати українізовані формування в 1917 р. / А. Г. Ткачук // Український історичний журнал – 1967. – № 8. – С. 75–84.

866. Удовиченко О. Третя Залізна дивізія. Матеріали до історії Війська Української Народної Республіки. Рік 1919. / Олександр Удовиченко. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1971. – 264 с.

867. Удовиченко О. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917–1921. – К.: Україна, 1995. – 206 с.

868. Удод О. А. Про психоісторичний підхід до історії / О. А. Удод // Бористен. – 2000. – № 3. – С. 12–13.
869. Файзулін Я. Невідомі спогади генерал-хорунжого армії УНР Юрія Тютюнника / Ярослав Файзулін / Український історичний збірник. – К.: інститут історії НАН України, 2011. – Вип. 14. – С. 290–302.
870. Федунь М. Мемуарна спадщина Осипа Назарука / М. Федунь. – Брошнів: МПП «Талія», 2000. – 175 с.
871. Шанковський Л. Нарис української воєнної історіографії: Ч. III: Українська воєнно-історична наука в періоді між двома війнами (1921–1939). X–XII / Лев Шанковський // Український історик. – 1973. – № 3–4 (39–40). – С. 113–126.
872. Шанковський Л. Нарис української воєнної історіографії: Ч. III. Українська воєнно-історична наука в періоді між війнами (1921–1939). XV–XVII / Лев Шанковський // Український історик. – 1975. – № 1–2 (45–46). – С. 45–69.
873. Шевченко Ф. Шлях, що завів на манівці: [Вступне слово до другої частини «Споминів» М. Грушевського] / Ф. Шевченко // Київ. – 1989. – № 8. – С. 102.
874. Шологон Л. Національно-культурний рух українців Галичини (1848–1914 рр.): спогади очевидців та учасників подій / Лілія Шологон // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – 2010. – Ч.17. – С. 123–131.
875. Шульгата Н. Підготовка перевороту 1 листопада 1918 р. у Львові: спогади учасників / Н. Шульгата // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка: зб. наук. праць. – Львів: ЛНУ, 2001. – Вип. 4. – С. 163–172.
876. Якимович Б. Андрій Чайковський: життя, творчість, громадсько-політична діяльність / Богдан Якимович / Андрій Чайковський. Спогади. Листи. Дослідження: У 3 т. / редкол.: Б. З. Якимович (голова) та ін. – Львів, 2002. – Т. 1. – С. 6–24.

Дисертації, автореферати дисертацій

877. Бурім Д. В. Наукова, педагогічна та громадсько-політична діяльність Д. І. Дорошенка в еміграції (1919–1951 рр.): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.02 «Всесвітня історія» / Дмитро Васильович Бурім. – К., 1997. – 294 с.

878. Горелов В.І. Військово-політична діяльність П.Скоропадського та його роль у створенні Збройних Сил Української Держави (серпень 1886 – грудень 1918 рр.) Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / В.І. Горелов. – К., 1991. – 20 с.

879. Каліберда Ю. Ю. Військова мемуаристика як джерело вивчення історії українських військових формувань 1917–1921 рр.: дис. ... кандидата іст. наук: 20.02.22 – Військова історія / Юрій Юрійович Каліберда. – К., 2003. – 183 с.

880. Кучера І. В. Політика російської окупаційної адміністрації в Східній Галичині у 1914–1917 рр.: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 – Історія України / І. В. Кучера. – Чернівці, 2005. – 210 с.

881. Малик А. О. Мемуари як джерело до історії Української революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.06 – історіографія, джерелознавство і спеціальні історичні дисципліни / Андрій Орестович Малик. – Львів, 1999. – 199 с.

882. Образцов С. В. Військова та громадсько-політична діяльність М. Омеляновича-Павленка: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата іст. наук: 07.00.01 / Сергій Валерійович Образцов. – К., 2011. – 15 с.

883. Піскун В. М. Українська політична еміграція 20-х років ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: 07.00.01 / Валентина Миколаївна Піскун. – К., 2007. – 43 с.

884. Стопчак М. В. Утворення і діяльність Директорії Української Народної Республіки (1918–1920 рр.): історіографія проблеми: дис. ...

доктора іст. наук: 07.00.06 – історіографія, джерелознавство і спеціальні історичні дисципліни / Микола Володимирович Стопчак. – К., 2011. – 536 с.

Іноземні праці

885. Kawalec R. Wspomnienia z hajdamackiej niewoli. – Kraków, 1919. – 63 s.
886. Krzysiak F. Z dni grozy we Lwowie (Od 1 – 22 listopada 1918 r.). - Lwów. – 1919. – 64 s.
887. Lapinski-Nilski S., Kron A. Listopad we Lwowie. (1918 r.). – Poznan, 1920. – 95 s.
888. Lwów podczas inwazyi rosyjskiej w 1914 r. Opowiadania naocznego świadka. – Wieden, 1914 – 35 s.
889. Próchnik A. Obrona Lwowa od 1 do 22 listopada 1918 r. – Zamość. – 1919. – 52 s.
890. Rossowski S. Lwów podczas inwazyi. – Lwów, 1916. – 269 s.
891. III zjazd Polski na Rusi w Kijowie w dniach 18–24 czerwca 1917 roku. – Winnica: Druk. Polska w Winnicy, 1917. – 133 s.
892. Janusz B. 293 dni rządów rosyjskich we Lwowie. (3.09.1914 do 22.06. 1915). – Lwów. 1915 – 124 s.